

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОРТНІКОВА АЛЛА ВАСИЛІВНА

УДК 32 (477.82):[342.25:352.07](043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НА ВОЛИНІ: СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНІ ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНИЙ ПРОЦЕС ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. В. Бортнікова

Науковий консультант Денисенко Валерій Миколайович, доктор
політичних наук, професор

Луцьк – 2018

АНОТАЦІЯ

Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Луцьк; Львів, 2018.

У дисертації здійснено політологічний аналіз процесів становлення і розвитку інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права в містах Волині та їх опосередкований вплив через суспільно-політичні традиції на сучасні процеси демократизації і децентралізації. У роботі обґрунтовано темпоральну зумовленість інституалізації місцевого самоврядування на різних історичних етапах його існування, відповідність самоврядування демократичним принципам і нормам організації та діяльності його інститутів в містах, рівня їх політичної суб'єктності. Доведено, що екстраполяція середньовічних практик функціонування інститутів самоврядування в містах Волині, їх опосередкований вплив на сучасність, здійснюється через демократичні цінності (народовладдя, спільне благо, народний суверенітет та ін.), демократичні принципи (представництво, виборність, колегіальність та ін.), форми організації та діяльність представницьких і виконавчих органів влади та управління.

Важливе місце в роботі займають питання розкриття особливостей процесу формування місцевих політичних еліт в умовах запровадження у волинських містах магдебурзького права, рекрутування яких показало тенденцію до «закритості» й характеризувалося перманентними спалахами політичної боротьби, що носила ендогенний характер. Автором виявлено наявність синкретизму в діяльності місцевих урядників, що виникав

унаслідок низького рівня правового регулювання, відсутності чіткого поділу між функціями представництва, адміністрування та суду, паралелізму й дублювання під час виконання обов'язків представниками органів самоврядування в містах і державними урядниками, простежено витoki такої специфічної системи політико-владних відносин як сучасний неопатримоніалізм, де держава управляється як приватне володіння (патримоніум) керівних груп – носіїв державної влади, які приватизують окремі суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів; етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і соціально-економічних відносинах, визначаючи способи та принципи їх функціонування.

Доведено, що процеси демократичної трансформації Луцької міської ради – оновлення депутатського корпусу та виконавчих органів, відкритість і прозорість діяльності (транспарентність), наближеність послуг до жителів територіальної громади, упровадження практик е-врядування, урахування місцевих ініціатив громадян, створення громадських рад тощо, – посилюються разом зі зростанням партійно-політичного плюралізму складу ради та її керівних органів, що підтверджують результати місцевих виборів, починаючи з 2006 р. Розкрито напрями процесів децентралізації влади в Україні на прикладі Луцької міської ради як інституту місцевої демократії, що здійснюється через фінансову децентралізацію, делегування з центру на місця низки управлінських функцій і прав на надання послуг, створення правових та інституційних умов для широкої політичної участі громадськості міста й ін.

У дисертації розроблено авторську концепцію еволюції місцевого самоврядування в містах Волині як суспільно-політичної традиції. Цю концепцію визначає сукупність положень: магдебурзьке право у волинських містах поширювалося під польським впливом, однак це був значною мірою

оригінальний процес, що проходив зі значним запізненням, порівняно з містами Західної Європи; організація місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права сприяла розвитку ремесла й торгівлі, відокремленню сільського господарства від промисловості, процесам диференціації соціальної структури і формуванню міщанства як стану. Самоврядування на засадах магдебурзького права ставало чинником зростання політичної суб'єктності територіальних громад міст, спроможним обстоювати свої права й свободи; інститути самоврядування в містах були джерелом рекрутування місцевої політичної еліти, яка прагнула опанувати найбільш дохідні уряди та утримувати їх через установлення міцних родинних зв'язків на засадах непотизму. Інститути самоврядування в містах формувались в умовах перебування територій Волині в складі інших державних утворень, а отже, їх політична суб'єктність зростала дискретно залежно від соціально-економічних умов, систем правління й типу політичних режимів. Самоврядування в містах постійно перебувало під пильним контролем центральної влади; сучасний стан інститутів місцевого самоврядування у волинських містах відзначається позитивними зрушеннями в напрямі демократизації їхньої нормативно-правової бази, зростанням партійно-політичного плюралізму складу місцевих рад, децентралізації влади, політичним наслідком чого є перетворення місцевого самоврядування в містах на впливовий інститут місцевої/локальної демократії.

У Розділі 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження інституту місцевого самоврядування як суб'єкта політичних відносин» охарактеризовано стан наукового розроблення проблеми, її джерельну базу, концептуальні моделі місцевого самоврядування (вільної громади, громадівської, державницької, муніципального дуалізму, соціального обслуговування або належного урядування), базові поняття дослідження («місто», «міське самоврядування», «суспільно-політична традиція»,

«децентралізація»), обґрунтовано методологічні підходи до вивчення місцевого самоврядування як інституту демократії.

Розділ 2 «Політико-правові засади та ресурси самоврядування в містах Волині» стосується аналізу політичних, нормативно-правових, економічних та соціокультурних чинників функціонування інститутів самоврядування на засадах магдебурзького права у волинських містах. Магдебурзьке право вилучало частину міської громади з-під юрисдикції великокнязівської адміністрації і впроваджувало систему самоврядування, яка базувалася на виборних засадах. Пільги і привілеї сприяли піднесенню міст як центрів ремесла й торгівлі, становленню міщанства як стану феодального суспільства. Вони закріплювали юрисдикцію та свободи жителів міста, їхнє право на самоврядування; регулювали порядок суду й судочинства, визначали заходи кримінального покарання, регламентували діяльність ремісничих цехів і торгівлю. Для характеристики ресурсного потенціалу інститутів місцевого самоврядування в містах використано концепцію багатомірного соціального простору П. Бурд'є, у межах якого існують і взаємодіють індивіди, котрі володіють різними видами соціального капіталу. За певних умов такі капітали набувають характеру політичних, їх використовують для здійснення впливу на процеси прийняття рішень. Певне місце в розділі займають питання корупції, що панувала у середовищі місцевих урядників.

Розділ 3 «Ретроспективний аналіз процесів інституалізації самоврядування у волинських містах» розкриває специфіку становлення й розвитку інституту місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права в державних і приватновласницьких містах (Луцьк, Володимир, Ковель, Острожець). Здійснено аналіз локаційних привілеїв на магдебурзьке право 1497 р. (Луцьк), 1509 р. (Володимир), 1518 р. (Ковель), 1528 р. (Острожець).

Рецепція магдебурзького права у волинських державних і приватновласницьких містах відповідала загальним засадам функціонування цього права в інших містах ВКЛ та Польської Корони. Формування й діяльність інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права відбувалося тут з урахуванням стародавніх традицій на принципах становості, корпоративізму, поєднанні власності й влади, виборності, колегіальності тощо. Місцеве самоврядування створювало умови для перетворення міщанської громади міста на відносно самостійний суб'єкт політико-правових відносин, із яким мали рахуватися представники правлячої еліти. Водночас функціонування означених самоврядних інститутів характеризували явища непотизму та корупції, які є наслідком патримоніальних клієнтельних відносин. Міські уряди мали широкі повноваження й достатньо високий рівень автономності за винятком приватновласницьких Ковеля та Острожця, де значний вплив на інститут самоврядування здійснювали власник міста й староста. На практиці між двома основними органами самоврядування (радою та лавою) часто не існувало відмінностей й вони разом виступали як єдиний колегіальний інститут.

Розділ 4 «Місцеве самоврядування в Україні у контексті процесів демократизації і децентралізації (на прикладі м. Луцька)» присвячено аналізу еволюції місцевого самоврядування у волинських містах на предмет їх відповідності демократичним практикам сьогодення, проаналізовано процеси утвердження суспільно-політичної традиції існування місцевого самоврядування у волинських містах за часів Російської імперії, Польської Республіки (II Річ Посполита), СРСР, України.

Тяглість традицій існування самоврядування у волинських містах, характер еволюції рівня їхньої політичної суб'єктності в часи перебування територій Волині в складі інших держав мала дискретний характер. Після поділів Речі Посполитої та включенням Волині до складу Російської імперії

самоврядування на засадах магдебурзького права в містах не було скасовано, а певний час продовжувало функціонувати. У пореформений період його замінено на громадське управління за Городовим положенням 1870 р., яке знаменувало перехід інституту місцевого самоврядування на більш високий цивілізаційний щабель розвитку. Його відрізняли відсутність станового підходу під час формування представницьких органів міської влади через вибори за одночасного існування податкового цензу й обмеження в правах нехристиянського населення. Городове положення 1892 р. ухвалено в умовах контрреформи, котру відзначали згортання ліберальних прав і свобод у Російській імперії, посилення процесів державної централізації з відповідним зменшенням суспільно-політичної ваги громадського управління в містах. Загалом інститут громадського управління в царській Росії, попри його історичні обмеження, сприяв розвитку громадянського суспільства, формуванню місцевої політичної еліти, навчав громадян демократичних практик і процедур формування місцевих представницьких органів влади, що позитивно впливало на демократизацію й політизацію суспільної свідомості населення.

Самоврядування у волинських містах під час перебування західних територій Волині в складі Польської республіки в 1919–1939 рр. наслідувало традиції магдебурзького права та було організоване на демократичних засадах, що відповідало республіканському ладу держави. Представницькими органами були ради, виконавчими – магістрати, які згодом реорганізовано в міські управління. Попри наявність демократичних принципів і процедур формування й діяльності органів самоврядування в містах, достатньо широке коло їхніх повноважень, рівень політичної суб'єктності місцевого самоврядування на Волині свідомо зведено до мінімуму, а з боку влади забезпечено пильний контроль для того, щоб не допустити їх зайвої політизації та перетворення Волині на арену політичної боротьби за національне визволення.

Уходження території Волині до СРСР знаменувалося згортанням демократичних засад діяльності місцевого самоврядування й перетворенням їх на державні органи, що діяли під керівництвом комуністичної партії. Контроль над інститутами самоврядування в містах здійснювався через систему заходів та процедур, які включали ретельний відбір кандидатів у депутати, номенклатурний принцип підбору керівного складу міських рад, їх виконкомів й інших структурних підрозділів, практику проведення спільних засідань міськкомів партії та виконкомів, систему кооптації представницьких інститутів місцевого самоврядування замість демократичних виборів, тощо. Водночас система рад і їх виконавчих структур залишалась інструментом вирішення багатьох економічних, соціокультурних і господарських питань на місцях.

Процес демократизації правової бази місцевого самоврядування в Україні мав позитивну динаміку й передбачав вирішення принципових питань: відмову від «одержавлення» місцевого самоврядування з відповідним визначенням конституційного статусу місцевого самоврядування як політичного інституту, що зафіксовано в положеннях Основного Закону України в 1996 р. і наступних правових актах; запровадження виборчої системи на засадах політичного плюралізму, що закріплено в законах про місцеві вибори та електоральних практиках, починаючи від початку 1990-х рр.; проведення децентралізації місцевого самоврядування на принципах субсидіарності та демократії, реальному втіленню якої сприяли зусилля в напрямі реалізації політичної реформи й прийнятті у квітні 2014 р. Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні й низки інших нормативно-правових актів.

Вагомий вплив на формування та діяльність інститутів місцевого самоврядування здійснює характер їх партійно-політичної структуризації, яка залежить від розстановки політичних сил у державі, типу виборчої системи тощо. У діяльності Луцької міської ради простежено кореляцію між

позитивними змінами в її діяльності й оновленням складу ради і її керівних органів унаслідок збільшення партійного представництва після запровадження пропорційної системи на місцевих виборах 2006 р. та її модифікації на наступних виборах. Процеси децентралізації в Луцькій міській раді реалізуються через фінансову децентралізацію, передання із центру на місця низки управлінських функцій і прав надання послуг, створення правових й інституційних умов для широкої політичної участі громадськості міста (прозорість і публічність у здійсненні владних повноважень органів міської ради, упровадження практик електронного врядування, урахування місцевих ініціатив громадян, створення громадських рад та ін.) Міська рада фактично стає локальним центром місцевої демократії, для якого характерний динамізм демократичних перетворень, висування міста на провідні позиції в Україні щодо реформування у сфері публічності, прозорості її дій, наближення соціальних послуг до населення. Найбільш виразно означені процеси проявляються в організації роботи Луцького центру надання адміністративних послуг.

Ключові слова: Волинь, місто, магдебурзьке право, місцеве самоврядування, суспільно-політична традиція, політика, влада, політичний процес, політичні еліти, демократизація, децентралізація, Луцька міська рада.

SUMMARY

Bortnikova A.V. Local government in Volyn: social and political traditions and the modern process of decentralization. – Qualifying scientific work. Manuscript.

Thesis on a degree of Doctor of Political Science in the specialty 23.00.02 «Political Institutions and Processes». – Lesya Ukrainka Eastern-European National University; Ivan Franko Lviv National University. – Lutsk; Lviv 2018.

A political analysis of the processes of formation and development of institutions of local self-government on the principles of Magdeburg Law in the

cities of Volyn and their influence indirectly through socio-political traditions on modern processes of democratization and decentralization has been carried out in the thesis. Temporal conditionality of institutionalization of local self-government at different historical stages of its existence, compliance with democratic principles and norms of organization and activity of self-government institutions in cities, level of their political subjectivity have been substantiated in the work. It has been proved, that the extrapolation of medieval practices in the functioning of institutions of government in the cities of Volyn, their indirect influence on the present, is carried out through democratic values (democracy, common good, people's sovereignty, etc.), forms of organization and activities of representative and executive authorities and democratic governance.

An important place in the work is the disclosure of the peculiarities of the process of formation of local political elites in the introduction of Magdeburg Law in Volyn cities, whose recruiting tended to be «closed» and was characterized by permanent outbreaks of an endogenous political struggle. The author has revealed the presence of syncretism in the activities of local government officials, which arose as a result of the low level of legal regulation, the lack of a clear division between the functions of representation, administration and court, parallelism and duplication during the performance of duties by the representatives of self-government bodies in the cities and government officials, it has been traced the origins of such a specific system of political-power relations as a modern neopatrimonialism, where the state is ruled as a private ownership (patrimony) of ruling groups – state power carriers, who privatize certain public functions and institutions, making them the source of their own private incomes; ethnic, clan, regional and family-related ties do not disappear, but are reproduced in modern political and socio-economic relations, defining the ways and principles of their functioning.

It has been proved, that the processes of democratic transformation of the Lutsk City Council are the renovation of the deputy corps and its executive bodies,

openness and transparency of activity (transparence), proximity of services to the inhabitants of the territorial community, implementation of e-governance practices, taking into account local initiatives of citizens, creation of public councils, etc., – are intensified along with the growth of party political pluralism, the council composition of and its governing bodies, that confirm the results of local elections, starting from 2006. The trends of decentralization processes in Ukraine have been revealed by the example of the Lutsk City Council as the institution of local democracy, which is carried out through financial decentralization, delegation of managerial functions and rights for the provision of services from the center to the ground, the creation of legal and institutional conditions for broad political participation of the city's community, etc.

The author's concept of the evolution of local self-government in the cities of Volyn as a socio-political tradition has been worked out in the thesis. This concept has been defined by a set of provisions: Magdeburg law in Volyn cities spread under the Polish influence, however, it was largely an original process that took place with considerable delay compared to the cities of Western Europe; the organization of local self-government on the principles of Magdeburg Law promoted the development of craft and trade, the separation of agriculture from industry, the processes of differentiation of social structure and the formation of bourgeois as a social class; self-government on the principles of Magdeburg law became a factor in the growth of political subjectivity of territorial communities of cities, able to defend their rights and freedoms; institutions of self-government in the cities were the source of the recruiting of the local political elite, which sought to capture the most lucrative governments and hold them through the establishment of strong family ties on the basis of nepotism; institutions of self-government in cities were formed in the conditions of Volyn territory in the structure of other state formations, accordingly, their political subjectivity increased discretely depending on socio-economic conditions, systems of government and the type of political regimes; self-government in cities all the time was under tight control of

the central government; the current state of the institutions of local self-government in the Volyn cities is determined by positive changes in the direction of democratization of their legal and regulatory framework, the growth of party political pluralism of local councils, decentralization of power, the political consequence of which is the transformation of local self-government in the cities into an influential institute of indigenous/ local democracy.

In Chapter 1 «Theoretical and Methodological Principles of the Research of the Institute of Local Self-Government as a Subject of Political Relations», the status of scientific development of the problem, its source base, conceptual models of local government (free community, community, state, municipal dualism, social service or good governance), the basic notions of research («city», «local self-government», «social and political tradition», «decentralization») have been characterized, methodological approaches to the study of local self-government as an institution of democracy have been substantiated.

Section 2 «Political and legal bases and resources of self-government in the cities of Volyn» has been devoted to the analysis of political, normative-legal, economic and sociocultural factors of the functioning of self-governing institutions on the principles of Magdeburg law in Volyn cities. The Magdeburg Law had removed part of the city community from the jurisdiction of the Grand Duchy Administration and introduced a system of self-government, which was based on elective principles. Benefits and privileges contributed to the elevation of cities as centers of craft and trade, the formation of bourgeoisie as the status of feudal society. They established the jurisdiction and freedom of the city's inhabitants, their right to self-government, regulated the procedure of court and legal proceedings, determined the measures of criminal punishment, and regulated the activities of craft shops and trade. To characterize the resource potential of local government institutions in cities, the concept of multidimensional social space of P. Bourdieu has been used, within which there exist and interact the individuals who possess different types of social capital. Under certain conditions, these

capitals get the political character and are used to have an impact on decision-making processes. Certain places in the section take up the issues of corruption, which prevailed among local officials.

Section 3 «Retrospective analysis of the processes of institutionalization of self-government in Volyn cities» reveals the specifics of the formation and development of the local self-government institute on the principles of Magdeburg law in state and privately owned cities (Lutsk, Volodymyr, Kovel, Ostrozhets). An analysis of the location privileges on the Magdeburg Law in 1497 (Lutsk), 1509 (Volodymyr), 1518 (Kovel), 1528 (Ostrozhets) has been carried out.

The reception of the Magdeburg Law in the Volyn state and private owned cities corresponded to the general principles of the functioning of this right in other cities of the GDL and the Polish Crown. Formation and activity of local self-government institutions on the principles of Magdeburg law was carried out here, with taking into account the ancient traditions based on the principles of statehood, corporatism, the combination of property and power, election, collegiality, etc. Local self-government created conditions for the transformation of the bourgeois community of the city into a relatively independent subject of political-legal relations, with which the representatives of the ruling elite should have been considered. At the same time, the functioning of these self-governing institutions characterized the phenomena of nepotism and corruption, which are the result of patrimonial client relations. City governments had broad powers and a rather high level of autonomy, with the exception of the private owned Kovel and Ostrozhets, where significant influence on the institution of self-government was carried out by the owner of the city and the headman. In practice, there were not any differences between the two main organs of self-government – the council and lava, and together they acted as the only collegiate institute.

Section 4 «Local Self-Government in Ukraine in the Context of Democratization and Decentralization Processes (on the example of Lutsk)» has been devoted to the analysis of the evolution of local self-government in Volyn

cities on their relevance to today's democratic practices, processes of affirmation of the socio-political tradition of the existence of local self-government in Volyn cities during the Russian Empire, the Polish Republic (II Polish-Lithuanian Commonwealth), the USSR, and Ukraine .

The continuity of the traditions of the existence of self-government in Volyn's cities, the nature of the evolution of the level of their political subjectivity during the time of the territory of Volyn in the structure of other states was discrete. After the division of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the inclusion of Volyn in the Russian Empire, self-government on the principles of Magdeburg law in the cities was not canceled, and for some time continued to function. In the post-reform period, it was replaced by the public administration of the City Regulations of 1870, which marked the transition of the institute of local self-government to a higher civilization stage of development. It was distinguished by the lack of the estates approach to the formation of representative bodies of city authorities through elections with the simultaneous existence of tax qualifications and restrictions on the rights of non-Christian people. The City Regulation of 1892 was approved in the conditions of counter reform, which was marked by the curtailment of liberal rights and freedoms in the Russian Empire, the strengthening of the processes of state centralization with a corresponding decrease in the socio-political weight of public administration in cities. In general, the Institute of Public Administration in Tsarist Russia, despite its historical constraints, contributed to the development of civil society, the formation of local political elite, taught citizens the democratic practices and procedures for the formation of local representative bodies that positively influenced the democratization and politicization of the public consciousness of the population.

Self-government in Volyn cities during the stay of the western territories of Volyn, as part of the Polish Republic in 1919–1939, imitated the traditions of the Magdeburg Law and was organized on a democratic basis, which was in line with the republican system of the state. Representative bodies were councils, executive

– magistrates, which were subsequently reorganized into cities administrations. Despite the existence of democratic principles and procedures for the formation and functioning of self-government bodies in the cities, a wide range of their powers is sufficient, the level of political subjectivity of local self-government in Volyn is deliberately minimized, and on the part of the authorities there is a tight control in order to prevent their excessive politicization and transformation into a political struggle for national liberation.

The incorporation of the territory of Volyn to the USSR was marked by the collapse of the democratic foundations of local self-government and their transformation into state bodies, which operated under the leadership of the Communist party. The control over self-government institutions in cities was carried out through a system of measures and procedures that included a thorough selection of candidates for deputies, a nomenclature principle for the selection of the governing body of city councils, their executive committees and other structural subdivisions, the practice of holding joint meetings of the city committee of the party and executive committees, the system of co-optation of representative institutions of local self-government instead of democratic elections, etc. At the same time, the system of councils and their executive structures remained an instrument for solving many economic, socio-cultural and economic issues on the ground.

The process of democratization of the legal base of local self-government had a positive dynamics and envisaged the solution of the key issues: the refusal to «nationalize» local self-government with the appropriate definition of the constitutional status of local self-government as a political institution, as it is enshrined in the provisions of the Fundamental Law of Ukraine in 1996 and subsequent legal acts; introduction of the electoral system on the principles of political pluralism, has been enshrined in the laws on local elections and electoral practices since the beginning of the 1990s; decentralization of local self-government on the principles of subsidiarity and democracy, the real

implementation of which was facilitated by efforts to implement political reform and its adoption in April 2014. Concept of the local self-government reforming and organization of territorial power in Ukraine and a number of other legal acts.

Significant influence on the formation and operation of local government institutions is characterized by their party-political structuring, which, in its turn, depends on the alignment of political forces in the state, the type of electoral system, etc. The activity of the Lutsk City Council is traced in the correlation between positive changes in its activities and the renovation of the structure of the council and its governing bodies as a result of increased party representation after the introduction of a proportional system at local elections in 2006 and its modifications at the subsequent elections.

The processes of decentralization in the Lutsk City Council are implemented through financial decentralization, the transfer from the center to the ground a number of the management functions and service rights, the creation of legal and institutional conditions for wide political participation of the city community (transparency and publicity in the exercise of authority of the city council bodies, implementation of e-governance practices, taking into account local initiatives of citizens, the establishment of public councils, etc.) The city council actually becomes the local center of local democracy, characterized by the dynamism of democratic transformations, the nomination of the city for leading positions in Ukraine regarding public service reform, transparency of its actions, and the approach of social services to the population. The most clearly defined processes are manifested in the organization of the Lutsk Center for the Provision of Administrative Services.

Key words: Volyn, city, the Magdeburg law, local self-government, social and political tradition, policy, power, political process, political elites, democratization, decentralization, Lutsk city council.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографія

1. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.

Рецензії: Дорош Л. О. Демократичний потенціал інституту місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права на Волині. *Регіональні студії:* наук. журн. ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. № 12. С. 165–166.

Вдовичин І. Я. Місцеве самоврядування і демократія в історичній ретроспективі. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії:* зб. наук. праць. Львів, 2018. Вип. 18. С. 422–424.

Фахові видання України

2. Бортнікова А. В. Структура, функції та порядок формування міського уряду м. Луцька (1432–1569 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини.* Луцьк, 2017. № 6 (355). С. 103–107.
3. Бортнікова А. В. Концептуальні засади місцевого самоврядування у творчій спадщині Михайла Драгоманова. *S.P.A.C.E. SOCIETY, POLITICS, ADMINISTRATION IN CENTRAL EUROPE:* електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. Вип. 6. С. 4–8.
4. Бортнікова А. В. Контемпоральний вимір дослідження органів міського самоврядування на Волині в умовах запровадження магдебурзького права. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та*

- методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць.* Київ, 2017. Вип. 22. С. 15–22.
5. Бортнікова А. В. Проблеми методології дослідження інституту міського самоврядування в умовах запровадження магдебурзького права (на прикладі Волинської області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2017. № 5–6 (91–92). С. 393–405.
 6. Бортнікова А. В. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази місцевого самоврядування в Україні. *S.P.A.C.E. SOCIETY, POLITICS, ADMINISTRATION IN CENTRAL EUROPE:* електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. Вип. 8. С. 10–14.
 7. Бортнікова А. В. Міське самоврядування на Волині XV–XVI ст. у дослідженнях XIX – початку XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць.* Київ, 2018. Вип. 23. С. 16–22.
 8. Бортнікова А. В. Управління в містах Волині XV–XVI ст. у доробку вітчизняних дослідників. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Міжнародні відносини.* Луцьк, 2018. № 1. С. 111–118.
 9. Бортнікова А. В. Міське самоврядування в умовах децентралізації як суб'єкт наукової рефлексії вітчизняних учених. *S.P.A.C.E. SOCIETY, POLITICS, ADMINISTRATION IN CENTRAL EUROPE:* електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. Вип. 9. С. 18–22.
 10. Бортнікова А. В. Еволюція партійно-політичного представництва в Луцькій міській раді. *Регіональні студії: наук. журн. ДВНЗ*

«Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. № 12. С. 47–51.

*Публікації у виданнях, включених до міжнародних
наукометричних баз*

11. Бортнікова А. В. Организация и проведение ярмарок в г. Луцке (конец XV – начало XVII вв.). *Вучоныя запіскі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна. Гуманітарныя і грамадскія навукі*: зб. навук. прац. Брэст, 2011. Вып. 7. Ч. 1. С. 167–174.
12. Бортнікова А. В. Проблема учреждения и замещения урядов старост на Волыни (вторая пол. XV–XVI вв.). *Научные ведомости БелГУ. История. Политология. Экономика. Информатика*. Белгород, 2011. № 13 (108). Вып. 19. С. 69–76.
13. Бортнікова А. Суспільно-політичні умови запровадження магдебурзького права в містах Волині у XV–60-ті рр. XVI ст. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2017. N. 7. S. 254–260.
14. Бортнікова А. В. Концептуальний вимір інститутів місцевого самоврядування в зарубіжній суспільно-політичній думці (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 126 (№ 11). С. 10–15.
15. Бортнікова А. В. Міста Волині і уряди старост у контексті суспільно-політичної взаємодії (XV– 60-ті рр. XVI ст.). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 11. С. 117–123.
16. Бортнікова А. Організація міських влад Луцька за королівськими привілеями на магдебурзьке право. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 14. С. 103–109.

17. Бортнікова А. Уряд війта в системі управління м. Луцька (до Люблінської унії 1569 р.). *Держава і право. Політичні науки*: зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. № 78. С. 3–13.
18. Бортнікова А. В. Інститут володимирського війта в структурі управління містом на магдебурзькому праві XV–XVI ст. *Політикус*: наук. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2017. Вип. 6. С. 53–56.
19. Бортнікова А. В. Процеси децентралізації влади в Луцьку після Революції Гідності. *Держава і право. Політичні науки*: зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. № 79. С. 84–94.
20. Бортнікова А. Діяльність міського уряду Луцька в умовах запровадження магдебурзького права. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. статей. Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. Т. 35–36. С. 320–327.
21. Бортнікова А. В. Структурні зміни Луцької міської ради в умовах демократичної трансформації України. *Політичне життя. Political life*: наук. журн. Донец. нац. ун-ту ім. Василя Стуса. 2018. № 1. С. 14–19.
22. Бортнікова А. В. Управління у великокнязівському місті Володимирі на магдебурзькому праві (до кінця 60-х рр. XVI ст.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 130 (№ 3). С. 404–407.
23. Бортнікова А. В. Правові відносини населення міста Володимира з інститутами влади до 1569 р. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2018. Вип. 16. С. 115–119.

24. Бортнікова А. В. Місто Ковель в умовах запровадження магдебурзького права. *Політикус: наук. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського*. Одеса, 2018. Вип. 1. С. 29–35.
25. Бортнікова А. Уряд ключника в системі управління Луцька у XV–XVI ст. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe / Social and Human Sciences: polish-ukrainian scientific journal*. 2018. № 2 (18). С. 1–8. URL: https://sp-sciences.io.ua/s2631973/social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal... (дата звернення: 17.09.2018).
26. Бортнікова А. В. Еволюція інституційних форм і практик самоврядування у волинських містах наприкінці XIX і XX ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії: зб. наук. праць*. Львів, 2018. Вип. 18. С. 268–276.
27. Бортнікова А. В. Часова зумовленість традицій формування і розвитку політичних інститутів та процесів. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ, 2018. Вип. 135 (№ 8). С. 289–293.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Бортнікова А. В. Волинь: 90-ті роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій. Луцьк, 1998. С. 61–85.
29. Бортнікова А. В. В'ячеслав Липинський і проблеми розбудови незалежної України. *В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: зб. наук. праць / за ред. Б. Яроша*. Луцьк, 2001. С. 13–17.
30. Бортнікова А. В. Преса Волині – джерело з історії суспільно-політичного розвитку краю (1989–1991). *Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомлення VIII Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ*

- ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2003. С. 439–445.
31. Бортнікова А. В. Польська проблематика у волинській науковій періодиці («Науковий вісник Волинського державного університету» 1996–2000 рр.). *Міжнародна славистична конференція*. 23–25 берез. 2006. Львів, 2006. С. 69–75.
 32. Бортнікова А. Українсько-польські відносини у волинській науковій періодиці (2001–2005 рр.). *Українська історична наука на шляху творчого поступу*: матеріали III Міжнар. наук. конгр. укр. істориків: в 3-х т. Т.1. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. С. 215–224.
 33. Бортнікова А. В. Управління і самоврядування у Ковелі XVI–XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Ковель, 2008. С. 4–11.
 34. Бортнікова А. В. Діяльність Володимирської і Луцької воскової та соляної комор. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статтей історичного факультету*. Вип. 15. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. С. 10–16.
 35. Бортнікова А. В. Привілей Жигимонта Старого 1508 р. як джерело з історії організації влади та управління на Волині. *Літопис Волині*: Всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2009. Ч. 6. С. 4–9.
 36. Бортнікова А. В. Пацверджанне уладанняў («листы») у горадзе Уладзіміры Жыгімонтам Старым у кнізе Літоўскай Метрыкі № 10 як гістарычная крыніца. *Гістарычны альманах*. Гародня, 2009. Т.15. С. 7–13.
 37. Бортнікова А. В. Органи влади та самоврядування у Володимирі на засадах магдебурзького права. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 96–107.

38. Бортнікова А. В. Історія Луцька XVI ст. за матеріалами Литовської метрики. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. V. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. С. 59–77.*
39. Бортнікова А. В. Підтвердження на володіння у м. Володимирі в контексті магдебурзького права. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: наук. зб. Вип. 32. Луцьк, 2009. С. 50–53.*
40. Бортнікова А. В. «Вирок» Казимира Ягелончика 1480 р. як джерело з історії митної політики на Волині. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2010. № 1. С. 17–22.*
41. Бортнікова А. В. Джерела з історії магдебурзького права у м. Луцьку (кінець XV – перша половина XVI ст.). *Київська старовина. Київ, 2010. № 4 (344). С. 106–125.*
42. Бортнікова А. В. Грамоти на магдебурзьке право місту Луцьку XV–XVI ст. *Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів, УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін. Київ, 2010. Т.11. С. 3–21.*
43. Бортнікова А. В. Грамота Стефана Батория (1576 г.) как источник по истории магдебургского права в городе Луцке. *Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: матэрыялы III Міжнар. навук. канф. 30 верасня – 1 кастрычніка 2010 г. / рэдкал.: Р. Р. Лазько (адказ. рэд.). Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2010. С. 35–40.*
44. Бортнікова А. В. Уряди володимирського і луцького старост початку XVI ст. *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. Вип. 4. С. 23–31.*
45. Бортнікова А. В. Функціонування старостинського суду в м. Луцьку (за справою князя Романа Сангушка з паном Мишкою Варковським

- 1564 р.). *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. Дрогобич, 2010. Вип. 26. С. 195–211.
46. Бортнікова А. В. Луцькі ярмарки XVI ст.: час проведення, учасники, товарообіг. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Вип. VII. Луцьк: Терен, 2011. С. 80–92.
47. Бортнікова А. В. Нравы волынской шляхты XVI в. (по делу князя Романа Сангушковича с паном Мышкой Варковским). *Образ «Другого» в поликультурных обществах: материалы Междунар. науч. конф.* Пятигорск, 22–24 апреля 2011 г. Пятигорск; Ставрополь; Москва: ПГЛУ, 2011. С. 41–48.
48. Бортнікова А. В. Луцькі старости за часів Казимира Ягеллончика. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Вип. VIII. Луцьк: ВМА «Терен», 2012. С. 129–142.
49. Бортнікова А. В. Урядова діяльність старост Волині: організація оподаткування та митної справи наприкінці XV – початку XVI ст. *Київська старовина*. Київ, 2012. № 2. С. 29–37.
50. Бортникова А. В. Источники магдебургского права в частновладельческих городах Волыни XVI – начала XVII в. (на примере имения Острожец). *Средневековый город: межвуз. науч. сб.* Вип. 22. Саратов: Наука, 2012. С. 63–84.
51. Бортнікова А. В. Порядок предоставления права на владение именьями на Волыни во времена Стефана Батория. *Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: міжнар. навук. канф. міжнар. навук. канф. «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны»*, 26–27 красавіка 2012 г., Гомель / рэдкал.: Р. Р. Лазько (адказ. рэд.). Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2012. С. 35–40.
52. Бортнікова А. В. Лист Жигимонта I (1528 р.) як джерело з історії приватновласницького міста Острожець на Волині. *Питання*

- стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. 2012. Т. 2 (34). С. 65–75.*
53. Бортнікова А. В. Ковель за часів князя Андрія Курбського. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2013. № 21 (269). С. 4–9.
 54. Бортнікова А. В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.): монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 552 с.
 55. Бортнікова А. В. Соціальний портрет луцького війта Івана Яцковича Борзобогатого. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2013. Вип. 9–10. С. 10–16.
 56. Бортнікова А. В. Волинські замки – резиденції старост в XVI ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 6. С. 454–461.
 57. Бортнікова А. В. Хорунжий, ключник і городничий в системі управління Волині (XV–XVI ст.). *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. IX. Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. С. 235–247.*
 58. Бортнікова А. В. Волинські міста у сфері діяльності маршалка Волинської землі і ключника (середина XV – 60-ті роки XVI ст.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2014. Вип. 11–12. С. 10–14.
 59. Бортнікова А. В. Соціальний склад населення м. Луцька XV–XVI ст. *Любартовські читання: матеріали X ювілейної наук. конф. м. Луцьк, 22–23 трав. 2014 р. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2014. С. 40–55.*
 60. Бортнікова А. В. Діяльність старост в містах Волині у сфері оподаткування і торгівлі. *Літопис Волині: Всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2015. Ч. 14. С. 13–18.*

61. Бортнікова А. В. Структура органів великокнязівської влади на Волині. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. XI. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. С. 176–185.*
62. Бортнікова А. В. Взаємини вірменської общини м. Луцька з представниками місцевої шляхти (1560–1561 рр.). *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. XII. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2016. С. 97–105.*
63. Бортнікова А. В. Міста Волині у складі Великого князівства Литовського. *Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація: [зб. наук. праць]. Вип. II: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 груд. 2016 р.): в 2-х ч. Ч. 2. Київ, 2016, С. 156–161.*
64. Бортнікова А. В. Організація цехового ремесла в м. Луцьку за матеріалами Литовської метрики (кінець XV – середина XVI ст.). *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. XIII. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2017. С. 193–199.*
65. Бортнікова А. В. Юрисдикція населення міста Луцька в XV–XVI ст. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика: [зб. наук. праць]. Вип. III: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ. 22–23 листоп. 2017 р.). 2017: в 3-х ч. Ч. 2. С. 235–239.*
66. Бортникова А. В. Гарады Волині на магдэбургскім праве ў складзе Вялікага княства Літоўскага (XV– 60-я гады XVI ст.). *VI міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі: працоўныя матэрыялы. Т. 6 (2017). Political Sphere Institute of Political Studies (тэкст і афармленне), Vytautas Magnus University. Kaunas, Lithuania, 2017. S. 52–55.*
67. Бортникова А. В. Етноконфесійний склад населення в містах Волині у XV – 60-ті рр. XVI ст. *VII Міжнародный Кангрэс даследчыкаў Беларусі. 15–17 верасня 2017. Варшава. Польшча. URL:*

<http://icbs.palityka.org/naviny/kangres-2017-spis-sektsiy-i-panelyau> (дата звернення: 20.09.2017).

68. Бортнікова А. Управління в містах Волині за книгою записів № 8 Литовської метрики. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 20 квіт. 2018 р. Дніпро: ЛізуновПрес, 2018. С.156–161.
69. Бортнікова А. Центр надання адміністративних послуг у місті Луцьку як втілення процесів децентралізації. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: VII Міжнар. наук.-практ. конф., Чернівці, 17 квіт. 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. С. 125–128.

*Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації*

70. Бортнікова А. В. Діяльність Волинської групи парламентського представництва на рубежі 20–30-х років XX століття. *Волинь у новітній історії української державності*: зб. наук. праць / за ред. Б. Яроша. Луцьк, 1999. С. 135–141.
71. Бортнікова А. В. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. С. 293–353.
72. Бортнікова А. В. Преса Волині в умовах демократизації суспільства (1989–2000 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*: доп. та повідомлення сьомої наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С.157–159.
73. Бортнікова А. Комплексне регіональне дослідження соціально-економічного розвитку Волині в сучасній науковій літературі. *Проблеми регіонального використання соціально-економічного та*

- природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*. Вип. X: зб. наук. праць № 1. Луцьк, 2004. С. 120–128.
74. Бортнікова А. Діяльність волинської опозиції в ході Помаранчевої революції. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*: наук. зб. Луцьк. 2005. С. 5–7.
75. Бортнікова А. В. Історія утворення Волинської губернії. *Літопис Волині*: Всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2010. Ч. 8. С. 35–42.
76. Бортнікова А. В. Коментарий. *Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг.* / сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники ист. мысли, 2013. 384 с. (0, 5 др. арк.)
77. Бортнікова А. Джон Локк – засновник класичного лібералізму. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. праць. Вип. 7. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 22–27.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	31
Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН	
1.1. Стан наукового розроблення проблеми дослідження.....	44
1.2. Методологія дослідження інститутів і процесів функціонування місцевого самоврядування	85
1.3. Темпоральний і концептуальний виміри політичної суб'єктності місцевого самоврядування	114
Висновки до розділу 1	143
Розділ 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА РЕСУРСИ САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТАХ ВОЛИНИ	
2.1. Суспільно-політичні детермінанти рецепції магдебурзького права.....	146
2.2. Соціально-економічний розвиток міст як ресурс місцевого самоврядування	165
2.3. Самоврядування в містах і державні урядники в контексті суспільно- політичної взаємодії.....	186
Висновки до розділу 2	213
Розділ 3. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ САМОВРЯДУВАННЯ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ	
3.1. Інституалізація самоврядування в державних містах	216
3.2. Специфіка процесу інституалізації самоврядування в приватновласницьких містах	273
Висновки до розділу 3	294

Розділ 4. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ Й ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ м. ЛУЦЬКА)

4.1. Еволюція політичної суб'єктності інституційних форм і практик місцевого самоврядування	298
4.2. Напрями демократизації нормативно-правової бази місцевого самоврядування	335
4.3. Децентралізація як уособлення демократизації діяльності Луцької міської ради	360
Висновки до розділу 4	389
ВИСНОВКИ	393
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	403
ДОДАТКИ	484

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Тривала практика існування демократичних держав світу доводить, що місцеве самоврядування є важливим політичним інститутом, здатним вагомо впливати на гармонізацію суспільно-політичних відносин. Питання ретроспективного аналізу функціонування місцевого самоврядування набуває особливої актуальності в сучасний період – час інтенсивної інтелектуальної й практичної роботи в напрямі реалізації завдань політичної реформи в Україні, позбавлення центру не притаманних для нього функцій, створення умов для ефективного розв’язання місцевих проблем на засадах субсидіарності та демократії.

Фрагменти історичного досвіду можна знайти не лише у формах організації місцевої влади, що безпосередньо передують сьогоденню, а й у віддаленій ретроспективі, зокрема в практиці організації самоврядування у волинських містах на засадах магдебурзького права, де поряд із ним існувало шляхетське самоврядування, а також самоврядування сільських, єврейських, вірменських громад, кожне з яких діяло за власними законами й звичаями. Так підтверджується тяглість суспільно-політичної традиції демократичної організації місцевого самоврядування на теренах України загалом і на Волині зокрема, що була штучно загальмована в часи панування тоталітарного та авторитарного політичних режимів.

Попри відсутність безпосереднього причинно-наслідкового зв’язку між практикою існування інститутів самоврядування в українських містах у пізньому Середньовіччі й сьогоденням, усе ж опосередковано простежено наявність у них елементів і структур, які завдяки акультурації практичного досвіду, забезпечують наступність та життєздатність означених інститутів. Тут ідеться не лише про їх інституалізацію, розподіл функціональних обов’язків між урядниками, обсяг делегованих повноважень від центру на місця, процедурні питання тощо, а, найімовірніше, про інституційні зміни

переходу від історично обмежених, лише частково самоврядних структур, яким було місцеве самоврядування в Україні, до сучасних його зразків.

Сталість традиції існування місцевого самоврядування як інституту демократії, його здатність пережити віки можна пояснити політико-культурною спадщиною минулого – світоглядними демократичними ціннісними настановами у свідомості людей, що набули символічного змісту. Це – ідеї спільного блага, народного суверенітету, народовладдя, які, попри їх історичні обмеження й регіональну специфіку, не втрачають своєї привабливості й сьогодні. Суспільно-політична традиція організації самоврядування в українських містах закарбована в історичному коді поколінь, вона постає нині у вигляді «вторинної», рефлексивної традиції, яка змінювалася відповідно до потреб часу. Тому в нас немає підстав на пряму апелювати до практик функціонування інститутів самоврядування в середньовічних містах як таких, що варті наслідування.

Дослідження суспільно-політичної традиції становлення й розвитку інститутів самоврядування в містах Волині вписується в контекст сучасної політичної науки з її акцентом на локалізації предмета пізнання, з'ясуванні змісту міських політичних режимів і локальної або місцевої демократії. Це тим більш важливо, що тривала відсутність політичних практик у діяльності місцевого самоврядування (у радянські часи) стала на перешкоді формуванню місцевих громад як повноцінних суб'єктів політичного процесу, а відтак і розвитку місцевої демократії.

Актуалізує дослідження й відсутність політологічних досліджень діяльності самоврядних інституцій на засадах магдебурзького права в містах Волині на ранніх етапах їх становлення та розвитку, у час, коли місцеве самоврядування перебувало лише на стадії формування як суспільно-політичний інститут, а міські громади разом із місцевими політичними елітами виборювали своє право бути повноправними суб'єктами політико-правових відносин.

Мета роботи – політологічний аналіз процесів становлення й розвитку інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права в містах Волині та їх опосередкований вплив через суспільно-політичні традиції на сучасні процеси демократизації й децентралізації.

Мета дослідження зумовила необхідність виконання таких *завдань*:

- з’ясувати стан наукового розв’язання проблеми дослідження, визначити інформаційний потенціал джерел і наукової літератури, виявити низку невирішених або недостатньо розроблених питань;
- окреслити базові поняття дослідження та здійснити їх політологічний аналіз з обранням відповідного методологічного інструментарію;
- розкрити характер еволюції концептуальних моделей місцевого самоврядування: вільної громади, громадівської, державницької, муніципального дуалізму, соціального обслуговування (належного врядування) тощо як логічних етапів на шляху становлення демократичної, соціальної й правової держави;
- обґрунтувати правомірність екстраполяції окремих форм і практик функціонування самоврядування у волинських містах на засадах магдебурзького права на сучасні процеси демократизації та децентралізації;
- з’ясувати політико-правові засади функціонування самоврядування на магдебурзькому праві в містах Волині в складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (ВКЛ), його ресурсний потенціал;
- виявити специфіку взаємодії інститутів місцевого самоврядування волинських міст із державними урядниками ВКЛ;
- здійснити ретроспективний аналіз функціонування інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права (до Люблінської унії 1569 р.) у великокнязівських і приватновласницьких містах Луцьку, Володимирі, Ковелі, Острожці у порівнянні з іншими містами Волинської землі, ВКЛ і Корони Польської з метою з’ясування їх демократичного потенціалу;

- показати дискретний характер тяглості демократичних традицій існування місцевого самоврядування у волинських містах, рівня їхньої політичної суб'єктності в часи перебування територій Волині в складі ВКЛ, Російської імперії, Польської республіки (II Речі Посполитої), СРСР, України;

- простежити еволюцію демократичних змін нормативно-правової бази функціонування місцевого самоврядування в Україні;

- визначити особливості партійно-політичної структуризації Луцької міської ради та виявити демократичний потенціал змісту й напрямів децентралізації в її діяльності.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні процеси становлення та розвитку інституту місцевого самоврядування в Україні.

Предмет дослідження – інституалізація місцевого самоврядування в містах Волині на засадах магдебурзького права як чинник опосередкованого впливу (через суспільно-політичні традиції) на сучасні процеси демократизації і децентралізації.

Методи дослідження. Виконання окреслених вище завдань потребувало комплексного використання сукупності принципів, підходів і методів пізнання, визначених специфікою предмета дослідження. Основу роботи становлять полідисциплінарний підхід, універсальні наукові принципи об'єктивності, історизму, усебічності, системності й комплексності.

Принцип об'єктивності виступає гарантом здобуття достовірної інформації, заперечує свідоме викривлення фактів, довільне трактування процесів або явищ без їх належного наукового обґрунтування. *Принцип історизму* дав змогу проаналізувати процеси становлення та розвитку інститутів місцевого самоврядування на Волині з урахуванням конкретних історичних умов соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку міст, тогочасних міждержавних відносин тощо. *Принципи системності та*

комплексності передбачають аналіз місцевого самоврядування як складної соціальної системи, що інтегрує територіальні громади на засадах спільних інтересів і демократії в певну цілісність.

Логіка дослідження вимагала проведення теоретичного та емпіричного аналізу з використанням низки загальнонаукових і спеціальних методів пізнання: сходження від абстрактного до конкретного, аналізу й синтезу, індукції та дедукції, структурно-функціонального, компаративного тощо. У роботі застосовано неінституційний, процесуальний, проблемно-хронологічний, політико-правовий, біхевіоральний, біографічний, ретроспективний, контент-аналіз й інші методи.

Неоінституційний підхід дав змогу розглядати місцеве самоврядування не лише як суспільно-політичний інститут із притаманними йому властивостями, а й виявити поведінкові стереотипи, цінності та мотиви, що спрямовували діяльність політичних акторів, залучених у сферу функціонування органів місцевого самоврядування в той чи той період вітчизняної історії.

Використання в дослідженні *процесуального аналізу* сприяло вивченню динаміки розвитку інститутів місцевого самоврядування як політичного процесу з притаманними йому етапами в логічній послідовності їх перебігу, еволюції форм і принципів організації та діяльності, ступеня суспільно-політичної активності населення місцевих територіальних громад й ін.

За допомогою *компаративного аналізу* стало можливим зіставлення процесів становлення та розвитку інститутів самоврядування в українських містах між собою й містами інших держав, з'ясування тотожності/відмінності соціально-економічних і політичних чинників запровадження там магдебурзького права, інших політико-правових засад функціонування місцевого самоврядування на різних історичних етапах.

За *проблемно-хронологічний методом* сформовано розділи роботи і згруповано їх матеріал. Він дав змогу простежити послідовність дій

політичної влади, її представників у сфері державного управління й місцевого самоврядування під час розв'язання нагальних питань розвитку волинських міст.

Низку спеціальних методів пізнання в дослідженні доповнено *біхевіоральним і біографічним методами* з їх наголосом на вивченні поведінки й біографій діячів, виявленні їх зв'язків – родинних, політичних, клієнтельно-патрональних. Вони уможливлюють з'ясування подробиць приватного життя та індивідуальних рис представників волинської політичної еліти: старост, війтів, лентвійтів, членів магістратів, голів і депутатів міських рад та ін. Метод *ретроспективного аналізу (моделювання)* дав змогу заповнити прогалини свідчень джерел і реконструювати зміст суспільно-політичних процесів, на тлі яких розгортався процес становлення інститутів місцевого самоврядування.

За допомогою методики *контент-аналізу* здійснено системне виокремлення й фіксацію змісту тексту, квантифікацію (кількісний вимір) і кваліфікацію (якісний вимір) отриманих даних. Так, аналіз текстів матеріалів архівів, ЗМІ, поточної документації Луцької міської ради, результати місцевих виборів сприяв з'ясуванню характеру політичної структуризації міської ради, електоральних преференцій жителів територіальної громади, виявити зміст демократичних новацій сучасної нормативно-правової бази функціонування місцевого самоврядування в Україні.

Поєднання сукупності методів дало змогу проникнути в сутність предмету дослідження, виявити причинно-наслідкові зв'язки розвитку суспільно-політичних процесів та специфіку здійснення самоврядування в містах Волині у різні періоди їхньої історії.

Наукова новизна отриманих результатів дисертації:

уперше:

- здійснено системний політологічний аналіз процесу тяглості суспільно-політичної традиції функціонування інститутів самоврядування в містах

Волині від часів існування магдебурзького права до сьогодення на основі вивчення характеру темпоральної зумовленості інституалізації місцевого самоврядування на різних історичних етапах його існування. З'ясовано відповідність самоврядування демократичним принципам і нормам організації та діяльності його інститутів у містах, рівня їх політичної суб'єктності, характеру взаємозв'язків із державною владою й територіальними самоврядними громадами міст;

- обґрунтовано правомірність екстраполяції середньовічних практик функціонування інститутів самоврядування в містах Волині, їх опосередкований вплив на сучасність через демократичні цінності (народовладдя, загальне благо, народний суверенітет й ін.), демократичні принципи (представництва, виборності, колегіальності та ін.), форми організації та діяльності представницьких і виконавчих органів влади та управління;

- розкрито особливості процесу формування місцевих політичних еліт в умовах запровадження у волинських містах магдебурзького права, рекрутування яких показало тенденцію до «закритості» й характеризувалося перманентними спалахами політичної боротьби, що мала ендогенний характер;

- засвідчено наявність синкретизму в діяльності місцевих урядників ВКЛ, що виникав унаслідок низького рівня правового регулювання, відсутності чіткого поділу між функціями представництва, адміністрування та суду, наявності паралелізму й дублювання під час виконання своїх обов'язків представниками органів самоврядування в містах та державними урядниками;

- простежено витоки такої специфічної системи політико-владних відносин як сучасний неопатримоніалізм, де держава функціонує як приватне володіння (патримоніум) керівних груп – носіїв державної влади, які приватизують окремі суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом

власних приватних доходів; етнічні, кланові, регіональні й сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних і соціально-економічних відносинах, визначаючи способи та принципи їх функціонування;

- доведено, що процеси демократичної трансформації Луцької міської ради – оновлення депутатського корпусу та виконавчих органів, відкритість і прозорість діяльності (транспарентність), наближеність послуг до жителів територіальної громади, упровадження практик е-врядування, урахування місцевих ініціатив громадян, створення громадських рад тощо – посилюються разом зі зростанням партійно-політичного плюралізму складу ради та її виконавчих органів, що підтверджують результати місцевих виборів, починаючи з 2006 р.;

- розкрито напрями процесів децентралізації влади в Україні на прикладі Луцької міської ради як інституту місцевої демократії, що здійснюється через фінансову децентралізацію, делегування з центру на місця низки управлінських функцій і прав на надання послуг, створення правових та інституційних умов для широкої політичної участі громадськості міста й ін.;

- розроблено авторську концепцію еволюції місцевого самоврядування в містах Волині як суспільно-політичної традиції. Цю концепцію визначає сукупність положень: магдебурзьке право у волинських містах поширювалося під польським впливом, однак це був оригінальний процес, що проходив зі значним запізненням, порівняно з містами Західної Європи; організація місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права сприяла розвитку ремесла й торгівлі, відокремленню сільського господарства від промисловості, процесам диференціації соціальної структури та формуванню міщанства як стану. Самоврядування на засадах магдебурзького права ставало чинником зростання політичної суб'єктності територіальних громад міст, спроможних обстоювати свої права й свободи; інститути

самоврядування в містах були джерелом рекрутування місцевої політичної еліти, яка прагнула опанувати найбільш дохідні уряди та утримувати їх через установлення міцних родинних зв'язків на засадах непотизму. Інститути самоврядування в містах формувалися в умовах перебування територій Волині в складі інших державних утворень, а отже, їх політична суб'єктність зростала дискретно залежно від соціально-економічних умов, систем правління й типу політичних режимів. Самоврядування в містах постійно перебувало під пильним контролем центральної влади. Сучасний стан інститутів місцевого самоврядування у волинських містах відзначається позитивними зрушеннями в напрямі демократизації їхньої нормативно-правової бази, зростанням партійно-політичного плюралізму складу місцевих рад, децентралізації влади, політичним наслідком чого є перетворення місцевого самоврядування в містах на впливовий інститут місцевої/локальної демократії.

Поглиблено:

- знання щодо змісту поняття «суспільно-політична традиція», його ролі в дослідженні процесів становлення й розвитку місцевого самоврядування у волинських містах на різних історичних етапах, розуміння самотності еволюції регіональних спільнот у суспільно-політичних процесах.

Дістали подальшого розвитку:

- дослідження інституційної структури місцевого самоврядування у волинських містах, змін його нормативно-правової бази, форм і принципів організації та діяльності на різних історичних етапах залежно від систем правління й змісту політичних режимів;
- вивчення зростання ролі політичних партій у діяльності міських рад у контексті змін виборчої системи. Виявлено, що зростання партійно-політичного плюралізму складу Луцької міської ради внаслідок запровадження пропорційної системи виборів супроводжувалося

позитивними зрушеннями в її діяльності в напрямі демократизації, створенні умов для залучення широких верств громадськості в її роботу.

Теоретичне й практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки дисертації збагачують теоретичну базу дослідження процесів еволюції місцевого самоврядування як важливого інституту розвитку місцевої й локальної демократії, рівень політичної суб'єктності якого детерміновано демократизмом його нормативно-правової бази, децентралізацією влади за активної участі жителів територіальної громади у вирішенні місцевих справ.

Матеріали роботи можуть бути використані в подальших дослідженнях проблем забезпечення ефективної роботи органів місцевого самоврядування на Волині й України загалом, а також у підготовці навчально-методичної літератури, викладанні дисциплін соціально-гуманітарного напрямку, зокрема курсів і спецкурсів із політології, історії, права, державного управління й місцевого самоврядування для студентів вищих навчальних закладів України. Матеріали дослідження можуть бути корисними для партійних працівників, громадських діячів, державних службовців, керівників органів публічного управління в їхній роботі щодо забезпечення ефективної співпраці між інститутами влади та територіальними громадами.

Апробація результатів дисертації. Висновки та основні положення дисертації апробовано на 30 наукових конференціях, серед яких 11 міжнародних та 11 всеукраїнських, зокрема: VII Всеукр. наук.-теорет. конф. «Українська періодика: історія і сучасність», 17–18 травня 2002 р., м. Львів; Всеукр. наук. конф. «Історія міст і сіл Великої Волині в контексті регіональних досліджень», 28–31 травня 2002 р., м. Коростень Житомирської обл.; Всеукр. наук. конф. «Сангушківські читання», 24–25 січня 2003 р., м. Славута; IX Всеукр. наук.-теорет. конф. «Українська періодика: історія і сучасність», 28–29 жовтня 2005 р., м. Львів; XXVI Наук. конф. «Луцька

міська громада: історія, традиції, люди», 9–10 листопада 2007 р., м. Луцьк; XXIX Всеукр. наук. конф. «Ковель і ковельчани в історії України та Волині», 5–6 грудня 2008 р., м. Ковель; Наук. конф. «Любартівські читання», 27–28 березня 2009 р., м. Луцьк; XXXII Міжнар. наук.-практ. конф. «Володимир-Волинський в історії України і Волині», 12 червня 2009 р., м. Володимир-Волинський; III Міжнар. наук. конф. «Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзенне і ўзаемаўплывы», 30 верасня – 1 кастрычніка 2010 г., г. Гомель; Междунар. науч. конф. «Актуальные проблемы в изучении и преподавании общественно-гуманитарных наук», 2–3 декабря 2010 г., г. Витебск; Наук. конф. «Любартівські читання», 1–2 квітня 2011 р., м. Луцьк; Междунар. науч. конф. «Образ “другого” в поликультурных обществах», 22–24 апреля 2011 г., г. Пятигорск; Наук. конф. «Любартівські читання», 30–31 березня 2012 р., м. Луцьк; Междунар. науч. конф. «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны», 26–27 красавіка 2012 г., г. Гомель; Наук. конф. «Любартівські читання», 22–23 травня 2013 р., м. Луцьк; Наук. конф. «Любартівські читання», 22–23 травня 2014 р., м. Луцьк; Міжнар. наук.-практ. конф. «Право в період трансформації. Підстави правової держави в демократичних системах», 23 листопада 2015 р., м. Луцьк; Всеукр. наук.-практ. конф. «Політологічні читання імені професора Богдана Яроша», 14 травня 2015, м. Луцьк; Наук. конф. «Любартівські читання», 22 травня 2015 р., м. Луцьк; V Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша, 14 квітня 2016, м. Луцьк; XII наук. конф. «Любартівські читання», 27 травня 2016 р., м. Луцьк; Шосты міжнар. кангрэс даследчыкаў Беларусі. 7–9 кастрычніка 2016, Коўна. Літва; III Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Образ міста в сучасному українському соціологічному дискурсі», 4 листопада 2016 р., м. Луцьк; Другій міжнар. наук.-практ. конф. «Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація», 14–15 грудня 2016 р., м. Київ; VI Всеукраїнські

політологічні читання імені професора Богдана Яроша, 11 травня 2017 р., м. Луцьк; XIII Наук. конф. «Любартівські читання», 26 травня 2017 р., м. Луцьк; Сёмы міжнар. кангрэс даследчыкаў Беларусі, 15–17 верасня 2017, Варшава. Польшча; Третій міжнар. наук.-практ. конф. «Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика», 22–23 листопада 2017 р., м. Київ; III Всеукр. наук.-практ. конф. «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку», 20 квітня 2018 р., м. Дніпро; VII Всеукраїнські політологічні читання імені професора Богдана Яроша, 26 квітня 2018 р., м. Луцьк; VIII Міжнар. наук.-практ. конф. «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи», 17 квітня 2018 р., м. Чернівці.

Результати дослідження обговорено на засіданні кафедри політології та державного управління Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертації викладено в 77 наукових працях: індивідуальній монографії, 26 наукових статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, 17 із яких – у зарубіжних наукових журналах та збірниках, що внесені до міжнародних наукометричних баз, 51 публікації в інших наукових виданнях.

Наукові положення, що виносяться на захист:

- 1) політична суб'єктність інститутів самоврядування в містах Волині від часів запровадження магдебурзького права до сьогодення зростала дискретно залежно від характеру соціальних відносин і типів політичних режимів (за винятком часів панування тоталітарного режиму в СРСР);
- 2) демократичні практики функціонування магдебурзького права у волинських містах правомірно екстраполювати на сьогодення опосередковано через суспільно-політичні традиції, що пройшли відповідну акультурацію упродовж тривалого часу і доходять до нас як вторинні через цінності (народовладдя, спільного блага, народного

суверенітету та ін.) та принципи організації інститутів місцевого самоврядування (представництво, виборність, колегіальність, поділ влад, підзвітність та ін.);

- 3) доведення, що в Україні на рівні територіальних громад відбувається суперечлива, але більшою мірою позитивна динаміка розгортання процесів демократизації на засадах децентралізації інститутів місцевого самоврядування (приклад – Луцька міська рада).

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертаційної роботи, зумовила її логіку й структуру. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (728 позицій). Загальний обсяг дисертаційної роботи – 495 сторінок, із них основний текст 374, список використаних джерел і літератури – 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

1.1. Стан наукового розроблення проблеми дослідження

Проблеми становлення і розвитку інститутів місцевого самоврядування від початку його наукового осмислення вимірюються великою кількістю публікацій, які різняться своїми регіональними студіями, тематичною спрямованістю і глибиною наукового аналізу. Без їх належної диференціації важко зробити цілісне уявлення про стан наукового розроблення проблеми функціонування місцевого самоврядування як суб'єкта суспільно-політичних відносин в окремому місті, регіоні або Україні загалом.

Висвітлення проблеми дослідження в науковій літературі. Пропонується такий порядок аналізу наукової літератури: теоретичні праці зарубіжних авторів із проблем функціонування сучасної західної демократії, органічною складовою частиною якої є місцеве самоврядування; видання, де обґрунтовано темпоральну зумовленість соціальних і політичних інститутів та процесів, розкрито природу суспільно-політичних традицій; урбаністичні студії; наукова література вітчизняних і зарубіжних дослідників з проблем функціонування самоврядування в містах Волині ХІХ–ХХ ст.; наукові студії з питань теорії і практики місцевого самоврядування в Україні на сучасному етапі державотворення, зокрема їх аналіз як складника місцевого політичного режиму або локальної демократії; огляд публікацій, присвячених політичним елітам в Україні; наукова література з проблем децентралізації влади в Україні.

Місцеве самоврядування – невід'ємний атрибут сучасної західної демократії, яка характеризується багатством форм і механізмів самореалізації

громадян, їхньої участі у здійсненні владних повноважень на всіх рівнях – від загальнодержавного до місцевого. Сучасна демократія поєднує традиційні ліберальні цінності різних епох і народів, тому без розуміння логіки її еволюції важко знайти відповіді на питання, що постають у вивченні процесів розвитку інститутів місцевого самоврядування. Обґрунтування теоретичних засад існування феномену західної демократії, змісту процесів посткомуністичної трансформації європейських країн, зокрема України, відображено в працях класиків суспільно-політичних вчень та сучасних західних учених, зокрема Г. Алмонда, Б. Барбера, Р. Белламі, Н. Боббіо, Т. Бола, П. Вандича, С. Верби, С. Гантингтона, Д. Гелда, О. Гьофе, Р. Даля, Р. Деггера, Т. Джефферсона, Т. Карла, А. Лейпхарта, Дж. С. Мілля, А. Пшеворського, Д. Растоу, П. Розанвалона, Дж. Сарторі, А. де Токвіля, Ф. Шміттєра й ін. [14; 40; 46; 57; 59; 108; 114; 597–599; 149; 178; 179; 184; 217; 264; 328; 377; 378; 498; 500; 512; 529; 570].

Так, Дж. С. Мілля у широко відомому есе «Про представницьке врядування» зазначав, що політичний механізм не функціонує сам по собі. Його створили люди, тож і далі вони мають ним керувати – навіть люди пересічні. Він потребує від них «не простої мовчазної згоди, а активної участі, і має бути пристосованим до характерних рис та особливостей тих людей» [377, с. 135]. Важливе значення має інша теза мислителя про те, що представницькі інституції мають незначну цінність та можуть стати просто інструментом тиранії чи інтриг, коли більшість виборців достатньою мірою не зацікавлені у власному врядуванні й не бажають віддавати свої голоси, або, якщо й голосують, «подають їх не в інтересах суспільства, продаючи їх за гроші чи виконуючи вказівки людей, які їх контролюють і в яких унаслідок особистих причин вони намагаються здобути прихильність. Народні вибори, проведені таким чином, не захистять націю від поганого врядування, бо є лише додатковим коліщатком у його механізмі» [377, с. 137–138].

Визначаючи початок становлення сучасної західної демократії добою пізнього Середньовіччя XIII ст. і Відродження XIV–XVI ст., а з ним і республіканських ідей, Т. Бол і Р. Деггер зауважували, що вчені «сприймали ту добу як ренесанс, як відродження – відродження, що почалось в італійських містах-державах. ... Адже люди здатні на багато дивовижних речей, і не остання серед них – самоврядування» [59, с.10–11]. За основу ренесансних республіканських теорій, писав Д. Гелд, правила думка, що свобода політичної спільноти «спирається на непідзвітність жодній іншій владі, окрім влади самої спільноти. А основа свободи – самоврядування, разом із правом громадян брати участь (у межах конституційної структури, що визначає різні ролі для провідних соціальних сил) у керуванні своїми спільними справами» [149, с. 157].

Оскільки однією з головних ознак місцевого самоврядування є ідея народного представництва й виборності, то варті уваги зауваження Дж. Сарторі про те, що сучасні демократії залежать від: а) обмеженого врядування; б) виборчих процедур; в) представницького передання влади. Звідси випливає, що в межах усього народу деякі люди мають більше, а деякі менше значення і навіть люди, які становлять переможну більшість на виборах, «насправді не здобувають влади, а те, що називають “волею народу”, здебільшого можна характеризувати набагато точніше як “згоду” народу» [529, с. 35].

Сучасна західна демократія як суспільний феномен має багато вимірів: як принцип організації влади на загальнодержавному та місцевому рівнях, як форма правління, як процедура, як цінність і водночас як процес, оскільки її зміст детерміновано історичними умовами існування. Сутність демократичних змін визначається поняттям «демократизація», яка у своєму історичному розвитку проходить певні етапи, що характеризують глобальні зрушення, які відбуваються у світі. Цю властивість демократії вловив і

образно розкрив у широко відомому творі «Третя хвиля. Демократизація наприкінці XX століття» (1990) С. Гантінгтон.

Для дисертації ця робота має принципове значення, оскільки процес змін місцевого самоврядування, що відбувався у волинських містах, детерміновано специфікою процесу демократичних переходів від деспотичних, авторитарних і тоталітарних режимів до демократії. Цей суспільно-політичний процес у вигляді хвиль С. Гантінгтон визначив, як групу переходів, що відбуваються у певний період часу, «кількість яких значно перевищує кількість переходів у зворотному напрямі у даний період. До цієї хвилі також відноситься лібералізація або часткова демократизація у тих політичних системах, які не стають повністю демократичними» [599, с. 26].

Вчений виділяє три хвилі демократизації:

Перша, довга хвиля демократизації	1821–1926.
Перший відкат	1922–1942.
Друга, коротка хвиля демократизації	1943–1962.
Другий відкат	1958–1975.
Третя хвиля демократизації	1974 – [Там само].

Слушну думку щодо сутності демократії висловлює німецький політолог О. Гьофе, який проаналізував сучасну західну демократію в контексті глобалізації у книзі «Демократія в епоху глобалізації» (2007). Він пише, що сьогодні демократія за участю громадськості – наслідок тривалого процесу політичного цивілізування, який спирається на відповідні інституції і громадські чесноти. В ідеальному випадку «демократія постає як плебісцит, повторюваний щодня» [178, с. 104].

На справедливе зауваження західного політичного філософа Р. Беллами, «індивідуальну свободу захищають не писані заяви, хоч якими б вони не були цінними, а існування інститутів, що дають змогу суб'єктам діяти в певний спосіб і подають їм засоби захисту проти зазіхань з боку інших. ... їх

найкраще захищає демократична інституційна структура, що розділяє владу в межах спільноти» [46, с. 998]. Саме таким інститутом є самоврядування в містах.

Розумінню еволюції демократії як процесу поступових тривалих змін у сфері культури присвячена праця французького вченого Г. Ерме «Культура і демократія» (1994). Автор монографії зауважує, що демократія – «це культура більшою мірою, ніж система інститутів; у будь-якому разі, це наслідок повільного культурного вистигання, що тривав у Західній Європі й Північній Америці більш ніж століття, без якого ці інститути не мають коренів» [235, с. 11]. Це зауваження спонукає дослідників пильніше дивитися на соціокультурний контекст змін інституційної структури демократії, уключаючи місцеве самоврядування.

Французький політолог П. Розанвалон у монографії «Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність» (2009) розкриває сучасні тенденції розвитку демократії. Зокрема вчений засвідчує факт збагачення сучасної французької правової традиції поняттям «наближена демократія», яке є своєрідним «паролем» епохи і яке наголошує на збільшенні уваги до місцевої громади. У посиленні на наближеність вирізняються три елементи: зміна *позиції*, зміна *взаємодії*, зміна *дії*. Бути поряд, наголошує вчений, «це насамперед визначення позиції влади щодо суспільства», яка стає більш доступною, сприйнятливою, прозорою, уважливою щодо конкретної ситуації та ін. [512, с. 203].

Значну допомогу в роботі надають теоретичні праці методологічного спрямування зарубіжних і вітчизняних науковців різних поколінь, де розкрито проблеми часової зумовленості формування та розвитку політичних інститутів і процесів загалом і місцевого самоврядування зокрема, вивчення їх особливостей залежно від методологічних підходів, конкретно-історичної ситуації та соціокультурних умов існування країн і регіонів, зокрема пізнання ролі суспільно-політичних традицій у загальноісторичному процесі. Серед

них – дослідження В. Абушенка, П. Бергера, Е. Берка, І. Валерстайна, В. Горбатенка, Г. Зеленько, Р. Козеллека, В. Колтун, І. Кресіної, В. Липинського, Т. Лукмана, Н. Лумана, Л. Нагорної, Д. Норта, М. Польового, К. Поппера, А. Романюка, Ж. Рюса, О. Салміна, П. Сорокіна, Л. Февра, О. Шпенглера, П. Штомпки, К. Ясперса та ін. [2; 48–50; 107; 158; 159; 247; 285; 286; 288; 306; 335; 340; 341; 395; 407; 454–456; 514; 526; 528; 544; 585; 638; 640; 656].

У своїй праці «Духовна ситуація часу» К. Ясперс зауважував, що життя людини як такої у світі визначено її зв'язками зі згадками про минуле і з очікуванням майбутнього. Людина живе не ізольовано, а «як член сім'ї в домі, як друг у спілкуванні індивідів, як співвітчизник, що належить певному історичному цілому. Вона стає сама собою завдяки *традиціям* (курсив – А. Б.), які дають змогу зазирнути їй у темні глибини свого походження і жити, відчуваючи відповідальність за майбутнє своє і своїх близьких» [656, с. 323]. Аналізуючи витоки політичної свободи, яка «відома» Заходу і якої «не знають» Китай та Індія, мислитель знаходить її у природі людини західного світу, яку на передові позиції у світі висунули реалізація таких принципів, як раціональність, суб'єктивність самобуття і сприйняття світу, «як *фактичну дійсність в часі*. Лише у світі, а не поза світом вона (людина) знаходить упевненість у собі» [656, с. 297].

Найбільш узагальнено темпоральність визначається як «інтервал часу, на якому може бути встановлена повна специфічність об'єкту (процесу, організму, дії)» [61]. Однією із властивостей темпорального розвитку є процесуальність, тяглість у часі. Для розуміння різниці між зв'язком подій в елементарному процесі й подій лише у темпоральному об'єкті, можна припустити, що ми вилучаємо з них один із елементів. У такому разі процес просто перерветься, на підставі чого можна зробити висновок, що «кожна подія в процесі є безпосередньою причиною наступної і, що події в процесі пов'язані причинно-наслідковими зв'язками» [Там само].

Поняття процес, за П. Штомпкою, що викладено ним у праці: «Соціологія. Аналіз сучасного суспільства» (2005), застосовується для характеристики руху змін, які наступають послідовно одна за одною і взаємно зумовлюють зміну системи (їх називають фазами або етапами) [640, с. 456–457]. Для нас важливе розуміння процесу як *розвитку*. Від інших спрямованих процесів він відрізняється двома додатковими рисами: а) спрямування процесу має позитивний характер, тобто з плином часу зростає рівень перемінної величини або комплексу перемінних величин, на які орієнтований цей процес; б) спрямована послідовність соціальних змін приводиться в рух і діє, отримуючи відповідні імпульси від механізмів, що перебувають усередині цього суспільства – іманентних *ендогенних*, а не зовнішніх – *екзогенних* [640, с. 458]. Це пояснює характер змін, що відбуваються у процесі історичного розвитку інститутів місцевого самоврядування, зміст яких зумовлено насамперед внутрішніми соціокультурними, економічними і суспільно-політичними чинниками, типом політичної системи й характером політичного режиму, що панує в конкретній країні.

Відповідно до мети дослідження логічним виглядає розуміння політичних процесів як «розгортання політики у часі і просторі у вигляді впорядкованої послідовності дій і взаємодій» [443, с. 8]. Цінні методологічні зауваження щодо змісту політичних процесів знаходимо у праці сучасних британських учених Б. Гогвуда і Л. Гана «Аналіз політики для реального світу» (2004), які вважають, що структура процесу динамічна. Так само як просування вперед, можливість зворотного зв'язку можна розглядати на багатьох стадіях процесу відповідно до того, як досвід, отриманий протягом стадії впровадження, має наслідком внесення змін у визначення проблеми або коли контроль за наявними програмами приводить до модифікації попередньо визначених цілей. Вони також попереджають, що концептуалізація процесу політики, побудована на минулих (застарілих)

дослідженнях, може привести нас до нав'язування майбутнім подіям невідповідної або хибної системи тлумачень [154, с. 42, 43].

Як зазначають автори видання «Політичний процес: головні аспекти і способи аналізу» (2001), у світовій політичній науці виокремлюють три головні підходи до визначення характеру і змісту політичного процесу залежно від характеру політичних акторів, а також темпоральної зумовленості. Прихильники *інституційного підходу* пов'язують це явище з трансформацією інститутів влади – головних суб'єктів політичного процесу. Умови середовища, наприклад, соціальна інфраструктура за такого підходу враховується лише частково або опосередковано як другорядна. Представники *біхевіорального підходу* суб'єктами політики розглядають окремих індивідів або групи людей. Тому політичний процес постає як узагальнений вектор поведінки, політичного волевиявлення та інтересів цих суб'єктів. *Структурно-функціональний підхід* акцентує увагу не стільки на поведінковому аспекті політичного процесу, скільки на внутрішніх структурно-функціональних особливостях політичної системи і середовища, що зумовлюють той чи той спосіб та характер дії і взаємодії між акторами. Одиницями аналізу при цьому постають не лише індивіди й групи, а великі структури політичної системи та сама система загалом, а також їх функціонально-рольова структура [443, с. 8].

Кожен із означених пізнавальних підходів концентрує увагу лише на певних особливостях, визначальних рисах політичного процесу, залишаючи поза увагою інші. Їхні недоліки певною мірою вдалося подолати за використання неоінституційного підходу, який інтегрував сильні риси та переваги зазначених методів, про ще йтиметься у відповідному розділі.

Цінною для з'ясування темпоральних характеристик суспільно-політичних процесів є праця сучасного німецького вченого Р. Козеллека «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (2006). За його переконанням, наш новий час ознаменовано прискоренням політичних процесів, яке за

одноставним визнанням відчули всі сучасники задовго до того, як промислово-технічна революція принесла прискорення в ритм нашого повсякденного життя. Це означає, що навіть традиційно успадковані політичні вчення та набутки історичного досвіду відтоді переходять в інший агрегатний стан, зазнають структурних перетворень. Здатність до їх безпосереднього сприйняття, схоже, і є прикметною ознакою нового часу. Структурні перетворення стають, так би мовити, подією самі собою [286, с. 265]. Не випадково, коли ми розглядаємо інститути місцевого самоврядування, які перебувають на достатньо великій часовій відстані, то помічаємо, що їхні сутнісні характеристики на кожному історичному етапі набувають нового змісту.

Е. Берк наголошував, що він «в жодному разі не виключав би зміни; але коли б навіть щось змінював, то для того, щоб зберегти. ... В тому, що я робив би, я мав наслідувати предків. Я здійснював би виправлення, наскільки б це можливо, у стилі самої будови. Політична далекоглядність, стримана обережність, мораль, а не хвороблива сором'язливість – ось основні принципи наших предків у їхніх вирішальних вчинках» [50, с. 473].

Міста були і залишаються центрами політико-адміністративного управління відповідними територіями, де зосереджено інститути влади; там акумулюється політичне життя та формується модель місцевої демократії. Відповідно, досягнення вчених в галузі урбаністики слугують орієнтиром для виявлення змісту і спрямованості процесів соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку людських спільнот в окремі періоди їх історії. Теоретичні засади дослідження міст і проблем урбанізму загалом як об'єктів наукової рефлексії мають сталу традицію і спираються на класичні праці таких визнаних зарубіжних фахівців як Е. Берджес, Ф. Бродель, М. Вебер, Л. Вірт, Р. МакКензі, Р. Парк, М. Тихомиров й ін. [100; 110–112; 121; 423; 568].

Коли йдеться про наукові засади вивчення міст, майже не обходиться без посилань на думки М. Вебера щодо соціології міста, впливу міст на розвиток людства. Розкриваючи роль міст у становленні західної демократії, видатний соціолог писав, що «західне місто у стародавні часи..., було тим місцем, де здійснювався *перехід із невільного у вільний стан*, завдячуючи можливості доходу, що надавало грошове господарство. Теж саме можна говорити і про середньовічне місто, особливо всередині країни, і чим тривалішою була ця діяльність, тим безсумнівно здійснювався цей перехід, тому, що тут... міське населення проводило цілком свідомо на те спрямовану стану *політику*» [110, с. 362].

Для дослідження важлива й така особливість міста, на яку звертав увагу М. Вебер, що західне місто «було не лише економічним місцем торгівлі й промисловості, політично (як правило) – фортецею і місцем гарнізону, адміністративно – судовим округом, але також скріпленим присягою *братерством*. Його символом у стародавні часи були загальні вибори, у середні віки воно було скріплене присягою “комуни” і було у правовому відношенні “корпорацією”» [110, с. 371].

Помітний слід у науці залишали напрацювання фундаторів наукового осмислення проблем урбанізму Р. Парка, Е. Берджеса, Р. МакКензі, узагальнених ними в книзі «Місто: пропозиції з вивчення людської поведінки в міській сфері» (1925). Основна ідея праць Р. Парка із соціології міста полягала в організації ефективного контролю над різноманітними процесами, що відбувалися в місті. З погляду Р. Парка, концепція міського розвитку ґрунтується на трьох принципах: соціальному атомізмі, просторовій мобільності та соціальній взаємодії. Учений приділяв особливу увагу зв'язку соціальних змін із просторовими характеристиками процесів колективної поведінки [423, с. 17, 18, 19].

Інший представник Чиказької соціологічної школи, який працював разом із Р. Парком, Л. Вірт, розглядав місто у широкому контексті процесу

урбанізації. Він писав, що «урбанізація – це вже не просто процес, за допомогою якого люди стягуються в місце, що називається містом... Це ще і кумулятивне загострення характеристик, які відрізняють пов'язаний із зростанням міст спосіб життя» [121, с. 97]. Розкриваючи зміст невід'ємного зв'язку соціології міста з політичною демократією, Л. Вірт зазначав, що у спільнотах, чисельність індивідів у яких переходить поріг, за якого кожен може знати іншого і усі можуть зібратися в одному місці, виникає потреба в опосередкованій комунікації і в реалізації індивідуальних інтересів через делегування. У місті набувають сили інтереси, зазвичай через представництво. Сам собою індивід мало чого вартий, але до голосу представника дослухаються з повагою, приблизно пропорційно кількості людей, від імені яких він виступає [121, с. 106].

У працях провідних учених, фахівців із проблем урбанізму знаходимо пояснення логіки становлення і розвитку соціальної топографії міст, яка залежала від його соціальної структури і роду занять його жителів. У середньовічних слов'янських містах існував поділ міст на внутрішню фортецю (дитинець) й навколишній його посад («предграддя», «предгороддя»). «Передмістя зазвичай значно перевищували територію замку, відрізнялись від нього не лише розмірами, а й складом населення», писав відомий російський учений М. Тихомиров у монографії «Стародавні руські міста» (2008) [568, с. 184–185].

У великих містах аристократичні квартали розміщено в місті, а демократичні – у передмісті. Жителі передмість, або посаду прагнули поселитися безпосередньо до стін фортеці, що слугувала захистом для нових поселенців, але не дуже віддаляючись від річки. Основна маса жителів посаду належала до ремісників і торговців, для яких важливим було мати зручний доступ до води, потрібної у великій кількості для такого ремесла як гончарство й кушнірство. Тому, якщо фортеця, населена князівськими слугами і дружиною, намагалася розташуватися на вершині пагорбів,

передмістя спускалося донизу, до води. Так формувалась яскрава протилежність між аристократичним «містом» і демократичним «подолом», де розміщено двори ремісників, осілих окремими слободами гончарів, кушнірів, теслярів та ін. [568, с. 185].

Грунтовний аналіз соціальної і суспільно-політичної ролі міста в історії людства здійснив Ф. Бродель у фундаментальному доробку «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» (1995). Зокрема, він вважав, що європейські міста існували під знаком свободи, яка не знала собі рівних: «вони розвивалися як автономні світи й по-своєму. Вони перехитрували державу, збудовану за територіальним принципом: ця держава складатиметься повільно й виросте тільки за небезкорисливої допомоги міст і, до того ж, стане збільшеною й часто-густо безбарвною копією їхньої долі» [100, с. 440].

Щодо вивчення генези українських міст загалом і волинських зокрема, то вона пройшло певну еволюцію – від перших праць польських дослідників XVII–XVIII ст. А. Віюк-Кояловича, А. Нарушевича та ін., у яких питання організації самоврядування в містах Волині зачеплено лише побіжно в контексті загальної історії Польщі – до наукового осмислення процесів, які відбувалися в містах у соціально-економічній, суспільно-політичній і культурно-духовній сферах. Від часу, коли з'явилися перші історичні дослідження міст Волині до сьогодні накопичено значну кількість праць, у яких із різною повнотою і глибиною висвітлено окремі аспекти міського життя та організації в них самоврядування на засадах магдебурзького права.

З другої чверті XIX ст., у контексті утвердження концепції «єдиної і неділимої Русі», посилено увагу дослідників до історії міст ВКЛ. Значну роль у формуванні джерельної бази досліджень з історії українських міст відіграли Санкт-Петербурзька і Київська «Тимчасова комісія для розбору давніх актів», створена 1843 р. Її провідні працівники – М. Максимович, В. Домбровський, М. Іванішев – заклали наукові основи вивчення минулого

історичної Волині. Саме завдяки роботі вчених цієї комісії вдалося зібрати та зберегти величезний масив давніх актів місцевих органів влади на українських землях, які пізніше покладено в основу досліджень з історії самоврядування волинських міст.

Друга половина XIX – початок XX ст. характеризується змінами суспільно-політичних умов життя в Росії: скасовано кріпосне право, відбулися буржуазні реформи, послаблено цензурні обмеження. Предметом підвищеної уваги громадськості стали й питання історії Правобережної України, Білорусі, Литви, інтерес до яких зростав унаслідок польського повстання 1863–1864 рр. У 60–70-ті рр. XIX ст. сформовано два напрями досліджень – історико-юридичний та історико-економічний.

Окремо варто відзначити праці вчених школи «західно-руського права» Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, Ф. Тарановського, М. Ясинського [331; 124; 125; 557; 655]. Її ознакою стало активне використання компаративного і темпорального методів досліджень зі значним розширенням кола документальних джерел. Завдяки доробку вчених цієї школи відтворено картину розвитку права на території ВКЛ в XIV–XVI ст. [84, с. 17–20]. Основним об’єктом досліджень стали державно-правові інститути, що існували в містах Київської, Волинської і Подільської земель. За їх концепцією, давньоруське право на території ВКЛ залишалося важливим чинником формування суспільно-політичних інститутів, у тому числі й органів самоврядування в містах. Так, Ф. Леонтович, негативно оцінюючи роль магдебурзького права в житті ВКЛ, вважав, що «лад магдебурзький» суперечив принципам «руського народного життя» і «призвів до одного результату – розкладу та економічного занепаду міської общини» [331, с. 373, 376].

Досліджуючи вплив магдебурзького права на внутрішній устрій ВКЛ, засновники «історичної школи» при Київському університеті М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, О. Левицький та інші вчені загалом

негативно оцінювали його роль у розвитку українських міст, вважаючи, що це право їм нав'язане і було чужим інститутом в українському житті, внаслідок чого воно не могло їм нічого дати, крім шкоди. О. Левицький одним із перших указав на значення книг місцевих судово-адміністративних установ як джерел для всебічного вивчення минулого українських земель [327, с. 11–14].

Вагомий внесок у розв'язання проблеми функціонування магдебурзького права у волинських містах зробив В. Антонович. Рівень свободи міського стану за самоврядування учений виводив зі ступеня розкладу міської общини. Її розпад він пов'язував не з поширенням магдебурзького права, а з виокремленням із общини служилого стану. Втративши сільські округи на користь служилого стану й відмовившись носити зброю, общини зберегли право суду та самоврядування «під прикриттям грамот, пожалуваних їм магдебурзьким правом: але це самоврядування мало риси штучного походження за зовнішньої гарантії» [16, с. 144–145, 151]. В. Антонович наголошував, що в умовах повного контролю над міським самоврядуванням із боку власника у приватновласницьких містах «магдебурзьке право лише мінімально гарантувало самостійність міської общини» [17, с. 26].

М. Грушевський розкрив генезу самоврядування у волинських містах, особливості поширення там магдебурзького права. Запровадження на Волині цього права М. Грушевський пов'язував із німецькою колонізацією Волинського князівства. На зауваження ученого, певні елементи міської організації магдебурзького права у Володимирі й Луцьку могли зберігатися ще з давніших часів і бути оновленими пізнішими привілеями, але «ми не маємо про них докладних відомостей» [171, с. 224–225, 230]. Висвітлення ним практики функціонування магдебурзького права в інших містах ВКЛ й Польської Корони, зокрема Львова, Кременця, приватновласницького міста Олики та інших, засвідчує специфіку, багатство форм існування цього права.

На думку М. Грушевського, запровадження магдебурзького права в українських містах негативно позначилося на долі міщанства як стану, оскільки за деяким винятком воно занепадає. Причина тому – його розпорошення «на безконечний ряд малих держав, якою в принципі була кожна міська громада» [171, с. 222]. У цій тезі вочевидь простежується історичні паралелі щодо місця магдебурзького права в суспільно-політичних процесах Західної Європи, де німецьке право сприяло формуванню «третього стану» і перетворенню його на русій політичних змін. Навпаки, в українських землях наслідки магдебурзького права в контексті формування міщанства як стану мали локальний характер.

Принципово відмінним було бачення місця і ролі міських общин у ВКЛ М. Довнара-Запольського, який стверджував, що «магдебурзькі привілеї, не створювали штучно міських общин, але знаходили там для себе вже готовий ґрунт» [220, с. 60].

Відомий дослідник історії ВКЛ М. Любавський розкрив самотність волинських земель часів входження їх до ВКЛ та Польської Корони, специфіку самоврядування в містах за магдебурзьким правом. У фундаментальній праці «Обласний поділ і місцеве управління Литовсько-Руської держави під час видання першого Литовського статуту» (1892) вчений приділив велику увагу урядам старост, у тому числі й луцького, а також інших державних урядників [348]. Однак самоврядування в містах ВКЛ загалом залишилося поза увагою дослідника. Це питання певною мірою висвітлено в іншій його монографії: «Нарис історії Литовсько-Руської держави до Люблінської унії включно» (1915). У праці міститься узагальнена характеристика самоврядування в містах ВКЛ на магдебурзькому праві, однак без «прив'язки» до конкретних міст [349].

Значний науковий інтерес становлять роботи відомого фахівця литовського права І. Лаппо. Досліджуючи організацію судової системи у ВКЛ, учений показав діяльність усіх видів судів на Волині, дійшовши такого

висновку: судова система на місцях була організована й діяла під контролем верховної влади [321–324].

Принципове значення для з'ясування генези місцевого самоврядування на українських землях має доробок М. Драгоманова. Базові засади свого вчення про самоврядування найбільш повно вчений виклав у праці «Передне слово до “Громади”» (1878) і конституційному проєкті «Вольный союз» – «Вільна спілка» (1884) [223; 224]. М. Драгоманов – один із небагатьох вітчизняних учених, якому притаманна здатність до концептуалізації суспільно-політичних явищ, куди входить й інститут місцевого самоврядування. Мислитель не лише вписав його в контекст тогочасної української дійсності, а й розкрив державотворчу, соціальну й політичну природу самоврядування як засобу забезпечення політичної свободи людини [78, с. 4–8].

Висвітлення творчої спадщини М. Драгоманова найбільш повно зробив А. Круглашов у монографії «Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова» (2000) [311]. Окремо варто виділити унікальне видання – «Михайло Драгоманов: автожиттєпис» (2009), де зібрано найзначніші автобіографічні твори М. Драгоманова, які доповнено ґрунтовним нарисом життя і творчості видатного українського мислителя, численними ілюстраціями та бібліографією [381].

Після 1917 і в наступні роки проблемою самоврядування в містах ВКЛ майже ніхто з радянських дослідників не займався за невеликим винятком (праці кінця 1920-х рр. білоруського історика В. Дружича) [225; 226]. Окремої уваги заслуговує доробок брата Михайла Грушевського – Олександра Грушевського, котрий загинув у таборах ГУЛАГУ [173, 174]. Самоврядування в містах України вивчав український вчений В. Отамановський, який із середини 20-х до 40-х рр. XX ст. досліджував Вінницю як тип українського міста південного Правобережжя [415]. Однією з небагатьох робіт цього часу, де йдеться про соціально-економічне

становище українських міст, є праця І. Крип'якевича «Історія України» (1938). У ній дослідник відходить від негативної оцінки магдебурзького права в долі українських міст [310, с. 134].

Польська історіографія 20-х – початку 30-х рр. XX ст. виявила інтерес до проблеми устрою й самоврядування міст ВКЛ. У працях С. Кутшеби, Г. Ловмянського, І. Яворського розкрито окремі аспекти самоврядування міст на магдебурзькому праві у Вільні, Бресті, Полоцьку, Десні, а також у Луцьку [678, 686, 704, 705]. С. Зайончковський у ґрунтовній статті, присвяченій історії Волині від 1340 до 1569 р., пов'язував процес генези міщанського стану в ВКЛ, зокрема у волинських містах, із поширення там німецького права і організацією суспільного життя «на західний зразок» [725].

З 1960-х рр. простежується поживлення інтересу до міської проблематики. Окремі аспекти розвитку волинських міст, питання походження, характеру й ролі в них магдебурзького права порушено в історіографічних розвідках (А. Хорошкевич, Г. Швидько, та ін) [606–609; 631–633]. Певний інтерес для дослідження викликає праця О. Компан «Міста України в другій половині XVII ст.» (1963) [288]. Її матеріали дозволяють простежити тенденції соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку волинських міст, зокрема щодо організації там міського самоврядування і діяльності цехів. Дослідження О. Компан вирізняється збалансованим підходом до питання ролі магдебурзького права в житті українських міст, які прийняли магдебурзьке право за зразок, але в процесі життя норми магдебурзького права тут зазнали змін згідно з місцевими обставинами і традиціями.

У цей час учені-медієвісти почали усвідомлювати історію малих міст як самостійну проблему. Я. Ісаєвич зазначав, що історію українського міста неможливо створити без написання історії середніх і малих міст, у яких проживала більшість міського населення [254, с. 160–167].

З'ясування тенденції розвитку промисловості, а водночас і зміни у соціальній структурі, організації самоврядування в українських містах містяться у монографії львівського ученого Я. Кіся «Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.)» (1968). На відміну від представників київської історичної школи, Я. Кісь загалом позитивно оцінював роль магдебурзького права у розвитку міської громади. На думку дослідника, це право в XV–XVII ст. в умовах економічної слабкості українських міст, незрілості міщанства, безсилля центральної влади в період шляхетського самовладдя й анархії надавало їм (хоч часто і обмежене) право імунітету, незалежності від державних урядників, рятувало міста від цілковитого підкорення шляхтою, від економічного розорення, від намагань шляхти перетворити міщан на кріпаків. Водночас німецьке право прискорювало утворення форм міського самоврядування, допомагало організації дрібних виробників, сприяло розвитку торговельно-економічних відносин [274, с. 5].

Досить цінними для висвітлення теми дисертації є джерелознавчі розвідки М. Ковальського під загальною назвою «Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.», ч. 1–4 (1977–1979). Вони безпосередньо торкаються проблем організації міського самоврядування у волинських містах. Учений розпочав ґрунтовне вивчення актових книг гродських, земських, трибунальських, магістратських та інших судів як важливих історичних джерел. Заслуга ученого перед наукою полягає і в тому, що він започаткував дослідження гродських книг як джерел з історії України XVI – першої половини XVII ст., коли таку роботу не проводили і цю ініціативу не підтримували [277–283].

У вивченні міської проблематики в порівняльному аспекті важливі дослідження білоруських авторів А. Грицкевича «Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.» (1975) та З. Кописького «Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.»

(1975) [167; 297]. Істориками приділено головну увагу соціально-економічним і правовим аспектам розвитку білоруських міст. Матеріали книг дають змогу простежити загальні риси самоврядування в містах, у тому числі й на магдебурзькому праві. Зокрема А. Грицкевич доходить до важливого висновку про те, що поширення самоврядування на магдебурзькому праві в приватновласницьких містах ВКЛ «не слід розглядати лише як законодавчі акти короля і магнатів, що даруються в знак їх милості. Самоврядування городян насамперед пов'язане з їх виділенням в особливий стан, із тими процесами в економічному і громадсько-політичному житті феодального міста, які характеризувалися подальшим відокремленням міста від села, боротьбою міщан проти феодального поневолення» [167, с. 189].

Проблему місцевого самоврядування в містах Волині в радянській історіографії докладно розкрито в монографії П. Саса «Феодальні міста України наприкінці XV – 60-х рр. XVI ст.» (1989) [530]. Значну увагу вчений приділяв правовому статусу міст, їхньому адміністративному устрою, традиціям міського самоврядування. Спираючись на документальні джерела, автор зробив політико-правовий аналіз самоврядування міст на магдебурзькому праві. Йому вдалося показати практику функціонування магдебурзького права в Луцьку й Володимирі, менше – в Ковелі. Дослідник виявив не лише загальні тенденції розвитку самоврядування на магдебурзькому праві в українських містах, а й проблеми, що виникали у стосунках між окремими гілками влади, зокрема війтом і радою. Водночас, політичні аспекти функціонування міського самоврядування, у зв'язку з поставленими завданнями і обсягом видання, не знайшли ґрунтовного висвітлення.

Заслуговують на увагу дослідження історії Волині 70–80-х рр. XX ст. Певну інформацію щодо суспільно-політичного розвитку волинських міст, організації там місцевого самоврядування знаходимо в багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» (1970), зокрема в розділах з історії Луцька,

Володимира, Ковеля [257]. Загалом радянські дослідники зробили крок уперед у вивченні середньовічного міста. Щоправда, головну увагу авторів зосереджено на проблемах соціально-економічного розвитку міст, соціального розшарування і класової боротьби населення.

Окремі аспекти суспільно-політичного розвитку волинських міст, їх самоврядування на магдебурзькому праві наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. висвітлено в працях відомих польських дослідників Ю. Бардаха, М. Богущкої, С. Курася, Ю. Охмянського, Г. Самсоновича та ін. [664–666; 673–674; 685; 711; 718–719].

Пожвавлення інтересу до історії самоврядування в містах цього регіону в середовищі українських учених наприкінці XX – на початку XXI ст. зумовлене потребою подолання обмежень і стереотипів радянської історіографії, яка тяжіла до соціально-економічного виміру міської проблематики, аналізу класових суперечностей, тенденційного оцінювання ролі магдебурзького права в розвитку українських міст загалом. Зі здобуттям незалежності України відбулася принципова зміна парадигми досліджень з історії українських міст, де їх розвиток почали розглядати в контексті українського націє- і державотворення. Значної уваги набули питання суспільно-політичного розвитку міст з акцентом на виявлення спільного та особливого в організації самоврядування в містах на демократичних засадах, його відповідності практиці провідних європейських міст.

Для об'єктивного аналізу ролі міст у соціальному організмі держави важливе значення мають географічно-просторові характеристики їхнього розташування, оскільки наближення/віддалення поселень від торгових шляхів, внутрішніх і міжнародних ринків, небезпека зовнішнього вторгнення з боку ворогів, наявність природних ресурсів тощо, значною мірою впливало на характер самоврядування в містах, структуру й функції урядів, ступінь залежності міст від центру тощо. У цьому контексті інтерес викликають монографії М. Крикуна «Адміністративно-територіальний устрій

Правобережної України в XV–XVIII ст.» (1993), «Кордони воєводств Правобережної України у XV–XVIII століттях» (2016) [307–309].

Сучасна українська історіографія наприкінці XX – на початку XXI ст. поповнилася дослідженнями, які збагачують наші уявлення про систему урядування в містах, генезу походження та соціальний склад регіональних еліт на Волині [94, с. 112–115]. У цьому контексті викликають інтерес праці Н. Яковенко «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України» (1997, 2006) і «Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна» (1993, 2008), які відрізняються широтою узагальнень спільного та особливого в житті соціальних спільнот на теренах Волині, дають змогу уявити реалії тогочасного життя, «вписати» діяльність волинських можновладців у контекст соціальних і суспільно-політичних відносин доби пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу [649; 650].

Заслуговує на увагу монографія львівського вченого А. Заяця «Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття» (2003), що стосується проблеми розширення міської мережі регіону, проведення локацій, формування інститутів самоврядування в містах Волині [245]. Наукову вартість мають опубліковані дослідником статті з історії інституту вйтівства у містах Волині XVI – першої половини XVII ст., де розвиток цього інституту до Люблінської унії розглянуто побіжно [242–244].

Вагомий внесок у дослідження місцевого самоврядування у Львові, який був зразком для Луцька, зробив інший львівський учений М. Капраль [261–263].

Першим ґрунтовним історіографічним дослідженням проблеми політичної історії ВКЛ, у якому порушено й питання самоврядування в містах Волині, є монографія дніпропетровського історика В. Василенка «Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої половини XX ст.» (2006). Дослідник розкриває характер гострої дискусії, яка точилася серед істориків

на межі XIX і XX ст. навколо причин надання на початку 30-х рр. XV ст. привілеїв на магдебурзьке право українським містам, зокрема й Луцьку [109].

Серед праць з історії поширення та функціонування магдебурзького права в містах Волині наприкінці XV – у першій половині XVII ст., зокрема в Кременці, Олиці, Луцьку, слід відзначити наукові розвідки київської дослідниці Н. Білоус [55; 56]. Її монографія «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування» (2008) містить багато відомостей з історії міського самоврядування не лише Києва, а й Вільна, Кракова тощо, які слугували взірцем запровадження самоврядування в окремих містах Волинської землі [52]. Порівняльний аналіз систем урядування в Києві й на Волині дав змогу відтворити специфіку функціонування інститутів самоврядування у волинських містах. Н. Білоус також присвятила розвідки луцьким війтам і лентвійтам XV–XVII ст. [53; 54]. Автор опублікувала збірку з переліком луцьких урядників, долучившись до публікації відомої серії списків урядників регіонів Польської Корони і ВКЛ, започаткованої польськими дослідниками (*Spisy urzędników miejskich z obszaru dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego, t. VII: Ziemie Ruskie, z. 3: Łuck*) [667].

У колективній монографії вітчизняних дослідників: «Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти» (2011) простежено рецепцію і генезу права на українських землях, політичні детермінанти їх розвитку. Увагу авторів також зосереджено на аналізі судової системи ВКЛ, соціально-економічному розвитку міст, структури ремісного виробництва, організації торгівлі у волинських містах, зокрема в Луцьку [578].

Науковий аналіз конфліктів у середовищі шляхти, між володимирськими війтами, а також війтів із міщанами в доробку Н. Старченко дав підставу прояснити характер політико-правових відносин і зміст політичної боротьби в місті [547; 549]. Серед інших праць дослідниці інтерес викликають розвідки щодо організації судочинства на Волині [548].

У працях В. Атаманенка проаналізовано описово-статистичні джерела, насамперед інвентарі і ревізії волинських міст і замків. Матеріали його публікацій дають підстави судити про структуру ремісничого виробництва, напрями торгівлі місцевих жителів, кількісні та якісні характеристики населення Луцька, Володимира, Ковеля та інших міст у другій половині XV – першій половині XVI ст. [29–30].

В публікаціях В. Поліщука аналізуються книги судово-адміністративних установ Волині як джерела з історії міського управління і самоврядування, показано генезу тогочасного діловодства у зв'язку з трансформацією правового поля і творенням нових управлінських структур [446–448].

Історії міського самоврядування Луцька ранньомодерного періоду присвячено розвідки луцької дослідниці О. Штанько, оцінку доробку якої вміщено у статті Н. Білоус [53, с. 3].

З'ясуванню особливостей самоврядування в містах Волині в порівняльній ретроперспективі сприяють розвідки сучасних зарубіжних дослідників. Серед них розвідки американського історика й архівознавця Патріції Кеннеді Грімстед [679–681]. Певні здобутки у вивченні проблеми становлення та розвитку міст ВКЛ, їх самоврядування на засадах магдебурзького права мають сучасні польські – Г. Блажчик, Л. Корчак, З. Нога, К. Пієткєвіч, Р. Щигель [668–672; 683; 709; 713; 714; 722], литовські – А. Дубоніс, З. Кяупа, Ю. Кяупене, Р. Пятраускас [227; 228; 318; 499], білоруські – В. Воронін, С. Калінін, М. Макаров, В. Менжинський, А. Янушкевич [142; 260; 352; 353; 368; 369; 652] науковці. Спеціальних досліджень з історії самоврядування у волинських містах досліджуваного періоду в них немає, у розвідках з історії міст Польщі, Литви, Білорусі є лише згадки про волинські міста.

Книга білоруського автора А. Янушкевича цінна інформацією щодо участі Волині й волинських представників великокнязівської влади в

організації збройних сил і оборони, мобілізації та розподілі фінансів у Лівонській війні (1558–1570), коли ВКЛ протистояло Москві як суверенна держава [652].

Сучасні дослідники Литви, Білорусі, Польщі значну увагу приділяють виданню джерел з історії ВКЛ. Центром видання і активного дослідження Литовської метрики останнім часом став Вільнюс [38, 39]. Литовські історики (З. Кяупа, З. Кяупене) розробляють також проблему соціально-економічного розвитку міст та міського населення ВКЛ, не обмежуючись територією сучасної Литви. Для дисертаційної роботи є важливою інформація, яка міститься в матеріалах, що підготував польський дослідник М. Вольський [723]. Складений ним список волинських урядників дав змогу виявити їх персональний склад в містах Волині.

Вагомий внесок у дослідження проблем самоврядування міст на магдебурзькому праві в Німеччині, Прибалтиці, а нині на Смоленщині в XIII–XVI ст. зробив санкт-петербурзький вчений О. Рогачевський. Проведений ним аналіз німецьких пам'ятників магдебурзького права слугує багатьом дослідникам матеріалом для поглибленого вивчення проблеми [509–511]. Цінними для з'ясування політичних умов надання магдебурзького права Луцькій землі є розвідки російського дослідника С. Полехова, присвячені аналізу внутрішньополітичної кризи у ВКЛ в 30-ті рр. XV ст. [439–441].

Дослідження соціально-економічних та суспільно-політичних умов запровадження й специфіки організації самоврядування у волинських містах у часи, коли окремі території Волині перебувала в складі Російської імперії, Волинського воєводства II Речі Посполитої та СРСР, значною мірою уможливлють праці таких вітчизняних дослідників, як Р. Давидюк, О. Карліна, Ю. Крамар, М. Кучерепа, Г. Малеончук, Я. Мартинюк, О. Прищепа, А. Філінюк, В. Шандра, Н. Щербак й ін. [265–268; 303; 304; 315; 354; 355; 362–364; 459; 588; 626; 627; 644; 645].

Сучасний період організації самоврядування в містах Волинської області в контексті процесів демократичної трансформації та зростання ролі політичних партій у формуванні їхніх представницьких органів відображено в наукових розвідках В. Бортнікова, Т. Майко, В. Малиновського, М. Находа, М. Тиского, В. Троценка, М. Шелепа й ін. [66; 351; 356–360; 401; 566; 567; 576; 635; 636].

Значний інформаційний потенціал про специфіку перебігу політичного процесу на Волині в радянський період і перші роки становлення демократичних інституцій влади та управління в області, якість місцевої партійно-політичної еліти містять спогади, публіцистичні твори волинських партійних, державних і громадських діячів. Серед них відзначимо доробок А. Бондарчука, В. Вороб'я, В. Наконечного, П. Шафети [62; 63; 140; 397; 629; 630]. Привертає увагу відносно незначна кількість мемуарної літератури щодо висвітлення суспільно-політичного розвитку волинських міст радянського й пострадянського періодів.

Інші праці використані в дисертації, – це доробок сучасних вітчизняних учених із проблем теорії та практики місцевого самоврядування в Україні в контексті локалізації предметного поля досліджень, що увійшли до наукового обігу наприкінці 1990-х – у 2000-ні рр. Аналіз публікацій засвідчує прагнення дослідників до поглибленого вивчення політико-правових засад та інституційної спроможності місцевого самоврядування в Україні у вирішенні нагальних проблем сьогодення, зростання їхньої політичної суб'єктності тощо [83, с. 18].

Так, теоретичний напрям дослідження місцевого самоврядування уособлюють (М. Грищук, О. Євтушенко, М. Іжа, В. Калиновський, Є. Качмарський, А. Коваленко, П. Любченко, К. Михайловська, О. Мордвінов, А. Онупрієнко, Ю. Панейко, В. Письменний, В. Шаповал та ін.); політико-правові засади функціонування органів місцевого управління (В. Авер'янов, М. Баймуратов, В. Борденюк, Ю. Ключковський,

Ю. Ковбасюк, В. Кравченко, В. Кубійда, А. Матвієнко, А. Некряч, М. Пітцик, Г. Чапала, О. Черкас, Ю. Шемшученко й ін.); місцевого самоврядування як інституту місцевої демократії (О. Бабінова, О. Батанов, О. Лазор, Г. Лебединська, М. Лендшел, Г. Музиченко, А. Осипов, Я. Черниш, С. Янішевський й ін.); децентралізації влади (А. Береза, М. Їжа, Н. Коленда, Т. Костюк, В. Малиновський, Т. Панченко, Є. Перегуда, Р. Плющ, А. Ткачук І. Цурканова та ін.); зарубіжний досвід функціонування систем місцевого самоврядування (С. Байрак, І. Бодрова, В. Грובה, І. Ілов, О. Новакова та ін.) та його євроінтеграційної складової (Т. Безверхнюк, В. Гладій, В. Ковач, В. Марчук, Я. Малик, В. Реутов, О. Соскін й ін.). Водночас будь-яка класифікація наукового доробку проблем місцевого самоврядування умовна, оскільки багато вчених проявляють себе і як теоретики, і як фахівці окремих напрямів досліджень, і як громадські/політичні діячі, і як практики-реформатори місцевого самоврядування.

Аналіз перспектив і практики здійснення адміністративної і територіальної реформ в Україні передбачає кардинальні зміни в системі державного управління та місцевого самоврядування. У цьому контексті певний інтерес викликають монографії вітчизняних вчених А. Матвієнка «Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна» (2015) і В. Малиновського «Територіальна організація влади в Україні: концептуальні засади трансформації» (2010) [360; 366].

В Україні активізація уваги до проблем розвитку самоврядних місцевих громад, перетворення їх із об'єкта на суб'єкт суспільно-політичних відносин пов'язана із загальним трендом руйнування радянської системи організації місцевого самоврядування та її демократизації на регіональному і місцевому рівнях. Вітчизняний політолог М. Лендшел, посиляючись на думку зарубіжних учених, обґрунтовує тезу, що у Європі територіальні спільноти-громади почали відроджуватися лише в 1980-х рр. після тривалого періоду їх нівелювання національними державами в другий половині XIX і упродовж

майже всього XX ст. Ідеться про те, що, насамперед у містах відродились політичні громади, здатні здійснювати прийняття рішень і брати участь у їх реалізації, а також соціальні спільноти, які складаються з організацій, ініціатив, тобто місцевих акторів та громадянського суспільства загалом [329, с. 33]. У цих твердженнях є рація, оскільки лише з другої половини XX ст., унаслідок виникнення сучасних концептів локальної демократії, нівелюється панування в суспільно-політичній думці державницької теорії місцевого самоврядування.

На справедливе твердження С. Янішевського, кількість робіт в Україні, присвячених політіям субнаціональних рівнів (регіонів, міст, районів, територій) незначна, а інститут місцевого самоврядування розглядають переважно як складову частину системи державного управління. Політико-режимний підхід до вивчення політичних процесів на місцевих рівнях «практично не застосовувався», що, зазвичай, можна пояснити «молодістю» української політики як такої, тривалою відсутністю (у радянські часи) демократичних політичних практик і несформованістю місцевих громад як суб'єктів політичного процесу [651, с. 100].

Свідченням підвищеного інтересу вітчизняних політологів до проблеми локальних політичних режимів останнім часом стали публікації Т. Бевз, М. Горбатюка, О. Зорич, М. Кармазіної, Н. Ротар, В. Яремчука й ін. [43; 160; 251; 269; 270; 516; 517; 653]. Позитивним прикладом концептуалізації регіонального політичного режиму (на прикладі Чернівецької області) є публікація Н. Ротар. До головних елементів політичного дискурсу, який концептуалізує означене поняття, згаданий вище автор відносить динаміку виборчого законодавства, за допомогою якого відбувається формування та легітимація сукупності акторів регіонального політичного режиму, парламентську діяльність, урядову політику, які сукупно визначають зміст зовнішнього каркасу інституційного дизайну регіональних політичних режимів. Його специфіку в Чернівецькій області політолог визначає

особливостями формування та функціонування таких інститутів, як інститут ОДА, політичних партій, місцевого самоврядування, громадських організацій, єврорегіональної співпраці об'єднаних громад та інститутів-медіаторів (ЗМІ, дорадчо-консультативні органи тощо) [516, с. 71–72]. Зрозуміло, що крім зазначених інститутів, потужним політичним актором є регіональні бізнес-структури. Перспективу розвитку місцевого регіонального політичного режиму Н. Ротар пов'язує насамперед із «пошуком політичної суб'єктності об'єднаних територіальних громад у просторі публічної політики Чернівецької області» [516, с. 74].

Таку модель регіонального політичного режиму без істотних змін можна екстраполювати на відносно велике місто, де інститут місцевого самоврядування має відігравати одну з визначальних ролей. Щодо перспектив розвитку територіальних громад, зростання їх політичної суб'єктності, то їх інтереси на Буковині та на Волині збігаються.

У контексті дослідження інтерес викликає визначення сутнісних характеристик не стільки політичного регіону загалом, скільки міського політичного режиму зокрема. За В. Яремчуком, під дефініцією «міський політичний режим» розуміється такий, якому притаманна «чітко виражена певна специфіка політичного життя (політичного клімату), що поєднує в собі способи й механізми формування та розподілу політичної влади, сукупність засобів, за допомогою яких правлячою місцевою соціальною групою (елітою) здійснюється політична і економічна влада на території міста» [653, с. 91]. Специфіку міського політичного режиму розкриває сукупність різноманітних політико-владних відносин, характер взаємозв'язків суб'єктів політичного процесу, до яких належать стосунки між державою, громадянами, органами місцевого самоврядування, правлячими елітними групами, опозицією, політичними партіями, групами тиску тощо [653, с. 91].

Серед напрацювань стосовно проблеми локальної демократії і місцевих політичних режимів останнього часу є кандидатські дисертації

С. Були «Теоретико-методологічний аналіз локальної демократії як умови та інструменту становлення консолідованої демократії в перехідних суспільствах (на прикладі України)» (2012), А. Кучурана «Дослідження локальної політичної влади крізь призму теорії міських режимів» (2017) [101; 317]. Міський політичний режим А. Кучуран розглядає як «конфігурацію публічних та непублічних політичних акторів, які складають неформальну коаліцію з приводу досягнення спільної мети (реалізації порядку денного міського розвитку)». До публічних політичних акторів автор відносить представників органів місцевого самоврядування (міський голова, депутати та службовці міської ради), а до непублічних – місцевий, загальнонаціональний і транснаціональний бізнес, міські соціальні рухи й низовий (локальний) активізм, «які узагальнено представляють громадський сектор певної урбаністичної спільноти [317, с. 6–7].

Віддаючи належне аналізу доробку згаданих вітчизняних учених у дослідженні проблеми локальних політичних режимів, зазначимо, що специфіку функціонування міських політичних режимів значною мірою визначає їх історичне минуле, рефлексії традицій суспільно-політичних практик, зокрема функціонування місцевого самоврядування, а також ефективність процесів децентралізації влади, що відбуваються в Україні.

Неодмінною умовою вивчення місцевого самоврядування як політичного інституту є аналіз політичних еліт, які є не лише продуктом суспільного розвитку, а і його рушієм. Наукові студії з проблем дослідження політичних еліт в Україні налічують величезну кількість публікації, обсяг і тематична спрямованість яких щороку зростає (Р. Балабан, І. Грищенко, О. Зоткін, О. Крюков, Б. Кухта, М. Михальченко, В. Пилипенко, Ю. Привалов, Л. Харченко, Г. Щедрова та ін.).

Науковий інтерес автора викликають праці, в яких розкрито не лише теоретичні, а й історичні прикладні аспекти існування українських політичних еліт у контексті регіонального/місцевого розвитку. У цьому

контексті слід відзначити монографію Л. Харченко «Становлення політико-управлінської еліти в Україні (історико-методологічний аспект)» (2011). Автор видання правомірно відзначає, що перманентна невизначеність зі шляхами розвитку, внутрішня конфронтація, фактор деструктивної взаємопов'язаності й низький рівень відповідальності перед суспільством нашої політико-управлінської еліти частково є наслідком архетипного важеля минулого – не лише нещодавнього радянського, а й зумовленого генетичною пам'яттю багатьох попередніх століть [602, с. 93].

Грунтовною працею останнього десятиліття є монографія іншого вітчизняного вченого-соціолога О. Зоткіна «“Леви” і “лиси” української політики» (2010), який також наголошує на існуванні органічного зв'язку між минулим і сьогоденням: для регіональних еліт сучасної України характерні різні політичні практики і норми політичної та економічної поведінки, моделі яких вони перейняли від тих держав, у складі яких довгий час перебували ці регіони. Причому згадану особливість українських владних еліт «зовсім не слід сприймати і трактувати як негативну, оскільки вона має багато позитивного» [250, с. 114].

В умовах децентралізації влади й передання широких повноважень на місця значно зростає роль місцевих еліт й лідерства у здійсненні ефективного управління територіальними громадами. У цьому контексті викликає інтерес монографія І. Грищенко «Феномен лідерства в системі місцевого самоврядування: теорія, методологія, практика» (2016). У книзі обґрунтовано теоретико-методологічні засади політичного лідерства в системі місцевого самоврядування України, визначено зміст основних чинників лідерства, їхні особливості тощо. Автор здійснив узагальнення класифікацій і теорій лідерства, які можуть бути застосовані в діяльності місцевого самоврядування на практиці [168].

Після прийняття у 2014 р. програмного документа – «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади

в Україні», спостерігається активізація наукових досліджень у сфері теоретичного і практично-політичного аспектів децентралізації. Свідчення тому – проведення низки наукових форумів із цього питання. Зокрема, у лютому 2017 р. на конференції «Від утворення об'єднаних територіальних громад – до розумного зростання», яку організував ГО «Інститут громадянського суспільства» за участі Прем'єр-міністра України В. Гройсмана та п'ятисот активних учасників процесів децентралізації, прийнято Декларацію «Розумне зростання в об'єднаних територіальних громадах». Директор з питань науки і розвитку ГО «Інститут громадянського суспільства» А. Ткачук чітко окреслив нові цілі для об'єднаних територіальних громад, які спонукають до запровадження п'яти принципів розумного зростання, а саме: 1. *Розумної освіти*, яка вчить швидко адаптуватися в мінливому світі й надихає до генерування нових корисних ідей; 2. *Розумної місцевої економіки*, яка, базуючись на власних конкурентних перевагах і ресурсах, залучає до підприємництва максимальну кількість жителів; 3. *Розумної організації життєвого простору*, в якому громадяни мають доступ до основних благ та послуг, а земля, на якій розміщена громада, використовується максимально ефективно і бережеться для майбутніх поколінь; 4. *Розумного використання ресурсів та охорони довкілля*, яке зобов'язує максимально ощадливо використовувати невідновлювані ресурси та розвивати виробництва на основі перероблення відходів інших виробництв; 5. *Розумних людей*, які культивують здоровий спосіб життя, активність, зайнятість та самозайнятість, освіту впродовж життя та гуртом – зростання всієї громади [570].

Автори колективної монографії «Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти» (2015) розглядають національні й міжнародні аспекти запровадження децентралізації публічної влади на засадах забезпечення доступу населення до управлінських послуг. У виданні висвітлено історико-правові аспекти й

особливості моделей децентралізації влади, практику її здійснення на місцевому та регіональному рівнях, зокрема у сфері прикордонного співробітництва [583].

Помітним явищем у сфері наукового осмислення проблем місцевого самоврядування в Україні в умовах децентралізації став вихід двох фундаментальних праць – монографій за редакцією Р. Плюща: «Міське самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні» (2016) і «Міське самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях» (2016) [386; 388]. Автори означених видань розкривають питання теорії і практики місцевого самоврядування, досліджують перспективи розвитку цього інституту народовладдя в Україні. Вони порушують такі важливі теми, як екологія місцевого самоврядування, трансформація публічної влади на рівні територіальних громад, процеси децентралізації як основа місцевого самоврядування, механізми та інструменти децентралізації влади на сучасному етапі, механізми формування та реалізації державної регуляторної політики та ін. Важливе теоретико-методологічне значення має розкриття авторами поняття «місія місцевої влади». На їх переконання, для успішного процесу місцевого розвитку необхідна координація дій усіх зацікавлених політичних, економічних і суспільних сил конкретної громади. У забезпеченні такої координації й полягає місія місцевої влади. Політична складова цієї місії – ухвалення популярних рішень, де критерій істини – відповідність бажанням населення. Адміністративна складова місії органів місцевого самоврядування – ухвалення ефективних рішень [388, с. 260].

Варта уваги монографія С. Романюка «Децентралізація: теорія та практика застосування» (2018). У книзі розглянуто вплив децентралізації на місцевий та регіональний розвиток, а також наявні підходи щодо вимірювання рівня децентралізації. На справедливе твердження автора, децентралізація краще усвідомлюється як розподіл повноважень на всіх територіальних рівнях влади, а централізація уособлює концентрацію

повноважень на певному конкретному територіальному рівні – від місцевого до глобального. Фактично має йтися про пошук певного балансу повноважень між різними територіальними рівнями центральної, місцевої влади та органами місцевого самоврядування, який має бути витриманий для найбільш ефективного й справедливого забезпечення доступу громадян, юридичних осіб до різноманітних публічних послуг [515, с. 5]

У низці статей останнього часу вітчизняні автори С. Болдарев і Т. Стешенко, В. Величко, М. Карпа, О. Нижник, Т. Тарасенко та ін. порушили актуальні питання політики демократизації і децентралізації в їх теоретичному, політико-правовому, практично-політичному, міжнародному тощо аспектах [60; 113; 271; 404; 558].

Запровадження децентралізації супроводжується значними ризиками, що вимагає виважених кроків до її реалізації. Так, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України в аналітичній записці «Очікувані ризики у процесі децентралізації» накреслив низку застережень, що супроводжуватимуть реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Серед них: ризики, пов'язані з необхідністю перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць; послаблення державного контролю органів місцевого самоврядування на регіональному та субрегіональному рівнях за реалізацію повноважень, які будуть передані виконавчим органам місцевих, в умовах слабкості інститутів громадянського суспільства поза межами великих міст; ризики для бюджетної системи країни; ризик зниження якості місцевого управління та легітимності прийнятих рішень; зростання партикуляристських тенденцій в областях – тобто легітимізація в суспільній свідомості претензій регіонів на правосуб'єктність щодо тих політичних інтересів, які суперечать загальнонаціональним [416].

Отже, наукова рефлексія проблеми місцевого самоврядування в досліджуваному аспекті відображена в багатьох працях учених різних

спеціальностей упродовж тривалого часу. Найбільш докладно ці проблеми розглянули правники, історики, фахівці з державного управління. Натомість літератури, де б робився політологічний аналіз історичної еволюції місцевого самоврядування як головного елемента місцевого політичного режиму і місцевої демократії, відверто бракує.

Джерельна база дослідження. Формування джерельної бази зумовлено специфікою проблем, обраних для дослідження. Вивчення самоврядування в містах Волині в досліджуваний період передбачає виявлення та аналіз наявного складу джерел, які відрізняються багатством видової і тематичної спрямованості. В основу класифікації джерел покладено найчастіше вживані принципи: за їхнім походженням, видовими ознаками, за змістом. Весь комплекс джерел, які розкривають самоврядування волинських міст для вилучення з них потрібної інформації доцільно систематизувати так: законодавчі акти, діловодна документація державної і місцевої влади, приватноправові акти (матеріали фамільних архівів), матеріали місцевих судово-адміністративних установ, описово-статистичні джерела (інвентарі, ревізії), описи українських земель іноземцями, спогади сучасників, сучасні міжнародні та вітчизняні політико-правові акти, що визначають процеси демократизації місцевого самоврядування на засадах децентралізації тощо.

Джерельну базу дисертації становить широке коло різноманітних опублікованих та неопублікованих джерел. До *опублікованих писемних джерел* з історії самоврядування в містах Волині XV–XVI ст. належать матеріали, вміщені в багатотомних серійних виданнях XIX – початку XX ст., здійснених археографічними комісіями, архівними установами Санкт-Петербурга, Москви, Києва: «Акты, относящиеся к истории Западной России»; «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России»; «Архив Юго-Западной России» містять дані з політичного, соціального і меншою мірою економічного розвитку волинських міст [8–10, 12, 13, 18–26]. Важливу інформацію з означеної проблеми містить тематична публікація

«Русская историческая библиотека», підготовлена Петербурзькою археографічною комісією у 39 томах. У роботі використано XX, XXVII, XXXIII томи актових матеріалів загальнодержавного й місцевого призначення [518–521].

Джерельну базу дослідження становлять окремі публікації збірників документів різних років. Зокрема, важлива інформація, що стосується правових питань, а відтак відображає практику самоврядування волинських міст, міститься в збірнику, який упорядкував Ф. Леонтович: «Акты Литовской метрики» у двох томах (1896, 1897) [6; 7], а також в збірнику актів М. Довнара-Запольського (1897) [5] та ін. Інформацію про характер соціального становища євреїв та інших етнічних груп населення міст, їх відносини із представниками державної і міської влади на Волині вилучено із збірника матеріалів, який видав С. Бершадський [522; 523].

Значний інтерес викликає тематичний збірник «Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина», що підготували українські історики Н. Яковенко і В. Кравченко (1990) [572]. Наукову цінність має збірник «Волинські грамоти XVI ст.» (1995), упорядники якого київські філологи й історики В. Задорожний і А. Матвієнко [134]. До нього включено приватноправові актові матеріали з історії волинських міст (записи на маєтки, купчі, закладні, дарчі, уступні, тестаменти тощо), зокрема копії актових книг володимирського гродського й земського судів. Можливості дослідження проблеми самоврядування в містах Волині значно розширила публікація В. Кравченком у 2005 р. книги ревізій Луцького, Володимирського, Кременецького та інших українських замків 1545 р. [338].

Знаковою подією в процесі видання джерел з історії самоврядування на теренах Волині у XVI ст. стало видання у 2013 р. однієї з перших повністю збережених актових книг – Луцької замкової книги 1560–1561 рр. Замкова книга не лише розкриває зміст повноважень і порядок роботи адміністративно-судової установи (замкового уряду), характер його відносин

із міським урядом Луцька, а й відображає соціальну структуру та динаміку розвитку станового суспільства на Волині, персональний склад місцевої правлячої еліти, природу соціальних конфліктів тощо [342].

Збагаченню джерельної бази дослідження сприяв вихід у світ видання стародавніх документів з історії Полоцької землі XIII – початку XVI ст., підготовлене російськими й білоруськими вченими під керівництвом Г. Хорошкевич. Вони висвітлюють широке коло питань економіки, політики, суспільного життя, культурних, зокрема і конфесійних, зав'язків та, головне – засвідчують унікальну практику організації самоврядування в містах, насамперед Полоцьку [451–453].

Неопубліковані архівні матеріали можна поділити за двома ознаками – місцем їхнього зберігання та характером вміщеного матеріалу. Місцем зберігання архівних джерел з історії міст Волині XVI–XVII ст. є архівні установи України (Центральний державний історичний архів України в м. Києві) та Російської Федерації (Російський державний архів давніх актів у Москві). Магістратських книг волинських міст до 1569 р. не збереглося. На сьогодні збережено лише дві луцькі книги – війтівська-лавнича за 1600 та магістратська 1638–1640 рр. [54, с. 96]. Самоврядування на засадах магдебурзького права в містах Луцьку, Володимирі, Ковелі певною мірою відображено в актових книгах Луцького та Володимирського замкового/гродського судів відповідно за 1558–1569 і 1566–1570 рр. В роботі використано актова документація фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві:

Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр.

Спр. 6. Актовая книга, 10 січня. – 23 грудня 1564.

Спр. 7. Актова книга, 3 січня – 30 грудня 1565.

Спр. 8. Актова книга, 10 січня – 29 грудня 1566.

Спр. 9. Актовая книга, 3 січня – 30 грудня 1567.

Спр. 11. Актова книга, 1 січня – грудень 1569.

Ф. 28 Володимирський гродський суд.

Спр. 1. Актова книга. 9 квітня – 25 серпня 1566.

Спр. 2. Актова книга. 24 січня – 31 грудня 1567.

Спр. 4. Книга Володимирського гродського уряду записова і поточна. 1 січня – 23 грудня 1569.

Спр. 5. Актова книга Владимирского гродського уряду записова і поточна. 20 січня – 31 грудня 1570.

У роботі також використано матеріали фондів Державного архіву Волинської області, які дозволяють вивчати порядок організації та діяльності інститутів місцевого самоврядування від другої половини XIX-го до початку 90-х рр. XX ст.:

Ф. 3. Луцька міська управа, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії, 1870–1919 рр.

Ф. П–1. Волинський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), а з жовтня 1952 року – Комуністичної партії України (обком КПУ). 08.12.1939–1941, 1944–1991 рр., де зберігається діловодна документація Волинського обкому КПУ.

Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради народних депутатів (міськвиконком), де зосереджено матеріали рішень виконкому Луцької міської ради за період 1953–1990 рр.

Законодавчі акти. Організацію самоврядування в досліджуваних містах започаткували привілеї на магдебурзьке право Луцьку (1432), Володимирі (середина XV ст.) та приватновласницькому місту Ковелю (1518). Кожне місто після отримання привілею на магдебурзьке право отримувало, зазвичай, низку підтверджувальних привілеїв, які своїм змістом доповнювали привілеї, додавали даровані права й вольності, таким чином удосконалювали систему заходів щодо розвитку міст, їх врядування та облаштування. До законодавчих актів також належали Статути ВКЛ 1529, 1566 рр., сеймові ухвали, які називалися уставами.

Найважливіші законодавчі і політико-правових акти сучасності, що регулюють діяльність місцевого самоврядування в Україні і світі, можна умовно поділити на міжнародні й вітчизняні. До *міжнародних правових актів* слід віднести такі: «Загальна декларація прав людини» (1948); Європейська хартія місцевого самоврядування (1985); «Європейська хартія міст» (1992); «Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права» (2002); «Європейська хартія міст II (Маніфест нової урбаністики)» (2008) та ін.

Вітчизняні нормативно-правові акти: Конституції УРСР і України, Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» (1990); закони України: «Про Представника Президента України» (1992); «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» (1992); «Про формування місцевих органів влади і самоврядування» (1994); «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997); «Про місцеві державні адміністрації» (1997); «Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування» (1997); «Про ратифікацію Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах органу місцевого самоврядування» (2014); «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» (2014); «Про засади державної регіональної політики» (2015); «Про добровільне об'єднання територіальних громад» (2015); «Про місцеві вибори» (2015); «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо статусу старости села, селища)» (2017); «Про внесення змін до деяких законів України щодо набуття повноважень сільських, селищних, міських голів» (2017); «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо добровільного приєднання територіальних громад» (2017) та ін.

Укази Президента України: «Про обласні, Київську та Севастопольську міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації» (1995); «Про Державну комісію з проведення в Україні

адміністративної реформи» (1997); «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини» (2015); «Про Конституційну Комісію» (2015) та ін.

Розпорядження і постанови Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010. (Зі змінами 2011, 2014 рр.); «Концепція реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні» (2014); «Про затвердження Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини» (2015); «Про Методику формування спроможних територіальних громад» (2015); «Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» (2016) та ін.

Діловодна документація державної і місцевої влади. Її основу складають матеріали Литовської метрики (ЛМ). ЛМ – історично сформована назва комплексу документів державного архіву ВКЛ, який формувався як фонд вихідних і вхідних документів та їх копій, об'єднаних в окремі книги в період функціонування канцелярії великого князя литовського XV–XVIII ст. ЛМ містить актовий матеріал масового характеру у вигляді оригінальних канцелярських книг і книг-копій архіву ВКЛ [681, р. 4–10]. Литовська метрика є систематичним джерелом для дослідження політики уряду відносно розвитку міст і дає уяву щодо стану і розвитку магдебурзького права великокнязівських міст Волині, епізодично й приватних міст. Розвиток самоврядування в Луцьку, Володимирі, Ковелі та інших волинських містах найбільше представлено в книгах записів ЛМ: № 3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 22, 25, 28, 30, 32, 43, 44, 46, 51, 70.

Приватноправові акти. Окрему категорію писемних джерел складають приватноправові акти, частина яких зберігається в фамільних архівах і які в дисертації представлено колекцією документів із краківського архіву князів Сангушків. Матеріал за темою дослідження міститься в чотирьох томах

збірника «Архів князів Любартовичів-Сангушків в Славуті», виданих у Львові. 1-й том охоплює період за 1366–1506 і 1887 рр.; 3-й том – 1432–1534 і 1890 рр.; 4-й том – 1535–1547 і 1890 рр.; 6-й – 1549–1577 і 1910 рр.

Описово-статистичні джерела. Окрему групу описово-статистичних джерел складають ревізії Луцького та Володимирського замків 1545 і 1552 рр., які характеризують не лише матеріальний стан оборонних замків і міст, але й відносини представників великокнязівської влади (старост, маршалків та ін.) з містами. У матеріалах ревізій зберігається цінна інформація про територіально-адміністративну належність та устрій регіону, міста й міщан Волині, діяльність місцевої адміністрації, самоврядну організацію міських громад Володимира та Луцька.

Певний інтерес викликають «Записки» гданського торговця і домініканського монаха Мартина Груневега (о. Венцеслава), які дають уявлення про географію, обсяги і специфіку торгівлі, роботу митниць і службу митників 1584–1585 рр. [361]. Історію волинських міст доповнюють відомості з «Опису України» французького інженера Г. Левассера де Боплана і твору М. Литвина «О нравах татар, литовцев и москвитян» [64; 337].

Аналіз публікацій у друкованих ЗМІ, насамперед газетах «Луцький замок», «Народна трибуна», «Радянська Волинь», «Волинь», «Волинь-нова», «Хроніки Любарта», а також громадсько-політичних виданнях часів II Речі Посполитої «Народний вісник», «Українська Нива», «Волинське слово», дав змогу дослідити перебіг політичного процесу у Волинській області, скласти уявлення про характер та напрями розвитку місцевого самоврядування, рівень їх політичної суб'єктності у волинських містах тощо.

Отже, аналіз наукового доробку вітчизняних і зарубіжних учених у вивченні проблеми соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку волинських міст, діяльності там органів державної влади та місцевого самоврядування зроблено вагомий крок. Водночас, незважаючи на певні досягнення науки в цій сфері знань, потребують подальших досліджень

особливості процесів інституалізації місцевого самоврядування, з'ясування кількісного і якісного складу міських урядів, диверсифікація функцій між представницькими, адміністративно-розпорядчими і виконавчими органами, напрями діяльності органів самоврядування в містах, особливості формування місцевої політичної еліти, характер залучення жителів територіальних громад до самоврядування містом тощо.

Огляд публікацій вітчизняних дослідників із проблем реформування місцевого самоврядування – своєрідна відповідь на запит суспільства щодо перспектив розвитку цього інституту в умовах демократизації і децентралізації влади в Україні. Водночас, огляд монографічної літератури, статей, зокрема напрацювання фахівців аналітичних центрів містить лише окремі, ключові проблеми, що постають під час реформування місцевого самоврядування й територіальної організації влади в Україні, у т. ч. демократичні новації вітчизняного законодавства. Уваги потребує аналіз практичної реалізації реформи місцевого самоврядування на засадах децентралізації в окремих регіонах і містах у всьому багатстві його форм та проявів, оскільки узагальнення практичного досвіду реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні та світі – безцінне джерело вдосконалення всієї системи суспільних відносин.

Джерела різняться за видами та обсягом уміщеної в них інформації. Їх зміст розкриває становище Волинської землі в складі ВКЛ, організацію самоврядування в містах на засадах магдебурзького права, а також сучасні процеси демократизації й децентралізації. Аналіз зарубіжних і вітчизняних нормативно-правових актів, присвячених проблемам організації самоврядування на демократичних засадах засвідчує їх відповідність сучасним процесам еволюції народовладдя у світі. Комплексне використання інформації, отриманої з наукової літератури та джерел, дало можливість висвітлити роль самоврядування у волинських містах у контексті зростання

його впливу на здійснення місцевої політики, активної участі в захисті прав і свобод жителів територіальних громад міст.

1.2. Методологія дослідження інститутів і процесів функціонування місцевого самоврядування

Цінність сучасної демократії полягає в багатстві інститутів та механізмів самореалізації громадян, їх участі у здійсненні владних повноважень на всіх рівнях – від загальнодержавного до місцевого. Поступ у напрямі консолідованої демократії неможливий поза належного наукового обґрунтування, яке передбачає використання теоретичних узагальнень, а також вивчення історичних форм і практик здійснення народовладдя. Демократія потребує емпіричного аналізу тому, що складність суспільної організації вимагає дослідження взаємозв'язку демократії з функціонуванням політичної системи, економіки, культури тощо: лише органічне поєднання традицій і новаторства дозволяє вийти на шлях, який відповідає соціокультурним особливостям народів і дає змогу як найповніше реалізувати їх творчий потенціал. Отже, методологія дослідження демократії загалом й місцевого самоврядування зокрема передбачає використання адекватних методологічних підходів, які включають теоретичні та емпіричні студії.

Щоб стати повноцінним суспільно-політичним інститутом місцевого самоврядування має дбати про ідеологічне (ідейне) і правове обґрунтування своєї діяльності, адекватну організаційну структуру, матеріально-технічне забезпечення та ін. До того, воно має увійти в системний зв'язок з іншими суб'єктами суспільно-політичних відносин, оскільки без цього важко або просто неможливо виконувати свою місію виразника й захисника інтересів територіальної громади. Політологічний підхід у вивченні органів місцевого самоврядування передбачає аналіз їхнього місця і ролі в системі публічних

відносин через електоральну участь жителів міст, їх політичну активність, діяльність, спрямовану на вирішення місцевих справ, членство в місцевих осередках політичних партій тощо, тобто через локальну демократію. Розширення поля свободи і творчої ініціативи в житті міських спільнот об'єктивно сприяє формуванню нового якісного стану органів місцевого самоврядування, зростанню їхньої політичної суб'єктності.

Дослідження проблеми становлення і розвитку самоврядування в містах Волині на засадах магдебурзького права в контексті сьогодення включає сукупність принципів, підходів методів і методик із залученням способів пізнання багатьох гуманітарних наук: політології, історії, соціології, філософії, права, культурології, а також окремих дисциплін, галузей і напрямів наукових досліджень, зокрема теорії держави і права, регіональних студій, урбаністики, політичної антропології та ін. Тобто йдеться про запровадження полідисциплінарної методології наукового аналізу, яка перспективна, оскільки дає змогу використовувати надбання багатьох наук, синтез яких відкриває нові горизонти наукового пізнання. Означена методологія сприяє формуванню нетрадиційних поглядів на проблеми сьогодення, надає можливість побачити їх у новому світлі. Отже, узявши до уваги домінантне в сучасній науці прагнення пошуку багаторівневих витлумачень соціальних явищ і відмову від панівних у попередню добу спрощених моделей пояснення, виникає епістемологічна потреба переходу «до побудови багаторівневих соціокультурних координат» [3, с. 8–9].

Питання функціонування інститутів самоврядування в містах та їх демократичного реформування можуть розглядатися загалом в рамках філософії соціального управління (як символічний рівень, мікросоціальний і політичний контексти), політології (локальний політичний режим), теорії адміністративного управління містом (адміністративна теорія, організаційний розвиток, теорія соціальної діяльності) і управління конкретними секторами міського господарства (галузевий менеджмент) [527, с. 315].

Увагу автора зосереджено на вивченні місцевого самоврядування як органічної складової частини міського політичного режиму. У процесі вивчення локальних демократичних політичних режимів можна виокремити два напрями. Один із них розглядає демократію як уособлення інтересів окремих корпоративно-регіональних груп, що мають доступ до державних ресурсів. Механізмом функціонування подібної суспільно-економічної системи є адміністративний ринок, що є «клоном» радянської адміністративно-територіальної системи державного управління. Є різні варіанти визначення подібної системи – «олігархічна демократія», «відстрочена демократія», «демократія в інтересах компраторської буржуазії» та ін. Другий напрям – реальна демократія, спрямована на створення розвинутого громадянського суспільства й соціально орієнтованої економіки [527, с. 315]. У роботі місцеве самоврядування розглядаємо в рамках другого напрямку – як процес еволюції суспільно-політичної традиції існування самоврядування в містах у контексті процесів демократизації та її органічної складової частини – децентралізації влади в Україні.

Методологія політологічного дослідження, зміст якого визначають мета й завдання наукової роботи, вимагає застосування не лише відповідних принципів, підходів, методів і прийомів пізнання, а й з'ясування сутнісних характеристик базових категорій і понять, які використано в процесі наукового пошуку: «місто», «місцеве самоврядування», «суспільно-політична традиція», «децентралізація».

Як пише відомий вітчизняний політолог М. Кармазіна, увага до понять і категорій в ході політологічного дослідження «є не менш необхідною, оскільки вони є одиницями аналізу. Чіткість одиниці аналізу зумовлює, врешті-решт, якість зроблених дослідником висновків – їх обґрунтованість, адекватність, пояснювальний чи прогностичний потенціал. Витлумачення вимагають навіть ті поняття й категорії, які, здавалося б, є широко

вживаними, а їхній зміст – абсолютно зрозумілий не лише науковцям, а й навіть пересічній людині» [270, с. 134].

Оскільки в роботі розглядаємо процес становлення і розвитку самоврядування в містах, то відповідно одним із її базових понять є *«місто»*. Місцеве самоврядування набуло значного поширення у Європі в XI–XV ст. – за часів панування плуралізму самостійних територіальних утворень: князівств, герцогств, графств, міст, парафій та ін. На цей період припадає і розвиток міст, піднесенню котрих, як осередків регіональної і міжнародної торгівлі, сприяла потреба розвитку ринків. Водночас міста залишалися адміністративними й культурними центрами відповідних територій, де зростали міські громади, що потребували належного рівня самоврядування. Особливого значення в цей час мало поширення магдебурзького права, яке унормовувало діяльність органів самоврядування середньовічних міст. До кінця XIII ст. в західноєвропейських містах остаточно склався тип вільної міської общини, «з'явилося місто в юридичному сенсі, як община вільних людей в укріпленому місті, з правом власної юрисдикції і самоврядування, ярмарковим правом і правом ведення торгівлі та інших цехових ремесел» [557, с. 4].

У структурі феодального суспільства місто відігравало особливу роль, оскільки саме воно стало вирішальним чинником його еволюції. Привілеї і вольності, набуті західноєвропейськими, а згодом й іншими містами Центральної та Східної Європи, створили їх жителям статус особливого стану – міщан і бюргерства, до складу якого входили представники непривілейованих груп населення: ремісники, дрібні торговці, урядовці, купецтво, господарські слуги тощо, які все голосніше заявляли про свої права. Політичне визнання новонародженого «третього» стану сприяло виробленню в суспільстві нової системи цінностей, де права людини не визначалися лише її спадковою належністю до привілейованих станів. У цьому сенсі міста

заперечували засадничі принципи феодального правління, засновані на правах вищих стосовно нижчих [305, с. 133].

Міста, які добилися самоврядування, реалізували принципи колективної виборної влади на противагу авторитарному та ієрархічному світу духовних і світських феодалів. У містах Північної та Центральної Європи, за висловом М. Вебера, «міське повітря робить людину вільною», тому, що з часом, який завжди нетривалий, «хазяїн втрачав право *власності* на свого кріпосного або раба... Отже, станові відмінності в місті зникали – бодай настільки, наскільки вони характеризували звичні поняття свободи і несвободи» [110, с. 363].

Американському соціологу Л. Вірту належить одне із влучних формулювань поняття «місто». Воно визначено як «відносно велике, залюднене і постійне поселення соціально гетерогенних індивідів» [121, с. 100]. Учений заперечував правомірність визначення міста «лише на підставі розміру» (2,5 тис.), вважаючи його довільним. Не важко довести, зауважував він, що спільноти, які мають менше, ніж довільно встановлене число жителів, але перебуваючи в радіусі впливу великих міських центрів, «можуть претендувати на звання міських більшою мірою, ніж великі поселення, що існують відособлено у переважно сільському ареалі» [121, с. 100].

Загалом Л. Вірт, оцінюючи роль міста в людській цивілізації, писав, що вплив, який міста здійснюють на соціальне життя людини є більш значущим, ніж може засвідчити питома вага міського населення, оскільки «місто все більше стає не просто місцем, де сучасна людина живе і працює, а й стимулювальним і регулювальним центром економічного, політичного й культурного життя, що втягує у свою орбіту найвіддаленіші спільноти земної кулі й об'єднуючим в єдиний космос різні території і види діяльності» [121, с. 93–94].

У цьому контексті заслуговує на увагу підхід вітчизняних вчених щодо визначення сутнісних характеристик поняття «місто». Вони (П. Сас) вважають, що феодальним містом у соціально-економічному сенсі слід вважати таке поселення, у якому нараховується не менше декількох десятків ремісників, торговців, жителів, що займаються промислами. Лише таке поселення могло створити стійкий товарообмін із великою сільською округою, а також більш віддаленими регіонами [530, с. 18]. Продуктивним, на думку Я. Верменич, видається розгляд міста, «як геосоціокультурної системи, що має територіально-географічний, архітектурно-планувальний, соціально-економічний, культурно-інформаційний виміри. При цьому враховується роль міста як центру впливу та його ідентифікаційної функції, а також ролі міста у формуванні різного роду взаємопов'язаних просторів: комерційного, соціального, рекреаційного, культурного та ін.» [180, с. 9]. За іншим визначенням, яке більш універсальне, місто – це «втілення і трансляція певних кодів, цінностей, політичних і культурних правил, що полегшують сприйняття визначених форм колективного життя та соціальної згуртованості» [384, с. 13].

Сучасний польський учений-медієвіст Г. Самсонович справедливо зауважує, що формулювання поняття «місто» соціологом буде іншим, ніж у археолога чи архітектора або економіста. Більш того, європейське місто, попри його значні відмінності в Азії або іншій частині земної кулі, має певні характерні ознаки й у слов'ян, і у германців й угро-фінів [719, s. 1]. До того ж, міста у межах окремих історико-географічних регіонів відрізняють специфічні риси і власний шлях розвитку.

За висловом Ф. Броделя, міста – «це ніби електричні трансформатори: вони підвищують напругу, пришвидшують обмін, вони без упину керують життям людей» [100, с. 413]. Знаний учений, акцентуючи увагу на головних властивостях міста, писав, що «не існувало міста без неодмінного поділу праці й не було жодного бодай трохи прогресивнішого проти попереднього

поділу праці без втручання міста». Він зауважував, що «ніколи не можна було відокремити місто від села так, як відокремлюється вода від масла: в один і той самий час існували роз'єднання й зближення, розмежування й возз'єднання»; або інша його влучна теза: «нема здорового дерева без пагонів від того самого кореня, нема й міста без передмість» [100, с. 414, 419, 434]. Отже, семантичний лад тверджень Ф. Броделя, що тяжіє до афористичності, наповнено глибоким теоретичним смислом і несе в собі значне методологічне навантаження. Вони корисні для вивчення суспільно-політичного ладу і сучасних міст, і урбанізованих поселень більш ранньої доби, уключаючи середньовічні.

Морфологію волинських міст, їх структуру, як і більшості європейських міст, підпорядковано соціальній структурі, і вона поставала як результат соціальної диференціації. Структура міста, насамперед такого як Луцьк, формувалася не за наперед продуманим планом, – вона, певним чином, відбивала характер соціальних відносин, відмінності в матеріальному й соціальному становищі людей, а також як результат конкуренції жителів міста, яке задавало магдебурзьке право. Топографія міст, з одного боку, відбивала процеси соціальної диференціації і майнового розшарування населення, з іншого – формувала демократичний потенціал районів міста, де компактно проживали міщани-ремісники, купці, слуги та інші представники поспільства. Тобто, соціальна топографія міста значною мірою ставала породженням місцевої демократії. За влучним висловом сучасного вітчизняного публіциста Т. Возняка, який розглядав інститут міського самоврядування середньовічних міст із погляду його демократичного потенціалу, – «відносно самоврядна чи відносно демократична структура суспільства облаштовувала/укладала навколо себе свій життєвий простір – простір міста, будувала його під свої потреби і вимоги власної демократії» [127, с. 218, 221].

Наскільки такі відносини були притаманними волинським містам на магдебурзькому праві, може дати лише ґрунтовний аналіз тогочасної нормативно-правової бази, а також статистичні й аналітичні матеріали результатів господарської діяльності міст. Важливе значення має аналіз структури загальнодержавних і міських податків, їх розподіл між містом і великими землевласниками. Не випадково, що головним рушієм заснування міст у Європі було бажання феодалів отримувати у своїх володіннях додаткові доходи від торгівлі внаслідок запровадження в містах регулярних торгів і ярмарків. У цьому контексті викликає інтерес практика застосування норм магдебурзького права, спрямованих на соціально-економічне піднесення волинських міст, формування там міщанського стану й місцевої політичної еліти.

Місто має цікавити нас не лише з погляду ретроспективного аналізу, а і його сьогодення і майбутнього як середовища, де формуються оригінальні локальні політичні режими з неповторними практиками організації демократичного урядування. У Європейській хартії міст II (Маніфест нової урбаністики) зазначено, що європейські міста, як «колективна дійова особа», несуть відповідальність за побудову такої системи управління містами, «яка враховувала б нові вимоги демократії, зокрема в її вимірі, заснованому на участі. Міста є важливим чинником необхідного пожвавлення демократії в наших суспільствах» (статті 4 і 13).

Обґрунтовуючи відносно новий напрям політологічних досліджень міст в Україні – політичну урбаністику, львівська дослідниця Н. Хома зауважує, що політична урбаністика спрямована, з одного боку, на вивчення саме політичних наслідків зміни урбаністичного ландшафту, а з іншого – на відпрацювання політичних механізмів гуманізації відчужених міських просторів. Дослідниця вважає, що політична урбаністика своїм предметним полем охоплює і державну, і недержавну соціально орієнтовану діяльність із дизайну та проектування міського простору «задля покращення існуючих

публічних територій і вирішення численних міських проблем. Урбанізм формується як неоідеологія, свого роду новітня постнекласична ідеологічна течія, а політична урбаністика постає як новітній міждисциплінарний напрям досліджень, який є своєрідною філософією творення повсякденного життя – за межами приватних помешкань» [604, с. 253].

Місто як феномен може розглядатися й у семіотичному аспекті. Соціум, економіка, культура – своєрідні знакові системи, відповідно і місто може розглядатися як така система. Оскільки знаки і символи за своєю природою ідеологічні, семіотичний простір міста не може не бути не ідеологічним. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятниках, архітектурних спорудах тощо [116, с. 46, 48]. Не випадково, що одним із перших кроків представників національно-патріотичних сил, що потрапили до місцевих рад унаслідок перемоги на виборах у 1990-ті й наступні роки в Україні, – кардинальні зміни в топоніміці, масове перейменування об'єктів міської інфраструктури, видалення радянської символіки та руйнування пам'ятників, які не відповідали ідеології українського національного й державного будівництва. Логічним кроком щодо унормування діяльності міських рад у цьому напрямі стало прийняття у квітні 2015 р. Верховною Радою України Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [480].

Поняття «*міське самоврядування*», яке є ключовим в дисертації, у сучасному його розумінні визначається як «політико-правовий інститут народовладдя, через який здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях через самоорганізацію жителів певної території за згодою і за сприяння держави» [438, с. 731]. Міське самоврядування, як інститут влади, має темпоральні та просторові характеристики, оскільки його зміст детерміновано часом і простором.

Найбільшою межею влади є час, бо немає вічних типів владних відносин чи незмінних політичних інститутів. Так, влада може розтягнутися на століття, але все одно з часом приходять зміни, і з ними змінюються суб'єкти владних відносин, навіть їх характер. Наприклад, один із визначальних принципів формування інститутів місцевого самоврядування – вибори, відомий ще з первісних часів, коли обирали племінного вождя. Однак із часом його зміст і процедури ускладнювалися, набуваючи таких сталих і зрозумілих для сучасної людини смислів, як реалізація під час виборів ідеї народовладдя, народного суверенітету, делегування народом повноважень своїм представникам через регулярні та демократично організовані вибори тощо.

Також влада обмежена простором, вона функціонує лише в конкретних соціально-економічних, суспільно-політичних системах і режимах, у правовому полі або умовах правового нігілізму, державному чи громадському секторах, а також в межах компетенцій її носіїв [298, с. 28]. Як писав П. Бурдьє, в ієрархізованому суспільстві не існує простору, який не був би ієрархізованим і не відбивав би ієрархії й соціальної дистанції в більш або менш деформованому й особливо замаскованому вигляді засобами натуралізації через внесення соціальних реалій у фізичний світ. «Привласнений простір є одним із місць, де влада утверджується, без сумніву, у самій хитромудрій формі – як символічне або приховане насилля: архітектурні простори, чиї мовчазні накази адресуються безпосередньо до тіла, володіють ним так само, як палацовий етикет», зазначав учений [104, с. 36, 38].

Виходячи з базових принципів системного підходу, за яким будь-який елемент системи або ж її підсистема може бути представлена як система, місцеве самоврядування як суб'єкт політико-правових відносин можна розглядати як своєрідну міні-політичну систему, якій притаманні специфічні риси й закономірності існування політичних систем загалом, у тому числі й

така, як процесуальність. Виходячи із системного трактування сутності політичної системи Д. Істона, сучасні вітчизняні дослідники (М. Польовий), приходять до висновку, – «політичний процес є значною мірою динамічною підсистемою політичної системи», що проходить певні етапи (фази) або стадії [454, с. 9].

За поширеною думкою сучасних дослідників, політичний процес структурується як сукупність таких етапів/стадій: а) конституювання політичної системи; б) відтворення основних ознак та елементів політичної системи; в) розроблення, прийняття і виконання політико-управлінських рішень; г) контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи [133, с. 42]. Із урахуванням означеного підходу до розуміння стадій політичного процесу, пропонуємо виокремити етапи, які визначальні для процесу становлення і розвитку місцевого самоврядування як політичного інституту і системи: 1) конституювання (унормування); 2) інституалізація; 3) реалізація; 4) контроль.

Конституювання (унормування) становлення і розвитку інститутів самоврядування у волинських містах, що діяли на засадах магдебурзького права, відбувалося через надання великим князем литовським або польським королем відповідних локаційних привілеїв, які згодом підтверджувалися й уточнювалися з урахуванням місцевих традицій. Правова база місцевого самоврядування сьогодні базується на положеннях Конституції України, яка визначає зміст низки нормативно-правових актів загальнодержавного й місцевого рівнів, що регламентують функціонування інститутів місцевого самоврядування в країні загалом і в містах зокрема. Слід зазначити, що етап конституювання є головний для усіх наступних етапів, оскільки визначає їх параметри.

На стадії *інституалізації* відбувається створення певної структури інститутів (урядів, рад, установ, департаментів та ін.), здатних у межах

відповідної правової бази реалізувати мету й завдання зазначеної політичної системи, у цьому разі – місцевого самоврядування.

Стадія *реалізації* відбувається через практичну діяльність політичних інститутів, функціонування яких, знов-таки, регламентовано встановленими нормами політико-правових відносин. Етап *контролю* передбачає відповідність організаційної структури і змісту діяльності інститутів чинній нормативно-правовій базі. За формою цей контроль може здійснюватися з середини, з боку зовнішнього середовища або першого і другого разом. Як указував Д. Істон, «...для будь-яких соціальних систем, уключаючи політичні, адаптація є чимось більшим, ніж просте пристосування до ситуації, що змінюється. Вона включає безліч різноманітних дій, обмежену тільки людською майстерністю, винахідливістю, ресурсами, за допомогою яких відбувається модифікація, здійснюються фундаментальні зміни і контроль зовнішнього середовища, самої системи або одного та другого разом. У результаті система отримує здатність успішно парувати або амортизувати будь-які потенційно стресові для неї дії» [255, с. 633–644].

Аналіз середньовічних інститутів місцевого самоврядування з позицій сьогодення містить низку методологічних пасток, серед яких – догматизація, наслідування, імітація. У здійсненні історичної реконструкції розвитку цього поняття завданням дослідника є не лише інтерпретація трансформації його значень, а й фіксація моменту його можливих смислових незмінностей, сталості, окреслення свого роду смислових констант понять [552, с. 33]. У цьому контексті слушним є зауваження Н. Яковенко про одну з головних цінностей магдебурзького права, як і самоврядування загалом, – «магдебурзьке право перетворює підданих на громадян, тому що будь-яка форма самоврядування, чи це шляхетські самоврядні округи, чи це самоврядування міст, чи сільське самоврядування ... перетворює людину-іграшку в руках влади, на людину, яка розпоряджається власною долею і простором, в якому вона живе» [231, с. 21].

Як зазначав Р. Козеллек, будь-яке поняття має часову внутрішню структуру і, залежно від того, який обсяг попереднього досвіду акумульовано у понятті, і залежно від того, скільки очікувань в нього вміщено, «воно має чітко відокремлені темпоральні валентності» [541, с. 10]. Поняття, отже, можуть накопичувати багато смислових шарів. Не в останню чергу це пов'язано з тим, що у процесі історичного розвитку смислове наповнення понять трансформуються під впливом таких соціокультурних й історичних чинників, як демократизація, темпоралізація, ідеологізація і політизація. Ця сукупність має значний евристичний потенціал: «він дає змогу відмежовувати те використання термінів, що є типовим для Нового і Новітнього часу, від того, яке пов'язано із ситуацією часів Французької революції», – наголошував вчений [Там само, с. 31–32]. Справді, якщо простежити значення слів «місцеве самоврядування» або ширші поняття, такі як «політика», «республіка» або «демократія», то їх значення має відмінний смисл за часів Античності, Середньовіччя, Нового чи Новітнього часу, в умовах станового або сучасного емансипованого суспільства. Окрім того, згадані поняття часто стають ідеологічною зброєю політиків у боротьбі за голоси виборців. Кожне з понять наповнюється політиками кон'юнктурним смислом, залежно від історичних умов і прагматичних завдань політичної партії або кандидата в окремо взятій країні.

Свого часу В. фон Гумбольдт зазначав, що історія подібна до існуючого життя, а її справжня і незміренна користь «полягає у тому, щоб оживляти й очищати в людях розум для засвоєння дійсності більше через форму, в яку втілені події, ніж через них самих» [541, с. 174]. У контексті сказаного, самоврядування на засадах магдебурзького права в містах, що існувало на волинських землях за часів пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу, цікавить нас не стільки своєю конкретикою щодо постатей окремих урядників, скільки пізнанням загальних принципів організації і діяльності, що зазнали еволюційних змін (народовладдя, представництва,

колегіальності, виборності, становості, поєднання власності й влади, розподілу між адміністративною і судовою владами та ін.) Не менш важливим є з'ясування характеру відносин міського уряду з інститутами державної влади, обсягу прав та свобод міщан, рівня їх суспільної свідомості тощо. Вочевидь збереження форми самоврядування в містах у вигляді рад як інститутів волевиявлення і представництва жителів територіальної громади міст, а також низки принципів їх демократичної організації сьогодні показує життєздатність цього суспільно-політичного інституту.

«Суспільно-політична традиція» є ще одним базовим поняттям дослідження. Національні традиції для України стали тим оберегом, завдяки якому наш народ вистояв і зберіг свою ідентичність в умовах перманентної його асиміляції. Упродовж багатьох століть український народ, позбавлений власної державності вимушений триматися за свої традиції, звичаї, фольклор, щоб вижити в імперському середовищі. Фактично ніколи в Україні не існувало належних умов для розвитку власних традицій. Відповідно, щоб не стати «донорами чужих культур» (М. Гордієнко), нам украй потрібно ґрунтовно вивчати власні демократичні традиції державотворення [161, с. 4].

У філософському розумінні традиція (латин. *traditio* – передання, переказ) – універсальна форма фіксації, закріплення і вибіркового збереження тих або тих елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передання, що забезпечує стійку історико-генетичну наступність у соціокультурних процесах [2, с. 1088]. У соціологічному розумінні поняття «традиція» може мати декілька трактувань. У самому широкому сенсі під традицією розуміють усе, що було раніше, пов'язуючи її із усім минулим конкретного суспільства. У вузькому її розумінні, з яким ми маємо справу частіше, традиція включає в себе лише ті елементи минулого, які здійснюють безпосередній вплив на сучасність, інакше кажучи, «це минуле, що є присутнім у сучасності». У самому вузькому розумінні традиція – це лише такі елементи минулого, які є

відібраними, особливим чином позначеними людьми, що живуть тут і зараз [640, с. 262].

Традиція забезпечує відтворення в системах існуючої діяльності апробованих і таких, що витримали випробування часом, зразків минулої діяльності, тобто вона детермінує сьогодення і майбутнє минулим досвідом. Відрізняють «первинні» традиції, що залишаються незмінними від часу свого виникнення і «вторинні», рефлексивні традиції, що є перетвореною формою перших. Саме «вторинні» традиції здатні до інтенсивного розвитку, вони передбачають можливість перебудови минулого через його постійну інтерпретацію в діяльнісній і знаковій формах, здійснюючи відбір елементів соціокультурного досвіду через зміни самих вкорінених в культурі матриць. У такому сенсі можливість зміни традиції постає умовою її постійного відтворення і збереження в соціокультурних системах, «зв'язуючи» людину з минулим, закриваючи (певною мірою) їй можливість ретроспективного свавілля, традиція відкриває їй (людині) перспективу свободи тепер і у майбутньому на основі минулого [2, с. 1088].

На справедливе твердження вітчизняного політолога Л. Харченко, в українському історичному контексті, дискурс якого мав переважно драматичне забарвлення, основою формування системи цінностей стали збереження традицій і культури, які були подекуди єдиною моделлю виживання. У різні епохи цінностям (зокрема політичним) надавали певного тлумачення, виокремлювали ті аспекти, які на той період розвитку були найдоцільнішими, чи взагалі створювалися нові цінності [602, с. 69].

У цьому контексті цінними є роздуми одного з яскравих представників вітчизняної консервативної думки В. Липинського, який писав, що кожна нація «може мати тільки таку традицію, яку вона сама собі у своїй історії виворила. Кожна нація може мати тільки таку форму національно-державного ладу, який із цієї традиції виростає і на який цієї традиції вистачає. Нищити свою власну державно-національну традицію, тому, що в

ній є хиби і помилки, це значить не будувати, а руйнувати націю, це значить нищити самих себе. Удосконалювати цю традицію – тобто обережно відкидати з неї все, що для національної творчості виявилось нездоровим, і з любов'ю та пієтизмом розвивати те, що виказало свою творчу силу і життєздатність – ось завдання тих, хто будує, хто творить, хто живе життям нації, хто з життям нації пов'язує своє життя» [335, с. 94].

Ці слова В. Липинського перегукуються з роздумами англійського теоретика консерватизму Е. Берка щодо принципів розбудови англійського суспільства: «Ідучи шляхом повільного, але добре забезпеченого прогресу, ми стежимо за наслідками кожного кроку; успіх чи неуспіх першого кроку кидає нам світло на крок другий, і так, від одного спалаху світла до наступного, ми надійно посуваємось протягом усього шляху. Недоліки, що криються в набагато надійніших задумах, усуваються в міру їх виникнення. При цьому намагаємося, по змозі, не жертвувати однією перевагою заради іншої. Ми компенсуємо, ми приміряємо, ми врівноважуємо їх. Ми спроможні об'єднати в одне ціле всі різноманітні аномалії та суперечливі принципи, які співіснують в умах і справах людей. Звідси виростає довершеність, проте довершеність не простоти, а чогось вищого – поєднання» [49, с. 478–479].

Будь-яка політична влада завжди зацікавлена в самозбереженні, а тому й в увічненні певних соціальних і політичних інститутів, на які вона спирається. Таке «увічнення» здійснюється через максимальну реіфікацію (уречевлення, матеріалізація) інститутів у свідомості людей, тобто наділення їх онтологічним статусом незалежно від людської діяльності. Конкретні соціальні й політичні інститути видаються за щось універсальне, вічне. Разом з реіфікацією інститутів онтологізуються й соціальні ролі. Будь-яка влада *a priori* прагне до того, щоб в її інституційних рамках людина повністю ототожнювала себе з об'єктивним змістом рольової дії [299, с. 30]. Отже, зберігаючи традиційні форми реалізації влади, її носії тим самим зберігають й умови власного панування.

Сталість традиційних форм реалізації політичної влади засвідчує сьогоденні існування системних явищ, які характеризували зміст соціальних відносин у домодерні часи в Західній і Центрально-Східній Європі, у т. ч. на теренах українських земель. Йдеться про патримоніалізм (лат. *patrionium* – спадковий, родовий), сутність якого полягає в існуванні системи, за якою право суверенітету і право власності поєднуються [712, s. 22]. Зокрема зміст тогочасного поняття «уряд» передбачав поєднання «*officium* (службових обов’язків) та *beneficium* (майнового забезпечення)» [342, с. 19–20]. У контексті дослідження характеру патримоніальних відносин у ВКЛ важливе значення має твердження вчених про те, що «практика позиттєвого володіння господарськими урядами та поєднання кількох урядів в одних руках склалася у ВКЛ з початку XVI ст.» [Там само, с. 20].

У сучасних умовах патримоніалізм еволюціонував у неопатримоніалізм: життєздатність якого є характерною рисою для країн, де не відбулося справжніх демократичних перетворень. На справедливе твердження вітчизняного політолога О. Фісуна, на пострадянському просторі ключову роль відіграють «не раціонально-легальні відносини в рамках офіційних систем взаємодії, а клієнтельно-патрональні зв’язки, що регулюють доступ неопатримоніальних гравців до різного роду ресурсів на основі відносин особистої залежності, яка виростає з асиметричної конвертації та обміну капіталів» [593, с. 27].

Певною мірою це системне явище характеризує й зміст соціальних відносин в межах нинішнього політичного режиму в Україні, якому притаманні такі риси:

- 1) політичний центр є відокремленим і незалежним від периферії, він концентрує політичні, економічні й символічні ресурси влади, водночас закриваючи доступ усім іншим групам і верствам суспільства до означених ресурсів і позицій контролю за ними;

- 2) держава управляється як приватне володіння (патримоніум) правлячих груп – носіїв державної влади, які приватизують різні суспільні функції та інститути, роблячи їх джерелом власних приватних доходів;
- 3) етнічні, кланові, регіональні та сімейно-родинні зв'язки не зникають, а відтворюються в сучасних політичних та економічних відносинах, визначаючи способи і принципи їх функціонування [592, с. 165].

Характер неопатримоніальних зв'язків корелює з рівнем конкурентності політичного режиму, політичного плюралізму і змагальності у пострадянських країнах, уключаючи Україну (табл. 1.1).

Оскільки місцеве самоврядування похідне від змісту соціальних відносин, що панують в країні, то їх удосконалення сприятиме подоланню явища неопатримоніалізму, що, своєю чергою відкриває шлях для повноцінного функціонування інститутів місцевого самоврядування на всіх рівнях.

Таблиця 1.1

Порівняльна типологія пострадянських політичних режимів

Рівень Конкурентно- сті / Спосіб консолідації	Султаністський неопатрімо- ніалізм	Олігархічний неопатрімо- ніалізм	Бюрократичний неопатрімо- ніалізм	Демократична консолідація
Високий		Росія (за Єльцина), Україна, Грузія (за Шеварнадзе), Молдова	Грузія (за Саакашвілі)	Естонія, Латвія, Литва
Середній	Казахстан, Азербайджан, Киргизія	Вірменія, Таджикистан	Росія (за Путіна)	
Низький чи відсутній	Туркменістан		Білорусь	

Джерело: Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація. Агора. Україна – нові перспективи. Вип. 1. Київ: Стилос, 2005. С. 31.

У контексті вище викладеного прийнятним є визначення політичної традиції як зразків політичної поведінки і політичного мислення, політичних цінностей, певних суспільних настанов, що «стосуються політичного життя і передаються від генерації до генерації як колективна спадщина» із властивостями, які відповідають новим умовам [587, с. 665].

Отож, тривале існування інститутів місцевого самоврядування в Європі як суспільно-політичної традиції, успадковується як, по-перше, устрій (модель) соціуму, по-друге, як політичний звичай, по-третє, як механізм акумулювання і передання інформації, навичок і вмінь для політичної соціалізації жителів територіальної громади, а також як основа соціокультурного середовища, де розгортається політичний процес. Суспільно-політичні традиції втілюються в нормах, цінностях, звичаях, ідеалах, табу, зразках і прийнятних формах поведінки, міфах, символах і стереотипах та ін. [594, с. 725].

Іншим базовим поняттям, яке визначає спрямування наукового дослідження – «*децентралізація*». В Україні надзвичайної актуальності набула проблема реформування місцевого самоврядування на базі демократичної трансформації політичної системи й децентралізації влади, оскільки від успішної реалізації зазначеної реформи залежить доля людей, що проживають у різних куточках країни й які прагнуть стати справжніми господарями у своїх територіальних громадах.

Сутність процесу децентралізації полягає в переданні повноважень із центру на місця. Причому не лише повноважень, а й ресурсів, можливостей, інструментів і послуг для того, щоб бути наближеними до громадян й управляти цими процесами знизу. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає децентралізацію як систему управління, за якою

«частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; розширення прав низових органів управління; ...скасування або послаблення централізації» [213, с. 290]. За іншим визначенням децентралізація – це спосіб територіальної організації влади, за якого держава передає право на прийняття рішень з визначених питань або у визначеній сфері структурам локального або регіонального рівня, що не входять у систему виконавчої влади і є відносно незалежними від неї [176, с. 88].

Децентралізація постає як одна з форм розвитку демократії, що дає змогу за збереження держави та її інститутів: а) активізувати населення на вирішення власних (місцевих колективних потреб); б) зменшити сферу впливу держави на суспільство, замінюючи цей вплив саморегулюючими механізмами, виробленими самим суспільством); в) зменшити витрати держави і платників податків на утримання державного апарату та його інститути (армію, силові відомства, правоохоронну систему та ін.) [435, с. 281].

Евристичний потенціал поняття «децентралізація» полягає у тому, що воно показує характер взаємовідносини між центром і регіонами в окремо взятій країні на різних етапах історичного розвитку а, відповідно, визначає тип її політико-правової системи, рівень демократизму тощо. На твердження вітчизняних учених, питання децентралізації доцільно розглядати в контексті теоретичних концептів «центр-периферія», у витоків якої стояли такі західні дослідники, як І. Валерстайн, Ш. Айзенштадт, Дж. Фрідмен, Е. Шилз та ін. Підхід до зазначеної проблеми з погляду центр-периферійних відносин передбачає сприйняття державного простору як специфічної комунікативної мережі, пов'язаної з управлінням, рухом фінансвих коштів та формуванням політичної волі. Чим більш вагомим буде центр, тим більшу кількість матеріальних, інтелектуальних та ін. ресурсів він акумулюватиме навколо

себе, тим більш значущим він буде в ухваленні управлінських, внутрішньо- та зовнішньополітичних рішень [367, с. 92].

Для вивчення процесів розвитку інститутів місцевого самоврядування в місті на засадах децентралізації і зростання їх політичної суб'єктності найбільш придатні такі типи концепцій «центр-периферія»:

1. *Інноваційна концепція*. Центр асоціюється з місцем, де відбувається або вироблення власних інновацій, або транслюється їх запозичення іззовні. Периферія приймає інновації або із значним запізненням, або зовсім їх відкидає.
2. *Управлінська концепція*. Функції управління розподіляються територіально нерівномірно. У просторі, отже, яскраво виражені відносини панування-підкорення: одні території і центри управляють, інші – підкорюються. Центр асоціюється з місцем, із якого здійснюється управління політичними процесами. Існує формальна управлінська структура: кожна держава має столицю, адміністративні центри районів та підпорядковану «провінцію», тобто периферію.
3. *Соціально-економічна концепція*. Економічно більш розвинений центр протиставляється менш розвиненій периферії.
4. *Теорія «внутрішнього колоніалізму»* характеризує політичну ієрархію територій у складі держави, як таку, що визначається економічною нерівністю. Для периферії характерна орієнтація на виробництво сировини, місцеву робочу силу з низьким рівнем кваліфікації. Водночас центр бере на себе завдання перероблення сировини, навчання фахівців та ін. [577, с. 299].

Соціально-економічні й суспільно-політичні відносини, що склалися в Україні між центром і регіонами формуються в межах «управлінської» концепції, коли завдяки надлишковій централізації політичної волі, столиця й регіональні центри перебирають на себе левову частку владних повноважень.

Уособленням такої неефективної і несправедливої політичної системи є обласні та районні адміністрації, які фактично підпорядковуються Президентові України та його Адміністрації. Натомість за такої системи органи місцевого самоврядування не здатні виконувати функції повноправних господарів на місцях. Реформа місцевого самоврядування на засадах децентралізації має зламати таку практику й перейти на новий, більш демократичний рівень відносин між центром, регіональними й територіальними спільнотами та їх органами публічної влади.

У реформуванні місцевого самоврядування на засадах децентралізації територіальним громадам належить роль базових елементів, а центральні органи влади мають докладати максимум зусиль для перетворення цих громад на повноправні суб'єкти суспільно-політичних відносин. Водночас посилення дієздатності громад передбачає не лише надання додаткових повноважень органам місцевого самоврядування та фінансову децентралізацію, а й всебічний розвиток місцевої демократії. Тому особливої важливості набуває політика впровадження механізмів демократії участі на місцевому рівні, які надають членам територіальних громад реальну можливість впливати на вирішення місцевих проблем.

Якщо децентралізація постає принципом демократичного реформування, то адміністративно-територіальна реформа – її інструментом. У дисертації проблема децентралізації влади розглядається в контексті завдань «Концепції місцевого самоврядування та реформування територіальної влади в Україні»: забезпечення доступності та належної якості публічних послуг, що надаються органами виконавчої влади; створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для забезпечення здійснення органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень; розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципом субсидіарності;

розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади; запровадження механізму державного контролю за відповідністю Конституції та законам України рішень органів місцевого самоврядування та якістю надання населенню публічних послуг; максимального залучення населення до прийняття управлінських рішень, сприяння розвитку форм прямого народовладдя; удосконалення механізму координації діяльності місцевих органів виконавчої влади [296].

Органічною складовою частиною процесу децентралізації є реалізація принципу субсидіарності. Він як соціально-етичний і громадсько-політичний принцип, з одного боку, сприяє розвитку індивідуальних здібностей, самовизначенню та особистій відповідальності, з іншого – забезпечує право нижчих одиниць на першочергову дію в місцевих справах у порівнянні з вищими. Дія принципу субсидіарності поширюється й на органи влади різних рівнів, й на інститути громадянського суспільства, і на окремих індивідів [421, с. 8]. Як ідеться у ч. 34 і 35 Європейської хартії міст II (Маніфест нової урбаністики), принцип субсидіарності «не повинен зависати в просторі між державою і місцевим органом, а надихати і розподіляти відповідальності між різними рівнями територіальних органів і усередині самих територій. ...загальний принцип розподілу повноважень в області публічного управління в наших містах повинен ґрунтуватися на постійному прагненні забезпечити максимальну близькість до городянина-громадянина. Цей принцип має застосовуватися, наприклад, як на широких міських надкомунальних просторах, так і на внутрішньокомунальних територіях (кварталах, округах, районах), які також повинні мати виборні збори, бюджет і повноваження на місцях» [229, с. 5]. Отож, принцип субсидіарності значною мірою пов'язаний з розподілом повноважень і децентралізацією.

Аналіз базових категорій і понять дослідження засвідчує наявність органічного зв'язку місцевого самоврядування й децентралізації із

народовладдям на місцевому рівні. Вочевидь вони є іманентно властивими рисами місцевої або локальної демократії. У цьому контексті слушним є зауваження французького вченого Ж. Марку про те, що зазначені феномени складають три основні виміри політики на локальному рівні: поняття «децентралізація» характеризує відносини між різними територіальними рівнями влади у суспільстві, «самоврядування» – статус місцевих органів влади, «місцева демократія» – спосіб реалізації влади на локальному рівні [Цит за: 329, с. 38].

Методологічну основу дисертації складають сукупність принципів, підходів і методів, які перебувають в органічній цілісності й не суперечать один одному. Дослідження базується на принципах об'єктивності, історизму, логічної послідовності тощо. Поряд із загальнонауковими методами, без яких неможливе будь-яке наукове пізнання, (аналіз і синтез, індукція та дедукція, абстрагування та ін.), у роботі використано темпоральний, системний, неінституційний, політико-правовий підходи, структурно-функціональний аналіз, а також низку емпіричних і спеціальних методів, таких як проблемно-хронологічний, компаративний, біхевіоральний, герменевтичний, контент-аналіз, біографічний та ін. методи. Вони дозволяють не лише перекинути «місток» від минулого до сучасності, а й допомогти в пошуку відповідей на багато питань сьогодення.

Організацію та діяльність органів місцевого самоврядування у всі часи існування цього інституту на українських землях характеризує наявність зв'язків між численними суб'єктами суспільно-політичних відносин і політичними акторами, які уособлюють інтереси територіальних громад, центральної влади й місцевих еліт. Специфіку цих відносин найбільш повно дозволяють вивчати *системний підхід* та *структурно-функціональний аналіз*. Зазначені дослідницькі інструменти сукупно розкривають характер зв'язків між структурними елементами системи, а також зміст їх функціональних ролей, виявлення цілого та його частин у загальній системі соціальних і

політичних відносин у ВКЛ, Речі Посполитій, Російській імперії, Польській республіці (II Речі Посполитій), СРСР, сучасній Україні тощо. Особливо важливу роль системний підхід відіграє в рамках міждисциплінарних досліджень, де наука стикається зі складними системними об'єктами, які окремі дисципліни здатні дослідити лише фрагментарно. Тому ефекти їхньої системності можуть бути взагалі не виявлені при монодисциплінарному підході, а розкриваються вони лише під час синтезу фундаментальних і прикладних завдань у проблемно-орієнтованому пошуку [554, с. 282–283].

Іншим методологічним підходом до вивчення зазначеної проблеми є *неоінституалізм*, становлення якого відбувалося у 70–80-ті рр. XX ст. Практична цінність цього підходу полягає в тому, що за його допомогою можна пояснити дії і спрямування суспільно-політичної активності державних і недержавних інституцій, визначити роль соціокультурних чинників у трансформації політичних інститутів і процесів. Це пояснюється тим, що неоінституалісти (Дж. Марч, Й. Олсен, Д. Норт та ін.) вважають джерелом відтворення інститутів не лише і не стільки правові норми, скільки їх легітимність. Тому важливим елементом об'єкта дослідження тут є суспільні цінності, символи. Неоінституалісти зосереджуються на вивченні не лише державних органів та їх нормативно-правової бази, а й усіх соціальних інститутів, які формують політичну поведінку. Вони також вважають учасниками політичного процесу окремих індивідів і групи, які діють в межах інститутів [430, с. 398–399]. Означений методологічний підхід певною мірою дає змогу прояснити наявність стійкої традиції збереження інституту місцевого самоврядування не лише в Україні й на Волині зокрема, а й у світі, високий рівень його легітимності в суспільстві, а також зростання ролі громадянського суспільства в контролі над органами влади та управління.

Дослідження інститутів місцевого самоврядування перебуває на стику історичних і політико-правових студій [89, с. 393–405]. Відповідно,

проблематика дослідження зумовлює потребу у використанні *історико-правового підходу*, коли історія самоврядування в містах досліджується через призму аналізу практики впровадження у життя правових актів, на основі яких створені й діють органи державної влади та місцевого самоврядування. Попри те, що більшість теоретичних узагальнень, присвячених місцевому самоврядуванню значущі для політичної науки, вони не можуть прояснити всі нюанси історичної детермінації міського права та управління на Волині, яке базувалося на відповідній системі цінностей та політико-правових традиціях. У вивченні правових засад місцевого самоврядування на рівні волинських міських громад важливим є з'ясування ролі місцевих звичаїв. Не випадково, що у тогочасних політико-правових актах майже незмінною залишалася формула: «ми старини не рухаємо».

У волинських містах проживала значна кількість етнічних груп: русь (майбутні українці, білоруси), поляки, литвини, вірмени, євреї, караїми, німці, татари, цигани та ін. Тут оселялися католики, протестанти, православні, мусульмани, іудеї та ін., державна політика по відношенню до яких упродовж століть не відрізнялася стабільністю: особливої дискримінації зазнавали євреї. Відповідно, важливою проблемою, яка потребувала уваги – вивчення характеру політико-правових відносин етноконфесійних спільнот, їх права не лише проживати в містах, а й брати участь в роботі органів місцевого самоврядування.

Дослідження місцевого самоврядування у волинських містах за допомогою *компаративного методу* дає змогу знайти відповіді на питання щодо обсягів прав, обов'язків і повноважень, таких інституцій та їхніх урядників як рада, лава, бурмистри й радці, війт, війтівство, лентвійт, що значно відрізнялися в Луцьку, Кременці, Володимирі або Ковелі, не кажучи вже про Львів або Краків. У цьому контексті викликають інтерес процедурні питання формування урядів, їх кількісні характеристики тощо. Необхідною умовою функціонування органів самоврядування в містах у частині

адміністрування, суду, розпорядження фінансами тощо є володіння ними розпорядчою владою (право адміністративних розпоряджень та прийняття рішень) і виконавчою владою (право обрання та призначення виконавчих органів, необхідність примусової і адміністративно-каральної влади в посадових осіб та ін.). Концентрація в руках місцевих урядників владних повноважень за відсутності засадничого принципу західної демократії щодо її поділу на незалежні гілки влади неминуче мало привести до зловживання нею і окремими особами і установами, а відповідно й до політичної корупції. Наскільки це явище набуло поширення, дає змогу порівняння практики функціонування міських урядів волинських міст із такими містами, як Вільно, Львів, Полоцьк, Брест, Краків, Люблін або Київ.

Компаративний метод надає можливість через вивчення досвіду публічного управління в інших країнах виявляти сучасні прогресивні тенденції і напрями розвитку місцевих самоврядних інституцій у світі, їх взаємозв'язки з іншими суб'єктами суспільно-політичних відносин. Таким шляхом можна знайти оптимальну модель виконавчої влади, місцевого самоврядування й упроваджувати успішні зарубіжні практики для вирішення управлінських проблем у вітчизняному державотворенні.

Серед методів політологічних досліджень потрібно відзначити *біхевіоральний метод*, який використано для з'ясування поведінки суб'єктів політичних відносин, зокрема великого князя і польського короля, місцевих урядників у часи становлення самоврядування на Волині, депутатів місцевих рад, політичних і громадських діячів – в сучасний період.

Важливою складовою частиною методології дослідження є методи аналізу джерел. Одним із найпоширеніших способів вивчення текстів документів є *герменевтичний метод*, а також їх *текстологічний* та *семіотичний аналіз*. Використовуючи надбання багатьох наук, ці методи дають змогу прояснити природу акту, ступінь його достовірності, походження та соціокультурне підґрунтя текстової інформації. Так, існування

великої кількості записів негативного спрямування щодо оцінки дій окремих урядників у часи Середньовіччя вимагає певних пояснень.

Інформація про події тих років доходить до сучасного читача певною мірою викривленою, оскільки акти не фіксували всі звичні тогочасні моделі поведінки, події та факти: акцент робився на випадках, що виходили за межі буденного життя, були незвичними або описували конфліктну ситуацію. Аналізуючи конструювання структури обвинувачень і виправдань, зауважує Н. Старченко, не варто забувати й про особу писаря з його набором мовних кліше: «саме він різноманітні деталі оповідей, пряму мову персонажів, їхні емоційні ескапади мусив вкласти в прокрустове ложе формуляру» [549, с. 43]. Тому для з'ясування об'єктивної картини діяльності окремих урядників на Волині враховано всю сукупність обставин й тогочасну практику політико-правових відносин.

Метод контент-аналізу сприяє вивченню змісту та семантики політико-правових актів з метою виявлення їхнього впливу на поведінку окремих груп населення, регулювання суспільних відносин у досліджуваних соціумах. Зокрема, цей метод передбачає систематичне виділення і фіксацію певних одиниць змісту тексту, квантифікацію (кількісний вимір) та кваліфікацію (якісний вимір) отриманих даних. Так, аналіз комплексу текстів Литовської метрики, текстового матеріалу численних архівних матеріалів, а також сучасних законодавчих і політико-правових актів дають змогу сформувати джерельну базу дослідження означеної проблеми, з'ясувати становлення, динаміку та еволюцію системи управління в містах, кількісні показники матеріалів, присвячених дослідженню самоврядування в містах Волині, їх структуру та специфікацію, еволюцію демократичних змін тощо.

Біографічний метод допомагає з'ясувати деякі подробиці приватного життя та індивідуальні риси місцевих волинських урядників (представників державної і міської адміністрації) різних часів: старост, війтів і лентвійтів, членів міських урядів, магістратів, депутатів міських рад, міських голів та ін.

Цей спосіб пізнання надає можливість простежити їх кар'єрне зростання, наявність родинних зв'язків і рівень непотизму в колі місцевої правлячої еліти. Залучення цього методу сприяє персоніфікації інститутів місцевої влади, уявленню про особистісні та професійні якості людей, що впливали на ефективність місцевого самоврядування. Цінність цього методу полягає й у тому, що, завдячуючи йому, «достатньо послідовно виявляється активна роль діючих осіб в історії» [504, с. 292].

Отже, специфіка предмета дослідження полягає в тому, що місцеве самоврядування як суспільно-політичний інститут є атрибутом різних історичних епох і культур, об'єднаних спільною традицією його активного впровадження і розвитку. Відповідно, науковий аналіз інститутів місцевого самоврядування на теренах Волині потребує застосування комплексної методології та вимагає використання підходів і методів різних гуманітарних наук: політології, історії, соціології, державного управління, теорії держави і права та ін. Водночас усі згадані методи застосовано в дослідженні не ізольовано, а комплексно, що дає змогу отримати більш повні та вірогідні результати. За допомогою системи базових понять, методів теоретичних й емпіричних досліджень, кожне наукове дослідження виробляє власну методологію для реалізації поставлених завдань. Вирішення наукових проблем і знаходження відповідей на поставленні питання не лише збагачує наші знання про порядок організації та діяльність влади на місцях, а й у ширшому контексті – відкриває нові аспекти пізнання генези державотворення, становлення демократичних традицій та їхнього впливу на суспільно-політичний розвиток України.

1.3. Темпоральний і концептуальний виміри політичної суб'єктності місцевого самоврядування

Місьцеве самоврядування в системі часових координат.

Як відомо, без знання минулого важко, а то й неможливо поставити правильний «діагноз нашого часу» й накреслити магістральні шляхи поступу в напрямі досконалого суспільства. Латинське прислів'я: «*Omnia mutantur, nihil interit* – Усе змінюється, ніщо не зникає» влучно викриває природу суспільно-політичних явищ і процесів. Попри очевидні зміни, які відбуваються на кожному етапі суспільного розвитку, органічний зв'язок між минулим і сьогоденням зберігається. Він може набувати ознак наслідування, розвитку чи, навпаки, заперечення колишніх ідей і практик існування людських спільнот. Але залишки минулого завжди можна знайти в подіях і формах організації соціуму, у поведінці його членів, традиціях тощо на будь-якому часовому відтинку його існування. Можливість простежити причинно-логічний, соціально-економічний, суспільно-політичний, ментальний та інші види зв'язків між історичними подіями, що розтягнулися в часі, дає змогу темпоральний спосіб пізнання. Водночас такий підхід застерігає від деяких помилок, зокрема від «осучаснення» історії, приписування неіснуючих властивостей інститутам і процесам минулого [99, с. 289–293].

Не кожен існуючий суб'єкт соціальних відносин автоматично перетворюється на суспільно-політичний інститут, здатний до тривалого існування. Процес інституалізації потребує часу, упродовж якого відбувається його становлення і розвиток, суспільне визнання, а відповідно – й легітимація. Тобто, будь-який суспільний інститут має пройти випробування часом, що стає постійним, обов'язковим атрибутом суспільного буття, соціальної дійсності. Отже, час – це не лише універсальна пізнавальна категорія, а й суспільний конструкт, який водночас «здійснює зворотний вплив на людські справи, на колективні практики, надаючи їм

певну спрямованість» [640, с. 493]. Як зауважував Н. Луман, соціальний час «є важливим виміром функціонування соціальних систем – через програмування діяльності особистостей у форматі організацій» [341, с. 53]. Часова модальність визначає режими життя, прогнозування та проектування людської керованості життя, можливості змінити його на краще. У часовій модальності «визначається можливість управління і розвитку, дійсність його результатів, адекватність проблемам і викликам як необхідності подальшого розвитку» [330, с. 69].

На відміну від астрономічного календарного часу, історичний розглядають як «темпоральне втілення соціального» (Л. Нагорна). Час, що у такий спосіб конститує людський досвід, є відносним за своєю суттю. У кожного соціального феномену – власний темп розвитку, власні уявлення про періодичність. На зміну лінійній хронології, отже, приходить поліхронія з безліччю відмінних історичних часів [395, с. 112]. Як зауважував Р. Козеллек, історія складається з певних «пластів», які мають відмінні темпи суспільного розвитку, що призводить до певних соціальних колізій: «Історія вочевидь має справу не лише з подіями, а... – пластами. Історія складається із численних і різних пластів, які змінюються повільніше або швидше, але в будь-якому разі з різною швидкістю. Нещодавно ми буквально стали телевізійними свідками швидких і раптових перетворень у Східній Європі. Але це ще зовсім не означає зміни соціально-економічних структур, неефективність яких зумовила та покликала до життя ці стрімкі перетворення. Принаймні не з тією швидкістю, що потрібна з політичного погляду» [286, с. 265–266]. Частіше така невідповідність спостерігається у разі застарілості правових норм, які, якщо їх вчасно не оновлювати, стають гальмом на шляху соціального поступу.

Американський соціолог У. Огборн запропонував теорію «культурного лагу» (запізнення у часі), що передбачала концепцію нерівномірного розвитку різних сфер суспільства в один і той самий проміжок часу: зміни в економіці,

технологіях можуть значно випереджати зміни в соціокультурній сфері. Так, стрімке зростання комп'ютерної мережі може стикнутися з проблемою відсутності підготовлених фахівців відповідного профілю. Або запровадження новітніх технологій у певній галузі може бути заблоковано за відсутності відповідних правових норм [Цит. за: 436, с. 194]. Отже, «диференціація системи і середовища породжує темпоральність» [340, с. 132].

За П. Бергером і Т. Лукманом, процес інституалізації передбачає хабітулізацію (призвичаєня), типізацію поведінки, історичність і контроль. Взаємні типізації дій поступово створюються в ході загальної історії. Вони не можуть бути створені миттєво. Інститути завжди мають історію, продуктом якої вони і є. Складно з'ясувати природу інституту, не розуміючи історичного процесу, в ході якого його було створено. Інститути вже завдяки самому факту їх існування контролюють людську поведінку, встановлюючи наперед визначені їх зразки, які надають поведінці одне з багатьох, теоретично можливих напрямів [48, с. 92–94]. Саме таким чином життєздатність суспільного інституту пов'язана з традицією як «необхідної умови збереження, наступності й стабільності людського буття, передумови створення первинних засад конституювання ідентичності людини, групи, соціуму» [589, с. 508].

Загалом вивчення історії політичних інститутів і процесів перебуває в полі тяжіння двох тенденцій: чим даліше від нас подія, тим реальніше небезпека втрати дослідником її справжнього змісту і, відповідно, викривлення тогочасної дійсності. Проте час виступає і «спільником» дослідника, оскільки тривале існування певних структур, процесів, форм або явищ сприяє їх виявленню для наступного наукового аналізу (за принципом: «велике бачиться на відстані»). У цьому контексті значний науковий інтерес викликає методологічний підхід, що його запровадив Ф. Бродель. Учений розрізняв «історію подій», тобто фактичний рівень із дуже коротким часовим ритмом змін, та її протилежність – «структурну історію», що означає

лінію поступових епохальних історичних змін, які Ф. Бродель називав поняттям «кон'юнктурна історія», тобто середньостроковий ритм циклічних фаз, у яких певні структурні конфігурації ідей, економічних і соціальних зв'язків повторюються, хоча і в різних часових контекстах. Зміни на рівні подій і на рівні циклів спричиняють довгострокові структурні зміни «тривалої перспективи», які часто можна розпізнати, лише коли минуть століття [Цит. за: 326, с. 279].

Пошук загальних тенденцій, структурних (інституційних) змін і процесів, які визначальні для того часу і які зберегли для нас свою пізнавальну цінність або практичну значущість є, напевно, одним із головних завдань, що доводиться розв'язувати під час дослідження минулого. Є структури історичного досвіду, які після своєї чіткої об'єктивації не зникають, а продовжують жити навіть у цілковито інших умовах сучасної практики здійснення влади або уявлень про право: «їм притаманна певна прогностична сила, зумовлена метаісторичною тривалістю в часі, сила, що в будь-який момент часу може використовуватися в політичних розкладах майбутнього розвитку» [286, с. 246]. Однією з таких «структур», витoki якої слід шукати в західноєвропейському Середньовіччі, є інститути самоврядування в містах, що засвідчили сталість свого існування і вагомість впливу на сучасні процеси організації державного, суспільного життя і, у ширшому контексті, визначили культурну матрицю розвитку сучасної демократії європейського зразка. Середньовічна Європа «подарувала» людській цивілізації незрівнянний досвід організації самоврядування в містах на засадах магдебурзького права. Цей досвід важливий для нас як мінімум у двох аспектах, по-перше, як необхідний і логічний етап вивчення генези виникнення й розвитку сучасної західної демократії, оскільки саме міста стали її «колискою», «локомотивом» теж. По-друге, вивчення історичного досвіду функціонування самоврядування в містах необхідне для

поповнення емпіричного багажу знань і теоретичних узагальнень сьогодні в ході процесів демократичної трансформації в Україні.

На середину XI – кінець XV ст. припадає період розквіту феодальних відносин, масового зростання міст, розвитку товарно-грошових відносин тощо. У політичному житті більшості регіонів Західної Європи після періоду феодальної роздробленості формуються держави у вигляді централізованих монархій різного ґатунку. Їх характеризують наявність станового представництва з тенденцією до посилення центральної влади (ВКЛ і Корона Польська є винятком) й активізації окремих станів (наприклад шляхти) і бюргерства/міщанства в містах з одночасним занепадом інших, зокрема дворянства (на Волині – боярства). У Східній Європі загалом, і на українських землях зокрема, ці процеси йдуть зі значним запізненням.

Інститут місцевого самоврядування в сучасному його розумінні склався на межі XVIII–XIX ст., за часів трансформації абсолютистських режимів у модерні демократичні й правові держави. Попри тривалу боротьбу суспільства із феодальними становими, патріархальними й корпоративно-цеховими обмеженнями, окремі елементи тогочасного місцевого самоврядування збереглися й наповнилися сьогодні новим політико-правовим змістом. Тож, у сучасній науці й на рівні практичного вирішення проблем розбудови системи самоврядування незалежної України, «слід враховувати історичний досвід територіального самоврядування громад» [105, с. 37].

Свого часу Е. Фромм писав, що важливо знати, як багато елементів сучасності присутнє в пізньому Середньовіччі та як багато його елементів зберігається в сучасному суспільстві. Проте теоретичне усвідомлення їх наступності обертається спробами применшення фундаментального характеру відмінностей між середньовічним і сучасним суспільством. Подібні спроби, що виправдовуються вимогами наукової об'єктивності й точності, на практиці «приводять до перетворення науки про суспільство в

скопище численних фактів, що перешкоджає розумінню структури суспільства і тенденцій його розвитку» [Цит за: 528, с. 30].

Зауваження відомого вченого вочевидь містить критику позитивістського підходу у вивченні історії і постулює методологію прибічників школи «Анналів», які вважали за доцільне розглядати тривалі часові послідовності. «Сьогодні поруч із традиційною оповіддю, – писав Ф. Бродель, – існує такий собі кон’юнктурний ... “речитатив”, що бачить минуле покряним на великі відрізки: десятки, двадцятки або й п’ятдесятки років. Високо над цим речитативом розташовується історія ще з більшою амплітудою коливань, історичною; історія тривалої і дуже тривалої часової протяжності» [Цит. за: 526, с. 397]. Аналогічної думки дотримувався й Р. Козеллек, який уважав, що крок за межі іманентного тлумачення документальних джерел є тим більш нагальним, якщо дослідник відсторонюється від так званої історії подій, щоб сфокусувати свій погляд на триваліших у часі процесах, структурах чи етапах [285, с. 210].

Зміщення акцентів у вивченні минулого, об’єктом і предметом якого стають значні проміжки часу, неминуче потребувало й потребує залучення фахівців інших суспільствознавчих наук – філософів, соціологів, політологів, економістів тощо. Тобто історія «експліцитно звертається до інших наук про людину» [526, с. 395]. Вивчення Середньовіччя, або за іншим виміром феодалізму, політичною наукою є правомірним і виправданим у тому сенсі, що відкриття цієї епохи є першим кроком на шляху до моделі «історично іманентної класифікації історичних подій, в основу якої не було б покладено особистісні, природні чи міфічні чинники» [286, с. 351].

Вивчення суспільно-політичних процесів і явищ Середньовіччя передбачає врахування його специфіки, яка полягала у відсутності чіткого поділу на незалежні сфери життєдіяльності суспільства: економічну, політичну, державну, приватну, культурно-духовну й навіть військову. Визначальною рисою тогочасних суспільно-політичних відносин було

поєднання власності й політичної влади. Фактично такий стан зберігався до часів Великої французької революції. Лише з розвитком світової торгівлі та появою національних економічних систем з'явилась можливість автономного визначення економіки як самостійної сфери в одному ряду з державою, суспільством, культурою або релігією. Відтоді й у науці з'являється можливість здійснити аналітичне розмежування між системою політичного панування, соціальним устроєм та економічною структурою, недоступною тим, хто жив у феодальному суспільстві [Там само, с. 350].

В умовах феодальної роздробленості політичну владу зосереджено в руках великих земельних власників — князів, панів і шляхти, часто лише номінально об'єднаних слабкою владою монарха. На цьому етапі формувалася важлива особливість політичної структури феодального суспільства: поділ політичної влади на владу в центрі (на рівні загальнодержавної або територіальної влади князя) і на місцях — в особі землевласника.

Водночас поглиблюються процеси соціальної диференціації суспільства, яка ускладнюється унаслідок виникнення автономних міст, що діяли на засадах магдебурзького права. У цьому контексті слушним є зауваження В. Парето про те, що фактично людська спільнота неоднорідна і слід брати до уваги, що «соціальні класи не відкремлені один від одного навіть там, де існують касты, і що в цивілізованих націях між ними відбувається інтенсивна циркуляція» [422, с. 59].

Самоврядування в містах, що започатковано й діяло на засадах магдебурзького права, утвердилося як суспільно-політична традиція, що існує багато років. Окремі принципи й форми організації цього інституту в містах, у силу соціальної природи останніх, стали загальноприйнятними і витримали випробування часом. Найбільш виразно історичний зв'язок між пізнім Середньовіччям, раннім Новим часом і сьогоденням простежено через принципи формування та діяльності інституту місцевого самоврядування (табл. 1).

Таблиця 1

**Порівняльна таблиця відповідності основних принципів організації
та функціонування місцевого самоврядування**

Принцип	Міські уряди волинських міст на засадах магдебурзького права	Сучасні органи місцевого самоврядування
	Відповідність	
Поділу влад	Не відповідає	Повна
Виборності	Часткова	Повна
Поєднання власності та влади	Часткова	Не відповідає
Корпоративізму	Повністю	Відповідає (з урахуванням еволюції корпоративізму в неокорпоративізм)
Становості	Повна	Не відповідає
Народовладдя	Часткова	Значною мірою
Законності	Часткова	Значною мірою
Гласності	Часткова	Значною мірою
Колегіальності	Часткова	Повна
Субсидіарності	Часткова	Значною мірою
Поєднання місцевих і державних інтересів	Частково	Значною мірою
Залежності від центральних органів влади	Значною мірою	Певною мірою (з тенденцією до послаблення)
Правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законом	Часткова	Значною мірою
Підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб	Часткова	Повна (з урахуванням суб'єктивного чинника)
Державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування	Певною мірою	Значною мірою
Судового захисту прав місцевого самоврядування	Певною мірою	Значною мірою

Джерело: Бортнікова А. В. Контемпоральний вимір дослідження органів міського самоврядування на Волині в умовах запровадження магдебурзького права. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін:* зб. наук. праць. 2017. Вип. 22. С. 20–21.

Розширення простору застосування згаданих демократичних принципів сприяло збільшенню міри свободи інститутів місцевого самоврядування, а відповідно, зростанню політичної суб'єктності територіальних громад міст. У часи Середньовіччя і раннього Нового часу в діяльності інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права панувала практика поєднання адміністративних і судових функцій, тобто фактичного поділу влад не відбувалося або він був паліативним. З часом виникає теорія поділу влад, яка постійно вдосконалюється. Послідовний прихильник концепції поділу влад, органічною складовою частиною якої є система стримувань і противаг, Т. Джефферсон услід за Дж. Локом, Ш. Л. де Монтеск'є, наголошував, що треба будувати таку форму організації влади, яка передбачає чіткий поділ на законодавчу, виконавчу і судову гілки і за якої «правляча влада була би так розділена і врівноважена, між декількома інститутами влади, щоб ані один із них не зміг вийти за межі своїх законних повноважень, не отримавши ефективного стримування і протидії з боку інших. ...щоб жодна людина не була носієм більш ніж одної форми влади одночасно» [217, с. 534].

У свою чергу Г. Алмонд вже у наш час протиставив теорії поділу влад теорію систем, відносячи першу до «панівної парадигми» політичних наук у XVIII і XIX ст., на зміну якій приходить парадигма систем. Як наголошує А. Лейпхарт, головна відмінність між доктриною поділу влад і схемою Г. Алмонда полягає у тому, що ідею поділу влад Г. Алмонд поширював не лише на три формальні гілки влади (законодавчу, виконавчу і судову), а і на неформальні політичні підструктури (партії, групи інтересів, засоби комунікації). Г. Алмонд розумів владу як функцію, і відповідно поділ влад у нього стає розмежуванням функцій. На його думку, ідеального поділу влад досягнути не можливо, а формальні гілки влади, партії, групи інтересів та ін., неодмінно виконують не одну, а декілька функцій [328, с. 43–44].

Дійсно, в сучасних умовах влада, у тому числі й на рівні інститутів місцевого самоврядування, попри те, що вони виконують головні функції представництва й адміністрування, вимушена спрямовувати свою діяльність з урахуванням інтересів партій, бізнесу, панівної суспільної думки, що формується впливовими ЗМІ тощо.

Принцип виборності, який є важливим інструментом реалізації народного суверенітету і своєрідним «соціальним барометром» політичного життя, був і залишається базовим під час формування інститутів місцевого самоврядування майже упродовж усього часу їх існування. Щоправда, повнота його реалізації за певних історичних умов обмежена пануванням інших принципів, зокрема становості й корпоративізму, які є своєрідними «фільтрами» на шляху отримання представницького мандату в органи місцевого самоврядування від окремих груп населення.

Винятком із традиції застосування принципу виборності є часи панування на українських землях комуністичного режиму, коли замість виборів існувала практика безальтернативного голосування за відібраних партійними органами кандидатів.

Принцип корпоративізму, який був одним із засадничих в організації місцевого самоврядування в Середньовіччі та наступні роки, еволюціонував у неокорпоративізм, що його уособлюють різні моделі. Відповідно, моделі «мультикультурного корпоративізму» провідними акторами політичного, соціального й економічного життя будуть не партійні організації (можливості яких представляти інтереси в умовах соціальної розмаїтості, «поліморфізму» постіндустріального суспільства досить обмежені), а функціональні асоціації – соціальні групи за інтересами [157, с. 65].

Аналіз принципів організації та діяльності інститутів самоврядування у волинських містах за часів пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу та сьогоденням дає підстави зробити висновки про те, що їх значна кількість, базуючись вже на сучасній світоглядній і політико-правовій базі, зберегли

свою практичну значущість. Проте деякі з названих принципів, зокрема становості, поєднання адміністрування і суду, через їхню історичну обмеженість перестали відповідати потребам часу й утратили своє функціональне призначення.

Еволюція концептуальних моделей місцевого самоврядування.

Логіка дослідження потребує здійснення ґрунтовного теоретичного аналізу процесів зростання політичної суб'єктності інституту місцевого самоврядування. За слушним висловом Д. Белла, теоретичне знання «дедалі більшою мірою стає стратегічним ресурсом суспільства» [45, с. 220]. Загалом теорія політичної науки, оскільки вона пов'язана з організацією або впровадженням влади, покликана з'ясовувати характер взаємозв'язків між діями конкретних індивідів і соціальними інститутами та структурами, «пояснювати природу обмежень, що сковують свободу дій людини» [573, с. 194].

Концептуальне осмислення інституту місцевого самоврядування у вигляді теорій й моделей суспільного устрою, які довели своє право на існування, є наслідком тривалої еволюції людства. Наукове обґрунтування демократичних принципів і форм організації та діяльності місцевого самоврядування весь час перебувало в полі тяжіння двох інтелектуальних течій суспільно-політичної і правової думки: доведення правомірності та доцільності державної централізації проти автономії місцевих територіальних громад. Означені тенденції стали визначальними у процесах становлення суспільно-політичного устрою сучасних провідних держав: від античних полісів з їх специфічними формами демократичної участі громадян, до Римської імперії, через автономію західноєвропейських середньовічних міст до виникнення централізованих держав XVIII–XIX ст. і модерних імперій, а з їх зникненням, до сучасної консолідованої демократії [77, с. 11].

Аналіз теоретичних засад функціонування інститутів місцевого самоврядування має давню традицію і відображений у численних працях

зарубіжних і вітчизняних учених. Ведуться наукові дискусії щодо самої природи місцевого самоврядування, його функцій і повноважень, місця в системі сучасної демократії, ступеня автономності й залежності від органів державної влади, рівня їх політичної суб'єктності тощо.

Як зазначав відомий фахівець в галузі проблем демократичного урядування Д. Гелд, починаючи з античної доби і закінчуючи XVII ст., демократію, якщо її взагалі розглядали, великою мірою пов'язували зі зборами громадян в асамблеях та громадських місцях. Натомість, на початку XIX ст. почали розглядати право громадян брати участь у визначенні волі через посередництво обраних представників. Отже, теорія і практика народного врядування позбулися свого традиційного зв'язку з невеликими державами й містами, мало-помалу перетворюючись на легітимацийне кредо народжуваного світу національних держав [149, с. 160].

Концептуальні засади теорії і практики місцевого самоврядування, наближеного до його сучасного розуміння, закладено вченими в період буржуазно-демократичних революцій у Європі. Поширення набули теорії (концепції) вільної громади, громадівська, державницька, муніципального дуалізму та ін. Їх розробниками стали Д. Аренс, Е. Банфільд, Д. Вільсон, Н. Гербер, О. Гірке, Р. Гнейст, Р. Джексон, Г. Еллінек, П. Лобанд, Е. Мейєр, Р. Моль, Н. Кауфман, О. Ресслер, А. де Токвіль, Г. Туре, Б. Шеффнер, Л. фон Штейн та ін. Значний внесок у розроблення й обґрунтування концептуальних засад місцевого самоврядування здійснили також російські вчені другої половини XIX – початку XX ст., зокрема Г. Барабашев, В. Безобразов, А. Васильчиков, А. Градовський, А. Михайловський, М. Свешніков, Б. Чичерін й ін.

Укоріненість прав людини в угодах, які передували державній угоді, є засадою, на яку спираються багато теорій, оскільки права людини передують державним законам і правовим відносинам, що встановлює держава. Однією з перших концепцій місцевого самоврядування, яка набула поширення у

Європі, стала *теорія вільної громади*, світоглядними засадами якої були ідеї свободи, природного права й народного суверенітету. Основні положення означеної теорії напередодні Великої французької революції сформулював маркіз д'Аргенсон та Г. Туре й виклав у законі від 14 грудня 1789 р. За законом, спрямованим на уніфікацію муніципального устрою Франції, муніципальна організація передбачала утворення представницького органу – муніципальних зборів і виконавчо-розпорядчого органу, які очолював мер – вища посадова особа територіальної громади.

Щоправда, законодавче втілення теорії вільної громади проіснувало у Франції недовго. Так, уже за законом 28 плувіозу «Про розділення території і адміністрації» від 17 лютого 1800 р. Наполеон Бонапарт запровадив префектуальну комунальну систему, що передбачала повну залежність громади від центральної влади. Значно розширено повноваження мера (він набував статусу державного службовця) і виконавчо-розпорядчого органу, які підпорядковано префектові – представникові центральної влади, громадське майно передавалося в державну власність, також скасовано поділ повноважень на самоврядні та делеговані [586, с. 242]. Теорія вільної громади втілена в Конституції Бельгії 1831 р., де поряд із законодавчою (ст. 28), виконавчою (ст. 29) і судовою владою (ст. 30) у ст. 31 визнано право на самоврядування територіальних громад: «потреби суто комунальні або провінційні належать підпорядкуванню рад громад або провінцій...» [47]. Отже, фактично визнавалося існування четвертої гілки влади – муніципальної.

Розробники цієї теорії Д. Аренс, Н. Гербер, П. Лабанд, Г. Туре, А. де Токвіль та ін. вважали, що громада має власні справи, які їй притаманні, державні ж органи не повинні втручатися до компетенції громади, а мають лише контролювати її діяльність і стежити за тим, щоб громада та її органи не перевищували межі визначених конституцією повноважень [386, с. 25]. Так, відповідно п. 5 ст. 109 Конституції Бельгії, король або законодавча

влада мали право втручатися у справи органів самоврядування для «унеможливлення комунальних або провінційних рад вийти із сфери своєї компетенції і нанести шкоду загальним інтересам» [47].

Блискучим зразком теоретичного обґрунтування життєдіяльності вільних громад є праця А. де Токвіля «Демократія в Америці» (1835, 1840), у якій проаналізовано генезу демократичних інститутів в США у першій третині XIX ст. і показано принципову відмінність функціонування органів місцевого самоврядування у Франції й Сполучених Штатах. Як зазначав дослідник, «саме в общині зосереджена сила вільних народів. Общинні інститути відіграють для встановлення незалежності ту саму роль, що навчальні школи для науки; вони відкривають народу шлях до свободи і вчать його користуватися нею, насолоджуватися її мирним характером. Без общинних інститутів нація може сформувати вільний уряд. Однак справжнього духу свобод вона так і не набуде» [571, с. 65].

У цьому контексті принципової важливості набуває питання характеру взаємовідносин між общиною й штатом як суб'єктом влади, який перебуває на вищому щаблі державного управління. Те, що належало до загальнодержавних обов'язків общини, мали їх виконувати: чи йшлося про оподаткування, будівництво на території общини школи або прокладання дороги. Але виконання цих зобов'язань община брала на себе. Так, наприклад, розмір податків справді визначався законодавчим зібранням штатів, однак обкладала ними та стягувала податки сама община; наявність школи є обов'язковою умовою, однак саме община будувала, фінансувала будівництво й управляла цією школою. Тут принципова відмінність полягала в тому, що у Франції збирач податків призначався державою, щоб стягувати общинні податки; в Америці ж збирач податків призначався общиною, але стягував податки для держави [571, с. 69].

А. де Токвіль у цій праці показує межі свободи людини у її відносинах з іншими людьми й суспільством в умовах демократії. На його думку,

людина підкоряється суспільству зовсім не тому, що вона не здатна управляти державними справами, і не тому, що вона не здатна управляти собою, – «вона підкоряється суспільству тому, що визнає для себе корисним союз з подібними до себе і розуміє, що цей союз не може існувати без влади, що підтримує порядок». Він звернув увагу на своєрідність виникнення самоврядної общини в Новій Англії, яка полягала в тому, що в цій частині Америки «політичне життя зародилося безпосередньо в рамках самої общини. ... вони (общини) не отримали владу ззовні; навпаки ... самі як би поступилися часткою своєї незалежності штатові» [571, с. 68].

Піднімаючи актуальну для сьогодення проблему децентралізації влади, учений зазначав, що одним зі способів послаблення влади є її розосередження через передання повноважень у різні руки. За таких умов влада не руйнується, але стає більш безпечною для суспільства. На зауваження А. де Токвіля, виконавча влада в США відрізняється тим, що «всередині її немає ані централізації, ані ієрархії; саме тому вона так непомітна. Влада існує, але невідомо, де її шукати» [Там само, с. 72].

Автори *громадівської теорії* О. Гірке, О. Ресслер, Е. Мейер, Р. Моль, Б. Шеффнер виходили з наявного протистояння держави та суспільства і виступали на захист свободи і прав громад у виконанні своїх завдань місцевого значення. Витоки цієї теорії слід шукати у соціально-економічних і суспільно-політичних відносинах, які склалися в середньовічній Європі. Її розвиток пов'язаний із прагненням окремих міських громад, у яких набирав силу торговельно-промисловий капітал, вийти з-під владного та юридичного впливу землевласників. Останні звичайно намагалися не допустити цього. Звідси народжувалася ідея щодо переваги громади та її права над державою, тим більше, що вона виникла раніше неї [413, с. 417].

В основу теорії покладено положення про те, що громада як самоврядний територіальний колектив така ж самостійна (насамперед у справах місцевого значення), як і держава. Саме тому, місцеве

співтовариство має право самостійно вирішувати свої справи так, як урядові органи вирішують справи державні. Теорія обґрунтовувала потребу обмеження втручання центральних органів влади у повсякденне життя громади й передачу основних повноважень з управління громадою місцевим органам [386, с. 26].

Історичні обмеження концепції вільної громади й громадівської теорії самоврядування полягали в тому, що їх положення суперечили потребам утвердження централізованих національних держав, процес активного утворення яких у Європі припадав на період XVIII–XIX ст. До того, протиставлення громад державі об’єктивно послаблювало роль останньої. З іншого боку, абсолютизація цього підходу передбачала уявне державне утворення, яке мало складатися з незалежних одна від одної територій, що заперечувало саму ідею державного будівництва. І, насамкінець, прихильники вільної й громадівської теорій мимоволі концептуально виправдовували прояви місцевого егоїзму, що підживлювало сепаратистські настрої. Це також ставало на заваді утворенню міцної централізованої держави. Відповідно на зміну означеним концептуальним моделям місцевого самоврядування прийшли більш раціональні й затребувані суспільством теорії.

Згідно з *державницькою теорією*, яка набула поширення у Європі в XIX ст. і в наступні роки, місцеве самоврядування – це лише форма децентралізації державної влади. Відповідно до неї, місцеве самоврядування – одна із форм організації державного управління на місцевому рівні, оскільки всі повноваження органам місцевого самоврядування надані державою. На відміну від державного управління, місцеве самоврядування здійснюється не урядовими чиновниками, а місцевими жителями, зацікавленими в результатах своєї праці. Передання деяких завдань державного управління до відання місцевих територіальних громад зумовлено потребою забезпечення більш ефективного їх вирішення на

місцевому рівні. Основні положення державницької теорії розробили німецькі вчені Л. фон Штейн, Р. Гнейст, Г. Еллінек, П. Лобанд, які стверджували, що органи місцевого самоврядування є частиною єдиного державного механізму, елементом загальної системи управління суспільством [386, с. 29, 32].

Важливим для розвитку політичної науки є погляди Л. фон Штейна, який визнанням за органами самоврядування і різними громадськими союзами державного значення, «відкрив для політичної науки нові горизонти. Недавній ворог – суспільство увійшло в цю саму державу, яка мала його стримувати, і у цьому, так би мовити, “усуспільненні” держави і полягає головний смисл теорії Штейна» [533, с. 71].

Перекоаний прихильник державницької теорії Р. Гнейст стверджував, що самоврядування – частина виконавчої влади держави. Важливим меседжем теорії Р. Гнейста є те, що самоврядування він пов’язував із «необхідною вимогою правової держави». Головна ж його заслуга перед наукою полягає в «з’ясуванні політичного і при тому конституційного значення поняття “самоврядування”» [533, с. 71, 89].

Відомий російський історик права Б. Чичерін, обґрунтовуючи верховенство держави в усіх сферах управління, у тому числі й місцевого, у праці «Питання політики» (1904) писав, що «державна є союз народу як єдине ціле, який управляється верховною владою. Тому йому підпорядковані всі приватні сфери діяльності й усі часткові відносини, що існують в її межах». Він вважав, що недержавні спілки є корисними для держави у виконанні певних завдань, оскільки вони «позбавляють її від зайвого тягара проблем, виконуючи те, що без цієї допомоги мали б виконувати органи державної влади. ...втручання держави потрібно лише там, де приватна і суспільна діяльність є недостатніми» [622, с. 206, 207].

Інший російський учений М. Свешніков давав таке визначення самоврядування: «... виконання державних зобов’язань у межах закону через

вільно-виборні посади – це формула, яку ми вважаємо досить точним визначенням того, що можна розуміти під терміном самоврядування» [533, с. 283]. Інститут місцевого самоврядування, на його думку, характеризують такі якості та принципи організації: 1) місцеве самоврядування як форма участі народу в місцевій адміністрації, має базуватися на принципі виборності, а не призначення і повинності; 2) самоврядування общин і земських округів передбачає не лише виборне представництво, а й виборні виконавчі органи; 3) погляд на органи самоврядування як органи державної влади виключає можливість станової організації місцевого самоврядування; 4) майновий ценз не має надавати переваг у вирішенні місцевих справ заможним групам населення; 5) система централізації і надмірна бюрократична опіка шкодить самостійності місцевих органів влади загалом і місцевому самоврядуванню, зокрема; 6) не можна розглядати місцеве самоврядування як громадську силу, що вороже ставиться до держави; 7) зміна поглядів на адміністративну діяльність (як на владу розпорядчу, а не лише виконавчу) і на органи самоврядування (як на органи державні) призводить до необхідності визнання самостійності органів самоврядування; 8) становлення урядової адміністрації має бути контролюючим, а не опікуючим; 9) найефективнішим способом громадського контролю є забезпечення законності процесу самоврядування; 10) правильна організація контролю над самоврядуванням можлива лише за умови незалежності суду й організації низки самостійних адміністративно-судових колегій [533, с. X–XI].

Викладені погляди на місцеве самоврядування засвідчували кризу абсолютизму в Російській імперії, розуміння обмеженості принципу станового представництва, що панував в органах влади та управління, нагальну потребу децентралізації державної влади й передання на місця значної частини повноважень за одночасного впровадження ідей та принципів правової держави.

Своєрідним компромісом між прихильниками громадівської й державницької теорій є *громадівсько-державницька теорія* або *теорія муніципального дуалізму* (Д. Вільсон, Р. Джексон, Н. Кауфман, Е. Банфільд, С. Авак'ян, Г. Барабашев, М. Краснов й ін.). За цією теорією, органи самоврядування самотійні лише в неполітичній сфері – громадських справах місцевого значення. У сфері політичних відносин органи місцевого самоврядування, здійснюючи відповідні управлінські функції і виходячи за межі місцевих повноважень, мають діяти як інститут державного управління. У такому разі справи, що їх покликані вирішувати органи місцевого самоврядування, часто поділяють на т. зв. «власні» і «делеговані». Якщо під час вирішення «власних» справ органи місцевого самоврядування мають діяти самотійно й незалежно від державних органів, підкоряючись лише закону, то вирішення «делегованих» справ повинно здійснюватися під адміністративним контролем державних органів [413, с. 418].

Принцип «делегування» повноважень від державних органів інститутам місцевого самоврядування і навпаки, активно використовується в сучасній практиці державного управління в Україні. Делегованими вважаються повноваження органів виконавчої влади, надані законом органам місцевого самоврядування, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних чи обласних рад. Однак процедури формування повноважень в українському законодавстві виписані нечітко, що на практиці призводить до «конкуренції компетенцій»; одні й ті ж питання перебувають у віданні різних органів публічної влади [115, с. 96].

Принципова відмінність державницької теорії й теорії муніципального дуалізму від розглянутих вище – це розширення змістових характеристик місцевого самоврядування: від його розуміння як інституту адміністративного управління до його сприйняття як політичного інституту, який разом із державою в змозі належним чином вирішувати складні

суспільні проблеми на місцях. За такого підходу демократія наповнюється реальним змістом і здатна в повному обсязі виконувати свою історичну місію як влада народу.

Виклад концептуальних моделей місцевого самоврядування XIX ст. буде не повним без аналізу теоретичного доробку М. Драгоманова. Його творчість припадає на час переходу від панування у Європі ідеології класичного лібералізму, поширення ідей утопічного соціалізму, анархізму, народництва й зародження ідеології соціал-демократії. Знавець усіх головних європейських мов М. Драгоманов добре розумівся на змісті філософських дискусій, що відбувалися тоді в колі прогресивної європейської громадськості. [78, с. 4]. Це засвідчує його численні посилання на доробок Л. Блана, О. Герцена, Е. Дюринга, Ф. Лассаля, К. Маркса, П. Прудона, Г. Чернишевського та ін.

Досвід запровадження земств у Російській імперії надихнув М. Драгоманова на спробу реформування російської держави на федеративних основах із широким самоврядуванням. Він розробив конституційний проект для українського товариства «Вольный Союз» – «Вільна Спілка» (1884), його вітчизняна історіографія розцінює як перший модерний конституційний проект у межах Російської імперії [15, с. 74].

За своїм змістом проект М. Драгоманова нагадував федеративний устрій США й Швейцарії. Його головними засадами були: права людини і громадянина; місцеве самоврядування і політична свобода – як засіб для повернення української нації в сім'ю «націй культурних» [118]. За проектом самоврядування мало здійснюватися на двох рівнях: а) місцевому – общинне (сільське й міське), волосне, повітове, обласне і б) державному. Самоврядування мало бути представлено сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні відповідати всі службові особи, крім суддів, становище яких мало бути визначене окремо. У селах громадськими справами мав завідувати схід та вибрана ним управа на чолі зі старшиною. У містах

(містечках), волостях, повітах та областях для завідування громадськими справами запроваджувалися думи, обрані на підставі відповідних законів, а також управи, обрані означеними думами. До функцій громад, волосних і повітових установ належало завідування у своїх округах справами місцевого громадського господарства, благоустроєм, сферою соціального захисту, охороною здоров'я, екології, а також початковою та середньою освітою.

До повноважень обласних дум і визначених ними управ та інших органів мало належати: завідування справами місцевого громадського господарства, благоустроєм і соціальним захистом, нагляд за всією економічною діяльністю. До їх компетенції належало «прийняття заходів для збереження природних багатств області і для правильного їх використання, а також для забезпечення і примноження загального багатства населення області; нагляд (інспекція) за публічним навчанням в області і завідування школами середніми, які утримуються за обласний кошт, а також школами вищими і науковими закладами (академіями та ін.)» [118].

Принципово важливе питання розмежування функцій загальнодержавних установ і органів місцевого самоврядування. Для того, щоб місцеве самоврядування було справжнім, у проекті передбачено певні запобіжники в повноваженнях представників держави (міністри й намісники): їм дозволено призупиняти лише такі постанови і дії органів місцевого самоуправління, «які суперечать основним законам і загальним інтересам державної спілки і щоб суперечність, яка таким чином виникла, вирішувалася Сенатом (вищим судом) із відповідальністю державного урядовця за наслідки проведеної ним зупинки» [Там само].

Проект відводив визначальну роль органам місцевого самоврядування й у разі заколоту та прямого зазіхання на основи державного ладу з боку будь-яких політичних сил. За таких умов обласні думи мали виступати в ролі реальних запобіжників поширення такого заколоту: «У разі незаконного захоплення державної влади з будь-чєї сторони, повинні збиратися за

власною ініціативою обласні думи, які й ухвалють заходи щодо відновлення законного порядку. У такому випадку війська, що розташовані в областях, повинні підпорядковуватись обласним думам» [Там само].

За висновками політологів, розглянутий конституційний проект, по-перше, сконцентрував найкращі ідеї М. Драгоманова та його однодумців щодо принципів організації та діяльності місцевого самоврядування, по-друге, він акумулював досягнення тогочасної української та безперебільшення світової політичної і правової думки, демократичної практики тощо. Нарешті, цей проект, у свої головних рисах, був теоретично придатним для втілення у життя за умови демократичних змін у Росії [311, с. 409]. Отже, проект М. Драгоманова засвідчував його прихильність до громадівської теорії. Водночас він містив багато корисного для сучасної практики розгортання місцевої демократії.

На зауваження А. Лейпхарта, після Другої світової війни велику роль у політиці починають грати питання соціального забезпечення, формуються відповідні інститути, механізми і традиції. Унаслідок зазначенії процесів «демократія стає соціальною» [328, с. 9]. У теорії і практиці відбувся вирішальний перехід від ідеї «мінімальної держави» або «держави нічного вартового» і панування негативного права до «соціальної держави», де у правовій площині акцентовано на необхідності посилення/розширення норм так званого позитивного права. Відповідно з'являються різні моделі соціальної держави: «держава загального добробуту», «держава-провидіння», «держава-заступниця» та ін. [603, с. 53]. Україна за ст. 1 Основного Закону є соціальною державою.

Теорія соціального обслуговування (належного врядування), що набула поширення наприкінці ХХ ст., трактує функції органів місцевого самоврядування як один із виявів надкласової природи держави загального добробуту, що надає суспільству широкий перелік послуг. Ідеологічними засадами теорії став підхід, сутністю якого є пріоритет прав і свобод людини,

її запитів і потреб, на задоволення яких спрямована діяльність органів публічної влади; вона трансформує відносини між державою і громадянами у напрямі від опіки до партнерських відносин. Означена теорія ґрунтується на положеннях «Європейської хартії місцевого самоврядування» й принципах європейської «Стратегії інновацій та доброго врядування» (2007) [388, с. 51].

За Стратегією принципами доброго демократичного врядування на місцевому рівні є: 1) чесне проведення виборів, представництво та участь – для забезпечення реальних можливостей для всіх громадян мати право голосу в місцевій публічній діяльності; 2) зворотний зв'язок, чутливість – для забезпечення того, щоб органи місцевого самоврядування реалізовували законні очікування та потреби громадян; 3) ефективність та результативність – для забезпечення досягнення цілей при найбільш оптимальному використанні ресурсів; 4) відкритість і прозорість – для забезпечення публічного доступу до інформації та сприяння розумінню того, як реалізується місцева публічна діяльність; 5) верховенство права – для забезпечення справедливості, неупередженості та передбачуваності; 6) етична поведінка – для забезпечення того, щоб публічні інтереси переважали над приватними; 7) компетентність і спроможність – для забезпечення того, щоб місцеві (виборні) представники та службовці могли добре виконувати свої обов'язки; 8) інноваційність та відкритість до змін – для забезпечення отримання переваг від нових рішень та кращих практик; 9) сталий розвиток та стратегічна орієнтація – для врахування інтересів майбутніх поколінь; 10) раціональне управління фінансами – для забезпечення розсудливого та продуктивного використання ресурсів держави й територіальних громад; 11) права людини, культурне різноманіття та соціальна згуртованість – для забезпечення того, щоб всі люди були захищеними та їх поважали, і щоб жодного не було дискриміновано або виключено/ігноровано; 12) підзвітність, для забезпечення того, щоб місцеві

(виборні) представники та службовці брали відповідальність і були відповідальними за свою діяльність [403].

Розглянуті концепції самоврядування науково обґрунтовані й розкривають специфіку реалізації принципу народовладдя на місцевому рівні. Важливим є не протиставлення існуючих моделей, а розгляд інституту місцевого самоврядування в контексті діалектики співвідношення цілого (держави) та його частин (громад і територій), який створено для загального блага.

У цьому контексті правомірною виглядає позиція вітчизняної дослідниці Л. Кириченко, яка вважає, що для України «найбільш оптимальною є громадівсько-державницька концепція. По-перше, вона забезпечує формування системи місцевого самоврядування як інститутів громадянського суспільства, тобто незалежних щодо держави самоврядних утворень. А по-друге, саме така модель сприяє активному залученню органів і посадових осіб місцевого самоврядування до реалізації функцій та завдань державного управління» [275]. Найбільш придатним у контексті впорядкування взаємовідносин між зазначеними суб'єктами суспільних відносин, а також необхідним інструментом зняття суперечностей у протиставленні: «держава vs місцеве самоврядування», є принцип субсидіарності.

Отже, суспільні уявлення щодо найбільш ефективних, «правильних» форм і принципів організації міського самоврядування пройшли тривалу еволюцію: від теорії вільної громади, де акцент робився на свободі місцевих громад, їхньому природному праві вирішувати свої справи у зручний для них спосіб і громадівську теорію, яка концептуально обґрунтовувала право на автономне існування міських громад, через одержавлення місцевого самоврядування (державницька теорія), до сучасної концепції – належного урядування, що характеризується переходом від управління і керування до врядування та обслуговування.

Практичним утіленням концептуальних засад реформи місцевого самоврядування стало прийняття 1 квітня 2014 р. «Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні», що передбачає оптимальний розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади на різних рівнях адміністративно-територіального устрою за принципами субсидіарності, децентралізації та враховує кадровий, фінансовий, інфраструктурний потенціал і ресурси органів місцевого самоврядування різного рівня. Як зазначено в Концепції, від часу прийняття Конституції України та базових нормативно-правових актів із питань місцевого самоврядування, його розвиток фактично здійснювався лише на рівні територіальних громад міст обласного значення, оскільки переважно територіальні громади через їх надмірну подрібненість та надзвичайно слабку матеріально-фінансову базу неспроможні виконувати повноваження органів місцевого самоврядування в повному обсязі. Теперішня система не задовольняє всіх потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування в більшості територіальних громад не здатне забезпечити створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, потрібного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореним ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях [296].

Органічною складовою частиною загальної теорії місцевого самоврядування є *концептуальні засади децентралізації*. Її завдання – відхід від радянської «централізаторської» моделі інститутів місцевого самоврядування, де останні розглядалися як органи державної влади й управління й перехід до європейської практики організації самоврядування територіальних громад, побудованих на засадах децентралізації та субсидіарності. Проблему децентралізації сучасна західна наука розглядає,

зокрема у межах нового стилю державного управління (*New Public management*). Його поява, за твердженням сучасного французького політолога П. Розанвалона, стала відповіддю на глобальні зміни, яких зазнавали централізовані й вертикальні системи прийняття рішень, архетипами яких слугували органи адміністративної влади. Державні керівники зіткнулися насамперед із феноменом, що його політична наука називала «вторгненням мас», і були відтепер вимушені залучати дедалі більшу кількість «зацікавлених сторін». Їхні рішення набули згодом форми складних інтегративних процесів у цілковитому відриві від старої звички прийняття вольових рішень. Новий принцип керування відповідає, отже, «способу регулювання, який характеризується гнучкими формами координації, що додаються до низки консультацій між зацікавленими особами» [512, с. 87].

Децентралізація влади – пріоритетний напрям державної політики в Україні, оскільки це не лише випробуваний часом і європейським досвідом шлях оптимізації публічного управління, а й надійний інструмент посилення впливу громадян на реалізацію своїх прав та свобод. У розвинених європейських країнах центральна влада залишає за собою такі функції як національна оборона, макроекономічна політика, грошово-кредитна сфера, судова система, управління транспортними комунікаціями державного значення. Своєю чергою, освіта, медицина, комунальне господарство, пожежна безпека, благоустрій, охорона правопорядку тощо передані на місцевий рівень.

За усталеною класифікацією децентралізація за типами поділяється на політичну, адміністративну, фінансову. За формами – на деволюцію, делегування, деконцентрацію, дивестицію. *Деволюція* передбачає максимально повне передання відповідальності влади, ресурсів і джерел доходів у місцеві органи влади, що забезпечує їх автономність і незалежність. *Делегування* означає передання влади й відповідальності від уряду на інший рівень управління, зі збереженням ієрархічної

підпорядкованості місцевої влади центральному уряду та його міністерствам, що децентралізуються. *Деконцентрація* – процес перерозподілу влади й відповідальності на рівень місцевих органів управління. *Дивестиція* відбувається в разі, коли планування й адміністративна влада або інші функції передано в добровільні, приватні або громадські об'єднання. Вона часто проводиться із частковою передачею адміністративних функцій у сполученні з дерегуляцією або частковою приватизацією [387, с. 12].

За іншою класифікацією децентралізація має вимір у «просторовій» системі координат:

- 1) *горизонтальна*, коли вся повнота влади залишається на стратегічному топ-менеджменті організацій;
- 2) *обмежена горизонтальна (селективна)*, коли стратегічний центр «ділиться» низкою своїх повноважень з техноструктурою, що здійснює стандартизацію решти видів робіт;
- 3) *обмежена вертикальна (паралельна)*, коли посадовим особам виокремлених одиниць надається право ухвалювати основну частину рішень, що стосуються їх підрозділів;
- 4) *вертикальна і горизонтальна*, коли значний обсяг владних повноважень передається операційному ядру, найнижчому рівню структури;
- 5) *селективна вертикальна й горизонтальна*, коли право ухвалення різних рішень розподілено між різними структурами органу місцевого самоврядування, які перебувають у своїх структурах на різних рівнях ієрархії;
- 6) *чиста*, коли владні відносини порівняно рівномірно розподіляються між всіма посадовими особами місцевого самоврядування [386, с. 342–343].

У цьому контексті варта уваги теза С. Романюка про те, що здійснення децентралізації завжди повинно супроводжуватися вимогою докладного

проектування та оцінювання з погляду її здатності (порівняно з централізацією) досягнути ширших цілей – справедливості, ефективності, якості та фінансової обґрунтованості [515, с. 9].

Справді, децентралізація, покладена в основу реформування місцевого самоврядування в Україні, забезпечуватиме ефективніше розміщення ресурсів на відповідній території. Система, за якої такі рішення приймаються на регіональному і муніципальному рівні, робить суспільний вибір більш точним, даючи змогу враховувати місцеві особливості суспільних переваг. Так, практична реалізація процесу фінансової децентралізації в Україні, що розпочалася прийняттям в 2015 р. змін до Бюджетного й Податкового кодексів України, сприяє росту підзвітності органів державної влади в питаннях витрачання бюджетних коштів, оскільки при децентралізації зв'язок між сплаченими податками й отриманими суспільними благами та послугами виявляється більш прямим і прозорим. Наявність власної податкової бази спонукає регіональну й місцеву владу вживати заходів для її розширення, тобто заохочувати розвиток регіональних та місцевих економік. Наділення регіональної і місцевої влади правом самостійно розпоряджатися бюджетними коштами також стимулює їх до скорочення необґрунтованих витрат у суспільному секторі [387, с. 8].

Принцип децентралізації органічно корелюється із принципом субсидіарності, коли вищі суспільні одиниці мають право й повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні.

Цей принцип покладено основу «Європейської хартії місцевого самоврядування», що її ратифікувала Верховна Рада України 15 липня 1997 р. Так, ч. 3, ст. 4 Хартії наголошує, що публічні повноваження, зазвичай, «здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином». Ч. 4, цієї ж статті спрямовано на захист певної автономності органів місцевого самоврядування в прийнятті

рішень і запобігання від зазіхань із боку вищих органів влади: «Повноваження, якими наділяються органи місцевого самоврядування, зазвичай, мають бути повними й винятковими. Вони не можуть бути скасовані чи обмежені іншим, центральним або регіональним органом, якщо це не передбачено законом». Водночас Хартія передбачає наявність адміністративного нагляду з боку центральних органів влади. Так, у ч. 2, ст. 8 йдеться про те, що будь-який адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування «має за мету тільки забезпечення дотримання закону та конституційних принципів. Однак вищі інстанції можуть здійснювати адміністративний нагляд за належністю виконання завдань, доручених органам місцевого самоврядування».

Субсидіарність, що розуміється як державно-етичний принцип, надає державі принципової легітимності, але обмежує її повноваження на користь недержавних установ. Отже, вона протистоїть небезпеці надмірного накопичення влади в руках держави коштом знесилення недержавних структур. Сучасні західні вчені (О. Гьофе) пропонують розглядати субсидіарність також як принцип соціальної та політичної ощадливості, який має два рівні. На першому йдеться про вимогу не створювати непотрібних індивідам громадських та політичних інституцій. Відповідно до другого рівня, цим інституціям, у разі нагальної в них потреби, надають не більше самостійності, ніж це потрібно [178, с. 115, 119, 120].

Принцип субсидіарності не є тотожним і завданням соціальної держави, оскільки самодопомога має переваги перед допомогою з боку сторонніх, а допомога додержавної спільноти – перед державною. Тож варто віддавати перевагу не безпосередній допомозі, державному утриманню людей, а можливості їх працевлаштування. У будь-якому разі ідея субсидіарності ставить під сумнів перетворення соціальної держави на всеосяжну державу-опікуна й вимагає обмеження останньої її основними завданнями [178, с. 124]. Ця теза надзвичайна актуальна для України, де

замість створення робочих місць і підйому економіки, колосальні фінансові ресурси йдуть на субсидії та соціальну допомогу людям, які за інших умов могли б самі забезпечити власне достойне існування.

Отже, однією зі складних методологічних проблем дослідження – неможливість прямої кореляції середньовічної практики функціонування органів самоврядування в містах із сучасністю. Відповідно, пошук «точок дотику» й обґрунтування наявності зв'язку між минулим і сьогоденням слід шукати на рівні традицій, концептуальних моделей, принципів і форм організації та діяльності органів місцевого самоврядування.

Висновки до розділу 1

Наукова база дослідження достатньо репрезентативна і включає широке коло джерел і наукової літератури. Наявність нормативно-правових актів і діловодних матеріалів, які продукувалися центральними установами ВКЛ, Польського королівства та інших держав, у складі яких перебували території Волині, разом із діловодною документацією органів місцевого самоврядування в містах дають уявлення про обсяг їх повноважень, рівень політичної суб'єктності, характер взаємовідносин між державою та інститутами самоврядування в містах тощо. Водночас не всі аспекти досліджуваної проблеми знайшли в них адекватне відображення. Зокрема, відчутним є брак джерел з історії самоврядування волинських міст до Люблінської унії 1569 р. Відповідно, і в науковій літературі цей період висвітлено побіжно, зазвичай, за джерелами пізнішого періоду.

Автор стикнулася з проблемою браку політологічної літератури з проблеми дослідження тяглості суспільно-політичної традиції існування місцевого самоврядування в українських містах. Зазвичай, розгляд еволюції означеного інституту в Україні зводиться до переказу історичних форм місцевого самоврядування, без їх достатньо ґрунтовного наукового політологічного аналізу. Причому акцентовано на козацькому

самоврядуванні, локальний характер та історичні обмеження якого стали на заваді його утвердженню на всій українській території.

На сучасному етапі наукового осмислення демократичних традицій місцевого самоврядування в українських містах простежується поживлення інтересу до його вивчення у контексті локальних політичних режимів і місцевої демократії, розгортання там процесів демократичної трансформації та децентралізації, зростання політичної суб'єктності територіальних громад українських міст. Водночас на Волині означена проблема перебуває лише на початковому етапі вивчення.

Методологія дослідження інституту місцевого самоврядування на теренах Волині як суб'єкта політичних відносин, має полідисциплінарний характер і вимагає використання підходів та методів різних суспільних дисциплін: політології, історії, соціології, державного управління, теорії держави і права та ін. Однією зі складних методологічних проблем дослідження – неможливість безпосередньої кореляції середньовічної практики функціонування органів місцевого самоврядування в містах із сучасністю. Відповідно, пошук «точок дотику» й обґрунтування наявності зв'язку між минулим і сьогоденням слід шукати на рівні ліберальних демократичних традицій та цінностей, таких як ідея спільного блага, народного суверенітету, правової держави, демократичних принципів і форм організації та діяльності органів місцевого самоврядування, здатних перетворити їх на справжні інститути народовладдя.

Зміст концепцій суспільного устрою, у т. ч. теорій місцевого самоврядування зумовлено часом, а також особливостями національно-державного будівництва. Відповідно, їм притаманні певна специфіка й історичні обмеження. Сутність теоретичних концептів, моделей і практик місцевого самоврядування, зокрема вільної громади, громадівської, державницької, муніципального дуалізму, полягала не в запереченні права держави на участь у місцевих справах, ішлося лише про обсяги та форми

такої участі. Означені концепції розставляли акценти і пріоритети у відносинах між центральними органами держави та владою територіальних громад, оскільки відмова від моделі абсолютистської держави на користь республіки природно спонукала теоретиків і практиків державного будівництва до конституційного закріплення автономії місцевого самоврядування, його захисту від надто щільного контролю з боку центральних і регіональних органів державної влади.

Сучасні концепції організації місцевого самоврядування, зокрема соціального обслуговування або належного урядування, наголошують на зростанні чинника політичної суб'єктності інститутів місцевого самоврядування і жителів територіальних громад у вирішенні справ загальнодержавного і місцевого значення через партнерство й активну участь громадян у розв'язанні суспільно важливих проблем.

Основні положення розділу викладено здобувачем у таких публікаціях: [71; 76–78; 82–84; 89; 94; 99].

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА РЕСУРСИ САМОВРЯДУВАННЯ В МІСТАХ ВОЛИНИ

2.1. Суспільно-політичні детермінанти рецесії магдебурзького права

Магдебурзьке право – один із видів права міських общин Західної Європи в середні віки, яке отримало свою назву від міста Магдебурга. Через пожалування цього права в західноєвропейських містах до кінця XIII ст. остаточно склався тип вільної міської общини, «з'явилося місто в юридичному значенні, як община вільних людей в укріпленому місті, з правом власної юрисдикції і самоврядування, ярмарковим правом і правом організації торгівлі та інших цехових ремесел» [557, с. 4].

Реалізація магдебурзького права в добу Середньовіччя і раннього Нового часу дала безцінний досвід протидії державному централізмові й, навпаки, організації самоврядування на демократичних засадах, уміння місцевих громад ефективно управляти складним міським господарством. Через обмеження, які диктувала епоха, інститути самоврядування в середньовічних містах залишалися атрибутом станового суспільства з його системою пільг і привілеїв, що не узгоджується із сучасним розумінням демократії. Проте, саме тогочасні міста з їхніми розвиненими органами муніципального управління стали провісниками ліберальної демократії у Європі, виховуючи в міських жителів дух свободи й формуючи верству її носіїв – бюргерство/міщанство з відповідним рівнем правосвідомості.

Дослідження означеного інституту поповнює «скарбницю» світового досвіду оригінальною практикою функціонування місцевого самоврядування в окремих регіонах. Волинь у цьому сенсі унікальна тому, що запровадження тут магдебурзького права у XV ст., тривале його функціонування збагачено

місцевими традиціями й досвідом перебування волинських земель у складі різних державних утворень.

Більшість міст і містечок українських земель, що входили до складу ВКЛ, концентрувалися на Волинській землі, де природно-географічний чинник був цілком сприятливим для суспільного розвитку. На зламі XV–XVI ст. в розвитку волинських міст розпочався якісно новий етап, який характеризувався бурхливим ростом нових міських поселень – наприкінці XV ст. тут було 18 міст: Володимир, Камінь, Литовеж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Клевань, Корець, Острог, Перемиль, Ровно, Степань, Кременець, Заслав, Збараж, Колодно, Полонне, Вишнівець [245, с. 34]. На кінець 60-х рр. XVI ст. на Волині було вже 32 міста – Кременець, Берестечко, Володимир, Дубно, Збараж, Ковель, Костянтинів, Литовеж, Луцьк, Олика, Острог, Соколь (Сокіл), Степань, Торчин, Турійськ, Белєв, Вижва, Звенигород, Заславль, Клевань, Корець, Красилів, Локачі, Межиріччя, Миляновичі, Несухойжі, Острожець, Оручів, Полонне, Ровно, Тарговиця, Шульжинці та 89 містечок [530, с. 24].

Міста, зазвичай, виникали на місцях уже добре розбудованих сіл. Для збільшення людності в міста запрошувалися поселенці, які займали незаселені території. Процес їхньої локації за магдебурзьким правом супроводжувався включенням міст у структуру соціально-економічних відносин краю, що викликало відповідне пожвавлення в них торгівлі та ремесла. Міста були відокремлені від тогочасного села й багато в чому йому протиставлені, оскільки вони були носіями якісно нових, прогресивних елементів: товарно-грошових відносин, особистої свободи, особливих типів власності, відносин із центральною владою. Водночас міста залишалися органічною частиною феодального світу, що засвідчувалося їх залежністю від сеньйорального режиму, обслуговування його міськими грошима. Міста виступали як місце перерозподілу феодальної ренти: «муніципальний лад і правова організація міста залишалися в межах феодального права й

управління» [531, с. 231]. Проте нові умови виробництва та спосіб життя потребували відповідного юридичного закріплення.

Волинські міста, які стали органічним складником ВКЛ, залежали від адміністративно-територіального поділу держави, його політико-правової системи та організації влади. Долю волинських міст обумовлювали не лише геостратегічні й політичні чинники – боротьба за Волинь між ВКЛ та Коронаю Польською упродовж XIV–XVI ст. Міста, разом із замками, залишалися стратегічними пунктами військової організації держави, форпостами захисту проти зовнішньої агресії, що потребувало постійної уваги з боку держави. За деякими даними, замки були щонайменше в 102 волинських містах [245, с. 129]. Не випадково перший Статут ВКЛ 1529 р. виокремлює «місто» як специфічну соціально-правову категорію: «...прелатам, княжатам, панам хоруговним, шляхтичам і *містам* (курсив А. Б.) позначених земель Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського та інших ми пожалували...» (розд I, арт. 1) [550, с. 208].

Щодо права міста й містечка України в складі ВКЛ поділялися на великокнязівські (державні), приватновласницькі, церковні. За підрахунками П. Саса до 1569 р. великокнязівських міст і містечок України налічувалося 29, приватновласницьких – 112, церковних – сім [530, с. 153, 212–215]. Серед них на Волині, за нашими підрахунками, великокнязівських міст і містечок було десять, приватновласницьких – 101, церковних – шість. Більшість новозаснованих міст Волині були приватновласницькими.

Практичну реалізацію прав міських общин на самоврядування регламентовано привілеями верховної влади. Якщо в середньовічній Європі акти на заснування нових міст періодично ухвалювалися міськими общинами на «сходах» і вони були продуктами переважно місцевої правотворчості, отримуючи назву статутів або вількюрів (волевиявлень), то на Волині це були привілеї (листи) великих литовських князів і польських королів.

Магдебурзьке право вилучало частину міської громади з-під юрисдикції великокнязівської адміністрації і впроваджувало систему самоврядування, яка базувалася на виборних засадах. Пільги та привілеї сприяли піднесенню міст як центрів ремесла й торгівлі, становленню міщанства як стану феодального суспільства. Привілеї впорядковували повинності міщан, які раніше визначалися нормами звичаєвого права і які в різних містах були не однаковими. Вони закріплювали юрисдикцію та свободи жителів міста, їхнє право на самоврядування; регулювали порядок суду та судочинства, визначали заходи кримінального покарання, регламентували діяльність ремісничих цехів і торгівлю [93, с. 258].

У великокнязівських містах Волині – Луцьку, Володимирі, Кременці та в інших містах ВКЛ – самоврядування організовувано через утворення міського уряду, який працював у складі ради й лави. Значну роль у системі самоврядування грав уряд війта. Слід зазначити, що в привілеях на магдебурзьке право волинським містам та інших джерелах до 1569 р. дефініція «магістрат» не зустрічається. Натомість використано поняття «местський» уряд.

Магдебурзьке право передбачало декілька принципових положень: скасування чинних звичаїв, литовського, руського права; відміну влади й суду над міщанами намісників, воєвод та інших урядників великокнязівської адміністрації й передача їх під присуд війта; обрання органів міського самоврядування (ради та лави із урахуванням етноконфесійного складу населення); установлення в місті однієї або декількох щорічних ярмарків і щотижневих торгів; право забудови незаселених земельних ділянок у межах і навколо міста; дозвіл на вільне користування лісом і угіддями за містом на певній відстані (зазвичай, одна або дві милі); будівництво в центрі міста ратуші й різних господарських споруд. Великокнязівський суд зберігав за собою право розгляду справ міщан магдебурзької юрисдикції лише як апеляційної інстанції. Правовий імунітет, який надавало містам магдебурзьке

право, не виводив їх повністю з-під впливу центральних і регіональних владних інституцій.

Структура й функції інститутів самоврядування на магдебурзькому праві залежали від багатьох чинників, серед яких – статус міст: великокнязівські або приватновласницькі, привілейовані або ні, з повним і неповним магдебурзьким правом. До міст із повним магдебурзьким правом у Південно-Західній Русі, на думку М. Владимирського-Буданова, належав лише Кам'янець, – з інших міст жодне не мало такого управління, яке містило в собі всі ознаки магдебурзького права [124, с. 519–520].

У містах із *повним* магдебурзьким правом обсяг прав та повноважень міського уряду був значно більшим, ніж у містах із неповним магдебурзьким правом, що проявлялося в такому: 1) повноваження війта і старост розмежовано, вйтівська влада становила істотну частину муніципального управління; 2) багаті міста скуповували вйтівство в центральній владі і право обирати бурми́стра (голова ради) переходило від старости й вйта до ради; 3) адміністративну та судову владу між радою та лавою було чітко розмежовано, оскільки рада вирішувала поточні справи управління містом, а лава розглядала судові справи: вйт не мав права виносити вирoki без погодження із членами лави; 4) відбулася поступова узурпація прав міської общини міським урядом унаслідок кооптації членів ради і лави.

У містах із *неповним* магдебурзьким правом, якими були волинські міста, роль органів самоврядування була обмеженою, оскільки: 1) значну владу зосереджено в руках старост і власників міст; 2) вйтівство могло поєднуватися зі староством; 3) судову владу не відокремлено від адміністративної, практикувалися спільні засідання ради й лави, де вирішувалися всі питання; 4) посередником між міською радою і вйтом був лентвйт; 5) поширеною практикою було втручання старост у справи міської громади, порушення норм магдебурзького права. Як зазначав М. Грушевський, «тільки *неповне* переведення принципів магдебурзького

права в землях вел. князівства й порушення його в практиці, дещо ослабляло се повне відчуження города від волости, яке принципіально в сім праві лежало» [171, с. 17].

На думку Ф. Тарановського, магдебурзьке право було одним із видів міського права, яке у процесі свого розвитку в добу середніх віків утворило окрему гілку специфічних прав вільних німецьких общин. У своєму відомому дослідженні «Огляд пам'ятників магдебурзького права західно-руських міст» (1897) Тарановський поставив завдання розв'язати питання щодо природи і джерел магдебурзького права, що діяли в західно-руських містах у «литовську» добу, зокрема практику використання збірок Гроїцького й Щербича.

Значний науковий інтерес викликає третій розділ книги, присвячений розбору творів Гроїцького. Ф. Тарановський довів, що весь процес поширення магдебурзького права в південно-західних містах існував у вигляді особливої форми рецепції чужоземного права, що розвивалася не законодавчо, а через судову практику через засвоєння приватних популярних юридичних збірок. Виникнення цього права зумовлено тогочасними потребами соціально-економічних відносин, «розвиток промислової праці і торгівлі викликав запит свободи, а її задоволення викликало самосуд та самоврядування міст як торгових центрів, створило організацію вільної міської общини», зауважував учений [557, с. 2].

На Волині магдебурзьке право в досліджуваний період існувало у вигляді поєднання декількох правових джерел: 1) власне магдебурзького права (опосередковано збірників М. Яскера *Speculum Saxorum*, Б. Гроїцького *Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej*, П. Щербича *Saxon und ius Municipal*); 2) Статутів ВКЛ 1529 і 1566 pp.; 3) українського звичаєвого права. Як зазначав Ф. Тарановський, зміст праць Гроїцького доводить, що їх основу складають такі пам'ятники магдебурзького права як Ландрехт (*Speculum Saxorum*) і Вейхбільд (*Jus*

Municipale). Правомірне твердження вченого про те, що в привілеях, якими магдебурзьке право надавалося українським містам, «ми не знаходимо жодних вказівок... де, в якій збірці слід шукати змістовних норм цього права» [557, с. 35]. М. Владимирський-Буданов писав, що не слід думати, що німецьке право поширювалося лише за допомогою жалуваних грамот: «воно поширювалося швидше і в більшому обсязі завдяки впливові прикладу» [124, с. 468].

Як зазначає сучасний російський фахівець із середньовічного німецького права А. Рогачевський, у Німеччині й усій Східній Європі поширено дві істотні риси магдебурзького права: панування звичаю та вплив на нього релігійних настанов. Головною особливістю бюргерської правової ідеології було уявлення про те, що міське право має слугувати загальному благові, а не будь-кому одному: «ідеалом бюргерства було загальне, рівне для всіх право. Якщо звичай не відповідав цьому ідеалові, він вважався “негідним”, “божевільним”... і його пропонувалося відхилити» [509, с. 41]. У контексті викладеного вище, викликає інтерес практика коригування (відхилення) правових норм, що надавалися міщанам великим князем або органами муніципальної влади, якщо вони порушували їх традиційні права і звичаї.

М. Любавський свого часу аргументовано довів, що великі литовські князі і польські королі, даруючи містам це право, керувалися панівними на той час переконаннями, що воно сприяє успішному розвитку міст, збільшенню в них населення та покращенню добробуту. Серед заходів, які сприяли розвитку міст, учений називав звільнення міщан від спільних із селянами повинностей, надання містам дохідних статей для розбудови міста, звільнення їх від присуду старост, державців, а також від усіх прав і звичаїв, які заперечували норми магдебурзького права, а також організація в містах спеціального самоврядування [349, с. 152–153].

Дійсно, надаючи містам магдебурзьке право, польські королі й великі литовські князі виходили з переконання, що це право сприятиме підвищенню ролі міських жителів в самоврядуванні містами, їх розвитку, збільшенню матеріального статку жителів міста. Так, привілей 1497 р. Олександра (великий князь литовський 1492–1506 і король польський 1501–1506) надавав Луцьку магдебурзьке право для покращення його стану: «щоб його мешканці, відповідно до свого становища, могли робити більше для його устрою» [21, № IV, с. 14]. У привілеї волинському місту Горохову, розміщеному на шляху між Львовом і Луцьком, ідеться: «для лучшаго порядка въ городъ Гороховъ, а именно для защиты и укрепления его... мы жалуем этому городу Магдебургское право... все вообще мещане будутъ обязаны: кругом города валъ въ порядкъ высыпать, высоко его воздвигнуть и дерном покрыть; потом палисадъ и башни укрепить; также огнестрельное оружие – большого и малого калибра, порох, пули и все прочее, для защиты необходимое, на свои средства и издержки, сообразно с нашими указаниями, приобрести; также плотину у города подчинять и содержать, по прежнему обычаю» [21, № XXV, с. 92–97].

М. Владимирський-Буданов у праці «Німецьке право у Польщі й Литві» (1868) розглядав систему самоврядування на засадах магдебурзького права таких українських міст, як Кам'янець, Львів, Ковель, Кременець та ін. На переконання вченого, отримання містами магдебурзького права не робило їх по-справжньому вільними і вони, «ніколи не звільнялися цілком від влади старост як цивільних чиновників, від військових комендантів і економічних орендарів» [124, с. 468]. Ґрунтовний аналіз судової системи в містах дав йому підстави зробити висновок про те, що магдебурзьке право, зазвичай, «надає суд з цивільних справ бурмистру і раді, а з карних – вйту і лентвійту» [125, с. 774].

Заперечуючи позицію В. Антоновича щодо негативної ролі магдебурзького права в долі українських міст, М. Довнар-Запольский

цілком правильно вважав, що не магдебурзьке право було причиною руйнування староруського ладу; він «руйнувався, перетворюючись в інші форми суспільного життя, залежно від багатьох причин... всезагальної переробки соціальних відносин». Дослідник вважав, що історики «надто згущають фарби, під час обговорення хибних сторін у житті міської общини на німецькому праві», мало того, це право, «сприяло швидкому економічному зростанню міста». М. Довнар-Запольский звернув увагу на одну дуже важливу позитивну рису практики німецького права: населення великих міських центрів, що переходило на магдебургію, не було однорідним в етноконфесійному плані, а «нове право було тією серединою, яка могла примирити всіх городян, оскільки воно дійсно мало в собі риси інтернаціоналізму» [220, с. 275, 276].

Характер самоврядування в містах Волині залежав також від їхнього географічного розміщення, наближення до торгових шляхів, соціального та етноконфесійного складу населення тощо. Загалом у ВКЛ в соціально-правовому відношенні християни, і католики і православні, користувалися перевагою. Наприклад, за Статутом ВКЛ 1529 р. свідками у справі про землі й про доказ права на володіння землею не могли бути допущені «ні жида, ні татари, а тільки християни латинського або грецького віросповідання» (розд. VIII, арт. 5).

У Львові, який був зразком для Луцька, етноконфесійні общини мали автономію і були не лише об'єктами, а й суб'єктами правових відносин, користувалися королівськими привілеями. Так, у Львові ще в XIV ст. вони отримали можливість вибору: повністю підпорядковуватися судовій юрисдикції міського війта або розв'язувати будь-які питання та справи в суді «відповідно до права своєї нації», але при головуванні міського війта [263, с. 122].

Магдебурзьке право у ВКЛ на початковій стадії свого розвитку хоч і запроваджувало доволі однорідний механізм міського устрою, однак суттєво

відрізнялося в деталях. Магдебурзьке право, що отримували волинські міста, лише за назвою було німецьким, фактично кожне місто за рівнем правового імунітету і внутрішньої організації значно відрізнялися. Це підтверджує думку М. Грушевського, що Волинь взагалі стояла осібно серед земель ВКЛ, «творила певну замкнену цілість, де не одно з практик в. кн. Литовського модифікувалося й відмінялося під впливом місцевих практик, т. зв. волинського права» [171, с. 2]. Свідченням вагомості впливу на розвиток законодавства ВКЛ волинських місцевих традицій у частині змісту податкової політики, повноважень старост та інших місцевих урядників тощо стало те, що Статут ВКЛ 1566 р. отримав назву Волинського [171, с. 26, 56, 342].

Перехід самоврядування міст на магдебурзьке право став віддзеркаленням процесу становлення слов'янського права на західноєвропейських землях загалом, оскільки воно видозмінювалося, зокрема під впливом німецького права. Західні слов'яни, на думку професора Варшавського університету ХІХ ст. Ф. Зігеля, поглинули масу західноєвропейських, переважно німецьких елементів, саме тому в західнослов'янських державах «проходили століття в боротьбі ідей старослов'янських про народоправство, особисту свободу народу тощо з ідеями, привнесеними із Заходу» [Цит за: 325, с. 405].

Правомірним видається припущення М. Довнара-Запольського про те, що із самого початку німецьке право з'являлося в містах «оазисами»; воно запроваджувалося в окремих центрах для потреб фінансово-економічних і адміністративно-правових, однак із часом відокремлення міста від волості, землі стає dokonаним фактом унаслідок умов, що становили новий соціально-економічний лад і тоді «широкою хвилею вливається німецьке право: але зараз воно вже з'являється у переробленому вигляді, завдяки чому міцно вростає у життя» [220, с. 805].

У контексті з'ясування політичних аспектів запровадження магдебурзького права на волинських землях надзвичайно важливим є міркування М. Грушевського про те, що політична мета поширення іноземної колонізації полягає в збільшенні неруських елементів для протиставлення місцевим русинам, «німецьке право служить не тільки цілям культурним, чи властиво фінансовим..., а й пониженню Руси, денаціоналізації руських країв, скріпленню елементів католицьких і польських...» [171, с. 228].

Одним із політичних чинників, що сприяв поширенню магдебурзького права – характер відносин між монархом та аристократією у державі. Якщо монарх був слабким, наприклад як у Священній Римській імперії німецької нації чи Речі Посполитій, то «він підтримував цю самоврядність, надаючи містам магдебурзьке право, тобто право на відносно вільний розвиток. Тим самим монарх протиставив міста сильній магнатерії. А водночас і сприяв розвитку краю» [127, с. 224].

Магдебурзьке право поширювалося на волинські міста з Німеччини через Польщу та Литву, коли для цього було створено відповідні соціально-економічні та політичні умови, подібні до міст Західної Європи. Починаючи з XV і до середини XVII ст. магдебурзьке право отримали близько 96 волинських поселень, що становило половину їх загальної кількості [245, с. 161]. За цей час магдебурзьке право отримали Луцьк (1432), Кременець (1438), Володимир (приблизно середина XV ст., підтверджено 1509 р.), Ковель (1518), Острожець (1528) та ін.

Долю волинських міст у контексті їх інкорпорації в політико-правову систему ВКЛ визначали також геостратегічні й політичні чинники, що мали місце упродовж XIV–XVI ст. – боротьба за Волинь і Поділля між Великим князівством Литовським і Кораною Польською. У цьому контексті показовими є суспільно-політичні умови надання 30 жовтня 1432 р. Луцькій землі привілею на магдебурзьке право польським королем Владиславом Ягайлом (великий князь литовський – 1377–1381, 1382–92, король польський

– 1386–1434). Поява цього привілею виглядає логічною в умовах внутрішньополітичної боротьби й пошуку Ягайлом соціальної опори в середовищі заможних верств Волині. Це був період боротьби Корони Польської і ВКЛ за перерозподіл сфер впливу, що відобразилося у війні 1432–1439 рр. Ворогуючі табори очолили великий князь литовський Жигимонд Кейстутович, який спирався на прихильність Польської Корони та його брат Свидригайло Ольгердович – «захисник православ'я» і, відповідно, Русі, якого позбавлено трону внаслідок змови.

Події розгорталися на фоні структурних змін у житті ВКЛ – поширення писемної культури, переходу від держави, заснованої на особистих зв'язках, до системи центральних і місцевих органів управління, формування єдиного шляхетського стану і «протопарламентських» інститутів (великокнязівської ради ВКЛ і сейму), формування великого землеволодіння. Ситуацію ускладнювало втручання зовнішніх сил. До цієї боротьби залучалися фактично всі великі політичні сили Східної та Центральної Європи – Корона Польська, Тевтонський орден, Московське князівство, Молдова, чеські гусити, угорський і римський король (із 1433 р. – імператор) Сигизмунд Люксембурзький.

На думку російського дослідника С. Полехова, події від початку 1430-х до початку 1440-х рр. були проявом політичної кризи ВКЛ: відбувся «переломний момент у функціонуванні сформованої системи відносин (і внутрішньо-, і зовнішньополітичних), який привів до її модифікації. Її наслідком стало загострення конфліктних ситуацій у взаємовідносинах між історичним центром держави та її периферією» [439, с. 4–6, 18–20].

Ця війна від інших конфліктних ситуацій XV ст. відрізнялася і масштабами, і тривалістю. Польський дослідник Г. Блажчик визначає війну 1432–1439 рр. «типовою феодалною війною за владу у ВКЛ, за посаду у Вільно», але водночас «проявом суперництва русинів і литвинів за зрівняння обох груп у правовому і віросповідному відношеннях» [668, s. 692].

Натомість С. Полехов справедливо вважає, що для характеристики цієї війни кращий термін «династична війна», який точніше передає сутність конфлікту членів правлячої династії Гедиміновичів за престол і контроль над усією територією держави [440, с. 16]. Обидва великі князі, що претендували на цей престол, намагалися перетягнути на свій бік основну частину класу феодалів та заможних верств населення, поширюючи на них пільги та привілеї, що надавалися католикам.

У привілеї 1432 р. Луцької землі князям, прелатам, боярам, воїнам, шляхтичам й іншим жителям, які належали святій римській церкві та церкві східній або грецького обряду, Владислав Ягайло «дарував і щедро обдаровував» усі права і вольності, що «мають і якими користуються прелати, барони і шляхта Польського королівства». За текстом привілею їм надавалося «тевтонське право» («*jus theutonicum*»), а іудеям та вірменам – таке право, яким користувалися іудеї і вірмени в коронних містах Кракова та Львова. Поняття «*jus theutonicum*» використовували в перших ранніх наданнях, у яких йдеться взагалі про німецьке право, у т. ч. магдебурзьке. Як слушно вважав Ф. Тарановський, *Jus theutonicum* протиставлено чужоземному праву, *jus terrestre*, *jus Polonicum*. Лише із часом в мову привілеїв увійшли видові назви іноземного права: магдебурзьке право (*jus Magdedurgense*, *Maydeburskie*), хелмінське [557, с. 18–19].

Привілей 1432 р. був унікальним серед такого виду актів, оскільки він надавав німецьке право не лише місту Луцьку або міщанам, а означеним категоріям жителів Луцької землі загалом. Вочевидь такий його формат мав, насамперед, важливе політичне значення – намагання якомога тісніше залучити Луцьку землю до Корони Польської, його ж економічний складник другорядний, оскільки у привілеї відсутні конкретні вказівки на порядок організації торгів і ярмарок, обсяг повноважень війта та ін., що є обов’язковою частиною аналогічних правових актів.

Привілей знаковий і з погляду ілюстрації принципів змін, що відбувалися в цей час у соціальній структурі ВКЛ загалом, і Луцької землі зокрема – нівелювання колишньої аристократичної верстви – князів до рівня представників інших соціальних груп і станів, що перебували на службі у верховного правителя. В основі зазначених процесів лежала сукупність чинників, які зумовили зміни урядової політики пожалувань за службу господарю. На зауваження Н. Яковенко, «з другої половини XV ст. тимчасові держання набувають сили спадкової давності, що не суперечило інтересам влади, зацікавленої в гарантії безперервної служби з конкретного маєтку» [650, с. 27]. Відповідно, зміцнювалися соціальні позиції бенефіціаріїв земельної власності. І, навпаки, після скасування удільних княжінь, «різниця між значнішими панами і князями, зведеними до становища васалів-отчинників, стає радше титулярною, ніж реальною». Це відображено у формулі звернення привілею Луцькій землі 1432 р., адресованого «князям, прелатам, боярам, воїнам, шляхтичам й іншим жителям». Тут князів уперше названо нарівні з іншими землевласниками, що засвідчувало піднесення панського прошарку і здобуття ним колишніх прерогатив князівської групи [650, с. 29]. У цьому контексті є доречним навести вислів В. Парето про те, що історія – «це кладовище аристократій» [422, с. 66]. Науковий інтерес до характеру змін соціальної структури тогочасного суспільства зумовлено зокрема виявленням соціальної природи панівних верств і місцевої політичної еліти Волині.

Свідченням поширення магдебурзького права на Волині, проникнення його норм в усі сфери життя середньовічних міст стало закріплення правового становища міщан у Статутах ВКЛ 1529 та 1566 рр. Підвищення уваги до цієї категорії жителів одночасно засвідчило процес подальшого зростання товарно-грошових відносин, ролі міст і міщан у суспільному поділу праці, формування міщанства як стану. Отже, правовій диференціації передувало соціальне розшарування, коли міське населення на

магдебурзькому праві перетворювалося на повноправного суб'єкта соціальних відносин і вимагало правового регулювання на рівні державного законодавства ВКЛ.

Статут ВКЛ 1529 р. гарантував міщанам, нарівні з іншими верствами населення, дотримання всіх пожалуваних їм свобод і вольностей: «Зобов'язуємося своїм ім'ям господарським зберігати за всією шляхтою, княжатами, панами хоругвовними і всіма боярами, міщанами і їхніми людьми свободи і вольності, що дані їм як нашими предками, так і нами» (розд. III, арт. 7). Міщан, разом із іншими категоріями населення ВКЛ, звільнено від сплати «всякої данини і податі, що зветься серебщиною, а також від дякол і від усіх повинностей з перевозок, які звуться підводами, від перевезення каменю, дерева або дров для обпалу цегли і вапна на наші замки, від косіння сіна і від інших невстановлених робіт» (розд. I, арт. 22).

Законодавець у Статуті прагнув регламентувати поведінку міщан, підвищити ступінь їх зобов'язань та відповідальності перед державою. Свідченням тому стаття, яка зобов'язувала міщан усіх міст відповідати перед судом за поранення та вбивство селян: «міщани наших міст і міст усіх наших підданих, духовних і світських осіб, мусять відповідати за земським правом за рани і вбивство людей, селян наших і наших підданих» (розд. VI, арт. 19). У Статуті з'явилася стаття «Про міщан, що не повинні на торгу зем'ян грабувати». Міщанам заборонялося в місті на торгу самовільно стягувати борги з великокнязівських або чийх інших селян: «але стосовно тих боргів вони повинні добиватися повернення боргу від боржників у їхніх панів, а від наших підданих – у наших врядників» (розд. XII, арт. 9).

Упродовж XVI ст. в містах із магдебурзьким правом поступово зростав статус міських урядників. Привілейований стан членів міських урядів закріплено в Статутах ВКЛ 1529 і 1566 рр.: відповідно «радні» й «бурмистри» міщанського походження за своїм правовим становищем прирівнювалися до шляхти. Статут 1529 р. відрізняє пересічного міщанина й

міщанина «радного», ставлячи останнього в більш привілейоване становище стосовно першого: «А якщо міщанин був би радним і побив шляхтича, тоді ... має сплатити дванадцять рублів грошів, а руки не втрачає» (розд. III, арт. 14). У даному випадку член магістрату за своїми правами прирівнювався до шляхтича. Аналогічна норма зафіксована й у Статуті ВКЛ 1566 р. Щоправда там ця норма стосувалася бурмистра: «Естли бы который мещанин у бурмистровстве шляхтича забил або ранил; тогда мает навезати так, яко вышей описано (тобто має сплатити дванадцять рублів грошів – А. Б.). Нижли естли бы бурмистром на тот час не был, кгда шляхтича, ранил; мает руку тратить» (розд. XI, арт. 15).

Зазначені положення статутів, по-перше, фіксували, а по-друге, опосередковано сприяли зростанню суспільно-політичної ролі та статусу міщан, виокремленню їх як соціального стану. Водночас вони дозволяли формувати в суспільній свідомості уявлень, що міські урядники-міщани для суспільства є «цінними» й потребують правового захисту. Юридичне закріплення статусу радців/бурмистрів на рівні державного законодавства засвідчувало зростання ролі самоврядування в містах і водночас створювало передумови для формування з їх числа місцевої політичної еліти.

Попри те, князі, пани і шляхта займали в суспільстві привілейоване становище. Свідченням другорядності міщанина щодо права порівняно зі шляхтичем є норма, згідно з якою у разі доведеного судом факту побиття шляхтича шляхтичем, останній мав би заплатити штраф у розмірі 12 рублів грошей. За аналогічний злочин, міщанин утрачав руку (Статут 1529 р., розд. III, арт. 14). Перший Статут ВКЛ не лише регламентував ситуацію, коли шляхтич попадав у боргову залежність від міщанина, а й надавав шляхтичу певні переваги. Так, він визначав три обставини, за яких верховна влада могла санкціонувати відтермінування виплати взятої позики в означений кредитом термін: полон, перебування на державній службі, доказ своєї неспроможності (розд. I, арт. 10). У другому Статуті ВКЛ передбачено

ширше коло обставин, за яких шляхта користувалася правом боргового відтермінування (на три роки). Міщанам заборонялося позиватися в разі, коли боржник-шляхтич потерпав від стихійного лиха (пожежа, паводок), був пограбований, а також дійшов злиднів унаслідок виконання державної служби.

Статут ВКЛ 1566 р. регулював правові відносини у тяжбах міщан зі шляхтою в кримінальних справах. Так, у разі позову шляхтича на міщанина «о раны о головщизны», останній мав судитися міським магдебурзьким судом, а позовами міщан проти шляхтичів у кримінальних справах мали займатися лише земські суди: «А мещане... шляхту судити мають о рани о головщизны их шляхецким земським правом» (розд. III, арт. 27).

Порядок судочинства в цивільних справах Статуту ВКЛ 1566 р. стосовно міщан без магдебурзького права і з магдебурзьким правом визначалися у відповідних артикулах: «О мещанах и о людех наших и кривдах их от шляхты» і «О мещанех права майборского». Як і кримінальні, усі ці справи, де міщани мали судитися з князями, панами або шляхтою та їхніми слугами належали до компетенції земського суду: «Теж уставуем, если бы которому з мещан наших права Майдеборскаго которая кривда деела от князей панов земян, а они бы сами доброволне усправедливить не хотели; тогда такового каждого мещанинъ мает до суду земского поветового позвати, и далее поступовати противко ему подле поступку права и статуту земского» (розд. IV, арт. 47).

Характерно, що процедура позовів міщан у непривілейованих містах, тобто без магдебурзького права, і привілейованих, на які поширювалися це право, відрізнялися. У першому випадку міщани в пошуку справедливого суду над шляхтичем мали звертатися до місцевої великокнязівської адміністрації «воеводове старостове и державцы», які мали передати позов на розгляд земського повітового суду (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 46). Міщани ж, які проживали в містах із магдебурзьким правом, могли особисто

пред'явити позов земському суду. Ці та інші положення статутів указують на розширення сфери дії загальнодержавних законів на міста, у тому числі й ті, що мали право самоврядування на магдебурзькому праві.

З поширенням магдебурзького права зростала увага держави до інституту самоврядування в містах і міщанства як окремого стану й суб'єкта права. Це засвідчують численні пільги та привілеї великих литовських князів міщанам у сфері торгівлі та сплати мита, їх звільнення від військової служби, розширення поля правової регламентації прав міщан у законодавчих актах ВКЛ. Якщо в першому Статуті ВКЛ 1529 р. категорія «місто» й «міщани» згадується у чотирьох розділах і семи артикулах, причому безвідносно до магдебурзької юрисдикції, то в другому Статуті 1566 р. проблема самоврядування в містах виходить на вищий рівень правового регулювання. Так, Статут 1566 р. відрізняє міста на магдебурзькому праві (привілейовані) і непривілейовані, а також просто міщан і міщан права магдебурзького. У його семи розділах і 15 артикулах, крім міст і міщан, уже згадано урядових осіб міського самоврядування: війтів, бурмистра, радців і лавників. Водночас за обсягом своїх прав міщани значно поступалися представникам панівних станів – князям, панам і шляхті. Так, шляхту й духовенство, як привілейовані стани, звільнено від сплати постійних податків, тягар яких лягав на плечі непривілейованих станів – міщанства та селянства.

Права, жалувані волинським містам, незважаючи на їх обмежений характер, мали сприяти пожвавленню економіки й підвищенню ролі міщанства. Однак політика ВКЛ щодо міст була непослідовною, оскільки проводилася з постійним урахуванням інтересів шляхти. Міське середовище не мало юридичної однорідності ані в соціальному, ані в просторовому сенсі. Постійна присутність багаточисельного воєнно-служилого елементу (шляхти та інших категорій населення), не підпорядкованого міській владі, зумовлювала відносну слабкість місцевого самоврядування. Окрім того, значна частина населення проживала в юридично й адміністративно

відокремлених частинах міст чи передмість, так званих юридиках, що були під владою великого князя і короля, шляхти, церков або монастирів. Їх власники тримали торгові місця (ятки), ремісничі майстерні, що при вузості місцевого ринку підривало економічні позиції решти міщанства [708, р. 94]. Це приводило до виникнення значних проблем у міщан, і без того обтяжених повинностями й необхідністю утримувати міські укріплення. До того, власники юридик намагалися розширити свої землі за рахунок міських, що викликало протест з боку міщан та міської адміністрації. Так, матеріали ревізій Луцького та Володимирського замків 1545 р. засвідчують наявність у Луцьку близько 40 і у Володимирі понад 20 юридик [338, с. 169–170].

Юридики мали приватне підданство й власну адміністрацію. У містах, де були розміщені господарські замки, головною юридикою зазвичай була замкова, яка обіймала територію замку і навколо нього. Управління та судочинство в ній над осілим населенням виконував замковий уряд, на чолі якого стояв намісник або староста. Водночас міська влада стикалася з проблемою ухиляння жителями юридик, особливо урядниками і слугами великого князя і короля, шляхти, церков або монастирів від виконання загальноміських обов'язків та сплати податків, які здійснювали міщани. У Луцьку мали свої юридики родина Борзобагатих, луцький ключник П. Загоровський, князі І. Масальський, Любецький, М. Четвертинський, Б. Сокольський, Чарторийські. Князів у ревізії луцького замку 1545 р. названо як таких, що «подвод и сторожовщины и иньшихъ поплатовъ местьскихъ полънити и мостовъ и паркану людемъ своимъ робити не велять, и дерева и дровъ в пуцахъ и дубровахъ своихъ брати намъ не кажутъ, и травы косити и быдла паствити подле привильевъ и листовъ нашихъ не дозволяютъ» [338, с. 158, 169].

Наявність у містах юридик негативно позначилося на розвитку економіки, поповненні міської скарбниці, оскільки увесь тягар податків лягав на міщан магдебурзької юрисдикції. До того ж, конкуренція з боку

торговельно-ремісничого населення юридик завдавала відчутних збитків інтересам більшості міських жителів. За висновками Я. Ісаєвича, утворення юридик «скоротило сферу діяльності міського самоврядування, підірвало політичну силу міста» [254, с. 165–166].

Отже, запровадження магдебурзького права на Волині зумовлено низкою соціально-економічних, внутрішньополітичних і зовнішньополітичних чинників. Магдебурзьке право ставало не лише засобом модернізації суспільних відносин, а й інструментом політичного впливу Польської Корони, спрямованого на інкорпорацію Волинської землі й ВКЛ загалом до Польщі. Рецепція магдебурзького права у волинських містах здійснювалася під польським впливом із урахуванням вітчизняних традицій звичаєвого права, однак це був оригінальний процес, який відбувався зі значним запізненням, порівняно з містами Західної Європи. Активізацію процесів урбанізації й поширення магдебурзького права викликано також пошуком нових джерел надходжень доходів, пов'язаних зі збільшенням витрат на оборону. Свідченням зростання впливу самоврядування на засадах магдебурзького права на суспільно-політичні відносини є розширення правової регламентації міст і міщан, а також міських урядників на загальнодержавному рівні – статутах ВКЛ, що водночас відбивало процеси посилення соціальної диференціації, формування нових станів тощо.

2.2. Соціально-економічний розвиток міст як ресурс місцевого самоврядування

Ресурси інститутів місцевого самоврядування багаточисельні, більшість із яких не є політичними. Однак за певних умов вони можуть стати політичними. Для характеристики ресурсного потенціалу інститутів місцевого самоврядування в містах доцільно використання пропонованої П. Бурдьє концепції багатомірного соціального простору, у межах якого

існують і взаємодіють індивіди, котрі володіють різними видами соціального капіталу. Як зазначав учений, соціальний простір – абстрактний простір, сконструйований ансамблем підпросторів або полів (економічне, історичне, інтелектуальне та ін.), які зобов'язані своєю структурою нерівному розподілу окремих видів капіталу й можуть сприйматися у формі структури розподілу різних видів капіталу, що функціонує одночасно як інструменти та цілі боротьби в різних полях. За певних умов такі капітали набувають характеру політичних, їх використовують для здійснення впливу на процеси прийняття рішень. Таким капіталом можуть бути земля, гроші, інші матеріальні ресурси, соціальний статус, авторитет, владні повноваження тощо. Окремі види капіталу, зазначав П. Бурдьє, «як козирі у грі, є владою, яка визначає шанси на виграш у даному полі» [104, с. 40, 57].

Соціальним капіталом володіють не лише окремі індивіди, а й спільноти. Причому обсяг соціального капіталу, яким вони володіють, значною мірою залежить від ступеня їх інституалізації. Згідно із соціальною концепцією політики, політика й політичне мають соціально-групову природу. Саме соціальна диференціація, формування соціально-групових інтересів – основа для виникнення політичної влади та її інститутів на різних рівнях – від загальнодержавного до місцевого. Метою політичних інститутів є не лише реалізація зазначених інтересів, а й регулювання взаємовідносин між соціальними групами для збереження цілісності соціуму, оскільки неодмінною умовою їх існування є прагнення до перерозподілу сфер впливу для збільшення власної ваги і можливостей у питаннях розподілу ресурсів. Усе це засвідчує факт того, що важливою частиною аналізу політичного процесу є вивчення динаміки соціальної структури, детермінованої сукупністю соціально-економічних відносин, а також виявлення залежності між соціальною структурою і політичними явищами.

Зростання грошової економіки, пов'язаної з новими способами виробництва й товарного обміну, перетворення в сільському господарстві,

збільшення видобутку корисних копалин, урбанізація, експансія міжнародної та внутрішньої торгівлі привели до важливих змін у соціальній і суспільно-політичній сферах: викристалізовувалися стани (шляхта, духовенство, бюргерство/міщанство), зміцнювалися місцеві еліти й зростала потреба їх участі в управлінні через представницькі органи [108, с. 43]. Отже, ускладнення соціально-економічних і суспільно-політичних відносин привело до посилення соціальної диференціації, яка сприяла формуванню еліт або, за визначенням Г. Моски, «правлячого класу» як уособленню групових інтересів.

За Г. Москою, серед незмінних явищ і тенденцій, що існують у всіх політичних організаціях, одне є очевидним навіть при поверховому погляді. У всіх суспільствах (починаючи від слаборозвинутих або таких, що лише досягнули засад цивілізації і до найбільш розвинутих і могутніх) існують два класи людей – клас правлячих і клас керованих. Перший, який завжди малочисельний, виконує всі політичні функції, монополізує владу і насолоджується тими перевагами, які дає влада, водночас як другий, більш численний клас, управляється і контролюється першим у формі, яка на той час більш або менш є законною, більш або менш довільна і насильницька і забезпечує першому класу, як мінімум зовні, матеріальні засоби існування і все необхідне для життєдіяльності політичного організму [393, с. 118].

Сучасні дослідники ідентифікують еліти загалом як соціальну гетерогенну спільність, яка об'єднана спільністю настанов, стереотипів і норм поведінки, відносною єдністю цінностей, що ними поділяються. Внутрішня згуртованість еліти загалом залежить від ступеня її соціальної і національної однорідності, домінуючих моделей рекрутування, переважного стилю лідерства та ін. Політична ж еліта є суб'єктом прийняття найважливіших рішень на загальнодержавному й місцевому рівнях, що має для цього відповідний ресурсний потенціал [147, с. 11–12].

Разом із поширенням впливу інститутів місцевого самоврядування в містах, зростали соціальна вага та роль місцевих урядників: війта, лентвійта, радців і лавників, які поповнювали лави місцевої владної еліти, яку уособлювали воєвода, намісник, староста, маршалок Волинської землі, хорунжий, ключник, городничий, містівничий та ін. Таке судження випливає із сукупності прав, обов'язків, характеру їх владної діяльності, де визначальною є функція управління суспільством, яка у принципі є «прерогативою представників еліт» [442, с. 707]. Віднесення зазначених урядників до політичної еліти є правомірним у контексті визначення природи політики, яка за М. Вебером означає «прагнення до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади, будь то між державами, будь то всередині держави між групами людей, які вона в себе включає» [111, с. 646].

Виокремлюють макросоціологічний, мезосоціологічний і мікрорівні дослідження категорії «владна еліта». Дослідження першого рівня поділяють суспільство на «еліту» і «маси» та зосереджують увагу на оптимізації відносин між ними. Мезосоціологічний рівень передбачає аналіз закономірностей виникнення і функціонування еліти на рівні організації, регіону, групи. На мікрорівні «можливим є повноцінне вивчення не стільки еліт, скільки лідерів» [250, с. 11]. Увагу автора зосереджено на мезосоціологічному рівні аналізу політичної і владної еліти у волинських містах у відповідному проблемі дослідження політологічному аспекті.

Умови запровадження магдебурзького права в містах ВКЛ визначали сукупність чинників, де головну роль грали рівень їх соціально-економічного розвитку, привабливість міста для торгової і промислової діяльності, а також місце в загальній системі оборони. У визначений період тут ішов інтенсивний процес перерозподілу земельної власності між великим князем і феодалами: відбувався процес перетворення королівщин/староств і державних маєтностей у звичайні шляхетські дідичні володіння. Усе це супроводжувалося розширенням шляхетських прав і свобод із відповідним

зменшенням судово-адміністративних прав великого князя: «...коли монарх, уявний (фіктивний) власник усієї землі, виокремлює її частку у користування своєму васалові, то він разом із тим *eo ipso* передає йому і власні (частково і повно) коронні права» [124, с. 517].

За висновками польського вченого Є. Охмянського, наприкінці XIV ст. 80 % населення ВКЛ перебувало під владою верховного правителя, у 20-ті роки XVI ст. цей відсоток зменшився до 30 [711, s. 101, 105–107]. На Волині в першій половині XVI ст. державні володіння, контрольовані старостинським урядом, також істотно скоротилися. У складі повітів Волинської землі періоду входження до ВКЛ великі князівські й панські володіння переважали над господарськими. Таке становище зберігалось і в подальшому. У Волинському воєводстві в 1629 р. до королівщин належало всього шість міст, тобто близько п'яти відсотків [289, с. 108]. Ці тенденції вочевидь ставали на перешкоді утворенню абсолютної монархічної влади й були сприятливими для утвердження станової монархії.

Як зауважував М. Грушевський, характер самоврядування в містах на українських землях значною мірою визначала така його особливість, як залежність від магнатського землеволодіння: «Волинь була найбільше панською, аристократичною провінцією... земельна аристократія вповні опанувала державу. Вона була zarazом і служебною: всі вищі посади були в руках ... багатих родів» [171, с. 32, 34]. Цей процес особливо негативно позначався на міщанах, оскільки міська територія ставала об'єктом посягань місцевих князів і шляхти. Свідчення того – численні майнові конфлікти між міщанами і власниками земель та маєтностей у передмістях волинських міст.

Виділення жителів міст в окрему групу податкового населення, формування ремісничо-торгового прошарку в містах посилювали процес утворення міських станів. Утворенню міщанського стану сприяли процеси дистанціювання міст від сільської округи й формування самоврядних міських громад на засадах магдебурзького права. Як зазначають вітчизняні

дослідники, на Правобережжі вже з початку XV ст. набував поширення процес виділення жителів міст в окрему групу податкового населення, формування ремісничо-торгового прошарку – власне міського стану. Міщани прагнули до суспільної самостійності – до утвердження станових прав і привілеїв. Верховна влада, «впевнившись у перспективності поповнення джерел своїх прибутків за рахунок економічного потенціалу міст, часто поступалась домаганням міщанства» [643, с. 22]. Так зароджувалася система соціально-економічних і суспільно-політичних відносин, на основі яких населення консолідувалося в окремий стан феодального суспільства.

Міські жителі створювали конгломерат населення, яке відрізнялася за багатьма показниками: правовими, соціальними, етнокультурними, релігійними, професійними тощо. Так, ядро міщан утворювали особи, які мали міське громадянство й були християнами. Категорія міських жителів, на базі якої формувався міщанський стан, включала людей різного достатку. Окремі міщани, крім занять ремісництвом і торгівлею, володіли земельними наділами і навіть цілими маєтками із селянами. За це вони разом зі шляхтою та зем'янами, які також проживали в місті, несли військову службу. Найбагатшу, відносно вузьку, але дуже впливову групу становили багаті купці, найзаможніші ремісники, верхівка міських урядників та ін. Внизу міської соціальної піраміди перебували люди, які шукали в містах засобів проживання.

Поза промислово-торговельним життям міст перебувала така нечисленна категорія населення, як боярство. Колишні члени князівської дружини, привілейовані слуги князів після розпаду стародавньої руської держави, бояри опинилися в становищі якогось середнього стану, який «не мав точно окреслених у юридичному відношенні прав панівної верхівки, але за традицією користувався низкою важливих феодальних привілеїв. Одним із них, і найбільш важливим, було право землеволодіння на умовах військової служби. Ця верства була дуже неоднорідна і приречена на розпад» [289,

с. 91]. М. Грушевський зазначав, що якщо на Подніпров'ї соціальний стан бояр, зем'ян і шляхти «уживався майже без різниці», то на Волині визначення бояр як окремої соціальної верстви уникали. Так, волинський привілей 1501 р. надавався великим князем на прохання «владыки володимерский и владыки луцкий, князи и панове, и земляни, и вся шляхта Волыньское земли», де термін «боярин» не додавався до терміну «шляхта». Так само і в привілеї 1508 р., що однозначно засвідчувало другорядну роль боярства в суспільному житті Волині [171, с. 58].

Населення волинських міст характеризує і термінологія джерел. Із 30-х років XV ст. почали використовувати термін польського походження «поспольство», відомий в багатьох містах ВКЛ [453, с. 358–359]. Він визначав міську спільноту як єдине ціле, без урахування її соціальної диференціації.

Міські жителі платили загальнодержавні податки за право володіння земельними ділянками, дворовими ділянками («пляцями»), вартість яких коливалася залежно від якості, привабливості, місця розташування, мети їх використання тощо. У жовтні 1524 р. Жигимонт I (великий князь литовський і король польський 1506–1548 рр.) своїм листом звільнив кременецьких міщан на п'ять років від сплати податків: «Листъ тивуну кремянецкому и всимъ мещаномъ, што дано им воли на пят летъ от платовъ наших и старостиныхъ ихъ вызволили, а которыи люди ново придуть и сядуть у месте Кремянецкомъ, тымъ дано воли на десети летъ» [696, № 10 (90), р. 79].

Міщани, як і представники інших станів, виконували військову повинність. По-перше, міщани на правах земської служби мали землі або майно, хоча і не втрачали зв'язків із містом і перебували під його присудом; по-друге, вони несли військову службу з міст як члени міських общин; по-третє, міщан зобов'язано брати участь у місцевій сторожовій службі й обороні. Наприкінці XV – на початку XVI ст. в умовах перманентної загрози татарських нападів на пограничних землях ВКЛ і Волині зокрема, гостро

стояло питання земської оборони. Військову повинність міщани всіх земель ВКЛ виконували разом зі шляхтою.

Верховна влада проводила відповідні заходи, спрямовані на вдосконалення організації оборони земель. За рік до сейму 1512 р. великий князь литовський указав на можливість заміни військової служби міщан грошовою оплатою: «выправа мяла бы положона быти пенязьми або людьми». Норма мала діяти згідно уставу сейму (1512), «которымъ обычаемъ часу potrzeby обороны земское мяль ся радити» [221, с. 507]. Ішлося про грошову оплату з міст, яка визначалася спроможністю міщан того чи того міста постачати відповідну кількість коней для служби «конно і збройно».

У 1512 р. за переліком міст, які «мають на воину посылати», найбільше коней виставляло Вільно – 500 коней, Берестя – 150 коней, з усіх інших міст кількість постачання коней не досягала сотні. Так, 60 коней мав давати Дорогичин, 50 – Кам'янець, Ковно, Городна (Гродно), Бельск (Більськ), 30 – Луцьк, Володимир, Ліда, інші міста – по 20, 15, 10 коней [691, № 626, р. 463]. У цьому ж році міста отримала пільгу на звільнення від відправки людей на війну. Міста, яким «не казано ехати» мали заплатити: Вільно – 150 кіп (одна копа = 60) і два постави сукна «лунского» (тонке англійське) і два «колтришских» (грубе просте дешеве); Берестя – 100 кіп; Ковно, Гродно, Більськ, Дорогичин, Кам'янець, Луцьк – 50 кіп; Володимир – 40 кіп; усі інші міста – від 30 до 5 кіп грошей [691, № 626, р. 464].

Для потреб оборони держави в XVI ст. збирався грошовий податок «серебщина». Постанови про стягування податку ухвалював сейм ВКЛ в 1522, 1529, 1534, 1540, 1542, 1551, 1552 рр. Податок з панів і шляхти стягувався лише за їх згодою, а загалом податок платили міщани, духовенство і в деяких випадках (в 1529, 1534) – селяни великого князя. Податком обкладалися не лише люди, а й міста. Розмір податку з міст визначався залежно від їхнього економічного становища. Віленський вальний сейм 21 січня 1529 р. ухвалив уставу, за якою жителі м. Вільна мали внести у

державну скарбницю 1500 кіп грошей; жителі Троку, крім євреїв, 10 кіп, Городна, крім євреїв, 180 кіп, Берестя – 150 кіп, Луцька – 30 кіп, Володимира – 20 кіп, Пінська – 50 кіп, Кам'янця – 100 кіп, Мінська – 50 кіп, Вітебська – 10 кіп, Полоцька – 5 кіп грошей (1 копа = 60) [5, с. 203–206].

Періодично на міста накладалися спеціальні примусові позики. Під час Лівонської війни 1558–1570 рр., починаючи з 1561-го, вони проводилися кожні два роки. Сума позики визначалася фінансовими можливостями міщанства. Наприклад, з Луцька у 1561, 1563, 1565 і 1567 рр. було взято відповідно 200, 400, 400 і 110 кіп грошей, що дорівнювало 1110 копам. Володимир сплатив у 1563, 1565 і 1567 рр. відповідно 200, 150 і 60 кіп, тобто 410 кіп. Ковель у 1561 і 1565 рр. сплатив усього 200 кіп, по 100 кіп щороку. Найбільшу позику державі у 8000 кіп грошей в 1567 р. надало Вільно [652, с. 236–238]. Наведені дані також дозволяють судити про рівень соціально-економічного розвитку означених міст.

Обов'язки міщан різних міст відрізнялися, але загалом міщани мали значні пільги. У Луцьку, наприклад, згадується про обов'язки луцьких міщан захищати замок і з'являтися на війну, і лише в крайньому разі, у привілеї 1497 р. А від підводної повинності у військовий час їх звільнено ще за часів Казимира (великий князь литовський 1440–1492, король польський 1447–1492) [21, № IV, с. 15]. Володимирських міщан також було звільнено від виконання військової повинності. Водночас за володимирськими міщанами залишався обов'язок «плати местські платити и подводи давати по давньому». Замок вони зобов'язані захищати лише в тому разі, коли намісник із гарнізоном відправиться з міста в похід [21, № VI, с. 30]. У іншому волинському місті – Ковелі від військової повинності було звільнено християн і євреїв, які замість цього вносили певну кількість щорічних повинностей.

У цьому контексті показовий привілей 1516 р. Києву, за яким кияни мали сплачувати до королівської скарбниці щорічний загальнодержавний

податок на військові потреби «серебщизну», відбувати сторожову повинність та «кликвщизну», а також, «кожного часу оные мещане наши, заровно з инними мещанами нашими и подданными, подлугъ звичаю давняго, оборону и сторожу отбувати повинни на томъ местцу, где здавна сторожа стоявала и когда килкакротне з нами самими, албо з нашими урадниками, за татарами в погоню потреба бы была; ониж мещане, каждый за себе, подлугъ можности своей збройной, конно, якъ до войны надлежить, за указомъ нашимъ албо урадника нашего, безоткладно, без жадной отмовки з инними подданными нашими вииздить должны; такожъ въ замку нашемъ, подлугъ обыкновения давного, ониж, мещане наши, в ночи обходити и окликати повинни» [166, № 25, с. 50–51].

Загалом зобов'язання міщан ВКЛ щодо виконання їх повинностей для підтримки та розбудови міських укріплень закріплено в Статуті ВКЛ 1529 р.: «...старі замки лагодити і там само, на тих же старих місцях виділені їм ділянки знову забудовувати, мости нові будувати, старі дороги лагодити...» (розд. I, арт. 22). Оскільки нагляд за правильністю внеску та якістю виконаних робіт покладался на уряд старости або у приватновласницьких містах – на його власника, відповідно, їх влада над міщанами зростала.

У містах Волині проживали представники різних етносів: русь (українці, білоруси), литвини, поляки, євреї, караїми, вірмени, татари, німці та ін. Усі вони належали до різних конфесій, що в повсякденні мало принципове значення. Окрему соціальну групу в містах складали євреї, які були організовані у власних общинах та відмежовані від християнської спільноти. На євреїв не поширювалася юрисдикція магдебурзького права, їх зі шляхтою та іншими людьми мав судити староста або його заступник – підстароста, а згодом воєвода. Водночас упродовж XVI ст. євреї нарівні з вільними міськими жителями відбували повинності й платили податки. Так, віленський вальний сейм 21 січня 1529 р. ухвалив уставу, за якою євреї міст ВКЛ, – «євреї Троцькі, Гроденські, Пінські, Берестейські, Кобринські,

Луцькі, Володимирські і всі інші, що жили на королівських землях», – мали сплатити до скарбниці суму в 1000 кіп грошей, яку їм дозволялося розподілити між собою у відповідності до стану кожного і доставити великому князю на свято Пасхи. Сейм ВКЛ 1551 р. звільнив євреїв міст ВКЛ і, зокрема євреїв великокнязівських волинських міст, від сплати сребщини: Городно, Троки, Тикотин, Новгород, Слонім, Мстибогов, Луцьк, Володимир, Кременець, Полоцьк, Вітебськ, Брест, Пінськ, Клецьк і Меречі [371, № 141, с. 178–182; 12, № 125, с. 133]. Натомість у 1563 і 1566 рр. на Віленському та Берестейському сеймах у зв'язку із Лівонською війною запроваджено поголовний єврейський податок [523, № с. 117–118, 183–184].

Помітний слід у житті міст ВКЛ, у тому числі й волинських, залишили вірмени. Їхня активна участь у міському житті простежується в записах окремих джерел, пам'ятниках архітектури (вірменська церква), назвах вулиць тощо [342, № 224, с. 352–353]. Наявність вірменських громад серед іншого була проявом великої ролі українських міст в транснаціональній торгівлі. У руках вірменських купців значною мірою концентрувалася торгівля з країнами Сходу (Туреччина, Персія), яка стала підставою добробуту не лише автономних вірменських громад, а й міст загалом [181, с. 133].

Міста ВКЛ ставали центрами регіональної та міжнародної торгівлі. Через територію Галичини, Волині та Поділля пролягало чимало торгових шляхів. З часів Київської Русі найбільш розвиненими були так звані соляні шляхи, що пролягали через головні міста Волині. У структурі пізньосередньовічної торгівлі серед інших товарів і на внутрішньому, і зовнішньому ринках важливе місце займала сіль. Сіль – не лише необхідний продукт харчування, а й важливий вид сировини для шкіряного промислу. У 30-ті рр. XVI ст. до Луцька, Володимира і Кременця сіль направлялася багатьма шляхами з відомих центрів її видобутку й варіння – Долини, Коломиї і Дрогобича. З Долини до Луцька пролягали два шляхи, один із яких ішов через Олеськ. До Кременця один шлях пролягав з Коломиї, інший –

через Кам'янець і Галич. До Володимира один шлях пролягав із Долини, другий – із Дрогобича. Нині ідентифіковано усі населені пункти, якими перевозили сіль до головних центрів Волині [379, с. 397–412]. У XVI ст. через волинські міста проходив і татарський шлях, що повертав на захід і біля Старої Синяви йшов до Старокостянтинова, виходив на вододіл між притоками Південного Бугу і Случі, йшов до Полонного, Острога, Дубна, Луцька і далі на Володимир до польських земель [274, с. 134–136].

Міста Волині першої половини XVI ст. вже активно були втягнуті в європейську торгівлю лісом і лісовими виробами, зокрема із Луцька, Володимира сплавливали до Гданська випалений попел, вироблений ванчос і клепку. Так, у березні 1545 р. за контрактом володимирського старости князя Ф. Сангушка з берестейським євреєм Р. Докторовичем підготовлено до сплаву 356 лаштів попелу на 10 комягах (сплавне судно без щогл, прямокутної форми). Шлях сплаву товару пролягав через Брест, Влодаву (Володаву), і далі до Гданська [661, № CCCXXXVII, s. 420–421].

У Західну Європу через Волинь переміщалися товари зі Сходу й Московії, а також продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, пряності, шкури тварин, хутра, худоба, солена риба, сіль, деревина тощо. На Волинь ввозили західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит, полотно), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина та інші товари. Упродовж XV–XVI ст. економіка волинських земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку, який із плином часу потребував усе більше деревини, продукції промислів, сільського господарства, а також виробів місцевих ремісників. Для розвитку торгівлі на Волині в досліджуваний період одним із визначальних чинників стало не лише розширення товарообміну, а й одночасний розвиток внутрішнього (локального, регіонального) та зовнішнього (міжнародного) ринків збуту продукції. Отже, поява та розвиток зазначених типів ринку відбувалися там, де вже існував

суспільний поділ праці й достатній рівень розвитку товарного господарства [578, с. 212].

Специфічною ознакою тогочасною регіональної торгівлі – наявність у волинських містах власної системи мір: володимирської, луцької, кременецької, ковельської, горохівської тощо [338, № 57, с. 202, № 80, с. 223; 572, с. 84, 97].

На обсяги торгівлі у волинських містах, зокрема в Луцьку, опосередковано вказують дані щодо збирання державних мит. Так, у травні 1498 р. Олександр (великий князь литовський (1492–1506), король польський (1501–1506 рр.) повідомляв луцького старосту, князя Семена Юрійовича про продаж і передачу в оренду луцького мита та ваги в місті краків'янину Л. Герешу на три роки за 1500 кіп грошей [689, № 174, р. 290; 690 № 399, р. 246]. У грудні 1500 р. Олександр доводив до відома вже наступного луцького старосту, маршалка Волинської землі, князя Михайла Івановича Острозького щодо продажу й оренди луцького мита та ваги цьому ж краків'янинові (Герешу) на чотири роки вже за 2000 кіп грошей. Як бачимо, за два роки вартість луцького мита зросла на чверть, що опосередковано свідчить про зростання в місті обсягів торгівлі та збільшення надходжень від збирання мит. Зокрема луцького старосту зобов'язали допомагати митнику, однак не втручатися в його діяльність і не допускати з боку інших зловживань стосовно митника: «ты бы его от таковых боронил, не дал бы еси ему никому ни в чом кривд делати» [690, № 413, р. 251–252; 7, с. 66].

Для підтримки торгівлі в містах ВКЛ, поживавлення руху товарів, великокнязівський уряд обрав уздовж торгових шляхів декілька важливих міст і надав їх жителям «листи» на право безмитної торгівлі. У 1498 р. луцьких міщан звільнено від сплати мита в деяких митницях, а в 1552 р. на території всього ВКЛ, «подібно мешчанам виленским и киевским», за виключенням однак мита від солі і воску [21, № V, с. 22–23]. Володимирських міщан звільнили від сплати мита у 1509 р., але лише у

Володимирському і Луцькому повітах, за виключенням м. Луцька [21, № V, с. 30]. Щоправда, згадані права міщан часто порушували місцеві князі і шляхта, які повсюдно самовільно встановлювали на підконтрольній їм території нові мита.

Оскільки така практика підривала внутрішню торгівлю, вона була предметом пильної уваги центральної влади – закріплення в Статуті ВКЛ 1529 р. норми, за якою, жодна людина в державі, «ані на дорогах, ані в містах, ані на мостах і на греблях і на водах, ані на торгах у своїх маєтках не сміла ані придумувати нових мит, ані встановлювати їх, окрім тих, які було встановлено здавна, на що існували б грамоти наших предків, великих князів, або наші. А якщо хто наважився б установити нові мита, то той втрачає той маєток, у якому встановив і він переходить до нас, господаря» (розд. 1, арт. 21). Розширений варіант цієї норми закріплено і в Статуті 1566 р. (розд. 1, арт. 25).

Показова тут історія розв’язання конфлікту між луцькими міщанами та власниками маєтностей у зв’язку із самовільним влаштуванням ними приватних митниць, незаконним запровадженням торгів та невиконанням повинностей із надання стацій і підвід. Така політика місцевих князів та панів-шляхти, зокрема порушувала право луцьких міщан на безмитну торгівлю в окремих місцевостях. Під час ревізії луцького замку 1545 р. війт, бурмистр й радці разом із міщанами міста звернулися до люстраторів із скаргою на князів, панів і зем’ян Луцького й Володимирського повітів, оскільки ті в багатьох містах і містечках, в своїх маєтностях установили «торги и мыта новии незвычайныи повставили», яких там ніколи не існувало [338, с. 158].

На підтвердження своїх прав міщани пред’явили судний лист Казимира (1480), де означено місця де можна встановлювати мита, а де ні [Там само, с. 159–170]. Лист містив великий перелік населених пунктів і маєтностей, де мита брати «не надобно» (26 найменувань), отже там відмінялися незаконно

встановлені мита. На додаток до привілею Казимира ревізори склали перелік місць, де дозволялося брати мито. Виявилося, що «всехъ тыхъ мествъ, где мыто берутъ – *пятьдесят* и семь, окромъ г(о)спрских и иных мыт головнейшихъ» [338, с. 163]. Свідченням підвищеної уваги держави до зміцнення обороноспроможності країни у зв'язку з продовженням Ливонської війни – пільгове розмитнення військових товарів: «А от железа, меди и всего того, што ку стрелбе и войне належит, не повинни ничего платити», йшлося у листі двірського маршалка, земського підскарбія ВКЛ Остафія Воловича в листопаді 1563 р. [572, № 76, с. 103–104].

Специфіку тогочасних відносин у сфері митної політики яскраво демонструє поняття «добровільна дорога», тобто місце, вільне від митних зборів та інших платежів, яке захищено законом. Ця дефініція набула статусу правової категорії, оскільки її закріплено в Статуті ВКЛ 1566 р., де грабіж на добровільній дорозі прирівнювався до пограбування на торгу або при церкві й карався штрафом у шість рублів грошей (розд. XIII, арт. 6). Свідченням того, що в XVI ст. поняття «добровільна дорога» було значущим для суспільного життя волинян – згадка про неї в судових позовах, зверненнях до замкового уряду за фактами незаконного стягування мит, пограбувань, образ або інших неправомірних дій окремих осіб: «на доброволнои дорозе мене самог соромотил и паробка мого збил...», «поткавши на доброволнои дорозе... их самих позбивал и пообирал», «споткавши на доброволнои дорозе... самих позбивал и сокери поотнимал», йшлося в Луцькій замковій книзі 1560–1561 рр., [342, № 12, с. 157, № 15, с. 159]. Один із записів навіть указує напрям однієї з таких доріг: «на доброволнои дорозе, на гостинцю кролевском, которыи идет с Красног ко Мстишину» [342, № 244, с. 368–369].

Міста ВКЛ, розміщені на торгових шляхах, мали так зване право складу товарів. Воно полягало в тому, що чужоземні купці, які приїздили до міста, упродовж кількох днів (різних для кожного міста – від трьох до десяти днів) не мали права продавати товари в роздріб, а були зобов'язані продавати

його на склади оптом. Обсяги оптової партії для кожної групи товарів визначала міська влада. Оптова торгівля не передбачала обов'язкового продажу всього товару. Прибуток від різниці оптових і роздрібних цін йшов до міської скарбниці, місцевим купцям і шляхті. Як зазначав М. Грушевський, це означало, що «всі заграничні купці могли з своїми товарами йти тільки до Києва (і відповідно до Луцька – *А. Б.*) й тут продавати свої товари, а транзитом з ним йти не могли» [172, с. 17]. Зокрема таку пільгу від XIV ст. мали Львів, Луцьк, Володимир. Ще 1379 р. володимирський і луцький князь Дмитрій (Любарт) адресував листа львівській міській громаді, де визнавав існування такого права в означених містах і запевняв, що не має наміру дозволяти жодному купцеві з товарами «ані з Польщі, ані з Німецьких земель переїжджати... через нашу землю... обминаючи склади у Володимирі, Луцьку і Львові, які існують там з давніх часів» [572, № 8, с. 22]. У підтверджувальному привілеї Жигимонта I 1516 р. на магдебурзьке право Києву також сказано: «Позволяемъ тежъ ... мещаномъ вшелякій складъ в мѣстѣ ихъ имѣти» [166, № 25, с. 51]. У Луцьку, покладаючись на традиції, чужоземні купці не могли в місті продавати свої товари нікому, окрім луцьких міщан, і лише оптом, а не в роздріб. В 1558 р. місто отримало підтвердження цієї норми від великого князя [21, № V, с. 24].

З правом складу пов'язаний дорожній примус – зобов'язання купців транспортувати товари визначеними шляхами, що вели через складські міста й систему митного контролю. Так, у травні 1498 р. Олександр наказав луцькому старості стежити за тим, щоб купці не їздили «новими дорогами» поза митниць, що підтверджує практику дорожнього примусу [690, № 399, с. 246]. До тих, хто не дотримувався цього правила, застосовувалися жорсткі санкції: винуватці могли втратити коней, вози і увесь товар. 1567 р. купцям, що приїздили в міста ВКЛ, заборонено селитися в місті, не відвідавши митної комори. Це пов'язано з тим, що набула поширення практика приховування товарів у містах проживання. Для запобігання цьому власники осель, які

прийняли таких порушників, підлягали штрафу в розмірі 500 кіп грошей [166, № 48, с. 109].

Така фіскальна система регламентації, сприяючи окремим містам, ставала «важкими кайданами», які обтяжували середньовічні торгівлю і промисел, «заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації, розривали комунікаційний рух, силоміць примушуючи купця продавати свій товар серед транзитної дороги; зводили рух до мінімуму, забиваючи животворящого духа промислу й торгівлі – свободну конкуренцію», зазначав М. Грушевський [172, с. 73].

Іншою важливою пільгою, якою уряд намагався підтримувати в містах торговельну активність, – право на виготовлення і продаж напоїв і горілчаних виробів та інших товарів широкого вжитку із відповідною сплатою мита до міської скарбниці. Інколи в листах, що гарантували певні пільги, ставилася умова, за якою будь-хто, за винятком міщан, не мав права відкривати корчми на відповідній відстані від міста або брати на відкуп продаж питва в самому місті. Устава на волоки 1557 р. встановлює єдиний податок на виготовлення і продаж горілчаних напоїв – *капицизну*, яка «однакова по всему Великому Князьству Литовському маєт быти брана», а саме: «од меду копа грошей, от пива копа грошей, от горілки 30 грошей... А хто шинку и волоки не маєт, тот от ворот 2 пенези» [584, с. 517].

Однак найбільш ефективним засобом активізації торговельної діяльності в містах стало право на проведення торгів та ярмарків. Це право було обов'язковим атрибутом локаційних привілеїв на заснування нових міст або отримання ними магдебурзького права – Луцьк мав право на три щорічні двотижневі ярмарки, у той час, як Київ на дві [21, № IV, с. 14]. Під час проведення ярмарків для обслуговування їх учасників створювали відповідну інфраструктуру, яка включала місця складування і продажу товарів, митниці, установи нагляду за мірами й вагами, заклади охорони порядку, забезпечення рішення спірних питань та ін.

Умовою організації торгів і ярмарків було запобігання шкоди іншим містам. Так, князь Семен Юрійович, звертаючись до Олександра з проханням про відкриття ярмарки в Степані 1501 р., наголошує, «штож месту нашому Луцкому не шкодоно есть» [690, № 305, р. 199]. 28 жовтня 1561 р. до луцького підстарости Бориса Соби зі скаргою звернулися луцькі бурмистри і радці: Григорій Посолейко, Семен Ленкович, Томила Костюкович, Василь Лукашевич і Федір Грибкович, «з многими людми – суседы своими – з мещаны луцкими». Вони скаржилися на євреїв і, зокрема на Єска Шломича «арандара его кр млсти корчом, броваров и солодовен места Луцкого». Йшлося про порушення ними стародавніх пільг та привілеїв Луцку, як от: луцьким міщанам і людям, що приїздили на ярмарок на день св. Семена (14 вересня), дозволялося безмитно шинкувати і торгувати горілкою, вином, медом та пивом. Зазначені ж євреї, з них «не водле аренды его кр млсти, толко водлуг вымыслу своего от медов и от пив брали, чого на аренде не мають» [342, № 333, с. 359–460].

Ярмарки, крім лише торгових завдань, реалізовували важливу економічну функцію, оскільки податки, зібрані на ярмарках із прибулих купців, значно поповнювали не лише місцеву, але й великокнязівську скарбницю. Найбільшу користь від проведення ярмарків мали міста з розвинутою інфраструктурою, зручним для організації торгівлі географічним розміщенням, близькості міжнародних торговельних шляхів.

Одним із найбільш важливих елементів економіки середньовічних міст, визначальним чинником їх соціально-економічного піднесення було ремісниче виробництво. Наприкінці 60-х рр. XVI ст. в українських містах ВКЛ нараховувалося понад 130 спеціальностей у різних галузях міської економіки [530, с. 57]. Свідченням відповідного рівня розвитку товарно-грошових відносин, зокрема товарності ремісничої продукції – цехова організація виробництва. Цехи, на відміну від індивідуального підприємництва, надавали своїм членам значні переваги. До того ж цехи,

маючи відповідні привілеї, були захищені від свавілля різних урядників. Діяльність цехів регламентували цехові статuti, які визначали порядок обрання старшини цеху (цехмістра), періодичність проведення цехових зборів, дисципліну, розмір коштів, що сплачувалися в касу цеху, умови прийняття до цеху та платню за навчання учнів тощо. Для легітимації цехів їх статuti затверджувала міська влада або власники приватних міст, а далі вони оформлялися у вигляді королівських або великокнязівських листів/привілеїв.

Цехові статuti підтверджувалися і в разі обрання на престол нового великого князя або в результаті втрати оригіналу статуту під час нещасних випадків, пожеж, епідемій тощо. Так, зміст статуту цеху луцьких кравців і кушнірів 1561р. підтверджено Жигимонтом Августом на прохання ремісників у зв'язку з тим, що оригінали зникли під час «поветрия» разом із смертю старшого цехмістра Ф. Паньковича зі всією родиною [370, с. 16–18]. З тексту статутів видно, що луцькі цехи мали достатньо високу ступінь свободи щодо самоорганізації своєї діяльності, уникаючи зайвого втручання з боку міського і замкового урядів. Так, у своєму праві карати порушників статутних вимог штрафом, «виною братскою до скринки цеховою» – статут наголошував, щоб «врад замковый и местский в том им кривды и переказы не чинил». Водночас, у разі порушення ремісниками тодішніх правил і особливо в разі виконання робіт на стороні, «над заказ цехмистров», замковий уряд мав карати штрафом «трима рублями грошей» на користь господаря [370, с. 18]. Тут вочевидь простежується високий рівень самоорганізації та самоуправління цехового ремесла.

Члени ремісничих цехів користувалися значними привілеями у сфері виробництва і збуту продукції. Цехи утворювалися як напівзачинені корпорації, побудовані за професійними, конфесійними або етнічними ознаками. Діяльність цехів регламентувалася за допомогою статутів, які проходили затвердження магістратів. Під час їх складання головну увагу

приділено тому, щоб гарантувати братчикам цеху захист від конкуренції, оскільки проти монополії цеховиків виступали ремісники, які не входили до цехів, зокрема так звані партачі.

У Луцьку працювали й позацехові ремісники, які проживали на приватних юридиках і не сплачували податків, що ставило їх у більш вигідне положення по відношенню до цеховиків. Так, у липні 1509 р. луцькі ремісники кравецького цеху скаржилися на кравців і кушнірів «князские и паньские, и земляньские, и духовъныхъ», які живуть в Луцьку і займаються кравецтвом і кушнірством, відмовляються «послолу плату платити» і підпорядковуватися «цехъмистру ихъ кравецького» [700, № 70, р. 139].

Процес поширення цехової організації на Волині припадає на початок – середину XVI ст. Однією з ранніх виявлених згадок про існування в Луцьку цехового ремесла є привілей Жигимонта I від 16 січня 1507 р., що сприяв протегуванню ремісникам кравецького цеху [691, № 195, р. 190]. Лист Жигимонта 25 липня 1509 р. вказує на розвинену цехову організацію кравців і кушнірів в Луцьку [700, № 70, р. 139]. Цехові братства у волинських містах засновувались за прикладом польських міст. Так, у листі Кременцю в 1536 р., сказано: «кравці, кушніри, чоботарі шевці, різники, пекарі, грабарі та інші ремісники будуть мати свої окремі товариства (*zgromadzenia*) або цехи, за звичаєм інших міст наших, особливо міст Кракова і Варшави» [21, № IX, с. 41]. У 1569 р. присягу на вірність польській Короні в Луцьку давали дев'ять цехмістрів, об'єднаних за спеціальностями: кравці, кушнері, ковалі, золотарі, слюсарі, римарі, лучники, седельники [19, № 1, с. 15–16].

Ремісничі корпорації займали важливе місце в системі економічних, соціальних та політико-правових відносин XVI ст. Вони були необхідною ланкою міської комунікації, яка об'єднувала виробництво й торгівлю. Розвиток цехової організації ремісництва сприяв не лише розвитку економіки та ринку, він формував соціальну верству на кшталт бюргерства, виховану на засадах організованого колективного виробництва. Можна

говорити, що завдяки цехам українські міста наближались до європейських демократичних практик організації життя міської спільноти.

Поряд із цеховим ремеслом у волинських містах розвивалися промисли, де вироблялася продукція для внутрішнього вжитку і на ринок. Найбільш прибутковим і таким, що користувалося широким попитом, було виробництво поташу, селітри, заготівля ділової деревини, клепок для виготовлення бочок та ін. Важливими з погляду забезпечення життєдіяльності міста та його округи були промисли, які належали до харчової промисловості, – це виробництво борошна, винокуріння і засолка риби. Промисли об'єднували значні групи найманих працівників, які включали міщан, жителів юридик та селян. Кошти на їх розвиток вкладали багата купецька верхівка, князі, пани-шляхта та місцеві урядники, зокрема луцький староста, війт, радці тощо. Матеріальну вигоду від промислів у вигляді податків мала і центральна влада ВКЛ.

Значне поширення на Волині отримав деревообробний і поташний промисли, що зумовлено особливостями соціально-економічного та природно-географічного чинників: наявністю великої кількості лісів, зручністю транспортування продукції (поташу/попелу, ванчосу, клепок тощо) через Західний Буг до Гданська, а далі на ринки західноєвропейських країн. Доходи від поташного промислу перетворилися на джерело накопичення капіталів багатой міської верхівки, серед яких луцькі старости, війти та інші урядники. Певний розвиток в Луцьку отримав селітряний промисел. Серед актів 1561 р. – скарга господарського слуги («селетрьника») Я. Скреки про припинення ним розпочатої за наказом короля обробки селітри внаслідок побиття його й недопущення луцьким міщанином Ф. Грибковичем до заготівлі та обробки ґрунту на його території [342, № 321, с. 448–449]. Інформація опосередковано засвідчує виробництво в Луцьку порошу, сировиною для якого є селітра. Запис 2 квітня 1567 р. щодо необхідності проведення слідства про крадіжку цегли з виробництва луцького урядника

В. Єзерського засвідчує факт промислового виготовлення в місті цього будівельного матеріалу [619, арк. 164].

Отже, поряд із цеховим ремеслом у волинських містах поширено промисли, які значною мірою опанували представники заможних верств, серед них особливою активністю відрізнялися луцькі старости, війт та окремі радці. Міщани здебільшого займалися промислами у сфері харчової промисловості, які не потребували залучення великої кількості робочих рук. Соціально-економічний розвиток міст ставав надійним ресурсом функціонування місцевого самоврядування. Магдебурзьке право, що поширилося у волинських містах у XV–XVI ст., ставало джерелом суспільних змін у регіоні й водночас їх наслідком.

Процеси поділу праці, відокремлення сільського господарства від промисловості тощо, розвиток міжнародної і вітчизняної торгівлі засвідчили перехід волинських міст на більш високий рівень соціального розвитку. Значний вплив на соціально-економічний і суспільно-політичний поступ міст здійснила організація цехового ремесла, яка запроваджувала нові колективні форми організації праці та самоврядування на локальному рівні, що мало наслідком формування відповідної суспільної і правової свідомості. Означені зміни у сфері суспільних відносин супроводжувалися пожвавленням процесів соціальної диференціації, виділенням міщан в окремий соціальний стан, посиленням їх ваги у суспільно-політичних процесах.

2.3. Самоврядування в містах і державні урядники в контексті суспільно-політичної взаємодії

Організація ефективного управління на місцях – базова засада успішного цивілізаційного поступу та єдності держави, водночас брак такого управління гальмує цей поступ. У відносинах між центром і регіонами, у тому числі й містами, однаково небезпечними є наявність двох крайнощів –

жорсткої централізації або отаманщини й анархії. Відповідно, пошук оптимальної моделі взаємовідносин між центром і регіонами залишався і залишається одним із головних завдань стратегії суспільного й політичного розвитку країни.

Центральна влада на теренах Волині здійснювала управління й контроль за допомогою низки регіональних урядів, структура яких еволюціонувала разом з вимогами соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку ВКЛ. Державні уряди ВКЛ структурувалися за декількома критеріями. Існували уряди сенаторські – воєвод, каштелянів. Уряди несенаторські, своєю чергою, поділялися на кілька груп: 1) урядники земські, 2) урядники двірські (дворні) і 3) урядники міські. Як зазначав І. Лаппо, земських урядників необхідно поділити на повітових і загальнодержавних, а урядників міських на шляхетських і не шляхетських [322, с. 312].

Важливих змін структура урядів ВКЛ зазнала внаслідок адміністративно-політичної реформи, ухваленої віленським сеймом 1565–1566 рр. Її зміст – наближення політичного устрою ВКЛ до Корони Польської. За реформою до складу урядницької ієрархії входили нові та вже існуючі уряди: загальновоєводські уряди воєводи і каштеляна, у кожному повіті – уряди підкоморія, хорунжого, судді, підсудка, писаря, у Володимирському та Кременецькому повітах – повітового маршалка. Львівський історик М. Крикун включає також до урядницької ієрархії загальноземський уряд войського, що існував і на повітовому рівні, а також уряд підкоморія у повітах. За його підрахунками 1566 р. у Волинському воєводстві запроваджено, враховуючи судового старосту, 10 земських урядів, із них три – загальновоєводських (воєвода, каштелян, войський), один – (маршалок) у подвійному (для двох повітів), решта – у потрійному складі [308, с. 101, 104].

До утворення Волинського воєводства (1566) і запровадження уряду воєводи, центральною фігурою регіонального управління на Волинській землі був староста – намісник та представник великого князя, безпосередньо підпорядкований його владі. Поряд з ним існували уряди ключника і городничого. Певний вплив на міське самоврядування здійснював мостівничий. Слід зазначити, що політична будова тогочасного ВКЛ не передбачала жорсткої владної ієрархії урядів, підпорядкованих один одному. Часто їх функції перетиналися або ж вони існували паралельно. До того ж поширеною була практика поєднання в одних руках декількох урядів. Ускладнювало структурну будову й те, що часто урядники вищого рівня привласнювали права нижчих, а також втручалися в повноваження інституту самоврядування в містах, що діяв на засадах магдебурзького права.

Уряд старости й місто. У цьому контексті особливий інтерес викликає історичний досвід характеру взаємовідносин між великокнязівськими намісниками/старостами та містами Волинської землі. Цей досвід унікальний у тому сенсі, що у XV–XVI ст., тобто за часів входження українських земель до складу ВКЛ, йшов інтенсивний процес імплементації європейських практик організації самоврядування на засадах магдебурзького права, який накладався на традиції управління, що панували в період існування удільних князівств [88, с. 69–76]. Процес інкорпорації Волинської землі до складу ВКЛ передбачав послідовне збереження «долитовських» традицій. Підтвердженням наслідування стародавній слов'янській правовій традиції «старини не рухати» є положення Статуту ВКЛ 1529 р., де наголошувалося, що всі давні уряди зберігаються і кожен, хто займає їх у своєму повіті має, як і раніше, «судити, радити и децких своих всылати, и вравов своих вживати подле давного обычая» (розд. III, арт. 4).

Система управління на Волині формувалася в умовах боротьби литовських князів і польських королів за володіння волинськими землями,

ліквідації тут удільної системи і входження цих територій до складу ВКЛ після смерті Свидригайла (1452). На Волині існували три уділи нащадків Гедиміна – Луцький, Володимирський, Кременецький. З ліквідацією в них князівських столів з'явилися три повіти – Луцький, Володимирський, Кременецький, у яких центральна влада призначала своїх представників – намісників або старост. Луцький староста займав перші позиції в ієрархії місцевих урядників, що пояснюється особливим статусом стародавнього Луцька та рівнем розвитку міста. Важливе значення мало й географічне розміщення волинських міст у складі ВКЛ, яке вимагало належного утримання замків як оборонних споруд. Ці обставини потребували й взаємодії між волинськими містами та урядами старост.

Луцькому старості могло бути підпорядкованим не лише Луцьке, а й інші староства, зокрема Брацлавське й Вінницьке. Так, старостою луцьким, брацлавським і вінницьким були князі Костянтин Острозький і Богуш Корецький, а князь Федір Сангушкович обіймав уряди маршалка Волинської землі, володимирського, брацлавського і вінницького старости. Високий соціальний статус старост закріплено в Статутах ВКЛ 1529 і 1566 рр. Закон вимагав поважного ставлення до воєвод, старост і державців. Наприклад, якби хто поставився без поваги до листів цих урядників або викинув листа, мав заплатити як за насильство, дванадцять рублів грошів (Статут 1529 р., розд. III, арт. 16). Староста був підсудним лише великому князю: «Тежъ уставуем, ижъ врядниковъ нашихъ, то естьъ воеводъ старостьъ державець замков и дворовъ наших и тивунов з ихъ врядовъ, которые от насъ держать, кому бы колвекъ кривда се деяла або видела, не маєть ихъ никто судити одно за позвы нашими мы сами Господар» (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 45). Староста разом із іншими державними урядниками повинен виконувати свої обов'язки: «судити, управляти, посилати своїхъ децьких і посади свої виконувати відповідно до давнього звичаю» (Статут 1529 р., розд. III, арт. 4).

Високий соціальний статус урядника засвідчує скарга старости на луцького міщанина Манця 1498 р. Луцький староста і маршалок Волинської землі Семен Юрійович Гольшанський скаржився Олександрові на луцького міщанина за образливі слова останнього на ринку: «князя Семена на ринку лаял аж до матери». Вочевидь, для захисту честі й гідності будь-якої людини, а особливо урядників такого рангу, у ВКЛ уже існувала відповідна процедура її подання і розгляду. Насамперед потерпіла сторона (луцький староста) привела міщанина Манця до господаря: «...И тот Манец того перед великим князем его милостью прел» [519, № 168, с. 692–693]. До того ж князь Семен Юрійович залучив свідка – слугу пана В. Хребтовича. Однак Олександр свідка «отставил». Тоді князь послався на іншу особу, яка була в той час на ринку – волинського зем'янина Б. Холоневського. Лист не інформує щодо результатів розв'язання цього конфлікту. Однак привертає увагу той факт, що справа про образу луцького старости й маршалка Волинської землі розглядалася на вищому рівні. У її обговоренні брали участь такі впливові особи, як пан Віленський, намісник Городенський, князь Юрійович, князь Іван Ярославович, маршалок, пан Литавр, намісник Слонімський.

Уряди міст на магдебурзькому праві набували значення вищих судово-адміністративного органів для міщан, які належали до юрисдикції міського самоврядування. Місто й замок перетворювалися на дві юридично самостійні одиниці, а частина міського населення – міщани вилучалася з-під влади намісників/старост і переходили під юрисдикцію міської влади та вїйта. Утім, незалежно від правосуб'єктності, усі жителі міста сплачували загальнодержавні податки, виконували свої зобов'язання щодо захисту країни від ворога, брали участь в утриманні й облаштуванні замку і, відповідно, залежали від старости, оскільки це входило до його компетенції. До того ж староста мав великі повноваження у сфері суду, виступав посередником між містом і великокнязівською владою, за ним залишався

нагляд за дотриманням закону і правил співжиття на підконтрольній території [79, с. 118].

За таких умов закономірно поставало питання щодо розмежування повноважень між урядами старост і самоврядними містами. Однак через недосконалість правової бази, відсутність поділу влад, надійних механізмів стримувань і противаг, існування багатьох центрів прийняття рішень тощо, цю проблему вирішити в повному обсязі було неможливо. Як писав В. Антонович, уже за своєю природою влада старост «не могла ужитися з міським самоврядуванням: постійно виникали спірні питання, на вирішення яких заявляли свої претензії як старости, так і міські общини» [17, с. 30]. М. Грушевський, у свою чергу, зазначив, що історія міст – це взагалі «історія вічних спорів громад з старостами за компетенції й нарікань на старостинські надужиття» [171, с. 350].

Чинником, який ускладнював таку взаємодію – патримоніальний характер суспільних відносин, що визначав діяльність державних урядників на усьому просторі ВКЛ. За М. Вебером, за такої системи відносин людина, котра отримувала уряд, «як правило отримувала разом з нею і право на неї. Вона володіє засобами управління подібно до того, як ремісник володіє засобами виробництва. Зі своїх доходів вона компенсує витрати на управління та віддає правителю лише частину доходів, залишаючи решту собі. ...посада може бути спадковою або відчужуваною, подібно будь-якої іншої власності» [112, с. 70].

Свої управлінські функції старости здійснювали через підлеглі уряди. Ці інститути регіонального управління утворювалися на українських землях ВКЛ починаючи від початку XV ст., з часу правління великого князя Вітовта та появи перших земських привілеїв (1413, 1432, 1434, 1447 рр.) За висновками сучасних вітчизняних дослідників, виділення замкового уряду як апарату управління і (прото)канцелярії старости припадає на другу третину XVI ст., коли відбувалася модернізація механізму функціонування

старостинського уряду та набув чинності Статут ВКЛ 1529 р. Про утворення замкового уряду можна говорити лише з початком ведення при господарських урядниках замкових (урядових) книг як сучасного аналогу канцелярій, що виконують публічні повноваження офіційної влади в провінційному центрі [342, с. 21].

До замкового уряду луцького старости входили справця староства, підстароста, писар, воротний, дяк (підписок). Після адміністративно-територіальної та судової реформ 1565–1566 рр. і утворення Волинського воєводства, своєрідним продовженням замкового/старостинського суду став городський суд. На відміну від замкового, який не мав права судити князів і панів (за правом зверталися безпосередньо до суду великого князя), городський суд у межах власної компетенції мав розглядати справи усіх без винятку землевласників повіту [549, с. 57].

Попри те, що замковий уряд очолював староста, левову частку буденної адміністративної роботи здійснював підстароста. Записи Луцької замкової книги 1560–1561 рр. засвідчують результат діяльності не стільки луцького старости, уряд якого на той час обіймав князь Богущ Федорович Корецький і який практично в Луцьку не перебував, скільки підстарости Бориса Івановича Соби (282 акти). За його відсутності урядом керував писар В. Дешковський (54 записи, з них два спільно з підстаростою) і навіть воротний В. Красовський (у квітні 1560 р. він представляв замкову владу дев'ять разів) [342, с. 53–55].

До старости спрямовано ті справи, які самі урядники й повітові судді не наважувалися розв'язувати. Особиста участь луцького старости князя Корецького за протоколами записів уперше фіксується на уряді в Луцьку лише через п'ять із половиною років після того, як він очолив староство – 28 квітня 1566 р. [342, с. 29]. Відсутність Б. Корецького на засіданнях луцького уряду певною мірою можна пояснити його активною участю у Лівонській війні 1558–1570 рр. [652, с. 87, 105, 134].

Безпосередній вплив на розвиток і життєдіяльність міст старости здійснювали через урядників великокнязівської адміністрації, зокрема ключників, городничих, мостівничих та ін. На це безпосередньо вказують матеріали ревізії луцького замку 1545 р., де сказано, що «передъ тымъ гордничии особливии и мостовничии особливии бывали под справою и дозрением старостинымъ, и каждыи своего вряду смотрел и стерег, и завжды добрая справа яко в замьку, так и на мосту (місті) бывала» [338, с. 143–144]. Остання фраза також опосередковано засвідчує, що повноваження згаданих урядників поширювалися й на місто. Зазвичай уряд луцького старости поєднувався з урядом маршалка Волинської землі, інколи луцький староста тримав у своїх руках уряди ключника, городничого і мостівничого, зрідка – війта. Така практика мала за мету збільшення управлінського впливу старост на міста.

У великокнязівських містах старостинський уряд виконував функції вищої судової та адміністративної інстанції для частини міщан, які належали до замкової юрисдикції, а також для тих міських жителів, на яких не поширювалася дія магдебурзького права: світських та духовних феодалів, населення численних юридик тощо. Свідченням того, що між міським урядом і замковим урядом виникали суперечності – скарга луцького воротного В. Красовського на луцьких міщан за образи й виселення його з найманого будинку [618, арк. 38].

Водночас, як зауважив М. Грушевський, не слід перебільшувати повноваження старост, роблячи їх «неначе якимись наступниками князів і зверхниками цілої землі». Аргументами проти таких тверджень є вилучення з-під влади старост міст на магдебурзькому праві, також розширення патримоніальної юрисдикції над селянами князів і панів-шляхти. Це привело до того, що в XV ст. «повіти і землі перетворилися в корпорації панів-шляхти, що по часті засідала на різних урядах землі, по часті сидячі на своїх ґрунтах брала участь в управлінні землі» [172, с. 19]. Ця думка збігається з

висновком М. Любавського, який писав, що на Волині значення старост як великокнязівських намісників утратило своє значення, оскільки «Волинська земля із часом майже вся опинилася під владою князів, панів і зем'ян, ...старостам доводилося мати справу не стільки з інтересами і потребами в цій області великого князя, скільки з інтересами і потребами місцевих землевласників» [348, с. 171].

Староста був суддею в кримінальних справах між християнами та євреями. У цивільних справах староста судив лише в разі звернення до нього однієї зі сторін. Та сторона, яка не з'явилася на суд, мусила заплатити старості штраф. На його користь також йшли грошові штрафи з євреїв за незначні порушення. До кола зобов'язань старости входила й охорона недоторканості життя євреїв, їхнього майна та богослужіння.

Статут ВКЛ 1529 р. визначав і розміри судових зборів, які мали отримувати старости: «не більше ніж десятий грош від присудженої суми, а від маєтку, скільки він буде коштувати залежно від його цінності, а від землі з рубль» (розд. VI, арт. 7). Якби староста взяв судових зборів більше, ніж встановлено, то він мав повернути постраждалій стороні компенсацію більшу за розмір судового збору, тобто із «нав'язкою», до того, мав заплатити великому князю штраф у розмірі дванадцяти рублів грошів (розд. VI, арт. 21). Старости виступали також в ролі апеляційної інстанції (розд. VI, арт. 26). Принциповим для теми дослідження є з'ясування того, що судові збори у волинських містах розподілялися між старостою і війтом. Так, за ревізією 1552 р., володимирський староста отримував судовий збір за речовий доказ злочину – «ліце» в обсязі восьми грошей, а війт – чотирьох [663, s. 1416].

Судові повноваження старостинського уряду залишалися сферою, де вочевидь перетиналися інтереси старост і міста, оскільки великі литовські князі не могли дати містам такої гарантії міського самоврядування, яка б позбавляла старосту, а тим більше приватних власників міст їхнього впливу на підвладні міста. Щоправда, кожен привілей, що надавав містам

магдебурзьке право, починався заявою великого князя про те, що він звільняє місто від суду воєвод, каштелянів, старост й інших урядників. Означені урядники не повинні були запрошуватися до суду замкового уряду «як у серйозних, так і в незначних справах», також не мали відбувати жодних покарань, як про це йшлося, наприклад, у привілеї Луцьку 1497 р. [21, № IV, с. 14].

Старости, у порушення тодішніх правил і норм, часто перебирали на себе функції судів за магдебурзьким правом, про що йшлося у листах/привілеях великого князя. Так, у привілеї місту Володимиру 1509 р. зазначено: «поведали нам, штож коли земянин або служебник наместника володимерского, зваснившись на котрого мещанина, заруки им заручают, тые заруки з них наместник себе берет, силы-моцы в праве городском судит. А того нигде по местам нашим нет; и, где права майтборские суть, врадники наши силы-моцы не судят и тых зарук не берут». Щоправда великий князь заборонив таку практику: «въ месте нашемъ Володимерскомъ намеснику не надобе сили-моцы судити и тых зарук с них брать» [21, № VI с. 30].

Інший лист Жигимонта I 1534 р. став відповіддю на скарги володимирського вйта, радців й міщан, які звинувачували князя Андрія Олександровича Сангушка та його сина – володимирського старосту, князя Федора в тому, що ті їх судять і вини з них беруть, а також слуги й урядники маршалка та володимирського старости чинять суд не «водлугъ правъ ихъ майтборскихъ» [Там само, с. 32]. Свідченням того, що така практика мала місце і в подальшому є застереження великого князя 1552 р.: «а староста Луцкий теперишний и наследники его, Луцкие старосты, которые впредь отъ нас Луцкъ держать будутъ... не должны будутъ ни сами, ни посредствомъ урядниковъ своихъ судить луцкихъ мещанъ» [21, № V, с. 22].

Залежність міст від суду старост наочно простежується у сфері кримінального права. Так, у волинських містах, зокрема й у Володимирі, за старостою згідно з привілеями 1509 і 1534 рр. залишалося право суду над

міщанами у разі скоєння важких, переважно кримінальних злочинів: «кгвалти, рану шляхетскую, всильство, а похвальную пожару» [21, № VI, с. 30, 33]. Ці норми в більш закінченому вигляді отримали закріплення у Статуті ВКЛ 1566 р.: «Уставуем теж, ...абы воеводове, старостове и державцы наши, каждый в повете и вряде своем, судили и справовали и позвы свои давали о тые артыкулы меновите тут описанные: то есть о наезд кгвалтовный на дома шляхецкіе, кгвалт в местех наших, о пожару и разбои по дорогах, о квалтоване панен и невест, о злодейство, о фалш, о голову шляхецкую» (розд. IV, арт. 20). Отож міщани волинських міст, формально звільнені за нормами магдебурзького права від суду старост, значною мірою залежали від нього та його урядників. Це стосувалося і приватновласницьких міст, де вищу судову інстанцію уособлював власник міста або, за його відсутності, його намісник.

Староста мав виступати гарантом захисту прав міщан щодо користування прилеглими до міста лісами. Це засвідчує лист Олександра у квітні 1494 р. володимирському наміснику/старості, пану Войтеху Кучуковичу. Лист видано за скаргою війта, бурмистрів, радців і міщан великокнязівського міста Володимира щодо порушення їх права на заготівлю деревини як будівельного матеріалу та на дрова на відстані двох миль навколо міста. Таке право вони отримали від попередників Олександра. Оскільки зем'яни порушували цю норму щодо володимирських міщан, Кучуковичу наказувалося стежити за недопущенням таких дій: «абы нам бол(ь)шей того о то жалоба отъ них не приходила» [519, № 18, с. 530]. Загалом запис спрямовано на збереження тогочасних прав і вольностей володимирських міщан, їх захист від посягань із боку зем'ян і шляхти. Отож контроль над дотриманням указаних норм соціальних відносин покладался саме на володимирського намісника.

Інтереси старости й міщан перетиналися унаслідок існування в містах численних юридик, у тому числі й замкової, жителі якої, проживаючи на

території міста, часто не виконували загальноміських повинностей. Так, міщанська громада міста Володимира звинувачувала свого старосту, князя Федора Сангушковича в тому, що його люди, проживаючи у власних будинках на міській землі, «того паркану робити не хотятъ и иныхъ платовъ и подачокъ мѣстскихъ не тягнутъ» [338, с. 114].

Отже, у XV–XVI ст. урядам старост на Волині належали значні адміністративні й судові повноваження. Староста поставав посередником між містом і великокнязівською владою, оскільки за ним залишався нагляд за дотриманням закону і правил співжиття. Старости, унаслідок їх законодавчо закріпленого високого соціального статусу і поєднання в своїх руках декількох урядів, вагомо впливали на управління містом у багатьох сферах його життєдіяльності. Самоврядування міст на магдебурзькому праві відкривало можливість міщанству самостійно вирішувати внутрішні справи міста й обстоювати свої права. Однак міщани не були повністю вільними від влади старости, особи, котра відповідала за обороноспроможності краю, а також від присуду земського суду в тяжбах зі шляхтою. Численні скарги міських урядників і міщан великому князю на зловживання старост, які позбавляли міських жителів лєвової частки своїх привілеїв, засвідчували поширення у волинських містах такої практики.

Уряд маршалка Волинської землі. Одним із найвищих урядів регіонального рівня, який мав безпосередній вплив на волинські міста, був уряд маршалка Волинської землі. Крім нього у ВКЛ існували маршалки: великий (найвищий урядник ВКЛ, керував двором великого князя, приймав зарубіжних послів, вищих урядників держави), господарський (виконував господарські доручення, керував придворними службами), повітовий (місцевий уряд, який виник під час проведення адміністративно-територіальної реформи 1565–1566 рр. в часи трансформації уряду маршалка господарського), двірський маршалок (урядник при дворах членів великокнязівської сім'ї, біскупів, магнатів) та ін. [145, с. 273]. У вступній

частині Статуту ВКЛ 1529 р. «Про суддів», де йдеться про суддівські повноваження земського і двірського маршалків, вони за ієрархією йдуть після воєвод і старост (розд. VI, вступ). Уряд маршалка Волинської землі став існувати з часів Свидригайла, який заснував на підпорядкованій ним Волині свій двір на взірць польського. Як зауважував І. Лаппо, маршалок Волинської землі був родоначальником повітових маршалків у всіх нецентральных повітах воєводств ВКЛ [322, с. 314]. Повноваження маршалка Волинській землі полягали в здійсненні керівництва місцевою шляхтою (князями, панами, зем'янами і двірськими, які володіли маєтностями в Луцькому і Володимирському повітах) під час її «рушення» в умовах війни. Його головним обов'язком було – «на службы наши» їздити «и тымъ врядомъ, маршалковствомъ Волынское земли, справовати».

На Волині уряд маршалка поєднувався з урядами луцького або володимирського старост. Уряд маршалка був надзвичайно важливим у зв'язку з прикордонним розташуванням Волині й небезпекою зовнішніх вторгнень, а тому його поєднання із староством, надавала уряду маршалка додаткової ваги. Рівень військової небезпеки, яка існувала в середині XVI ст., засвідчує факт нападу 1557 р. на землі Волині та Поділля кримських татар. Це вторгнення мало важкі наслідки для місцевого населення. За московським літописцем, татари тоді захопили в полон більше 40 тис. [449, с. 289]. У разі, коли уряди маршалка й старости було розведено, маршалок поставав як спеціальний військовий урядник, помічник старости.

Цей уряд обіймали лише заможні та впливові люди, такі, як маршалок волинської землі Олізар Шилович (1463 р.), котрий у середині XV ст. був одним із найбагатших землевласників у Луцькому повіті [659, № LVIII, s. 55–56]. Лист короля польського й великого князя литовського Казимира (1450) дає підставу судити про розмір його володінь. Казимир, за вірну службу пожалував луцькому зем'янину Шиловичу в Луцькому повіті маєтки Сирники, Любче, Горохів, Губин, Марковичі. Крім того, він мав два присілки

– Підлісці й Доросині, а також Поворськ, вислужений у Свидригайла в Мельницькій волості. Володіння жалувалися йому «у вотчину» разом з «со всеми уходы и приходы» [519, № XXII, с. 99].

Після смерті 1486 р. О. Шиловича маршалком Волинської землі став П. Я. Монтигердович, який поєднував цей уряд з луцьким староством. Його заступив у 1494 р. С. Ю. Гольшанський, який водночас очолював уряд луцького старости. 1500 р. маршалком був М. І. Острозький. Однак уже наступного 1501 р. маршалківство повертається до С. Ю. Гольшанського, який обіймав цей уряд до смерті в березні 1505 р. Наступним маршалком Волинської землі став володимирський староста Ф. Янушевич, залишаючись на уряді до своєї смерті восени 1507 р. Після нього цей уряд до 1522 р. обіймав К. І. Острозький. Його замінив А. О. Сангушко, одночасно староста Володимирський.

В умовах, коли на урядах луцького старости і маршалка Волинської землі перебували різні особи, між ними могли виникати непорозуміння щодо спрямування доходів – маршалку або старості. Так, маршалок Волинської землі князь А. М. Сангушко 1527 р. скаржився Жигимонту щодо намагань луцького старости князя Ф. Чорторийського перехопити право на отримання доходів із луцького мостового й половини надходжень від пересудів, які здавна належали маршалківству. Великий князь задовольнив прохання Сангушка, а Чорторийському правитель наказав не втручатися в доходи під заставою в сумі однієї тисячі кіп грошей: «ажбы еси въ тьи доходы маршалски ничимъ се не вступаль... какъ и передъ тымъ бывало» [13, № 112, с. 134–135].

Яскравим прикладом втручання державних урядників у справи самоврядування міст є привілей Жигимонта I Старого 1534 р., що видано маршалкові Волинської землі, князю Андрію Сангушковичу та його синові – володимирському старості, князю Федору й «усім майбутнім старостам» на звернення війта, бурмистрів, радців і всіх міщан м. Володимира. Вони скаржилися на маршалка Волинської землі, володимирського старосту,

господарських урядників і суддів, які зловживали й порушували їхні права та привілеї, даровані Казимиром, Олександром та Жигимонтом I. Обвинувачення на адресу державних урядників посилено тією обставиною, що останні втручалися в магдебурзьке право міста. Володимирські урядники та міщани звинувачували вищеназваних осіб у тому, що вони їх судять і вини з них беруть, а також слуги й урядники маршалка та володимирського старости чинять суд не «водлугъ правъ ихъ майтборскихъ» [21, № VI, с. 32].

Проте, зазначені скарги не стали на заваді піднесенню статусу і обсягу владних повноважень князя Ф. А. Сангушка. 1535 р. Жигимонт I призначив володимирського старосту Ф. А. Сангушка маршалком Волинської землі. Лист від 10 січня 1535 р. дозволяє з'ясувати всі види надходжень, належних на той час уряду маршалка Волинської землі: половина з кожного «пересуду», який здійснювали луцький староста і його урядники, мито мостове, що збиралося на великому луцькому мосту, грошові, соляні та інші надходження з Луцька. Це були «доходы, которые з места Луцкого на маршалка земли Волынского приходятъ» [661, № I, с. 1–2].

У зв'язку з пожалуванням князю Федору маршалківського уряду визначено й коло його обов'язків. Він повинен був «справовати и радити», «всякие земские дела судити», зі своїми підданими відбувати військову повинність: «на службу нашу противку неприятелей нашихъ с поддаными нашими земли Волынского ездити». Згідно з тогочасними правовими нормами, маршалок виконував функцію апеляційної інстанції. Якщо князів, панів й зем'ян не задовольняли рішення судів, вони могли звертатися до маршалка Волинської землі. Ця норма мала діяти згідно з давнім звичаєм, «яко перед тым, за предков и за отца его, небожчика князя Андрея Александровича бывало». У листі вказано, що король не мав права відсторонити чи усунути князя Федора з уряду маршалка Волинської землі «до его живота» [659, № I, с. 1–2].

Через чотири роки у лютому 1539 р. маршалок Волинської землі князь Ф. М. Сангушко повідомляв великого князя про те, що відповідальні за стягування луцького мита служебники луцького і берестейського біскупа, князя Юрія Фальчевського перешкоджають йому отримувати «доходы з места Луцкого», серед яких «мыто мостовое на великом мосту, грошовое и соленое и иные доходы з места Луцкого на него». У відповідь Жигимонт I нагадав Ю. Фальчевському привілей на права маршалка щодо стягування вищевикладених надходжень. А луцькому біскупові заборонив у місті їх збирати і «переказы в том чинити», а зібрані ним мита за минулі часи наказав маршалку «поотдавати» [661, № CXLVIII, s. 190–191].

У липні 1538 р. Жигимонт I надіслав припис до князів, панів, зем'ян та інших, які мали володіння у Волинській землі, щоб вони готувалися «с почты своими ку службе нашей земской ставить». Повідомлялося, що «неприятель наш», цар Перекопський із численним людом і «з делы» (дрібнокаліберні гармати) вже перейшов Дніпро й готується «тягнути в панство нашо». Тому правитель «очевисто рассказали» маршалкові Волинської землі, володимирському старості Ф. А. Сангушку зібратися з волинськими зем'янами «на одно местцо ся зъехати и положить». Зем'яни за його наказом повинні були разом із ним виступати назустріч ворогові або виконувати сторожову службу, піти «на сторожу» [Там само, № CXXIV, s. 152–153]. Оскільки небезпека минула, у жовтні 1538 р. Жигимонт I доручив маршалкові Волинської землі розпустити волинських зем'ян, які зібралися виступити проти татар, що вже повернули на Очаків. Маршалок Волинської землі мав також переписати всіх князів, панів і зем'ян, які не перебували «на той службе нашей», скласти реєстр і відправити великому князеві: «до нас, не мешкая, его прислал, а мы вже будем ведати, што маем с таковыми сплошливыми чинити» [Там само, № CXXXII, s. 164–165].

Ще одним важливим напрямом діяльності Волинського маршалка є виконання ним поліційних функцій. На маршалка покладался обов'язок

стежити за порядком на підвладній території, запобігати злочинам і розбоям. Жигимонт I у лютому 1538 р. звертався до волинського маршалка Ф. А. Сангушка з дорученням приборкати розбої і крадіжки у Волинській землі, які «не толко потаємным обычам тое злодейство ся становит, але явно на села наездчают и людей бьют и забивают и драпежства незные чинят и статки их розбивают» [661, № CIV s. 129–130]. Для надання допомоги у справі направлялися королівські двірські до Володимира, Луцька та Кременця.

Ф. А. Сангушко залишався маршалком Волинської землі до своєї смерті в листопаді 1547 р. Його заступив володимирський староста П. П. Кішка, який обіймав цей уряд до 1550 р. [726, s. 431]. Правомірним є твердження Вольського про те, що на Волині перебування в одних руках урядів маршалка Волинської землі й луцького і володимирського староств загостило питання щодо доцільності поєднання тих двох урядів [723, s. 15–16]. Після нього уряд заступив К. В. Острозький, який став останнім маршалком Волинської землі [723, s. 138]. Водночас у науковій літературі бракує докладної інформації щодо діяльності волинського маршалка в містах Волині.

Уряди ключника, мостівничого й городничого. У структурі управління середньовічних міст існували уряди, не підпорядковані органам міського самоврядування, але які активно з ними співпрацювали. До них належав ключник (латин. *claviger*; польс. *klucznik* – ключеносець) – урядник при дворах королів і великих князів. Уряд ключника відповідав за організацію господарства та збирання податків у великокнязівських маєтностях (ключництвах), а в разі поєднання з іншими урядами, – за будівництво, ремонт та утримання в належному стані замку, мостів і переправ. Ідеться про те, що тодішня складна система урядів передбачала існування паралельних функцій у декількох урядів або їх поєднання. Урядник також виконував поліцейні функції, контролював виконання правил торгівлі тощо. Про значні повноваження ключника щодо забезпечення

правопорядку в місті засвідчує інформація про наявність у Луцькому замку власної в'язниці, якою опікувався ключник [620, арк. 22]. За інформацією С. Бершадського, у XVI ст. за дорученням верховних правителів луцький ключник розглядав апеляції судових справ євреїв, тобто був місцевим «жидовським суддею» [51, с. 358].

Наявні матеріали з історії середньовічних міст Волинської землі не дають можливості достатньо чітко ідентифікувати функції луцького ключника та інших урядників, пов'язаних з управлінням господарського замку, які виконували аналогічні функції – городничого й мостівничого. Слід думати, що на момент їх запровадження вони були різними, але із часом функції цих урядників настільки уніфіковано, що їх почала виконувати одна людина [97, с. 3].

Уряд ключника має давнє походження. В удільний період ключники завідували погребями або «підклітями» для зберігання медової данини, від яких вони мали ключі. Звідси – назва уряду та відомства «ключ». Луцький ключ із певною кількістю маєтностей і підвладного населення входив складовою частиною до луцького старства. Ключники відповідали за стан господарства на підвідомчій території. Великий князь, зокрема, доручав луцькому ключникові проведення попереднього огляду володінь і підтвердження або спростування прохань позивачів. Медову данину зазвичай збирала місцева влада й передавала ключникові, далі разом з іншими надходженнями вона відправлялася до центру. Окрім меду, на ключ йшли і грошові доходи, інколи кошти, отримані від продажу меду, солі, воску тощо. Номінально він мав ключі від брами міста, яку повинен був зачиняти на ніч. Отже, «ключ» – відомство, що збирало і зберігало медову та інші данини, а ключник – керівник цього відомства [542, с. 477–478].

Ключники разом із старостою стежили за виготовленням і організацією торгівлі горілочаними напоями, не допускали в цій сфері свавілля і розв'язували суперечок, що виникали між власниками деяких юридик і

представниками влади. Так, у серпні 1561 р. до замкового уряду звернувся господарський двірський Ілляш Богушевич Несвицький з «шафари Єска Шломича, мытника гсдрского, арандара корчом и солодовнеи места Луцкого, тоест с Перцом, жидом» зі скаргою на свавілля керівництва луцького костелу «ксьондза подьяканего, проборща и ксьондза преора», які незаконно, на їх думку, варили пиво і мед. Урядові вижі луцького підстарости Б. Сиви і луцького ключника І. Борзобогатого, виконуючи розпорядження великого князя, закрили й опломбували «домы корчомные места Луцкого», що належали луцькому костелу. Щоправда, церковні прислужники не виконали розпоряджень замкового уряду і «пива в tych броварех варять» [342, № 261, с. 385].

1496 р. луцьким ключником був князь І. Путятич, який звертався до великого князя Олександра з проханням підтвердити йому право на володіння двома дворищами села Мосори в Мельниківському повіті [690, № 215, с. 153]. 1500 р. уряд луцького ключника обіймав Богдан Сенькович (Гостський). Його ім'я згадано в привілеї Олександра, за яким старому луцькому війтові Трушу виділено ділянку землі в Луцькому повіті. Для з'ясування ситуації щодо земельних володінь у цій місцевості великий князь звертався до луцького ключника Богдана Сеньковича. Імовірно, землі належали до луцького ключа. Ключник засвідчував правдивість викладеного: «штож то есть так, как он нам поведал». При цьому луцький урядник указав на наявність більшої земельної ділянки, ніж війт просив виділити: «иж толко тое землицы мало болши двадцати бочок» [690, № 356, р. 229]. Тобто із землі, що надавалася Трушу можна було зібрати врожай збіжжя в обсязі 20 бочок (одна бочка вміщувала близько 20 відер). 1501 р. луцький ключник Б. Гостський згадується в іншому привілеї Олександра, але вже у справі надання луцькому війту Я. Сигнатору довічно села Ставрове «з людми и з их землями, и со всем с тым, што к тому селу здавна прислухало» [690, № 357, р. 230].

Луцьким ключником, городничим і мостівничим у 30-ті рр. XVI ст. був кременецький староста Дахно Васильович. Уряди луцького ключника городничого й мостівничого після нього обіймав Петро Загоровський. Їм приходилося розв'язувати багато питань, у тому числі й у сфері з'ясування майнових суперечок і спорів щодо розмежування маєтностей, а також порядку збирання мит на підвладній території. Труднощів у розв'язанні земельних і майнових питань додавало те, що державні маєтності належали різним суб'єктам урядування: староству, ключництву, війтівству тощо. Так, Жигимонт I у січні 1539 р. наказав луцькому ключникові, городничому і мостівничому П. Загоровському «не чинити кривды» у володіннях М. Красовського с. Ставрове, оскільки такі дії завдають йому чималої шкоди та збитків.

Сутність справи полягала в тому, що за згодою володимирського старости Федора Сангушка до волинського зем'янина Красовського перейшло село Ставрове, «тепер на себе держит», належне луцькому війтівству. Із володіння селом Красне, яке належало до луцького ключа, чиняться «кривды и втиски»: безправне присвоєння землі та сінокосів «того имени» (Ставрове), відсторонення власника з володіння, грабунки й побиття його людей, відмова видавати людей, які обікрали власника і втекли до ключника, тобто Петра Загоровського [661, № CXLII, s. 179–180].

До обов'язків луцького ключника, городничого й мостівничого, яким у 1545 р. був згаданий П. Загоровський, належав контроль за утриманням, ремонтом замкових споруд, так званих городень, мостів, башт, сходів силами тих панів і князів, за ким ця ділянка була закріплена. Зокрема міст до «замку вышнего» мали робити міські теслярі. Ключник же мав забезпечувати матеріалами: «дерево на оныи узвод ключникъ повиненъ давати с того дерева, которое люди з волостей возятъ». Ремонт замкових споруд за рішенням великого князя мав бути завершеним восени наступного року до дня св. Мартина. У разі неналежного виконання робіт, «тогда панъ

Загоровъскийи *мает* их за то грабити и тымъ грабежомъ части ихъ в томъ замку заробити, не привлащаючи тых грабежов к жадному пожитку своему» [338, с. 132, 144].

Ревізія луцького замку 1545 р. зафіксувала його поганий стан та викрила багато недоліків щодо організації утримання оборонної споруди. Люстратори замку виявили факти недбалого ставлення урядників до своїх обов'язків, а свідки скаржилися на їх зловживання під час ремонтних робіт у замку, на різні труднощі й грабунки. Водночас негативно оцінювалася діяльність луцького старости та його урядовців: «И к тому, *деи*, княз староста и городничии сами своими особами, ани урядники их *обещне* в замку не *мешкают* и того сами не пригледають, и врядниковъ уставичных не ховають – не толко, *деи*, до году абы одинъ врядникъ у старосты стриваль, але часом и на *одной* недели два переменяются». Волинська знать повідомляла: «ижъ перед тымъ городничии *особливыи* и мостовничии *особливыи* бывали под справою и дозренем старостинымъ, и каждыи своего вряду смотрел и стерег, и завжды добрая справа яко в замьку, так и на мосту бывала» [338, с. 143–144]. Крім того, критикувався загалом стан управління луцьким замком: «А тепер, *деи*, каждыи себе старшии, и за тымъ жадное рядности и sprawy доброе нет. И сторожи тежъ, которыи суть у ворот, по *своеи* воли хочут стерегут, а не хотятъ. И они в месте пьютъ и ночуютъ, а ворота и вночи и вдень никому не заборонены. А хотя бы кому боронили и *от* своволных стерегли и ледакого в замокъ не пустили, ино их бьют и квалтом ходять, а того нихто присмотрети не хочетъ» [Там само, с. 144].

У матеріалах ревізії простежується навмисне перебільшення урядниками жалюгідного стану справ у підвідомчих їм володіннях задля виправдання перед центральною владою, а також приховування надходжень на власні потреби. Користуючись віддаленістю від великокнязівської резиденції, а відтак відсутністю належного контролю із центру, місцеві урядники використовували ситуацію на власну користь. У цьому контексті

викликають інтерес доходи з луцького ключництва, що йшли за призначенням та особисті доходи луцького ключника Загоровського. Згідно з наданим ревізорам реєстром, на луцький ключ було зібрано з міста: з кравців, шевців і кушнірів по 10 кіп грошей (1 копа = 60 х 10 = 600 грошей), із «дубасниках» – 8 кіп, із воскобійні – 7 кіп, з солі – 9 кіп грошей. Усіх грошей, що збиралися ним на господаря, припадало 54 копи, які йшли частково на господарські потреби, а залишки спрямовувалися до державної скарбниці. Понад цієї суми грошей ключник отримував на себе: «пищого» – півтретини копи грошей, із клітей, що наймали євреї, з кожної кліті по 15 грошей, а з клітей самих євреїв по 30 грошей, «пищого» з кліті – по грошу. До того ж, на Великдень євреї давали копу грошей, а другу копу перед Різдом Христовим, до того ж він брав з них гроші від пересудів та вин [338, с. 180].

Крім указаних доходів, існували ще приховані, що виявили ревізори. Серед них – незаконне встановлене поборів «ижь перед тым николи того не бывало, а он то к пожитку своему установилъ» [Там само, с. 181]. Серед них: мито від греблі за Гнідавою, яке бралось в розмірі з купця по грошу, а з пересічної людини, котра приїздила до міста, – по пенязю від возу; із солодовників, які їздили до млина молотити солод, із солоду по два пенязі; із примістків – від купців по грошу. Ключник також обклав податком прасолів, крім луцьких міщан, з возу по півгроша, а також із кожного вола, що з возом – по пенязю та ще по 60 «толпъ», тобто великих головажень солі. До того з волів прасольських бралось за пасовище по три пенязі з кожного вола і 15 великих головажень солі. Возів же бувало до 400. Ключник брав також 30 головажень солі від міських возів.

Отже, уряд ключника безпосередньо не входив до системи управління міста. Головною функцією ключника була господарська – утримання в належному стані ключництва й забезпечення його дохідності. До обов'язків ключника належав і нагляд за порядком у місті, утримання в належному стані

міських та замкових споруд, мостів, допомога старості у збиранні податків, контроль над розподілом землі, торгівлею, у тому числі в місті. Ключник виконував специфічну функцію щодо розгляду апеляції єврейського суду. Відомості щодо прихованих доходів ключника засвідчують факти його зухвалих зловживань у сфері доходів і зборів.

Зловживання старост, ключників та інших державних урядників підпадають під визначення корупції. У політичному дискурсі корупція – «це будь-яке структуроване представництво груп інтересів, що виходять на рівень політичних інститутів» [431, с. 35]. На думку юристів, корупція, порушуючи природні закони суспільного життя, є кримінальною формою їх експлуатації. Різні блага, що стають предметом корупції, розподіляються між людьми не за природними законами суспільного життя, а за сваволею корупціонерів, які зловживають владою, наданими їм правами для того, щоб отримати певні блага, які не належать їм за законами соціальної природи. Водночас корупція – «це завжди посягання на публічну владу, що полягає у свавільному її використанні в приватних (чи корпоративних) інтересах. Виходячи з цього, корупція не може не мати політичного аспекту» [300, с. 52].

Проте соціальна роль корупції цим не вичерпується. На думку західних учених (А. Шайо), у деяких країнах корупція є вірусом ендемічним, тобто властивим родині суспільних взаємин, – «не всі з них корисні для здоров'я, але й не всі небезпечні чи загрожують життю. Разом узяті такі корупційні взаємодії можна умовно позначати як клієнтистські» [625, с. 2]. Отже, явище корупції виходить далеко за межі сфери правових відносин. За спостереженням М. Джонстона, інколи корупція виглядає адаптуючою силою, що «олюднює» уряд і дозволяє громадянам впливати на політику. Частіше корупція дає змогу тим, у кого є великі гроші й великі зв'язки, захищати та розширяти свої переваги. Режими вміло використовують таку «планову корупцію» для досягнення короткострокових переваг часто на противагу стратегічним суспільним інтересам [218, с. 136]. Думається, що

такою «плановою» корупцією були зловживання державних урядників у досліджуваній період на Волині, коли їм, як клієнтам польського короля і великого князя литовського, віддавалися окремі сфери суспільного буття «на відкуп». Отже, корупція в деяких суспільствах виконує «соціальну функцію залежно від міри наявності клієнтизму» [625, с. 4].

У контексті дослідження аналіз ученими цього явища важливий не лише з погляду наявних в суспільстві правових норм, патронально-клієнтельних відносин, а й культурних традицій. За такого підходу корупція розглядається в системі координат, яку інші західні вчені (Рогов, Ласвелл) називали «системою громадського порядку» суспільства. Ця система містить в собі всі основні цінності суспільства та його головні інститути, тобто «реалії» суспільної поведінки й моралі, а також «формальні» політичні (правові) структури [218, с. 138]. Такий підхід заперечує створення «ідеальних» моделей суспільного устрою і застерігає від поспішого реформування, а через збереження традицій – забезпечує на певний час стабільність соціальної системи, яка є «проміжною» ланкою на шляху розбудови сучасного цивілізованого суспільства.

У XV–XVI ст. в містах існували *городничі*, до урядових функцій яких належав нагляд за станом укріплень замку й міста, постачання всім необхідним, керівництво й нагляд за будівництвом замкових споруд, забезпечення замку зброєю, харчуванням. Городничий безпосередньо завідував замковими укріпленнями, стежив за виконанням у ньому робіт. Свої функції він виконував на кошти, що надходили від населення або уряду. Як писав М. Грушевський, цей уряд прирівнювався до сучасного коменданта або польського бурґрабія: «посада ця замішлася урядом і вважалася доволі важливою» [170, с. 15].

До обов'язків городничого, крім забезпечення належного стану оборонних споруд, уходило також збирання податків та платежів. Найпоширенішою в ті часи натуральною повинністю було дякло, що

сплачувалося житом (пшеницею), вівсом, сіном, дровами тощо. Існував також податок мезлева, що брався живністю: яловицями, баранами, свиньми, курми та яйцями. Після збору цих натуральних податків провіант віддавався городничим, які його продавали на торгах, а вилучені кошти передавали до державної скарбниці. Сіно і дрова також відправляли «на врьдъ замковый», тобто городничому. Хліб та овес, який вони збирали, йшов на утримання «залогів» чи гарнізону. Він продавався ними лише в ті роки, коли не було потреби утримувати гарнізони у фортецях. Городничі урядували в Луцьку, Володимирі, Кременці. Уряд городничого забезпечувався з митних та інших державних надходжень. Городничим доручалося збирання корчемних пенязей у великих містах. Із цих доходів покривалися витрати на ремонт оборонних укріплень. Наприклад, серед надань великого князя Казимира 1486 р. луцькому городничому князю І. Путятичу жалувалося десять кіп грошей із мита луцького, шість кіп грошей із корчем володимирських та ін. [687, р. 51]. Наведений факт указує на достатньо вагоме місце луцького городничого в ієрархії волинських урядників.

Городничого призначав великий князь, зазвичай, зі складу місцевої шляхти. У XVI ст. уряд луцького городничого обіймали представники шляхетських родів Загоровських, Сангушковичів, Борзобогатих Красенських. У січні 1539 р. луцьким городничим, який одночасно обіймав уряди ключника й мостівничого, був Петро Загоровський [661, № CXLII, s. 179–180]. З 1546 р. ці уряди займав луцький староста князь Андрій Сангушко(вич) Кошерський. Староста просив господарської згоди на передачу йому урядів: «абыхмо ласку нашу г(о)с(по)д(а)рскую вчынили и тыми врьды: ключом, городничым и мостовничым луцким его осмотрели». Тут натрапляємо на поширену форму передачі держань «до осмотра» правителя [372, № 123, с. 199–200]. У привілеї Жигимонта Августа зазначено, що звернення А. Сангушка ґрунтувалося на бажанні утримувати луцьке староство разом із

завідуванням цих урядів. Мотив і мета пропозиції полягали в кращому утриманні Луцького замку й бажання послугуватися господареві.

Жигимонт Август урахував прохання луцького старости. Умови держання урядів залишалися незмінними, такими, як і пан П. Загоровський «оть насъ заведаль». Формулювалися і обов'язки новопризначеного урядника. Він мав сплачувати до державної скарбниці по 100 золотих «черленихъ» щороку до Різдва Хрестового та щороку мати підготовленими 300 мац жита луцької міри. Урядник мав розпоряджатися зібраними запасами жита лише за наказом короля і великого князя: «где мы ему тое жыто обернути роскажемъ, онъ маєтъ... тую триста мац жыта тамъ на тое мѣстьцо каждаго году посылати» [372, № 124, с. 200].

Традиція поєднання в руках однієї особи декількох урядів зберігалася і в наступні часи. Так, після луцького старости А. Сангушка уряди луцького ключника, городничого й мостівничого обійняв луцький війт І. Борзобогатий. У цьому контексті викликає інтерес запис ЛМ 1560 р. Як впливає з нього, за вказівкою короля і на прохання А. Сангушка, «ключникъ, городъничий и мостовъничий замку его королевское м(и)л(о)сти Луцкого, справъца мытъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьских коморы волынское, войтъ луцкий Иванъ Яцковичъ Борзобогатый» заборгував князю ще у 1555 р. 200 кіп грошей [373 ЛМ № 46, с. 103–104]. Не дочекавшись за п'ять років повернення боргу, Сангушко вимушений був скаржитися королеві. У 1565 р. Борзобогатий уже втратив уряди луцького ключника й городничого. Відтоді за Борзобогатим, крім уряду луцького війта, залишався лише уряд мостівничого [617, арк. 199].

Державні урядники виконували і специфічні функції щодо узгодження інтересів великого князя, міста й численних юридик. Так, у жовтні 1565 р. луцьким ключнику і городничому О. Жоравницькому й мостівничому І. Борзобогатому було вручено королівські листи, де їм заборонено

використовувати на замкових роботах і будівництві мостів костельних міщан і селян Луцького костелу св. Трійці. Щоправда, Борзобогатий відмовився виконувати це розпорядження великого князя [617, арк. 321 зв., 322]. У цій ситуації наочно зіткнулися інтереси представників трьох міських юридик: замкової, міської і костельної, конфлікт між якими тривав не один рік. Водночас, ця інформація чітко вказує на повноваження ключника – виконання замкових робіт, а мостівничого – лагодження мостів.

Отже, городничі й мостівничі виконували функції, які перетиналися із зобов'язаннями інших високих урядників, зокрема старост і ключників. Факт того, що великий князь звертався безпосередньо до городничого й мостівничого, засвідчує їх особистий високий статус і відносну незалежність від старости. Тобто уряди ключника і мостівничого, скоріше, існували паралельно з урядом старости, ніж перебували в його безпосередньому підпорядкуванні. У Луцьку уряди ключника, городничого й мостівничого тривалий час поєднувалися або з вйтівством, або староством, чого не спостерігалось у Володимирі. Тим самим простежувалася тенденція концентрації влади на місцях у руках декількох впливових волинських родин, таких як князі Сангушки, шляхтичі Загоровські, Борзобогаті, які водночас були власниками великих маєтностей.

Зазначені процеси підтверджують існування у ВКЛ традицій поєднання великої власності і влади в обмеженого кола осіб. Фактично, висловлюючись сучасною термінологією, відбувався процес олігархизації, який за слушним визначенням Р. Міхельса увійшов в історію суспільно-політичної думки як «залізний закон олігархії». За визначенням вченого, незмінний соціальний закон полягає у тому, що в будь-якому органі суспільства, що виникає внаслідок поділу праці, «виникає мірою його консолідації власний інтерес, інтерес сам собою і для себе. Але існування власного інтересу в спільноті загалом передбачає існування суперечностей і відмінних інтересів по

відношенню до загального блага. Більш того, унаслідок реалізації суспільних функцій окремі соціальні групи об'єднуються і утворюють органи, які захищають їх інтереси» [383, с. 191–192].

Висновки до розділу 2

Отже, запровадження магдебурзького права у волинських містах поширювалося під польським впливом із урахуванням вітчизняних традицій звичаєвого права. Місцеве самоврядування у волинських містах, що діяло на засадах магдебурзького права, стало логічним наслідком соціально-економічних, суспільно-політичних процесів, що відбувалися у ВКЛ і Польській Короні. Ідеться про відокремлення сільського господарства від промислової праці, інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин, міжнародної і внутрішньої торгівлі, зростання ролі міст, формування нових станів з їх прагненням активної участі у представницькому правлінні тощо. Із наданням магдебурзького права увага держави до інституту самоврядування, і самого міщанства як окремого стану й суб'єкта політико-правових відносин зростала, що засвідчує надання численних пільг та привілеїв великих литовських князів міщанам у сфері торгівлі і митної політики, їх звільнення (за певних умов) від військової служби, розширення поля правової регламентації прав міщан у законодавчих актах ВКЛ, зокрема Статутах ВКЛ 1529 і 1566 рр.

Зазначені процеси засвідчували послаблення патримоніальної влади великого князя, з одночасним посиленням шляхетських прав і свобод. За обсягом своїх прав міщани значно поступалися представникам панівних станів – князів, панів і шляхти. Міські жителі, користуючись перевагами магдебурзького права, відчували значну конкуренцію з боку землевласників, що господарювали в місті й на прилеглих територіях, а також від жителів, які проживали на численних юридиках, порушуючи права міщан на зайняття ремеслом, промислами й торгівлею. Міщани не були вільними від влади

старости як намісника великого князя, а також від рішень земського суду в тяжбах зі шляхтою. Численні скарги міських урядників і міщан великому князю на зловживання старост, які позбавляли міських жителів частки своїх привілеїв, засвідчували поширення такої практики у волинських містах. Староста поставав посередником між містом і великокнязівською владою, оскільки за ним залишався нагляд за дотриманням закону і правил співжиття: усі жителі міста платили загальнодержавні податки, виконувати свої зобов'язання щодо захисту країни від ворога, брали участь в утриманні й відбудові замку, а, відповідно, підпадали під юрисдикцію старости. За таких умов закономірно поставало питання про розмежування повноважень між органами державної влади, що її уособлював уряд старости та містами, як суб'єктами права.

Складна система самостійних урядів, загалом не підпорядкованих один одному, зі змінними, інколи паралельними функціями не була ефективною. Поряд зі старостами управлінський вплив на міста здійснювали такі урядники, як маршалок Волинської землі, ключник, городничий й мостівничий та ін., кожен із яких відповідав за свою ділянку роботи, де окремі з них мали право суду над підлеглим населенням. Загалом до обов'язків означених урядників входив нагляд за порядком у місті, утримання в належному стані міських і замкових споруд, мостів, збиранні податків, виділення земельних ділянок тощо. Специфічну функцію особи, яка розглядала апеляції єврейського суду виконував луцький ключник.

У XVI ст. простежувалася тенденція концентрації влади на місцях у представників впливових волинських родин шляхом поєднання в одних руках декількох урядів. Достатньо поширеним явищем у діяльності волинських урядників було зловживання своїм владним становищем і можливостями. Мало місце порушення норм і правил суспільного життя, зокрема у частині перебирання на себе повноважень органів самоврядування

в містах, приховування податків, установлення нових мит, неякісного виконання будівельних робіт щодо утримання в належному стані оборонних споруд та інфраструктури міста: мостів, доріг та ін. Система взаємин, що панували в тогочасному суспільстві, створювала підґрунтя для поширення корупції, яка, своєю чергою, виконувала функцію регулювання соціальних відносин, оскільки інших мереж і форм соціальної організації бракувало або вони перебували в стадії становлення.

Основні положення розділу викладено здобувачем у таких публікаціях: [67; 69; 79; 80; 82; 88; 93; 97].

РОЗДІЛ 3

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ САМОВРЯДУВАННЯ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ

3.1. Інституалізація місцевого самоврядування в державних містах

Інституалізація магдебурзького права в м. Луцьку. Луцьк отримав магдебурзьке право 30 жовтня 1432 р. за привілеєм польського короля Владислава (Ягайла). Король дарував князям, прелатам, боярам, воїнам і шляхтичам та іншим жителям Луцької землі права й вольності, «якими користуються прелати, барони і шляхта Польського королівства». Привілей вказав на етнічний склад названих груп населення: поляки («*polonis*»), тевтони («*theutonicis*»), русини («*rutchenis*»). Їм надавалося «тевтонське право», а іудеям та вірменам таке право, яким користувалися іудеї і вірмени Кракова і Львова [21, № I, с. 2].

Король Польщі 1432 р. гарантував перебування Луцької землі та її жителів у складі Польської Корони, недопущення в ній жодного іноземного панування. Волинь, однак, залишилася у складі ВКЛ. Принципово важливим було гарантування подальшого самостійного існування тут церкви грецького обряду: «також руські церкви, або церкви грецького обряду, і самі не будемо спустошувати і перетворювати на церкви римського обряду і не дозволимо робити цього іншим». Заборонялося змінювати віросповідання будь-якої людини, незалежно від її статі та статусу на користь римської церкви: «а також жодну особу грецького обряду, незалежно від статі та статусу, силою не будемо і не дозволимо наvertати до римської церкви» [Там само]. Отже, однією з головних засад запровадження магдебурзького права на Волині було декларування міжконфесійної толерантності й запобігання політики прозелітизму.

Порушено там і питання організації системи оподаткування в краї. Правитель звільняв селян (кметів) від податків, «які старости до часу звикли збирати для нас і наших нащадків». Це був перший крок до врегулювання соціально-економічних відносин в Луцькій землі на нових правових засадах. Адже Владислав (Ягайло) поступався часткою своїх надходжень, оскільки йшлося про податки й повинності. Лист не дає відповіді щодо причин цієї ухвали, а також детального розподілу надходжень Луцької землі. Політика центрального уряду відносно міст, як джерел поповнення державної скарбниці, залишалась незмінною, оскільки наприкінці привілею вказано: «У майбутньому необхідне за старим звичаєм будуть зобов'язані давати» [21, № I, с. 2]. Як уже йшлося, привілей мав важливе політичне значення – намагання залучити Луцьку землю до Польської Корони. Магдебурзьке (німецьке) право надавалося не місту, а жителям Луцької землі, що вказує на міцні зв'язки міста з його землею. Вочевидь місто щодо права не виділилося зі складу землі. Для міст ВКЛ XIV–XV ст. однією з характерних ознак була «єдність землі» з її центром [453, с. 358–362]. Відповідно, у привілеї не порушувалося питання організації влади в місті Луцьку.

Іншій привілей на магдебурзьке право, вже безпосередньо місту Луцьку, (де зазначено структуру, функції, повноваження й порядок формування міського уряду та ін.), надано 31 липня 1497 р. великим князем Олександром [21, № IV, с. 13–15]. Є велика доля вірогідності, що між 1432 і 1497 рр. Луцьк отримував й інші привілеї. Польський дослідник Ю. Бардах, зокрема, зазначав, що не завжди магдебурзьке право, особливо в XV ст., приживалося, як це відбулося в Луцьку 1432 р., де воно занепало «унаслідок опору господарських урядників». У результаті, його надання неодноразово повторювалося [665, s. 89].

Наступність правової традиції і практики функціонування магдебурзького права в Луцьку в привілеї 1497 р. засвідчено зверненням великого князя до «бурмистрів, радців і всього нашого луцького

поспільства», що підтверджувало факт існування там самоврядних інституцій та їх певне юридичне закріплення. За привілеєм місто й замок перетворилися на дві юридично самостійні одиниці, оскільки правитель звільнив жителів міста від замкових судів та їх влади й передав право суду над ними вїйту й радцям. В умовах дії магдебурзького права визначено й порядок самоврядування в місті, статус і надходження вїйта, виборність радців, організацію міського суду [86, с. 105].

Характерною особливістю всіх відомих привілеїв на магдебурзьке право – обов’язкова вказівка на відміну, ліквідацію або заміну раніше чинних правових норм на магдебурзькі. Не був винятком і привілей 1497 р. Луцьку. У ньому сказано: «замість руського або волинського, або якогось іншого права, яке вони мали раніше, надаємо їм на вічні часи право тевтонське, яке називається магдебурзьким». Там містився припис здійснити відповідну заміну, але не повну ліквідацію тодішніх норм права: «усуваючи усі права, правила і звичаї, які це магдебурзьке право найчастіше порушують» [21, № IV, с. 13]. Магдебурзьке право надано «на вічні часи», що також було певною усталеною для Середньовіччя формулою. У Луцьку також відновлювалася влада вїйта (*adocatiam de novo instituimus et prasantibus dotamus*), що підтверджувало факт існування цього уряду в попередні роки.

Жителям Луцька наказано керуватися магдебурзьким правом, «без жодного винятку, в усьому, що постановляє право, підкорятися вїйту і радцям» і нинішнім, і прийдешнім. Ця частина привілею важлива з погляду з’ясування складних питань дії цього права. Сфера поширення норм магдебурзького права в Луцьку охоплювала не лише жителів міста, а й передмість, на що прямо вказано в листі: «...усі мешканці міста разом і кожен окремо, *а також ті, які живуть навколо нього* (курсив А. Б.)» [68, с. 9].

Луцьк, як й інші міста з магдебурзьким правом, отримав право тричі на рік проводити ярмарки. Організовувати їх потрібно було «згідно зі звичаєм»: перший – перед неділею, найближчою до свята Вознесіння Господнього

(свято належить до рухомих і випадає на 40-й день після Великодня); другий – перед святом Святого Михайла (21 листопада); третій – перед святом Святої Агнеси (21 січня). У привілеї 1497 р. зазначено, що кожен ярмарок у Луцьку мав тривати тиждень та проводитися два з них – на православні свята, третій – на католицьке [85, с.168]. На ярмарках у Луцьку «ніхто з купців без згоди радців не має права продавати або купувати у цьому місті». Виняток складали купці з Вільна (Вільнюс) і Троків (Трокай), що мали таке пільгове право у ВКЛ «з особливого дозволу наших попередників» [21, № IV, с. 14].

Через півстоліття – у 1552 р., з огляду на зростання обсягів торгівлі, місту було надано право на проведення трьох уже двотижневих ярмарків [21, № V, с. 22]. Для порівняння: у Полоцьку 1498 р. дозволено проводити в місті тричі на рік двотижневі ярмарки [451, Вып. 2, с. 155]. А громада Києва 1514 р. отримала право на проведення двох щорічних ярмарків [52, с. 56].

Луцьку дозволено мати свою вагу (важницю) і воскобійню. На виробках із воску («відливках»-кругах) виробники мали ставити свій знак. Зі сфери цієї діяльності не потрібно було «нічого оплачувати війту». Отже, воскобійню за привілеєм Олександра 1497 р. війтові не підпорядковано. Установлено також одноразову міру оптової купівлі воску (не менше чотирьох каменів воску) для іноземних купців. Усім шинкарям «разом і кожному окремо» вказано користуватися єдиними й точними мірами, які повинен був мати луцький війт як гарант захисту прав покупців. Певне уявлення про розміри «луцької міри» дає привілей на магдебурзьке право Луцьку 1497 р., де йдеться про те, що війт буде мати «одну міру для овочів ємністю в одну чверть і іншу міру для меду, як і усі, хто там продає і купує, будуть зобов'язані використовувати, і для себе він цією ж мірою буде вимірювати, за звичаєм нашого міста Вільна» [21, № V, с. 14].

Помітних утрат трудовим ресурсам завдавали грабіжницькі турецько-татарські напади. Відповідно міські урядники прагнули розселяти людей на

вільні та незаселені території Луцька та його околиць. Передбачено заселення і «незайнятих єврейських місцевостей» навколо міста. Положення листа «незайняті єврейські місцевості» в Луцьку вказує на те, що території, де колись проживали євреї, стояли пустою. Зокрема, така ситуація склалася внаслідок виселення 1495 р. великим князем литовським Олександром євреїв із ВКЛ. Вигнання торкнулося багатьох єврейських общин. Від євреїв звільнено міста Брест, Гродно, Трокай, Луцьк, Володимир, Київ [51, с. 255–265]. В освоєнні незайнятих територій міста й передмість перевагу надано луцьким міщанам. Їм дозволяли селитися «в кращих місцях». Мета цієї політики – «збільшення кількості мешканців міста» [21, № V, с. 15].

Луцькі міщани не лише отримали відповідні права й вольності, разом із ними зростали їхні зобов'язання перед верховною владою і містом: «У часи загрози від ворогів, хоча мешканці зобов'язані захищати стіни міста, однак, якщо ворог буде мати перевагу, усі мусять зібратися до нашого військового табору, і там разом з мешканцями тієї землі стійко боротися, щоб вигнати ворога» [21, № IV, с. 15]. Отже, луцькі міщани мали виконувати військову повинність не лише через зміцнення замку та інших оборонних споруд, а й у часи безпосередньої загрози життю міста своєю фізичною присутністю у війську.

За магдебурзьким правом, міський уряд формувався через процедуру виборів. Право обрання половини складу радців луцького уряду належало війтові: «Війт буде обирати також половину радців щороку, іншу половину буде обирати міське поспільство» [Там само, с. 13]. Із записів Луцької замкової книги 1560–1561 рр. видно, що кількість членів міського уряду, які працювали разом, не нараховувала й десяти осіб. У жовтні 1561 р. до підстарости луцького замкового уряду Бориса Сиви звернувся луцький війт Іван Борзобогатий, а також Григорій Посолейко, Степан Ленкович, Томило Костюкович, Міцко Яцкович, Васко Лук'янович і Федір Грибкович (яких у книзі записів ідентифіковано як бурмистрів) із питанням узгодження

суперечок, що виникли між власниками юридик Жидичинського монастиря і костелу св. Марії в Луцьку [342, № 307, с. 436–437]. Така велика кількість «бурмистрів», навіть із урахуванням того, що чотири бурмистри на рік щоквартально головували в раді, вимагає пояснень. Вочевидь, писар луцького замкового уряду записав в книгу й назвав бурмистрами всіх членів зібрання, не поділяючи їх на бурмистрів і радців. Оскільки в наступному записі замкової книги від 28 жовтня 1561 р. ті ж урядники, крім відсутнього Міцка Яцковича, записані вже як «бурмистры и радцы места Луцкого» [342, № 333, с. 459–460]. Раніше запис книги від 17 грудня 1560 р. визначав згаданих Г. Посолейка, С. Ленковича і Томилу (Костюковича) як луцьких радців, які разом із луцьким війтом І. Борзобогатим поставали відповідачами у справі несвоєчасної сплати мита луцькому костелу св. Марії, [342, № 21, с. 165]. Записи Луцької замкової книги за жовтень – грудень 1561 р., які ідентифікують одних і тих же людей як бурмистрів і радців, засвідчує факт того, що бурмистри в луцькому уряді обиралися, як того вимагали норми магдебурзького права, із числа радців і очолювали раду через ротацію.

Число радців не всюди й не завжди було однаковим. Так, наприклад, у Кам'янці, їх кількість коливалася між 9-ма і 11 [124, с. 526]. У Полоцьку війт особисто обирав із полоцьких міщан і призначав на посади 20 радців – «половину закону римського, а половину другу з грецького». Призначені війтом радці разом з ним вибирали двох бурмистрів – католика та православного. Війт, бурмистри й радці спільно вирішували всі міські справи [451. Вып. 2, № 202, с. 156]. У Києві щороку поспільство обирало міський уряд – нову раду – чотирьох радців правлячих («урядників рочних» або «сегорочних»), які щокварталу виконували функції бурмистра. На час відсутності в місті бурмистра його заступав старший радця. Правлячі радці, коли закінчувався термін перебування їх на уряді, вважалися радцями «старої» ради. Радці «старої» ради нерідко виконували функції лентвійтів, з-поміж них обирали кандидатури на уряд війта [52, с. 118]. У Києві чисельність міських урядників

могла сягати 12 осіб [Там само, с. 50–51]. Отже, незважаючи на певні спільні принципи формування міських урядів, мали місце й регіональні особливості.

Рада займалася благоустроєм міста, приватними справами міщан, виконувала адміністративно-поліційні функції, а також здійснювала суд у цивільних справах. Зі змісту привілею випливає, що бурмистр очолював раду, рада разом з війтом виносили вироки й ухвалювали важливі для міста рішення. Лава (лавничий суд) складалася із семи лавників (присяжних) на чолі з війтом, а тому цей суд ще називався війтівсько-лавницький. Щоправда, часто в лавничому суді головував не війт, а лентвійт. Якщо поточні справи та управління містом здійснювала рада, то судова влада у цивільних і кримінальних справах належала лаві. Свідченням тому – запис у Луцькій замковій книзі 1560–1561 рр. від 22(23) травня 1561 р. У контексті справи про вбивство луцькими міщанами боярина Васковича сказано: «коли лантвоить луцкии з лавники луцкими на том праве засели...» [342, № 170, с. 304–305].

Уявлення про приблизний склад луцького уряду дає опис процедури присяги 23 червня 1569 р., яку давали жителі приєднаних до Польщі територій, у тому числі міські урядники, після укладання Люблінської унії. За особами князівського та шляхетського походження присягу складали урядники міста, зокрема бурмистр Василь Лукашевич, три радці – Юско Щока, Іван Андросович, Міско Клавша й міський писар Богуш Ванкович, лентвійт Степан Маскович, війтівський писар Іван Панкович та сім лавників (Яцко Степанович, Ян Андрієвич, Петро Дубовяк, Яцко Лецкович, Самойло Максимович, Федір Юревич, Дмитро Андрієвич); за ними дев'ять цехмістрів, а також десять міщан, обраних від поспільства «за себе и за все посполство мещанъ Луцкихъ». Окремо присягали представники етноконфесійних громад міста – четверо вірмен, п'ять євреїв, п'ять караїмів [620, арк. 259–259 зв.]. Отже, до складу луцького «местского» уряду на той час входили чотири

радці, один із яких виконував обов'язки бурми́стра, міський писар, лентвійт, сім лавників, війтівський писар.

Однак чіткого поділу на раду й лаву в Луцьку не було. Вирішення судових справ, зазвичай, здійснювали на спільних зібраннях обох колегій під керівництвом війта або лентвійта. Як зауважував М. Грушевський, незважаючи на свою специфіку й коло повноважень, рада й лава в містах ВКЛ часто сприймалися як одне ціле і у фундаційних привілеях уряду, і в міській практиці, і в поглядах сучасників [171, с. 344]. Зокрема, у привілеї Кременцю сказано: «...обивателі м. Кременця теперішні й будучі повинні будуть судитися тільки магдебурзьким правом ... перед бурми́стром і райцями, а більше перед ніким» [21, № IX, с. 40–41].

Місце засідань луцького міського уряду, за відсутності тривалий час у місті ратуші, відбувалося у війтівському домі, будинках бурми́стрів і лише з другої половини 60-х рр. XVI ст. у приміщенні луцької ратуші [26, № LIX, с. 167; № LX, с. 169; 302, с. 421].

Лентвійт, як заступник війта, був другою особою після війта. Він мав дотримуватися лише норм, дозволених привілеями, зокрема щодо стягування мита з луцьких міщан та прибулих до міста купців і гостей. За відсутності війта лентвійт головував в міському уряді й судовій колегії. Зазвичай, лентвійта призначав війт. Однак у Луцьку певний час існувала практика обрання лентвійта з відповідним затвердженням його кандидатури великим князем. Обирати і «встановляти» лентвійта мали лише бурми́стри та радці разом із «поспільством» міста, а староста мав «того ему прийняти» й повідомити велику княгиню Бону про обрання луцького міського урядника. І лише після цього «волею нашою оно́го лантвойта им мети» [661, № CCCXXIV, s. 401–402].

Фігурантом великої кількості справ тостає писар «местский». За умови безграмотності частини членів міського уряду, вага і значення писаря значно зростали. При вступі на уряд він давав присягу. Міський уряд мав свою

печатку, якою завіряли важливі акти, наприклад підтвердження на земельні володіння, зокрема Жидичинського монастиря [342, № 307, с. 437]. У привілеї на право безмитної торгівлі на території ВКЛ і Польської Корони 1569 р. зазначалося, що митне звільнення набуватиме чинності за умови, що луцькі міщани пред'являтимуть копію «цього листа, скріплену луцькою міською печаткою».

До виконання розпоряджень міської влади залучали міського кликуна. Будь-яка справа не набирала чинності, якщо вона не була «обволонана» (озвучена) кликуном у людних місцях, зазвичай, на ринковій площі. 1564 р. на луцького лентвійта В. Костю скаржився писар луцької митної комори єврей Маркович про відмову надати йому міського кликуна, який би оголосив міщанам, щоб вони допустили митника описати всі їх нові товари [616, арк. 11 зв.]. У разі призначення господарського або міського урядника, яке відбулося без «обволання», зацікавлена сторона могла оскаржити це в судовому порядку, і домагатися невизнання навіть великокнязівського указу, мотивуючи це тим, що було порушено важливий звичаєво-правовий атрибут процедури зайняття уряду. Вочевидь ця середньовічна традиція оприлюднення важливих рішень і, відповідно, їх легітимація дійшла до сьогодення, коли закони або інші державні нормативно-правові акти в Україні набувають законної сили лише з часу їх опублікування в центральній пресі.

Найнижчий щабель у службовій ієрархії займали підвойські й міські слуги («служебники», «*slugi mieyskie*»), яких призначав війт і вони виконували функції не лише війтівських слуг, а й усього «местского» уряду [342, № 22, с. 165–166; № 62, с. 205–206]. Міські слуги виконували функції судових розсильних, підвойські – судового пристава та ін.

Специфіка привілею 1497 р. Луцьку полягає в тому, що головне місце в ньому займали положення про війта й війтівство, зокрема організацію війтом судової та господарської діяльності, визначення його повноважень і

надходжень. Першочергово війтівсько-лавничий суд виконував в Луцьку роль органу міського самоврядування. Положення про раду, її формування, склад, діяльність на чолі з бурмистром не випадково розміщені в пунктах наприкінці привілею і прописані менш детально. Однак адміністративні повноваження луцької громади з часом посилювались і переходили до міської ради. За лавничим судом залишилася судова влада та деякі адміністративні функції (завіряти угоди), що не заважало судові займати важливе місце в міському житті.

Після надання привілеїв на магдебурзьке право Луцьку (1432, 1497), місту дарувалися нові або підтверджувалися попередні «права і вольності» у великокнязівських листах, які мають аутентичну назву «привилей потверженъ», а також «привилей», «потверженъ» 1498, 1500, 1501, 1502, 1503, 1507, 1511, 1549, 1552, 1558 і 1569 рр. У підтверджувальних привілеях питання особового складу міських урядів (ради і лави), умов обрання, організації роботи в Луцьку не порушували. Привілеї підтвердили основні положення, пункти, артикули й клаузули попередніх привілеїв місту на магдебурзьке право, уточнили або розширили окремі їх положення, постановляючи, щоб це мало «обов'язкову і вічну силу» [70, с. 321–327].

У контексті дослідження дії магдебурзького права в Луцьку важливим видається зміст рішення «вироку» великого князя на позов міщан проти луцького війта від 24 червня 1511 р. Правитель заявляв: якщо міщани в діях війта помітять «кривду», у такому разі ті з них, хто побажає, може вийти з-під присуду магдебурзького права, «ино им вольно хто вѣсхочетъ, опустивши право Немецкое «свое» та «добровольно нехай входить изъ Немецкого права въ право городовое подъ присудъ старостинъ» [518, № 131, с. 728]. Отже, Жигимонт I дозволив луцьким міщанам самотійно розв'язувати питання свого юридичного підпорядкування: міській владі або владі замкового уряду, що є знаковим для з'ясування особливостей функціонування в Луцьку магдебурзького права.

Луцький війт. Ефективність управління містами завжди залежала від декількох головних чинників: правильної організації місцевої влади, характеру взаємодії між центральною й місцевою владами, а також професіоналізму і компетенції тих, хто править. У цьому контексті науковий інтерес викликає постать війта, який за часів панування магдебурзького права залишався проміжною ланкою між громадою міста й великим князем або польським королем. Головний обов'язок війта полягав у контролі за порядком, що мав сприяти примноженню міської і державної скарбниці, зокрема за рахунок збирання податків та зборів. Війт відповідав за систему місцевого самоврядування, у тому числі й у сфері організації суду, готовності міста та його жителів до виконання повинностей і господарських робіт, обов'язкових в масштабах князівства.

Загалом можна говорити про інститут війтівства, оскільки людина, яка обіймала уряд війта, уособлювала сукупність прав та обов'язків, спрямованих на виконання завдань центральної влади, включаючи організацію належного управління окремими сферами життєдіяльності міста. До його уряду належали так звані війтівські земельні угіддя і маєтності в місті та за його межами, які додавалися до міських зборів і забезпечували йому чималі надходження. Верховна влада була зацікавленою в збільшенні прибутків війтівства, адже від його вмілої організації залежали статки, насамперед міста, тобто чим більше місто збагачувалося завдяки успішному функціонуванню в ньому війтівства, тим більше отримувала надходжень державна скарбниця. Тому діяльність головних міських урядників перебувала в полі зору центральної влади, яка контролювала, стимулювала та карала їх в разі невиконання покладених на них обов'язків.

Війт був ключовою фігурою «местского» управління в містах ВКЛ і Волині. Призначення війта було в компетенції великого князя. Уряд війта, зазвичай, поєднував у своїх руках адміністративну й судову владу. В його підпорядкуванні перебував відповідний адміністративний апарат, до якого

входили війтівський писар і слуги. Перший відомий привілей на магдебурзьке право Луцьку, у якому регламентовано повноваження луцького війта, – привілей великого князя Олександра 1497 р. Натомість, інститут війта в Луцьку існував задовго до отримання містом привілею 1497 р. Першим виявленим автором луцьким війтом був Вацята (22.12.1461) [AS. Т. I. № LVI, s. 53–54]. Інший луцький війт Труш 1490 г. представляв луцьких міщан під час продажу дому в Луцьку Онишком Вітонизьким княгині Марії Семеновій Ровенській [659, № XCVII, s. 92]. Наступним війтом був Ян Сигнатор (09.07.1501) [690, № 357, р. 230].

Привілей 1497 р. регламентував повноваження війта і його високий статус: «отже, щоб усі мешканці міста разом і кожний окремо, а також ті, які живуть навколо нього, за посередництвом цього права, без жодного винятку, в усьому, що постановляє право, підкорялися війту і радцям» [21, № V, с. 14]. Разом із піднесенням війтів і зростанням їх доходів, попередні права й певні статки втрачали старости, що загострювало між ними стосунки і приводило інколи до конфлікту між «землею» та містом, тобто між старостивською (замковою) юрисдикцією і міською. Наприклад, у Полоцьку воєводи боролися за повернення під замкову юрисдикцію якомога більшої кількості міщан. Припинити протиправні дії полоцьких воєвод удалося лише після передачі в їх руки влади війта [353, с. 17]. У Луцьку відкритої боротьби старост з урядом війта за вплив і підпорядкування населення міста не виявлено.

Головною функцією війта була судова. За привілеєм 1497 р. війт отримав у кримінальних справах та справах управління містом «повну свободу дій як встановлено за магдебурзьким правом». Будь-яку апеляцію радці мали передавати війту, «від війта ж нехай не буде жодної апеляції, хіба що в нашій (великого князя – А. Б.) присутності» [21, № IV, с. 13]. Отже, луцькому війтові належало право суду в кримінальних злочинах, як це практикували у Вільні (Вільнюсі) й Києві. У 1552 р. Жигимонт Август

підтвердив Луцьку всі «вольності» міста, а війт разом із міськими радцями отримали право суду в ярмаркові дні або «присудъ ярмаречный», який вони ділили навпіл між собою [371, № 154, с. 202].

Матеріально-фінансове забезпечення уряду війта в Луцьку складалося з надходжень, серед яких — дві корчми, звільнені від великокнязівських податків; прибутки у чверть денарія з усіх податків, подарунків, судових виплат, грошових покарань і будь-яких випадкових доходів. Війт відповідав за дотриманням в Луцьку «єдиної і точної» вагової міри. Луцьку воскобійню війтові не підпорядковано [21, № IV, с. 14]. Привілеєм 1508 р. жителям Волинської землі війту заборонено збирати «помірне» з князівських і панських людей. Йому наказано: «по-старому тоє померъное брати з мещанъ а з гости» [691, № 363, р. 280]. Положення луцького привілею щодо повноважень війта загалом вписувалися в тодішню практику функціонування магдебурзького права в містах ВКЛ, оскільки за привілеєм 1497 р. луцький війт отримував пільги й надходження, «як засновано і встановлено нашими попередниками у Вільні» [96, с. 7]. У Вільні, крім названих у луцькому привілеї війтівських доходів, серед міських податків і «вин местских» до державної скарбниці йшло два гроша, а війту з бурмистрами — третій гріш. Причому з того «третього гроша» війтові належало дві третини, а бурмистрам третя [691, № 227, р. 205].

У подальшому реальні доходи луцького війта зростали. Так, згідно з люстрацією луцького замку 1552 р., війт (І. Я. Борзобагатий) отримував такі надходження: від продажу горілки — 160 кіп грошей; із помірного (від збіжжя) — 40 кіп; із найму чотирьох будинків у місті, що йому належали — 40 кіп; від воскобійні — 20 кіп; від лазні — 15 кіп; від яток — 60 кіп; із присуду і платежу вин — 100 кіп грошей. Окрім того, він отримував натурою від продажу м'яса сільськими жителями «по плечку від кожного бидла» тощо [22, с. 175]. До того ж 1566 р. луцький війт здавав в оренду свої доходи від війтівства луцьким євреям [618, арк. 136].

Війт виконував доручення верховної влади, зокрема щодо збору грошового податку на потреби оборони держави «серебщини» в 1551 р., в містах і волостях ВКЛ збирали «через самых войтов и мещан» [371, № 141, с. 179–182]. У 1552 р. в Луцьку обсяг цього податку порівняно з 1529 р. зріс більше, ніж удвічі – від 30 до 70 кіп грошей [12, с. 133–134]. До повноважень війта входив контроль над зберіганням єдиних і точних мір, що використовували під час торгівлі в Луцьку: «щоб, якщо хтось з цих шинкарів буде спійманий на тому, що використовує меншу міру, був покараний війтом відповідно до того, наскільки він відступив від прийнятої міри» [21, № IV, с. 14].

Певний інтерес викликає порядок переходу луцького війтівства з одних рук в інші. У містах ВКЛ і Польської Корони уряд війта й війтівство передавалися у спадок, продавалися, обмінювалося на маєтності, заставлялися на умовах оренди. Його викупали представники верховної влади, як це зробила королева польська і велика княгиня литовська Бона в 1536 р. за 450 кіп литовських грошей [661, № L, s. 52–54]. У січні 1548 г. луцьке війтівство продано І. Я. Борзобогатому за 600 кіп грошей [21, № XIV, с. 52–56].

Специфікою існування інституту війтівства було те, що війтам не заборонялося поєднувати в одних руках низку дохідних урядів в тогочасній ієрархії, чим вони неодмінно користувалися. Характерна у цьому аспекті постать І. Я. Борзобогатого, який одноосібно обіймав уряди луцького війта, ключника, городничого й мостівничого. До того ж він постає в актах як номінований («нареченный») владики Володимирський й Берестейський. За матеріалами справ вочевидь простежується і така шкідлива для урядової діяльності практика як «родинність» або клановість, оскільки для виконання обов'язків, пов'язаних із управлінням війтівством Борзобогатий залучав численну родину, зокрема синів та племінників, причому їм віддавав найприбутковіші уряди. Так, наприклад, племінникові Івана Яцковича

Борзобогатого Іванові Олехновичу доручено виконувати обов'язки цельника, тобто відповідального за збирання мит [660, № CDLXXI, s. 453].

Матеріали гродських книг дають багато свідчень щодо напрямів діяльності І. Я. Борзобогатого з родиною у сфері торгівлі та промислів, виконання ними відповідних зобов'язань. Користуючися своїм службовим становищем, фінансовими можливостями Борзобагаті намагалися опанувати найприбутковіші галузі економіки луцького війтівства, якими були виробництво хліба та продукції лісового господарства. Розвиваючи деревообробні промисли, луцький війт залучався до торгівлі продукцією з деревини, зокрема й міжнародної. Великі обсяги та інтенсивність торгово-економічних операцій, які проводив луцький війт, засвідчували його багатство й могутність. Щоправда, на середину 60-х рр. XVI ст. Борзобагатий утрачає частину своїх урядів, а згодом й саме луцьке війтівство.

Відомі непоодинокі факти зловживання війтами своїм високим становищем. Непрямим підтвердженням тому – вирок Жигимонта I Старого від 24 червня 1511 р. на скаргу луцьких бурмистрів й радців разом із міщанами на свого війта Я. Сигнатора, який нібито почав присвоювати собі доходи від мит, що йому не належали: «штожь де он платы и доходы наши местские вси на сбе беретъ, а нам съ того помочы жадное нетъ». Війт, своєю чергою, апелював до привілею Олександра на «тыи платы и доходы». Лише після зіставлення свідчень з обох боків великий князь разом із панами радою ухвалив рішення, у якому вказано на те, що «намъ не годиться привили брата нашего рухати» [518, № 132, с. 728–729]. Розпорядження Жигимонта I полягало в наказі луцькому війтові запроваджувати й брати лише ті податки та збори, які дозволяв привілей Олександра. У «вироку» привілей Олександра не датовано, однак не важко припустити, що ним був саме привілей 1497 р. Луцьку на магдебурзьке право, у якому вперше чітко визначено доходи луцького війта.

Дружиною луцького вйта Яна Сигнатора була Софія Котовська, яка перебувала в родинних зв'язках із наступним луцьким вйтом Яном Котовським. Про рівень заможності луцького вйта свідчать такі факти. 1528 р. луцького вйта, зем'янина Я. Котовського включено до переліку осіб, на яких, за постановою віленського сейму, покладено обов'язок постачати коней на земські потреби [660, № CCCXI, s. 321–326, 503].

Отже, луцький вйт був ключовою фігурою в системі міського самоврядування Луцька. Він мав правовий імунітет і займав вищу сходинку в ієрархії міських урядників, набуваючи поступово право вищої адміністративно-судової інстанції для міщан, що перебували під юрисдикцією магдебурзького права. Повноваження вйта в місті визначалися великокнязівськими привілеями. У Луцьку уряд вйта відомий задовго до прийняття містом привілею 1497 р. на магдебурзьке право. У зайнятті урядів вйтів та інших дохідних урядів простежується наявність родинних зв'язків, що засвідчує поширення у сфері суспільно-політичних відносин такого явища як непотизм.

Історія становлення і розвитку луцького вйтівства засвідчує перетворення цього інституту на важливий суб'єкт суспільних відносин. Вйта разом із іншими впливовими міськими урядниками: лентвійтом, бурмистрами і радниками, міським і вйтівським писарями, лавниками і цехмістрами – можна віднести до місцевої політичної еліти, становлення якої тісно пов'язано із запровадженням місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права.

У дослідженнях еліт загалом і місцевої зокрема, важливим є питання щодо параметрів її рекрутування, яке може відбуватися у вигляді відкритого доступу до еліти або ні. Закритою еліта стає тоді, коли процес рекрутування має самовідтворюваний характер [250, с. 11]. У такому разі еліта поповнюється не природним шляхом – конкуренції і відбору найкращих, а передбачає низку жорстких умов (соціальне походження, етноконфесійна

належність, високий майновий ценз та ін.) й здійснюється через кооптацію нових членів до елітного угруповання. Історія луцького війтівства – наочне свідчення того, що процес місцевого елітотворення тяжів до закритості, що підтверджується фактами «приватизації» війтівського уряду колом близьких родичів.

Специфіка реалізації владних повноважень і суду в діяльності луцьких урядників. До компетенції міського самоврядування, що організовано і діяло на правових засадах магдебурзького права, належало широке коло адміністративно-судових та господарських питань, які забезпечували життєдіяльність міста, створювали умови для вільного розвитку ремесла й торгівлі. Ефективність дій міської влади значною мірою залежала від декількох головних чинників: а) ступеня свободи міського самоврядування, його здатності захищати права та інтереси міста й міщан від свавілля центральної влади і місцевих магнатів; б) якісного складу міських урядників, включаючи їх професійні та моральні характеристики; в) розподілу обов'язків між окремими владними структурами, уникання паралелізму й дублювання в їхній діяльності, виконання ними невластивих для них функцій, а також, г) рівня правової культури і свідомості міщан, згуртованості міської громади, здатної впливати на своїх урядників, контролювати їх, і, в разі потреби, змінювати.

Однією з головних проблем, з якою стикалася «местска» влада – брак чіткості у правовому регулюванні суб'єктів соціальних відносин, що належали до різних юрисдикцій. У роботі міського суду найбільш складними були справи, коли позивач і відповідач перебували під юрисдикцією різних суб'єктів права – замкового уряду або магістрату. Так, 1561 р. справу луцьких міщан шевців М. Пілецького і В. Дорошковича, які були звинувачені у вбивстві підданого князя М. Четвертинського із Яровиці боярина І. Васковича, мав розглядати міський суд у складі лентвійта та лавників. Однак князь вимагав судити їх не магдебурзьким, а земським правом, «иж головизна раны самых

шляхть, слуг и подданных их не мають быти сужоны от мещан правомъ маетборским, але земским на што и Статут Земский показал» [342, № 170, с. 304–305]. Тут йдеться про положення Статуту ВКЛ 1529 р., де сказано що «мещане мест наших и всих подданных наших, и духовних, и светских, за раны и за головщины (вбивство – А. Б.) людем, селяном нашим, и подданных наших правом земским мають справедливость чинити» (розд. VI, арт. 19). Оскільки міський суд не бажав передавати справу до замкового суду, князь Четвертинський звернувся до великокнязівського суду.

Певні правові колізії виникали в місті, коли справа торкалася суду над євреями, оскільки вони вилучалися з-під юрисдикція магістрату. Судова влада над євреями належала старостам, часто «суддями жидівськими» були підстарости, інколи суд над євреями доручався іншим урядникам, наприклад ключникам [51, с. 92]. Однак траплялися випадки, коли міський уряд, порушуючи існуючі правила, брав на себе право судити євреїв. На початку вересня 1564 р. на луцького міщанина П. Щетинку скаржився єврей Шлонкович, підданий князя Я. Сангушковича із села Несухойжи. Коли Шлонкович супроводжував на луцький замковий уряд затриманого ним свого боржника, на нього напав Щетинка, побив його і звільнив затриманого [616, арк. 197]. Однак луцький вїйт І. Борзобогатий відмовився судити земським правом міщанина, мотивуючи це тим, що луцькі міщани за скаргами на них сторонніх осіб мали судитися магдебурзьким правом [Там само, арк. 206 зв.]. Отже, єврей Шлонкович, як підданий князя, для захисту своїх прав й винесення відповідного вироку в цій справі скористався правом звертатися до старостинського суду.

У квітні 1566 р. господарський тіун Васко скаржився про напад луцьких міщан на в'язницю в селі Гнідава, переведення ними звідти єврея Ш. Гошвича до луцької в'язниці й бажання судити його власним судом, за звинуваченням його у вбивстві якогось купця – «турчина», поза судом луцького ключника. За цією справою надійшла заява луцького «подключаго»

Л. Лясоти про відмову луцького лентвійта М. Кобильського видати йому єврея Гошвича. Зокрема, Л. Лясота «заручив» лентвійту М. Кобильському, луцьким радцям й бурмистрам Г. Посолейку, В. Щетинці, М. Клавші в десяти тисяч копах грошей на короля, щоб луцького єврея Ш. Говшича без уряду пана О. Жоравницького (ключника й городничого луцького) не судили. Тоді луцькі міщани заявили: «Ми дей на заруки жадные, так и на врьд ключовой не дбаем». Вони вимагали «судити, радити и на смерть его всказати хочем». Згодом Ш. Говшича судили в Луцьку у вйтівському будинку й винесли смертний вирок («вказавши на смерть») [523, № 238, с. 158–159]. Таке покарання виніс луцький міський суд, незважаючи на те, що Лясота передав єврея на поруки вйту, радцям і бурмистрам.

Цей випадок засвідчує факт того, що на середину XVI ст. міський уряд в Луцьку фактично набув значення вищого судово-адміністративного органу для міщан, що належали до юрисдикції міського самоврядування. Підтвердження тому – участь членів міської ради й лави в розгляді карних справ і прийнятті таких вироків, як смертна кара. Водночас порушено тогочасну норму, за якою євреїв мав судити староста або луцький ключник.

Особливістю досудового процесу литовсько-руського права до судово-адміністративних реформ 1565–1566 рр. було те, що зацікавлена сторона мала сама організовувати й провадити процедури збирання доказів правопорушень, опитування свідків, вручення судових позовів. Свідченням великих судових витрат, що доводилося нести позивачеві, запис луцької замкової книги, у якій йдеться про те, що луцький зем'янин І. Перекладовський вимушений був під час розподілу спадщини витратити багато грошей: «А я, деи, добываючи тог жменя, выложил есми своих властивых пенезеи на полтора ста коп грошей» [342, № 169, с. 303].

Зазвичай, вйтівство на Волині не приєднувалося до староства. Однак були й виключення з існуючих правил і традицій. Такий випадок зафіксовано в Луцьку 1544 р., коли уряди вйта й старости поєднали і повноваження

луцького вйта передано луцькому старості. У цьому контексті викликає інтерес запис від 29 вересня 1544 р. щодо передання луцького вйтівства королевою і великою княгинею Боною луцькому старості князю А. Сангушку в обмін на володіння в Мельницькій волості [661, № ССХХІV, s. 401–402]. Луцький староста за ці володіння отримав луцьке вйтівство з належними йому надходженнями: «доходов каждый год шло нам плату сто и тридцат копъ грошей» [661, № ССХХІV, s. 402]. Луцький вйт втрачав значну частину своїх прав й обов'язків в частині судової і адміністративної діяльності з їх відповідним делегуванням лентвійту.

Водночас велика княгиня, відповідно до норм магдебурзького права, гарантувала лентвійту певну незалежність від луцького старости: «староста Луцкий и потомки его не мають лантвойта обирати и встановляти». Лентвійта обирали бурмистр, радці й все поспільство «и кого они оберут, того ему принять и нам дати знати, тогда з волею нашею оногo лентвойта им мати». Принципово важливе положення запису про те, що староста не мав міщан «правом замковым судити, але лантвойт з бурмистры и радцы мають мещан судити правом Малбарским (!), для того, ижбы подданым нашим от старосты обтяжения не было» [661, № ССХХІV, s. 401]. Отже, з кінця 1544 р. повноваження луцького вйта передано луцькому старості, а вйт як урядова особа, втрачав левову частку своїх прав та обов'язків у сфері судочинства і адміністрування на користь лентвійта.

Я. Ісаєвич на прикладі історії самоврядування міста Дрогобича XVI–XVIII ст. відстежував схожу картину: оскільки уряд вйта пов'язано зі значними доходами, він став переходити з рук в руки через купівлю-продаж. У Дрогобичі 1515 р. вйтом став шляхтич Я. Каменацький, який 1523 р. отримав також дрогобицьке староство. Магнат В. Стражеховський, що став старостою після Каменацького, купив у його нащадків лише третину вйтівського майна; однак він та його спадкоємці, присвоюючи собі юрисдикцію над міщанами, посилялися на «вйтівське право». Упродовж

XVI ст. старости повністю підпорядкували собі міське самоврядування, опанувавши владу попередніх війтів [254, с. 165].

Досліджуючи організацію міської влади в Полоцьку на ранньому етапі розвитку магдебурзького права (з кінця XIV – першої половини XVI ст.), білоруський історик В. Воронін підсумовував, що сенс передачі уряду війта до воєводи в Полоцьку полягав у тому, щоб зосередити в руках однієї особи двох урядів – голови воєводства та голови міста – і тим самим у подальшому виключити можливість конфліктів між воєводами та міщанами в особі війта [142, с. 133].

Однак практика поєднання урядів луцького війта і старости в руках князя А. Сангушка виявилася невдалою, свідченням цього матеріали ревізії луцького замку 1545 р., які фіксують низку порушень і негараздів з боку урядників щодо стану оборони міста й порядку в замку. Серед причин занепаду замку люстратори називали відсутність належного керівництва з боку местных урядників, де «лентвоит отъбывает воитомъ, а воита уставичного нет». Бурмистр звинувачував радців і лавників, радці й лавники – простий народ. На їх думку, для утримання міста в належному стані необхідно було мати війта «доброго справного и навчоного и к тому грозного и въставичного», який би не лише охороняв міщан від «иных посторонных» і захищав їх інтереси, але і їх самих «от своеволенства и пьянства неверного устерегалъ», підтримував «справы доброе и рядности, напред» у господарському місті [338, с. 188–190].

Свідченням неузгодженості у взаємодії місцевої й центральної влади став процес передання луцького війтівства з рук Івана Яцковича Борзобагатого до іншого війта. За вини центральної влади виникла ситуація, коли два претендента – Михайло Єло Малинський і Миколай Лисаковський отримали законне право на зайняття уряду луцького війта й війтівства загалом. Мало того, було здійснено «введення» у війтівство і Лисаковського, і Малинського, після чого цей процес набув значної гостроти і драматизму.

Зазначена правова колізія викликає інтерес і тому, що учасниками конфлікту стають не лише претенденти на війтівство, луцькі бурмістри і радці, а й усе «поспільство» міста.

У листопаді 1565 р. за наказом короля господарський двірський В. Мацкевич «ув'язав» Михайла Єло Малинського спочатку у володіння Заборолем, а наступного дня в луцьке війтівство «и во вси пожитки местские, ку тому войтовству прислухаючи» [26, № LIX, с. 164]. Старшому бурмістрові Луцька В. Щетинці було пред'явлено великокнязівського листа, адресованого бурмістру, радцям і всьому луцькому поспільству, щоб вони були «послушни» Малинському. Бурмістр дав слово: «всих братью свою зберу и розказане теперешнее господарское имъ оповемъ» [Там само, № LIX, с. 167]. Отже, Щетинка ухилився від схвалення такого рішення влади, пославшись на необхідність з'ясування колективної думки.

Не отримавши підтримки кандидатури М. Малинського на цей уряд, центральна влада організувала чергову зустріч В. Мацкевича з бурмістром й радцями Луцька. Зібрання відбулося наприкінці січня 1566 р. в будинку луцького бурмістра Г. Посолейка. Великокнязівський посланець ознайомив присутніх із господарським листом, де великий князь вимагав від міщан бути «послушни» Малинському і «перед ним самим, або лентвойтом, в потребах своих в праве справовалися и доходи всякие местские пану Елу давали». Того листа зачитав міський писар Б. Ванкович [Там само, № LIX, с. 168].

Того ж дня про свої права на луцьке війтівство заявив лобачевський коштелян М. Лисаковський, якому луцьке війтівство перейшло за «заставним правом» від дітей І. Я. Борзобагатого Василя й Степана і якого в луцьке війтівство «ув'язав» інший господарський двірський Дахно Федорович [Там само, с. 170, 171]. Щоправда, точної дати, коли це відбулося, не з'ясовано. М. Лисаковського на згаданому зібранні в будинку луцького міщанина М. Кравця підтримав луцький бурмістр С. Ленкович, однак інші бурмістри, радці та присутні міщани були більш обережними й заявили, що «хто будут

дужший того ми будемо послушни» [26, № LIX, с. 169]. Відтоді в Луцьку з'явилося подвійне війтівство, а Лисаковський і Малинський висунули свого лентвійта, відповідно – Красимовського й Романовського.

Склалася ситуація, коли державна влада підтримала Малинського, а міщани – Лисаковського. На початку березня 1566 р. такі луцькі міщани, як В. Щетинка, Ю. Боголюбєць, М. Лашко і С. Пінчук у присутності вижа замкового уряду С. Милєвського, висловили лентвійту С. Романовському свою позицію із цього питання: «иж дей мы теперечы не толко пана твоего пана Михала Еловича Малинского, або тебе служебника его, але и самого господаря короля его милости, кроме бурмистров своих, слухати и жодного послушенства чинити не хочемъ» [Там само, № LIX, с. 173].

Після «ув'язання» Малинського на війтівство в листопаді 1565 р. під його контролем залишилися земські маєтності (Забороль), війтівський же будинок залишався за Лисаковським. Тому у березні 1566 р. господарський двірський В. Мацкевич «ув'язав» Малинського у війтівський будинок в Луцьку, де на той час мешкав лентвійт Щ. Красимовський. Оскільки Лисаковський користувався підтримкою луцьких міщан, він і після закінчення суду продовжував обстоювати своє право на луцьке війтівство. Завдяки своїй наполегливості лобачевському каштеляну вдалося отримати бажане, і у травні 1566 р. господарський двірський Дахно Федорович, «вчинивши з мешан луцкихъ послушенство», «увезал» його в луцьке війтівство «и лентвойтом служебника его милости пана Станислава Станковского zostавил» [Там само, № LIX, с. 186].

Однак М. Малинський війтівством не поступився і воно залишилося за Малинськими до 70-х рр. XVI ст., які згодом перезаклали його А. Яловицькому [Там само, № LIX, с. 52]. Перемогу Малинського, скоріше за все, забезпечило його наближення до великого князя, оскільки він був господарським маршалком, а також мав власні великі статки. За даними подимного тарифу 1629 р., Малинські володіли 1932 димами і, разом із

родинами Гойських, Гулевичів, Сенют, входили до когорти великих власників [650, с. 207].

Отже, як засвідчують матеріали справи, умовою зайняття уряду війта було «послушенство» членів міського уряду й поспільства міста. Щоправда, такого «послушества» луцьке поспільство не виявило, натомість висловило свою позицію і право приймати або не приймати урядників, яких призначала центральна влада.

Отже, інститути самоврядування на засадах магдебурзького права в Луцьку розвивалися, удосконалювали свою систему врядування. Привілеї великих князів і польських королів жителям Луцька та інших волинських міст відбивали процеси глибоких зрушень, що розпочалися в тогочасному суспільстві. Йдеться про процеси урбанізації, зростання ролі та значення міст у суспільному житті, формування міщанства як стану, а також про структурні зміни в колі місцевої політичної еліти. Достатньо високий рівень політичної суб'єктності міського уряду та міщан міста підтверджує їх наполегливість у обстоюванні своїх прав і свобод, а також участь у розв'язанні конфлікту навколо призначення луцького війта. Формування місцевої політичної еліти супроводжували конфлікти, у які втягувалося «поспільство» міста. Її природу також характеризували явища непотизму й корупції.

Соціально-економічні умови функціонування самоврядування в Луцьку. Характер самоврядування в містах, рівень прав і свобод їх населення похідні від суспільного ладу в державі, інтересів провідних соціальних груп і станів, а також від ступеня свідомості та згуртованості міської громади, здатної захищати свої інтереси. Порядок самоврядування в містах визначають і рівень соціально-економічного розвитку міста, його соціальний та конфесійний склад населення, традиції й наступність тощо. Аналіз особливостей інституціалізації магдебурзького права в Луцьку потребує виявлення кількісних і якісних характеристик того прошарку міських жителів, на яких це право спрямовано, тобто міщанського стану в загальній

соціальній структурі населення. Це, своєю чергою, вимагає з'ясування характеру й роду занять жителів міста, їхніх обов'язків, відмінностей стосовно права міщан магдебурзької юрисдикції і населення юридик, ступеня розвитку цехового ремесла і промислів, торгівлі, системи оподаткування тощо.

Традиційно перша згадка про Луцьк датується 1085 р. [333, с. 197]. Місто було центром Луцького удільного князівства, яке до середини XII ст. входило до складу Київської Русі, після її роздроблення – до Володимир-Волинського, а з 1199 р. – до Галицько-Волинського князівства. Згодом Луцьк став центром Волинської землі. Великий князь литовський Казимир визнавав Луцьк серед п'ятнадцяти найголовніших литовських міст [663, s. 823–824; 706, s. 778].

Археологічні розкопки Луцька засвідчують, що у XV–XVI ст. в місті було розвинуте ремісництво, зокрема гончарство, ковальство, деревообробне ремесло, виготовлення шкіряного взуття та ін., що видно із залізних знарядь праці, інструментів, побутових виробів та озброєння. Викликає інтерес склад посуду в гончарні XV ст. на лівому березі р. Стир. Наявність ювелірного ремесла засвідчують майстерня та уламки тиглів XV ст., мідний і свинцевий шлаки, фрагменти ливарної форми, знайдені в середмісті [634, с. 93–95].

Планування та масова забудова міст і містечок у XV–XVI ст. визначалися соціально-економічними чинниками й необхідністю організації надійного захисту від ворога. Велику роль у справі захисту земель від зовнішньої небезпеки відігравали замки, розміщені у прикордонних містах Волинської землі. Трансформація старих і розбудова нових міст відбувалася на засадах взаємодії в межах життєво зумовленої пари «замок–місто». Об'єднання оборонних можливостей замку й міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати обороноспроможність кожної із них. Це яскраво демонструє розбудова Луцька, який мав найміцніший у ВКЛ кам'яний замок.

Луцький замок складався із двох укріплень – Верхнього та Нижнього, або Окольного (Окружного), замків. Окольний замок 1545 р. нараховував 69 «деревеных и на муре робленых» ділянок («городень»), а також восьми башт [338, с. 143]. Верхній замок розташовано між річками Стир і Малий Глушець, що надавало йому додаткових переваг у захисті. З боку поля замок захищав глибокий рів. Замок почав будувати князь Любарт, а закінчив князь Свидригайло, «однако жъ не могли окольного замку домурувати, которыи остаток оного замку деревом есть зароблено. А такъ которыи вежы и обланьки на мурех яко вышнего, так и окольного замку и тежъ остаток недомурованое части деревом суть справованы», йшлося в ревізії луцького замку 1545 р. [Там само, с. 131]. Площа Верхнього замку, забудова якого була доволі щільною, складала один гектар. Тут функціонувала церква Івана Богослова, княжий палац, владичий будинок та підсобні будівлі.

В Окольному замку проживали головно заможні аристократичні родини, що засвідчує підтвердження 1514 р. князю Андрію Сангушку на маєток Яблонне і двір в Окольному замку Луцька, записані йому тестем Василем Хребтовичем «на вечность» [692, № 121, р. 256]. 1561 р. там знаходився й двір луцького біскупа [342, № 124, с. 267]. Неподалік, на «кгрунте костелном святого Якуба», стояв будинок, який орендував луцький лентвійт Василь Григоревич. Дім стояв поблизу будинку Михайла Єло Малинського, майбутнього луцького війта [342, № 318, с. 446].

Матеріали ревізії луцького замку 1545 р. виявили проблему браку міської території, на якій міщани могли вільно будувати своє житло. Люстратори замку звернули увагу на неприпустимість будівництва житла в замковому рову, де мала би протікати вода впритул до кам'яної стіни замку: «Часу пригоды *от* неприятеля, або *отъ* огню, непотреба большого примету и подсады яко тые дома их». На вимогу влади знести вказані будівлі, міщани заявляли, що «не мають где селитися» [338, с. 145].

У Луцьку існували необхідні складові елементи забудови і планувальної структури, характерної для магдебурзьких міст, власне місто з ратушею в центрі, передмістя. На сьогодні будівля ратуші не збереглася, її місце розміщення точно не встановлено. Але, зазвичай, ратуші в середньовічних містах були центральною спорудою ринкової площі. Підвали та перші поверхи будинків на ринковій площі займали склади, крамниці, аптека та інші об'єкти соціальної інфраструктури міста.

1544 р. міщани утримували в місті дві лазні «в домех своих мещане мають», з них вйту поступав «плат з лазен мещанских» [661, № СССXXIV, s. 401–402]. Ревізія замку 1552 р. згадує наявність в Луцьку «постригальні» [21, № с. 175]. Наявність у місті аптеки дозволяє виявити запис Луцької замкової книги, де названо ім'я «аптыкарки Барташовои» [342, № 216, с. 345; № 330, с. 457–459]. У місті функціонував також «шпитал», на який Василь Михайлович Семашко у червні 1561 р. заповів три копи грошей [342, № 291, с. 417]. На початок 60-х рр. XVI ст. джерела фіксують існування в Луцьку таких вулиць: Велика, Вірменська, «до Глушця», Жидівська, Караїмська, Рибальська, Татарська, «Троцка, которая идет к мосту великому кривому» [342, № 65, с. 207; № 219, с. 347; № 306–307, с. 434–438; № 312, с. 440; № 325, с. 453]

Приблизне число жителів Луцька можна визначити за матеріалами подимного реєстру 1629 р., який, за свідченням вітчизняних науковців, фіксує на той час в Луцьку 546 будинків [30, с. 50]. Логіка дослідження вимагає використання коефіцієнта тогочасної міщанської родини, який у різних дослідників відрізняється. Автор у цьому питанні погоджується з підходом вітчизняної дослідниці І. Ворончук, яка вважає, що середній показник волинської міщанської родини дорівнює 6,3 особи [143, с. 301]. Якщо помножити кількість будинків на таку середньостатистичну чисельність тогочасної сім'ї, то кількість населення Луцька на той час мала би складати 3440 осіб.

Соціальний склад населення Луцька був достатньо строкатим, а характер відносин між різними соціальними групами у XV–XVI ст. таким, що відбивав характер занять його жителів, наявних соціальних і політико-правових відносин тощо. У Луцьку проживали міщани – купці й ремісники, урядники міського та замкового урядів, а також князі, пани-шляхта, зем'яни та їх слуги, міська біднота та ін. Луцькі міщани володіли в місті земельними «пляцями» та будинками. Місто, як і раніше, зберігало свій аграрний характер, його жителі займалися підсобним сільським господарством і володіли сільськогосподарськими, бортними угіддями, сіножатями. Міщани безперешкодно користувалися лісом навколо міста. Ще Свидригайло дав луцьким міщанам право вирубки лісу для будівництва, косіння сіна і випасу тварин. Олександр підтвердив це надання з деякими змінами: міщани не мали права валити бортних дерев і видобувати з них мед, їх право на користування лісом поширилося лише на владичі, князівські, панські і зем'янські володіння, що були надані Казимиром. У 1509 р. в Луцьку у власних будинках мешкали луцькі ремісники, а також князівські, панські й зем'янські кравці й кушніри «в месте Луцкомъ живутъ и дома свои мають». Винаймали житло («наймаючи дома») прибулі до міста кравці та кушніри, які не були членами цехів, так звані «партачі» [700, № 79, с. 139].

У Луцьку володіли дворами урядники великого князя. Будинок у Луцьку та фільварок у луцькому передмісті від Олександра тримав луцький староста і маршалок Волинської землі князь Семен Гольшанський, підтвердження на який 1507 р. отримала його дружина княгиня Анастасія [691, № 198, р. 192–193]. У місті мав свій «двор» господарський зем'янин Юхно Лідуховський, який 1561 р. продав його троцькому воєводі, гетьману ВКЛ Миколаю Радивилу [342, № 288, с. 414]. У 1544 р. згадуються в місті «домы войтовские». Війтівству належала ятка і «дом, где Грабинский мешкал» (колишній луцький війт/лентвійт) [660, № CCCXXIV, s. 401–402]. Записи Луцької замкової книги 1560–1561 рр. доводять факт проживання в

Луцьку вйтів Івана Яцковича Борзобогатого та Єловичів Малинських із родиною в 30–60-ті рр. XVI ст.

За етнічною ознакою більшість населення Луцька належали до руського (українського) населення, що засвідчує прізвища мешканців: Я. Жеребко, М. Кобилка, В. Коляда, Г. Посолейко, М. Соколениця, П. Хом'як, Я. Чиж, П. Щетинка та ін. Крім українців, у місті проживали євреї, караїми, поляки, німці, вірмени, цигани та ін., які оселялися у своїх общинах. Етнічний склад населення відображений і в назвах вулиць: Караїмська, Жидівська, Вірменська та ін. У Луцьку на початку XVI ст. існували караїмська і рабинська общини, які мали свої синагоги. Жигимонт І листом від 22 грудня 1506 р. старості і маршалку Волинської землі Федору Янушевичу звільнив луцьких євреїв і караїмів від сплати щорічного податку в розмірі 12 кіп грошей з обох синагог «на вечно» [691, № 169, р. 171].

Міцні позиції в місті займали вірмени, які мали власне самоврядування, що підтверджують і матеріали ревізії луцького замку 1552 р. [22, № XIX, с. 174–175]. Вірмени компактно проживали на Вірменській вулиці, де діяла вірменська церква св. Стефана [342, № 224, с. 352–353]. Лист Жигимонта Августа від 10.06.1561 р. підтверджує факт переселення до Луцька вірмен із Валахії: «Ормяне Луцкие..., которые зъ земли Волоское до места Луцкого прышодшы, тамъ домами своими осели». Великий князь звільнив луцьких вірмен, які до Луцька «съ постороннихъ чужыхъ земель прыйдутъ и тамъ въ месте Луцкомъ осядутъ» від сплати сребщини на десять років, «и ото всихъ платовъ и повинностей нашихъ господарскихъ и тежъ замковыхъ и местскихъ Луцкихъ» [13, № 141, с. 155].

Доказом правосуб'єктності етноконфесійних общин, які існували в Луцьку, є участь чотирьох вірмен, п'ятьох євреїв і п'ятьох караїмів у процедурі прийняття присяги новій владі у 1569 р. під час утворення Речі

Посполитої. Вірменський священник Вартик, Бернат¹, Симон, Іваніс складали присягу за всіх вірмен міста. За єврейську общину і за себе присягали євреї Пчолка, Єсло, Мошко, Шенко, Мордухай. За караїмську общину – караїми Батко, Гошва, Мисин, Шанко і Волчко [620, арк. 258–259; 19, № I, с. 16–17].

Попри те, що луцькі міщани належали до пільгової категорії населення, вони не звільнялися повністю від податків і повинностей. Наочне уявлення про структуру їх податкового навантаження на першу третину XVI ст. дає привілей великого князя від 18 липня 1528 р., виданий на прохання луцьких вйта, бурмістрів і радців у зв'язку з руйнівною пожежею, що трапилася в місті [13, № 115, с. 136–138]. У зв'язку з цією прикрою подією, чолобитники просили короля звільнити їх на кілька років від виконання повинностей: «абыхмо имъ ласку нашу вчинили и дали имъ на колько летъ слободы». Жигимонт I, зваживши на обставини, ухвалив: надати їм свободи і звільнити від усіх господарських оплат та повинностей на десять років, а також від старостинських повинностей на п'ять років.

Водночас луцькі міщани були не лише об'єктами податкової політики центральної влади та місцевих землевласників, а й її суб'єктами. Так, 1564 р. луцьким міщанам передано від євреїв право збирання міських податків. На це вказує донесення вижа про вручення луцьким євреям-митникам листа від земського підскарбія О. Воловича [616, арк. 64]. Отже, луцькі міщани не лише користувалися пільгами безмитної торгівлі в окремих місцевостях, а й мали право збирання частини міських податків.

Податки та збори були важливим регулятором розвитку торгово-фінансової та промислово-ремісничої діяльності міста. Особливу роль тут грали мита, які встановлювала держава і приватні власники. Поширеним на

¹ Бернатовичі – багаті купці Львова, спеціалізувалися на вивозі в Османську імперію таллерів (Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / сост. А. Л. Хорошкевич. Москва, 2013, с. 145, 257).

Волині був мостовий збір, або просто «мостове». «Мостове» та «перевіз» були власне платою за користування мостом і перевозом, разом із якими збирали і мито у власному сенсі. Мостове й перевіз не були торговими митами в справжньому розумінні. Оскільки їх збирали з купецьких возів у неоднаковій кількості порівняно з іншими возами, то відповідною мірою наближали до торгових мит і мали значення непрямих податків. Це підтверджує матеріали ревізії Луцького замку 1545 р. Так, луцький ключник продавав луцьким міщанам і слугам гать наприкінці замкового мосту, яку вони, нагativши її, «беруть от воза с купцовъ по грошу або по польгрошку, как упрсять. А з ихъ люди, што к торгу ѣздять або пакъ и окром торгу...поѣдет, – с каждого возка по два пенѣзи, олиж поки вода спадеть і гряз высохнет, а предсе мостовое мусят платить, о чом велико обѣтѣжаютъ [338, с.156]. У Луцьку, крім інших, існували мита з продажу риби («*mytho z ryb*»). Мито бралось на замок і сплачувалося старості, маршалку, воротному та ін. [379, с. 409]. Негативні наслідки для розвитку міста й міщан мало незаконне встановлення приватними особами митниць і конкурентних торгів, унаслідок чого міщани «згинули и ку великому знищенью прийшли, а инышии многии з насъ купѣцтво свое оставили» [338, с. 158].

Важливим чинником соціально-економічних відносин у місті була наявність замку, оскільки тягар видатків на його утримання лягав на все населення повіту: князів, панів-шляхти, зем'ян, селян, а також міщан міста, незважаючи на те, що міщани підпадали під юрисдикцію магістрату. До замку було приписано найближчі села й волості, на яких покладено зобов'язання утримувати у справності свої ділянки в замку. Доходи з деяких маєтностей, а також мита, встановлені в місті з торгів і товарів, йшли частково на господаря, частина – на старосту та інших урядників, які управляли замковою спорудою. Старостою луцького замку у 1545 р. був князь Іван Федорович Чарторийський [338, с. 119, 120, 138]. Міст до Верхнього замку зобов'язані були ремонтувати міські теслярі, а дерево на

цей міст давали князі й зем'яни Мельницької волості. Луцькі міщани були зобов'язаними на міські гроші розбудовувати два мости, – один на р. Стир, другий – на Глушці. Вони мали також лагодити й мости в місті [338, с. 132]. Тобто, майже все населення прилеглих до замку волостей у різний спосіб залучалося до утримання замку.

Зазвичай, князі, пани, шляхта і зем'яни, що проживали в місті, не підлягали юрисдикції органів міського самоврядування, оскільки мали відповідні пільги від великокнязівської влади і проживали на юридиках. Їх існування негативно позначалась на соціально-економічному стані міста: мешканці юридик не несли податкового навантаження та інших зобов'язань щодо забезпечення життєдіяльності міста. І, навпаки, ці зобов'язання перекладалися на міщан магдебурзької юрисдикції. Такий стан справ підтверджують і матеріали ревізії замку 1545 р. Виявилося, що місцеві князі, пани-шляхта й зем'яни Луцького повіту, загальна кількість яких дорівнювала 42 особам, мали свої будинки (двори) в Луцьку, однак не виконували міських повинностей [338, с. 158, 169]. Згідно з ревізією луцького замку 1552 р. загальна кількість міських володінь поза юрисдикції магдебурзького права становила понад 50 юридик, тобто їх кількість постійно зростала [22, № XIX, с. 174–175].

Одним із зловбодених питань життя Луцька було розмежування земель між містом та сільською округою, оскільки у привілеях на магдебурзьке право такі відомості відсутні. Просторовими межами міста можна вважати території передмість. У Луцьку в досліджуваний період зафіксовано такі передмістя, як Глушець, Гнідава, Яровиця та ін. У середині XVI ст. унаслідок перерозподілу земельної власності на користь зем'ян, шляхти, великих землевласників, значно скоротилися сільськогосподарські угіддя міщан Луцька, що привело до посилення утисків жителів міста з боку землевласників.

Під Луцьком розміщалися належні до міста угіддя, які перебрала до своїх рук шляхта. 1545 р. луцькі міщани скаржилися ревізорам, що вони «фільварковъ ани пашни и сеножатеи одное пяди в себе не мають. И не толко того, але и коня и быдляти и поросяти и гусей неволно есть имъ где выпустити – с одное стороны замковое, а з другое – ключовое, а с третее – князское и панское, – везде бьютъ и грабят. И всее ихъ спростронности только што в дому и на торгу, а скоро за место – то вжо и самым и быдлу ихъ невольно, – с Красного, з Гнидавы, з Яровицы Четвертенських и Дахновое, стерегутъ, имають» [338, с. 189]. Волинські землевласники господарювали в місті, втручалися в буденні й торговельні справи міщан «в дому и на торгу». Такі дії загострювали протистояння між міщанами й місцевими власниками, порушували даровані міщанам права. Отже, правові гарантії і пільги, що надавало міщанам магдебурзьке право, входили у суперечність з інтересами землевласників і жителів юридик, що створювало підґрунтя для соціальних конфліктів.

З розвитком міст на перший план висувалася реміснича й торговельна діяльність їхніх жителів, поширювалася цехова організація ремісництва. Збільшення кількості цехів відбувалося не лише внаслідок збільшення кількості ремісників, а й завдяки розширенню спеціалізації ремісництва. За підрахунками В. Атаманенка, в Луцьку на середину XVI ст. могло бути до 380 ремісників [30, с. 50]. За різними даними, в місті 1565 р. із 448 осіб, що займалися торгово-ремісничою діяльністю за 32 спеціальностями, нараховувалося 40 шевців і кушнірів, 33 різники, 29 римарів, 33 чоботарів і 79 пекарів [578, с. 217; 530, с. 75]. Організація цехового ремесла мала не лише економічний складник, а й соціально-політичний, оскільки впроваджувала практику самоврядної корпоративної організації виробництва.

Місцева влада стимулювала приїзд до Луцька майстрів, яких не вистачало в місті, в тому числі й за кордону. На ці вказує ім'я майстра, якому надавався будинок «для его службы» – пушкар Ганусу в Луцьку у спадкове

володіння [691, № 266.1, р. 225]. 1523 р. Луцький пушкар П. Скуйбеда отримав пожалування на «местцо пустое в месте Луцком», в передмісті Гнідава [695, № 287, р. 277–278]. Подібні непоодинокі факти засвідчують розвиток в Луцьку такого ремесла, як виготовлення зброї.

У Луцьку на початку XVI ст. найчастіше згадуються шевці/кравці, кушніри, ковалі, золотарі. Найчисельнішими й організованими в цехи були кравці та кушніри. Однією з перших вказівок на існування в Луцьку цехового ремесла є привілей Жигимонта I від 16 січня 1507 р., яким зменшено вдвоє податок з ремісників кравецького цеху. Йти на такі поступки великого князя спонукало прохання цеховиків, які змалювали картину занепаду їхнього ремесла. Причиною цього стала конкуренція з боку нецехових ремісників (партачів), які за кращих умов працювали на приватних осіб на юридиках: «у Волынскои земли многие кн(я)зи и земяне побудовали замки и места осадили себе и воли им дают, а для того н(а)ши места пустеют». Жигимонт не лише підтримав прохання цехових ремісників, зменшивши податок луцькому старості з двадцяти до десяти кіп грошей щорічного податку, а й здійснив кроки щодо запобігання конкуренції з боку партачів. Ремісникам, які працювали на князів і панів і не платили згаданого податку, великий князь заборонив займатися ремісництвом під загрозою штрафу в п'ятдесят кіп грошей, «абы болшеи ремесла не робили, а хотятъ ли с ними сполом быти, и они мають цехмистра быти послушни» [691, № 195, р. 190].

У квітні 1546 р. підтверджено право луцьким кравцям й кушнірам на відкриття і діяльність відповідних цехів. У Луцьку відбувалися конфлікти не лише цехових ремісників із «партачами», а й із жителями міста інших юрисдикцій, які своїми заняттями перешкоджали цеховикам. Так, у зв'язку з тим, що луцькі євреї втручалися в діяльність цехів, «кривды делати и в ремество их кравецкое и кушнерское уступовати», своїм вироком Жигимонт I захистив луцьких ремісників. Євреям заборонялося «жадное переказы цехом их кравецким и кушнерским делати». Натомість луцькі

ремісники сплачували до державної скарбниці щороку по десять кіп грошей від свого цеху [372, № 41, с. 111].

Попри демократичну організацію цехового ремесла, в цехах швидко створювалася власна аристократія з майстрів-господарів цеху, в руках яких сконцентровано велику економічну владу, а й, відповідно, вплив на працівників цеху [248, с. 70]. Не випадково, що цехмістри постають активними суб'єктами суспільно-політичних відносин. Вони разом із міськими урядниками складають присягу на вірність Речі Посполитій. Дев'ять цехмістрів «присягали сами за себе и за всю братю цеху свого»: К. Гриневич, цехмістр кравецький і кушнірський; І. Васкович, кравець; С. Кушнір, «за братю цеху свого»; М. Кузьмич, цехмістр ковальський, золотарський, слюсарський, римарський, лучницький і седельницький; Я. Малонкович, золотар; С. Седельник, «за всю братю цеховую»; М. Сапонович, цехмістр шевський; Я. Кузьмич; К. Нестерович, «за братю свою цеховую» [620, арк. 254].

Луцьк, розміщений на перехресті торговельних шляхів, був великим торговельним центром Волині й усього ВКЛ, на що вказує прибуття водним шляхом до міста купців із Гданська, Любліна, Петркова та інших міст, зокрема Бреста, Києва, Львова, Пінська, Полоцька та ін. М. Грушевський зауважував, що від кінця XIV ст. першість у торгівлі поволі переходить від Володимира до Луцька, «і як признана нова столиця Волині в XV–XVI в. зістається також головним торговищем волинським» [662, с. 48].

Сфера торговельно-економічних зв'язків не обмежувалася внутрішніми потребами міста, де відбувалися торги і ярмарки, а виходила за межі ВКЛ. Значною мірою своїми торговельними успіхами Луцьк завдячував східному транзиту, що йшов із Кам'янця-Подільського сюди й далі на захід, до Польщі та європейських країн, а також на північ, до Білорусі й Литви [578, с. 212–239]. У цьому напрямку розвивалися торговельні шляхи з Торунем і Гданськом. Через Луцьк пролягав старий сухопутний шлях від Червенських міст

до Києва [621, с. 27]. До міста прямували й товари з Києва, у тому числі російські хутра, що користувалися сталим попитом у Європі. Через Луцьк підтримували торговельні зв'язки з Києвом і купці навколишніх волинських, а також галицьких міст та самого Львова.

Місто володіло так званим «правом складу» товарів про який, зокрема йшлося і у «статейному списку» посольства великого князя Івана Васильовича до короля Казимира IV у 1498 р.: «в Киеве и в Луцку, склады издавна бывали усякимъ купцомъ заморскимъ» [572, № 27, с. 41]. У зв'язку з цим верховна влада зобов'язувала купців продавати свої товари в Луцьку лише оптом, що було вигідно жителям міста, особливо луцьким купцям. Зокрема, у Луцьку існував склад солі, так що право роздрібної торгівлі належало луцьким міщанам, які сплачували за цю пільгу особливий податок – «соляне» і «поборове» [21, № V, с. 24–26]. Під час торгових операцій тут практикували використання «луцької меры». Вочевидь її існування входило у суперечність до вимог Статуту ВКЛ 1566 р. щодо уніфікації мір і ваги, де вказано, що в усіх містах – і великокнязівських, і приватновласницьких, на торгах збіжжя має продаватися однаковою мірою (розд. III, арт. 30). На практиці цю норму далеко не завжди виконували, оскільки й у подальшому в містах міряли регіональними мірами.

Як і в інших містах ВКЛ, основною формою торгівлі в Луцьку були ярмарки. Міщани Луцька на чолі з міськими урядниками обстоювали свої права на проведення ярмарок і намагалися запобігти втручанням в порядок їх проведення осіб, які не підлягали юрисдикції міського права. 28 серпня 1561 р. бурмистри та радці спільно з луцькими міщанами скаржилися підстарості на П. Лазаровича, його племінника Шмонка, «шафаров» (повіреніх) господарського орендаря луцьких корчом, броварень і солодовень Є. Шломича про те, що вони всупереч привілею місту Луцьку, вчинили «спротивност и шкodu великую» правителю і його підданам. А саме: під час вільного ярмарку, що відбувся на св. Семена, завдали значних

збитків міщанам і прибулим на ярмарок людям, збираючи з них великі стягнення за право торгівлі напоями. Тоді ж на ярмарку євреї, на свій розсуд, збирали з міщан податок «от медов и от пив», не вказаний в орендному привілеї великого князя. Внаслідок чого багато прибулих гостей «з места поехали», а міщани вимушені були продавати свій алкоголь по селах «как одны циганове волочилися» [342, № 333, с. 459–460].

Міські урядники здійснювали нагляд за торгівлею, організацією ремесла і промислами. Рада дбала про дотримання справедливих цін і точних мір, якість товарів. Міська влада стягували податок із кожного привезеного товару – «торгове» й відсоток із кожного проданого товару – вагове, помірне та ін. Було багато інших торгових зборів і мит, у тому числі й ті, що йшли на благоустрій міста, наприклад гребельне та мостове. Податки, які бралися з речей і підлягали виміру мали свою міру: «бочка», «відро», «камінь», «маца», «локоть» та ін. У Луцьку стягувалися податки від таких видів діяльності: городу, диму, дому, дружинного торгу, «едвабних речеи», золотарства, комори, кравецтва, краму, кушнірства, меду, мулярського ремесла, перекупства, перепечайства, пива, пивоварства, півдому, ремесла, різництва, солодовні, сукна, теслярства, торгової комори, торгу, шевства. По одному грошу стягувалося з пересічних працівників: «роботник», пивовар, седельник, швець, осььник [30, с. 51–54].

Отже, у XV–XVI ст. в Луцьку існували сприятливі соціально-економічні умови для функціонування місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права, які водночас поставали у якості його ресурсу. Завдяки політиці протегування влади розвивалося цехове ремесло і промисли, відбувався процес спеціалізації виробництва, зростала кількість міського населення загалом і міщанства зокрема. Наявність декількох етноконфесійних громад в місті, їх активна участь у ремісничій діяльності, торгівлі та промислах засвідчує наявність сприятливого міського середовища й толерантного ставлення до них із боку міської влади.

Розвиткові Луцька, формуванню тут локального й регіонального ринків, інтенсивній внутрішній та міжнародній торгівлі сприяла протекціоністська політика центральної влади ВКЛ у вигляді пільг та привілеїв луцьким міщанам, проведення в місті регулярних торгів і ярмарків, користування «правом складу» товарів, правилом дорожнього примусу, діяльність митних та соляних комор тощо. Свідченням зростання ролі Луцька як центру регіональної і міжнародної торгівлі, отримання права на проведення упродовж року трьох двотижневих ярмарок замість трьох однотижневих.

Водночас зловживання окремих представників знаті, розкрадання коштів урядниками різних рівнів, протиправне запровадження нових торгів та мит для власного збагачення місцевими князями та панами-шляхтою, а також відмова від виконання покладених на них зобов'язань щодо утримання Луцького замку, негативно впливали на соціально-економічний розвиток міста. Становлення верстви міщанства проходило в умовах гострої конкуренції із жителями юридик, землевласниками, чиї маєтності і землі розташовувалися в місті або межували з територією Луцька.

Відсутність належного правового регулювання багатьох сфер існування тогочасного соціуму, а також правовий нігілізм окремих суб'єктів суспільних відносин призводили до суперечок, а то й тривалих конфліктів між його членами. Окремі урядники виконували неприцятанні для них функції або перебирали на себе повноваження інших органів міської влади та самоврядування. Стан майже анархічного свавілля з боку місцевої влади поставав й у разі, коли центральний уряд не впливав на процеси, що виникали на підконтрольних територіях. Іншою вагомою причиною означеного явища стала реалізація в діях урядників принципу поєднання власності та влади, коли найбільш дохідні уряди продавалися, передавалися або закладалися на вигідних умовах і, відповідно, за їх отримання велася безкомпромісна боротьба.

Природа тогочасної політичної боротьби, де Луцьк не був винятком, випливає із соціальної природи патрімоніальних відносин. На той час «політичну» вагу й «політичну» роль людини визначали її наближеність до верховного правителя, а також частки доходів та привілеїв, які вона отримувала разом із відповідними урядами-синекурами. Відмінностей між «суспільним» й «особистим» під час урядування фактично не існувало. До того ж на практиці люди мали обов'язки лише перед своїм покровителем. «Політика» була водночас і здійсненням, і захистом влади, яка мала за мету власне піднесення або користь патрона. З розвитком суспільства і появою більш численних і впливових соціальних груп, зокрема шляхти й міщанства, політичні ролі почали змінюватися. Місцева владна еліта вийшла за кордони маєтностей, що постійно розширювалися і стала все більше конфліктувати між собою. Суверенам потрібні були додаткові матеріальні ресурси для утримання своїх фаворитів, які разом зі збагаченням починали виходити з-під контролю з претензією на проведення власної «політики» на підвладних територіях.

Організація самоврядування у місті Володимирі. Першим свідченням наявності у Володимирі елементів міської організації на магдебурзькому праві – лист представників міської громади 1324 р. до громади міста Штральзунда. Від імені жителів Володимира зверталися «консули» (радці): *«consules ac universitas civitatis Ladimiriensis consulibus ac universitati in Stralsundis»*. Зміст листа полягав у захисті інтересів двох володимирських купців – Бертрама Русина й брата його Миколая. Наявність цих урядників, чинна система управління містом, характер звернення тощо дали підстави вважати, що у Володимирі існувала міська організація на зразок німецького права, «хоч би тільки часткова, а не цілого міста» [171, с. 224–225].

Текст підтверджувального привілею на магдебурзьке право від 17 липня 1509 р. Жигимонта I фактично перше і єдине джерело, яке в систематизованому вигляді розкриває головні норми магдебурзького права,

що діяли у Володимирі. Привілей засвідчує, що місто мало магдебурзьке право ще за часів Казимира. Цей лист видано на звернення володимирського війта, бурмистрів, радців і міщан, які посилалися на привілеї Казимира й Олександра: «ихъ милость дали имъ право немецкое, майдборское въ месте Володимерскомъ» [21, № VI, с. 29]. Свідченням відокремлення міста від юрисдикції замкового уряду – застереження про те, що володимирські намісники та інші урядники не мають «въ тоє право ихъ не вступатися». Тобто міщани звільнялися від присуду старости та його урядників. Судити в місті мав війт із бурмистрами і радцями, «судити, и радити, и карати такъ, йакъ и по инымъ местомъ нашимъ, водле обычая и беглости права майдборского» на зразок інших королівських міст, таких як Судомир, Люблін, Грубешов. Міщанам підтверджувалося право на заготівлю деревини «вольно дерево брати на будуванье домов и на дрова» на відстані двох миль від міста, як це було за «отца и брата нашего» [21, № VI, с. 29]. Привілей традиційно ставив проблему збільшення кількості населення міста за рахунок вільних людей, наказав: «людей вольныхъ, прихожих у место наше звати и садити», а людей приватних власників, «невольныхъ, ничиихъ» місто не мало права приймати [Там само].

Свідченням того, що у Володимирі міський уряд поділявся на дві колегії – раду й лаву – численні згадки в джерелах бурмистрів і радців, епізодично – лавників. Усі привілеї Володимиру згадували радців і лавників, але функції цих урядників детально прописано не було. Для розуміння характеру діяльності міських урядів важливе з'ясування процедурних питань, зокрема встановлення порядку призначення й терміни перебування радців і лавників на урядах. З тексту пізнішого привілею 1570 р. можна дізнатися про існування демократичної норми, за якою бурмистра, радців й лавників обирали («*ustawiać*») щороку влітку війт з поспільством. Зокрема, в Полоцьку, радці з війтом так само щороку обирали двох бурмистрів (православного й католика) [353, с. 21–23].

Отже, у Володимирі управляли річні бурмистри, радці й лавники. Вони очолювали міський уряд, однак перебували під «зверхністю» війта. Уряди бурмистри, радців і лавників були довічними, хоча формально призначення відбувалися щороку. Кандидатів обирали із числа осіб «людей гідних, осілих і розторопних». Радцям і лавникам надавалися дві міські печатки – Святого Єжего, якими вони завіряли всі міські рішення терміном «навечно» [21, № XXXVIII, с. 144].

Частково відтворити особовий склад володимирського міського уряду можна за записами книг Володимирського гродського суду 1566–1569 рр. Так, володимирськими бурмистрами й радцями були: Ганібель Влох, Курила Васильович, Василь Капля, Андрій Конон, Степан Завада, Грицько Коханович, Андріян Мисевський [612, арк. 23; 613, арк. 40 зв.–41, 46 зв.–47, 158 зв.–160, 306; 26, № LXXII, с. 202]. Міським писарем в другій половині 60-х рр. XVI ст. були Андріяс Мисевський і Адам Андрі(е)ясович Мисевський.

Після укладання Люблінської унії 1569 р. на приєднаних до Польщі землях у червні 1569-го відбувався процес прийняття присяги новій владі, яку 16 числа мали скласти всі жителі. 17 червня 1569 р. оприлюднено реєстр князів, панів, сановників земських, шляхти, міських урядників, жителів Володимирського повіту, які прибули до Володимира в призначений королем термін для присяги на унію з Польською Короною перед королівським комісаром Іваном Фалібовським. Серед урядників значилися: володимирський війт Михайло Дубницький, який присягав як війт і як земельний власник, бурмистр Андрій, радці Курило Василевич, Степан Завада, старий радця Волос Семенович, міський писар Адам Андреян(с)ович.

Разом з ними присягу складали велика група лавників (присяжних): І. Кравець і цехмістр кравецького цеху, Федір, І. Лось, С. Модачевич, М. Семенович, І. Воронович, Ванюта, цехмістр цеху різників, Трофим, представник купецтва, Гаврило, цехмістр ланцюжного цеху, О. Козерад, цехмістр цеху кушнірів, Васко, цехмістр ковальського цеху, О. Бендюга,

цехмістр теслярського цеху. Однак один із володимирських радців – В. Капля, за відсутності в місті, присягу того дня не складав [236, с. 19–27]. Під питанням відсутність у реєстрі володимирського лентвійта.

Наведений запис реєстру засвідчує, що уряди лавників разом із пересічними міщанами обіймали цехмістри ремісничих цехів. Інформація згаданого реєстру, а також записи Володимирських гродських книг показують, що бурмістрами у Володимирі, як й в інших містах, ставали лише радці, оскільки прізвища бурмістрів і радців збігаються. Отже, міській уряд Володимира працював під керівництвом уряду вїйта, а складався він із трьох новообраних радців, одного радці «старої ради», один із яких виконував функції бурмістра, дванадцяти лавників і міського писаря.

Чіткого поділу між судовою й адміністративною діяльністю урядовців не простежується. У Володимирі функціонували суди «местские» права магдебурзького. Там засідали разом усі міські урядники – вїйт, бурмістр, радці, лавники. Їх присуду підлягали насамперед міщани магдебурзької юрисдикції, а також гості міста, прибулі до міста так звані люди «прихожі», крім осіб шляхетського стану. Шляхта не підлягала магдебурзькій юрисдикції. У «местских» судах розглядалися цивільні та кримінальні справи: «великі й малі, гарячі та криваві, гвалтовні, такі, які тільки можна назвати», у тому числі важкі кримінальні злочини. «Местские» суди приймали справи до розгляду, здійснювали правосуддя в цивільних і кримінальних справах. Вони виносили вироки залежно від тяжкості злочинів, наглядали за їх виконанням, мали право засуджувати винних у важких злочинах до смертної кари (*«winnych garlem»*). Рішення такого суду дозволено оскаржити лише в королівському суді й подати апеляцію «до нас от суду их» [21, № XXXVIII, с. 144].

Певну інформацію про склад міського уряду, характер розмежування повноважень між радою й урядом вїйта розкриває скарга володимирських міщан 1566 р. на володимирського вїйта (М. Лудовича), який, зайнявши уряд

війта, не приніс присяги, не скликав суду й до того, «мещан по корчмах седечи сам один судит, а статут учит иж войт маєт судити на местцу звыклом ведже не сам, але с тремя особами з рады месткое в ратуши» [618, арк. 261–261 зв.; 244, с. 109]. Отже, вочевидь простежується відсутність чіткого поділу на адміністративну й судову функції в діяльності самоврядних інституцій міста.

За відсутності у Володимирі ратуші, засідання міського уряду відбувалося в будинках бурмистрів. У донесенні господарського двірського Петра Оранського від 29 липя 1567 р. щодо «введенню» у війтівство Михайла Дубницького зазначено, що «иж дей ратуши у месте Володимерскомъ нетъ», зібрання міського уряду відбулося «на рынку в дому бурмистра володимерского Василя Капли» [26, № LXXII, с. 202]. За інформацією В. Кравченко, рішення про будівництво у Володимирі ратуші прийнято Жигмонтом Августом у жовтні 1570 р., а першу документальну згадку про володимирську ратушу як функціонуючу споруду датовано 10 вересня 1584 р. [302, с. 422, 426].

У квітні 1566 р. володимирські міщани у своєму запиті поставили війту й радцям низку запитань: чи приносили вони присягу, куди зникли листи воєводи київського та володимирського старости щодо воловщини, де зберігаються деякі квитанції і гроші, чому площі віддаються євреям, а не міщанам, чому не міщани, а зем'яни володіють міськими землями тощо [611, арк. 4]. Характер запитань, поставлених війтові та радцям показує, що навіть за умови порушень конкретними урядниками процедурних та організаційних питань, засадничі основи магдебурзького права у свідомості міської громади залишались цінністю і їх порушення не проходили поза увагою міщан. До того ж, у наведеному переліку «як у дзеркалі» відбилися проблемні питання життя міської громади.

На відміну від Луцька, де великий обсяг роботи припадав на лентвійта, у Володимирі лентвійт у досліджуваній період майже не згадується. У книзі

Володимирського гродського суду від 15 липня 1566 р. є запис скарги володимирських міщан на вйта про його неправомірні дії, зокрема «неименіи лантвойта» [611, арк. 95]. Тобто із цього запису випливає, що з вини вйта Максима Лудовича в місті певний час був відсутнім лентвійт. Однак подальші записи вказують на поновлення в місті діяльності лентвійта. Зокрема, у 1569 р. ним був Мисько Дякон. Його ім'я згадано в контексті свідчень про поранення володимирським вйтом Михайлом Дубницьким міщанина Жука Солодова під час передачі ним скарги на згаданого лентвійта [613, арк. 207]. За інформацією А. Заяця, у цьому ж році лентвійтом також був і Андрій Мисевський [244а, с. 62].

Міський уряд Володимира перебував під пильним контролем уряду вйта, який залишався ключовою фігурою у здійсненні адміністративного управління і суду [74, с. 54–56]. Ім'я одного з перших володимирських вйтів, яке вдалося з'ясувати, – Миколай. У вересні 1471 р. він був присутнім під час укладання шлюбної угоди волинської зем'янки М. Вохнової [24, № CLIV, с. 627–628]. У досліджуваний період вйтівство у Володимирі тривалий час зосереджувала у своїх руках родина Лудів (Лудовичів). 31 липня 1488 р. датується лист Казимира луцькому старості, маршалкові Волинської землі Петрові Яновичу та господарському маршалкові, володимирському намісникові Івашкові Юрші. Казимир звільнив володимирського вйта Федька, сина Івана з вйтівства Володимирського й Литовезького від військової служби «до живота». Міському урядникові наказано не ходити на війну «ни со однимъ старостою Луцькимъ а и з маршалкомъ Волынъское земли, а ни з наместникомъ Володимирскимъ, а ни зъ земяны Волынъское и Володимерское емли» [688, № 109, р. 130; 519, № 109, с. 423–424]. Причини такого звільнення потребують окремого дослідження.

Батько цього володимирського вйта Федька – Іван, також був володимирським вйтом, що випливає з тексту підтвердження Олександра на Володимирське та Литовезьке вйтівства синові колишнього вйта Івана

Лудова Федьку 1493 р. [519, № 21, с. 145–146]. Лист засвідчує наявну в ВКЛ практику пожалувань верховним правителем війтівств, які могли заставлятися, передаватися у спадок, продаватися. Війт, якого спочатку призначав правитель, мав право передавати свій уряд у спадок і відчужувати його в чужі руки за гроші. Як слідує з тексту листа, свого часу Казимир продав батькові війта Іванові Лудову війтівство Володимирське й Литовезьке «на вечно». Угода на продаж оформлялася в спадок володимирському війтові, його дітям та майбутнім нащадкам. Їм передавалися орні землі, сіножаті, озера, млини, разом «со всіми платы, и вжитки», тобто з усіма доходами, що «здавна къ тымъ войтовъствомъ, Володимерскому а Литовижьскому» належали. У привілеї згадано й другий лист Казимира, де йшлося про звільнення володимирського війта від зобов'язання з обох війтівств (Володимирського й Литовезького) виконувати військову повинність. Слід думати, це був згадуваний вище лист Казимира від 31 липня 1488 р. [688, № 109, р. 130; 519, № 109, с. 423–424].

Володимирські війти, як і війти інших волинських міст, зокрема Луцька, активно примножували свої земельні володіння і статки, чому сприяла практика поєднання війтівства з іншими дохідними урядами [95, с. 405]. Володимирський війт Федько Луд одночасно був володимирським митником. У 1496 і 1497/1498 рр. ім'я Ф. Луда фіксується в записах ЛМ у зв'язку з підрахунками доходів із володимирського мита «личбу делали». Зокрема, 10 листопада 1496 р. було отримано «всего полсемадесят копъ грошей и 12 гр(о)ш(ей)», а 1497/1498 р. – удвічі більше – «семадесят копъ грошей и осьмъ грошей» [690, № 390, 396, р. 243, 245]. У 1498 р. війт звітував про збір володимирських «капных пнязеи» (митного збору за право продажу напоїв), верховщини (міського податку з городів, збір за право торгівлі городиною) і литовезьких «циншовых» 54 копи і 15 грошей [690, № 395, р. 245; 572, с. 43]. 1505 р. володимирське мито на рік продано війту міста Троцька (Трокай) луцькому митнику Н. Прокоповичу за 60 кіп грошей [572,

№ 35, с. 46]. 18 січня 1509 р. датовано «визнаний лист» Жигимонта I володимирським митникам Ф. Лудовичу, Станіславу Майку на затвердження їхнього звіту про надходження до скарбниці соляних і воскових зборів з володимирської митниці за півтора року: 142 копи грошей без 15 грошей з соляної комори; 20, 7 кіп грошей із воскової комори [13, № 95, с. 123]. Отже, простежується тенденція опанування волинськими війтами найбільш дохідних урядів, оскільки, як відомо, із часом відкупником волинських мит став луцький війт І. Я. Борзобогатий.

Ім'я наступного володимирського війта – Івашка Детковича (Федьковича) згадано у привілеї 1534 р. [21, № VI, с. 31–33]. Достеменно не відомо, до якого року володимирським війтом залишався Іван Федорович Лудович. Найбільш вірогідно, що, зберігаючи традицію діничного війтівства, воно перейшло безпосередньо до його сина Максима.

У 60-ті рр. XVI ст. володимирське війтівство обіймав Максим Лудович, проживаючи у власному війтівському будинку [612, арк. 46 зв.]. Отже, простежується наступність утримання володимирського війтівства родиною Лудовичів. Обмеженість джерел унеможливорює дати об'єктивну картину всього періоду керування війтівством М. Лудовичем. На діяльність війта вказують розрізнені записи книг Володимирського гродського суду, починаючи з квітня 1566 р., тобто вже на завершальній фазі його перебування на чолі війтівства. Цей етап діяльності Лудовича позначено численними звинуваченнями на його адресу в зловживанні владою, невиконанні належним чином обов'язків війта. Записи весни–літа 1566 р. вказаних книг повідомляють, що війт не складав присяги, не призначив лентвійта й одноосібно, а не спільно з міщанами, проводив судові засідання, ухвалював несправедливі рішення за багатьма справами в місті, здійснював насильства, вимагав хабарі, неправильно збирав податки і присвоював їх, самоправно розпоряджався міським майном та розбазарював міську скарбницю тощо. Як зазначено в скаргах, зловживання відбувалися всупереч

вимог Литовського статуту й магдебурзького права [611, арк. 40 зв., арк. 95, 105, 109 зв., 121, 123 зв.; 618, арк. 261].

Оскільки війтівство надавало значні матеріальні переваги, його зайняття не обходилося без прихованої і навіть відвертої політичної боротьби за уряд і за володіння, які належали війтові. Матеріали записів книг гродського суду фіксують такий конфлікт між згаданими Максимом Лудовичем і наступним володимирським війтом Михайлом Дубницьким, який тривав упродовж 1566–1567 рр. Усунення з уряду дідичного війта Лудовича й заміна його представником іншої родини, Дубницьким, не могло відбутися без поважних причин і згоди великого князя або його найближчого оточення, оскільки Дубницький тривалий час працював у великокнязівській канцелярії, був дяком підканцлера ВКЛ Остафія Воловича [134, № 29, с. 48–49; 548, с. 75].

Привілей на володимирське війтівство, що його надав у серпні 1566 р. М. Дубницькому Жигимонт II Август (великий князь литовський і король польський 1548–1572 рр., формально з 1529 р.), засвідчує чималі надходження на користь війта: шевці щороку мали давати йому по п'ять, пекарі – по три, торговці з яток – по чотири литовських гроші. До того ж різники були зобов'язані давати «трете плечо» від бидла. Крім того, війт мав на ринку «две ятки вольних», а на передмісті – став з млином. Йому належала єдина в місті лазня, на ринку – будинок, а за містом – сіножаття. Значні відрахування на користь війта йшли від одружень, за право міщан виходу з міста [703, № 25].

На соціальний статус, майнові статки новопризначеного володимирського війта вказує той факт, що дружиною Дубницького стала онука володимирського та берестейського владики отця Феодосія. Зобов'язання королівського дяка М. Дубницького перед своєю нареченою Томилою «вимірювалися» в 300 кіп литовських грошей, забезпечених маєтками Дубники й Ворчин [134, № 46, с. 82–83]. Дубницький мав

викупити війтівський уряд за 1000 золотих польських або 400 кіп литовських грошей і, не маючи цієї суми, зайняв гроші у своєї дружини Т. Попелевич під заставу війтівства. «Мае(т) мА(л)жо(н)ка моя пни Томила, – йшлося в угоді, – по животе мое(м) в то(и) суме пнете(и) в тисячи золоты(х) по(л)ски(х) во(и)то(в)ство мое володима(р)ское зо всею справою и владно(ст)ю и зо всими доходы и пожитки де(р)жати и вживати до живота своего...» [134, № 45, с. 81].

М. Лудович гальмував процес передання війтівства Дубницькому, уникаючи отримання за нього згаданої суми. Певна невизначеність ситуації з війтівством провокувала конфлікти з колишнім війтом, який формально не склав своїх повноважень, а тому міг оскаржити зайняття уряду новим війтом. У червні 1567 р. господарський двірський Петро Оранський доповідав про введення ним у володіння володимирським війтівством Дубницького та ухиляння Лудовича від отримання грошей за війтівство. Як зазначено в донесенні великокнязівського урядника, Лудович «сумы дей пенезей от пана Михаила не брал, прав и привилев своих не отдал». Попри це, процедура введення у війтівство Дубницького відбулася: «в дом того пана Максима у месте Володимерскомъ в ринку лежачий, который пану Михайлу тот пан Максим ку войтовству заменою пустил, в люди, в фолварки, в земли, в сеножати пана Михаила Дубницкого увезал» [26, № LXXII, с. 204].

Лише у вересні 1567 р. М. Лудович поступився війтівством М. Дубницькому, отримавши частину грошей за нього, про що свідчить відповідний запис у Володимирській гродській книзі [612, арк. 168 зв.; 26, № LXXII, с. 206–207]. Щоправда, діяльність Дубницького на цьому відповідальному уряді була далекою від зразкової, оскільки зафіксовано численні факти порушень ним норм громадського життя і зловживання владою. Так, за 1569 р. у записах книги гродського суду зафіксовано близько 20 скарг на М. Дубницького. Війта звинувачували в побитті та ув'язненні групи міщан, потрібно думати, без достатніх на те підстав, пограбуванні

людей під час нападу на їхні маєтки та ін. [613, арк. 27 зв., 28, 28 зв., 124–125, 127 зв.–129, 137–138, 141–142 зв., 158 зв. –160 зв., 194–194 зв., 229, 236 зв., 237, 277–277 зв., 238, 306].

Зухвала поведінка Дубницького не могла залишатися без відповідної реакції володимирської міщанської громади, яка намагалася контролювати діяльність війта. Обстоюючи свої права, міщани зверталися за допомогою до володимирського замкового уряду. На це, зокрема, вказує запис скарги володимирських міщан Маруші Сачковни та Матиса Постригача на війта Михайла Дубницького про їх побиття, зневагу й ув'язнення [613, арк. 87, 87 зв.].

На зборах міщан та володимирського поспільства влітку 1569 р. було висловлено протест на дії міського уряду [613, арк. 135 зв.–137, 136–137, 139–140 зв.]. Активність і організованість міської громади засвідчує факт делегування до короля зі скаргою на міський уряд посланця від міського поспільства Каліша Петровича. Однак цього посланця було побито й ув'язнено війтом у Зап'ятницькій вежі Володимирського замку. До того ж у посланця було вилучено гроші, позичені громадою для цієї потреби [613, арк. 141–142 зв.]. Характерно, що боротьбу проти М. Дубницького очолювали його колеги з міського уряду, які свого часу виконували обов'язки радців та бурмистрів міста, зокрема Ганибель Влох та Василь Капля. Так, Капля скаржився на війта й повідомляв про напад Дубницького на його двір, образу й намір його вбити [613, арк. 251 зв., 252, 277, 277 зв.].

У березні 1570 р. соціальна напруга в місті не вщухла, а, навпаки, посилилася, на що вказують виступи міщан разом із членами міського уряду проти володимирського війта Дубницького [614, арк. 51 зв.–52 зв.]. Щоправда, війт залишався на своєму уряді й у наступні роки. Докладніше історія конфлікту володимирської міської громади з М. Дубницьким викладена в публікації Н. Старченко [547, с. 65–98].

Оскільки учасниками конфлікту з питань розподілу владних повноважень у місті були представники місцевої влади й поспільства, то його правомірно віднести до категорії політичного. Зокрема, політичний конфлікт може мати характер: а) ендогенний – усередині політичних і соціальних груп, що перебувають при владі, але прагнуть більшого впливу на прийняття політичних рішень і повнішого задоволення власних інтересів; б) екзогенний – між політичними й соціальними групами, які в даний момент не перебувають при владі, але прагнуть нею завладіти, і групами, які здійснюють контроль над владою [545, с. 71]. Відповідно, конфлікт у Володимирі можна класифікувати як ендогенний, оскільки його учасниками й рушієм були колишні міські урядники.

На справедливе твердження вітчизняної дослідників, перенасиченість соціуму конфліктним потенціалом обумовлює непередбачуваність і слабку прогнозованість його розвитку, послаблює ефективність позитивних реформ і, як наслідок, утягує суспільство в зону підвищеного ризику – бути розколотим на частини або надовго втратити перспективи свого історичного поступу в хаосі нестабільності [553, с. 444–445].

Наявна інформація про міське самоврядування Володимира показує, що воно значною мірою відтворювала стійкі родинні зв'язки, перетворювалося на замкнену корпорацію осіб, які за допомогою утримання різних урядів, залишалися при владі. Яскравим підтвердженням означеної тези – наслідування володимирського вйтівства родиною Лудовичів: Іваном, Федьком Івановичем, Іваном Федьковичем та Максимом Івановичем. Андріян Місевський – писар і володимирський радця. У зайнятті цих урядів йому наслідував його син Адам, який наприкінці 1560-х рр. постає в ролі міського писаря і лентвійта. Братом вйта М. Дубницького був місцевий радця і бурмистр Курила Васильович. Матеріали фіксують і активність членів старої ради (Ганибель Влох, Волос Семенович), що засвідчує їх вплив на суспільне життя міста.

Організація самоврядування на засадах магдебурзького права зумовлено характером соціально-економічного розвитку Володимира, його роллю як одного з великокнязівських торгово-економічних, адміністративних і військових центрів Волинської землі. Володимир XVI ст. був середнім за розміром та чисельністю населення містом у структурі інших міст ВКЛ. За підрахунками польських дослідників М. Богуцької і Г. Самсоновича, у місті наприкінці XVI ст. нараховувалося близько двох тисяч жителів. Розрахунки проводили на підставі виявлення в місті у 1593 р. 323 димів, кожен із яких міг налічувати від 6–8 до 12 осіб [673, s. 375]. Володимир, як і більшість тогочасних волинських міст, був поліетнічним і поліконфесійним, у якому основну частину населення складав слов'янський етнос – «Ляхове і Русь», як про це йшлося в підтверджувальному привілеї великого князя 1509 р. Свідченням тому – велика кількість християнських церков.

У місті проживало багато євреїв, які оселялися на Жидівській вулиці [613, арк. 238]. Тут мешкала вірменська громада, яка в середині XVI ст. пережила глибоку кризу. Середньовічний мандрівник С. Лехаци повідомляв про зменшення кількості вірменського населення у Володимирі у зв'язку з руйнуванням міста: «є стародавні міста, в яких живуть вірмени, як Белз, Вільно, Володимир та села, які знищені, видно лише їх залишки, а чому [знищені], не знаю» [538, с. 250]. Сучасні польські історики вважають, що у Володимирі до утворення Речі Посполитої існувала вірменська община, яку підпорядковано юрисдикції магдебурзького права міста [555, с. 36]. Слід зауважити, що в Луцьку вірменська община мала власне самоврядування.

Ревізії володимирського замку й інші джерела засвідчують існування в місті численних юридик: міської, замкової, церковної та приватних осіб, що не могло не позначитися на характері міського самоуврядування, гостроті конфліктів між жителями міст та юридик. Деякі з них були розміщено в передмістях Володимира: Зап'ятничі, Завальське (Завалское) Засмоччя (Засмоцьке), Залужжя, Плебанівці [662, № XLIX, s. 81]. Під час ревізії

Луцького замку 1545 р. володимирський вїйт, бурмистр, радці й міщани скаржилися ревізорам на князів, панів та зем'ян Володимирського повіту (перелічено 23 особи) про те, що ті, користуючись містом, «людемъ своим, котори в оных домех мешкають, подвод и платовъ и инъших повинностей *местских* полонити и в том имъ помагати не кажутъ» [338, с. 169]. Матеріали ревізії 1552 р. також вказують на існування проблем із населенням міських юридик князів, панів і шляхти щодо виконання ними правил співжиття, визначених магдебурзькими привілеями, – вони «присуду міського не виконують, парканів не роблять, подвод, стацій, серебщини, ординщини, а ні жодних податків господарських міських не дають» [663, s. 1417].

Наприкінці 60-х рр. XVI ст. у Володимирі функціонували сім цехів: кравців, різників, купців, ланцюзників, кушнірів, ковалів, теслярів [236, с. 26]. Разом із запровадженням магдебурзького права місто традиційно отримало право на проведення ярмарок. Достеменно відомо, що у Володимирі в першій чверті XVI ст. ярмарок відбувався сьомої суботи з 18 травня 1521 р. («о семой суботе индикъта девятого») [693, № 90, р. 92]. Ярмарок у Володимирі згадано і в скарзі щебрешинського міщанина Яна Столяра (02.03.1569 р.) на володимирських митних і поборових писарів про подвійне стягнення мита на користь володимирського замку від продажу на місцевому ярмарку виробів із дерева («дерев'яного начиння»). У 1570 р. у Володимирі проводилося вже три двотижневих ярмарки, що вказує на розвиток міста [663, s. 869].

Місто було значним центром внутрішньої і міжнародної торгівлі, про що свідчать розвинута інфраструктура, наявність тут «права складу». У Володимирі, так само як у Луцьку й у Львові, право складу існувало ще в XIV ст. [572, № 8, с. 22]. На початку XVI ст. в місті функціонували митниця, воскова й соляна комори, була своя місцева система мір – «володимирська міра». Щоправда, Володимир поступово втрачає свою першість на Волині в торгівлі. Причиною занепаду володимирської торгівлі у XV ст., на

зауваження М. Грушевського, стало пожвавлення торговельного руху по лінії львівській і послаблення його по лінії волинській: «з остаточним прилученням Любомльської й Ратенської волості до Корони, Володимир опинився в глухому куті, між польською границею, й був засуджений на локальну торгівлю, а більші торговельні дороги пішли поза ним» [172, с. 48, 50].

Одним із напрямів діяльності володимирського міського уряду був захист і розширення прав міщан на засадах магдебурзького права. Міські урядники зверталися до господаря з проханнями щодо підтвердження старих пільг або надання нових, оскільки міщани страждали від свавілля державних урядників або місцевих князів і панів-шляхти, які часто порушували тодішні норми та традиції життя міської громади. У цьому контексті інтерес викликає лист великого князя від 3 квітня 1511 р.: «Привилеи всимъ мешчаномъ места Володимерского, позволене им на вси стороны около того места дерево на будоване и дрова брати во всяких пушчах и лесехъ» [691, № 595, р. 437]. Його видання зумовлене небажанням власників прилеглих лісових угідь виконувати норми привілеїв 1495 і 1509 рр. у частині прав міщан на заготівлю деревини. Поява привілею 1511 р. стала водночас логічним продовженням унормування прав, підтверджених привілеєм 1509 р.

Місцеві землевласники не лише порушували права міщан на заготівлю деревини навколо міста, а й норми привілею 1509 р., встановлюючи незаконні мита. Показовою в цьому сенсі є справа 1511 р. володимирських міщан із королівським урядником П. Калусовським [691, № 594, р. 436–437]. На господарського двірського Калусовського скаржилися війт і міщани Володимира про те, що він установив їм нове мито на «доброволнои дорозе» в розмірі одного гроша і по 100 головажень солі, чим «кривды делалъ и новину вводил». Жигимонт I у своєму «выроку» записав, що володимирські міщани звільнялися від сплати мита у Володимирському повіті, а Калусовський мав награвоване повернути [691, № 595, р. 436–437].

Активна участь міських урядників щодо захисту прав володимирських міщан проти неправомірних дій маршалка Волинської землі, князя Андрія Сангушковича та його сина – володимирського старости, князя Федора, впливає зі змісту привілею Жигимонта I Старого 1534 р. Діяльність маршалка Волинської землі й володимирського старости піддано критиці за те, що вони погано збирали такі державні податки, як «серебщина» та «підводна»: «сребщизнь, и подводъ, и платовъ нашихъ господарскихъ и местскихъ подачок давати не кажете». Натомість збирали для себе «верховщину» в розмірі п'ятнадцяти грошей. Важливим складником магдебурзьких привілеїв – право міста на власну вагу й воскобійню – урядники володимирського замкового уряду також неправомірно їх присвоїли. Для проведення робіт із ремонту міського паркану вони надсилали своїх слуг, які грабували міщан. Дійшло до того, що після смерті міщанина, у якого залишалися прямі спадкоємці – дружина, діти та близькі – урядовці старости привласнювали їх спадщину. Ці ж урядники та їхні слуги застосовували силу і привласнювали готову продукцію шевців, не платячи їм грошей.

Великий князь, під загрозою сплати трьох тисяч кіп грошей, наказав старості припинити зловживання й порушення прав володимирських міщан, «жадныхъ кривдъ и тяжкостей и новынъ вы сами и врадники и слуги ваши не чинили и заховали бы есте ихъ во всемъ водле права ихъ майтборского» [21, № VI, с. 33]. Лист Жигимонта I Старого 1534 р. містив і підтверджував усі права й пільги, даровані Володимиріу попередніми правителями, починаючи із часів Вітовта та Казимира.

Утримання в належному стані Володимирського замку лягало на плечі жителів міста й округи. Однак через певні обставини, власними силами міська влада зробити цього не могла. Ревізори, що 1545 р. провели люстрацію цього замку, наочно підтвердили його занепад. Причиною такого стану, як і в інших замках, – відсутність ефективної системи управління

замками, брак коштів на їх забезпечення, свавілля місцевих землевласників під час виконання покладених на них зобов'язань щодо утримання замків. Володимирській вїйт і міщани відверто скаржилися на князів Чарторийських за те, що вони не наказують своїм литовезьким міщанам «вежи и городни в замку Володимерскомъ робити о подьводу давати. Которую, деи, вежу и городню передъ тымъ они завъжды поспол с ними робливали и подьводы даивали» [338, с. 130].

Міський уряд Володимира, як і уряди інших міст на магдебурзькому праві, вирішував багато проблем щодо виконання зобов'язань перед державою, забезпечення життєздатності міста і, зокрема, розв'язання перманентних конфліктів, що виникали між різними категоріями його жителів [87, с. 118]. У Володимирі, як і в Луцьку, виникали проблеми розмежування територій між містом і сільською округою, свідченням цього скарга міських урядників у серпні 1566 р. на урядника, слуг, бояр і селян любачевського каштеляна Миколая Лисаковського про неодноразові їхні напади на міщан «въ городскихъ лесахъ, на поляхъ и пр.», пограбування їх, побиття і нанесення поранень [611, арк. 122]. Як свідчать записи гродської книги, саме члени замкового уряду найбільш активно намагалися захопити землі Володимира, що підпадали під юрисдикцію міського уряду. Крім володимирського старости, такі спроби здійснював володимирський городничий. Так, у березні 1569 р. володимирські бурмистри, радці й міщани повідомляли про відмову осіб, незаконно осаджених покійним городничим М. Козинським на грунтах міщан: В. Семеновича, Г. Матьковича та Ф. Постригача знести свої домівки всупереч королівському розпорядженню. Однак унаслідок наполегливих зусиль місцевих урядників королівське розпорядження було виконано й будинки трьох міщанських родин, незаконно осаджених на міських грунтах, зруйновано [613, арк. 47, 47 зв., 51, 51 зв.] Отже, міський уряд засвідчив свою дієздатність у обстоюванні законних прав міщанської громади.

Інша проблема, що потребувала правового регулювання, – відносини міста й церкви, які торкалися насамперед земельних питань. Зокрема володимирському війтові «вручено» повідомлення про виклик до суду за позовом володимирського й берестецького владики Феодосія і прихожан соборної Успенської церкви щодо кривди «в людех и в кгрунтех церковных». Справа була настільки складною, що її мав розглядати головний Люблінський трибунал [613, арк. 115 зв.–116 зв., 147–148, 149, 149зв.].

У жовтні 1569 р. міський уряд і міщани Володимира на чолі з війтом М. Дубницьким заключили угоду з Володимирською єпископією щодо розподілу церковних і міських володінь та врегулювання між ними господарських і правових відносини. В акті угоди, зокрема йшлося про те, що «и мещане вси сами перед нами добровольне визнали», що ці церкви «з векав были и тепер ест» у підпорядкуванні володимирських владик. А владики з капітулою визнали право міських урядників і міщан на володіння і користування міською власністю [620, арк. 249–254]. Отже, завдяки політиці знаходження розумних компромісів розв'язано конфлікт, який за інших умов міг тривати роками.

Міська влада протегувала цеху міських різників, свідчення тому – конфлікт з індивідуальними виробниками м'яса. Володимирський бурмистр і радці заборонили нецеховим різникам торгувати м'ясом із міських «лесок» [613, арк. 154 зв.–155 зв., 156, 158 зв.–160 зв.] Піддані князя Романа Сангушка михайловецький війт Микита Гаврилович, Дмитро Балута та інші нарікали на володимирського війта з бурмистрами щодо заборони торгувати м'ясом, захоплення в них м'яса і шкур на ринку у Володимирі та інші кривди, завдані за розпорядженням міського уряду. Причому правил торгівлі вони не порушували: «ведле стародавнього обычаю мяса продават, с которых, деи мesteц плат платим и плечка от кожного быдляти по плечу мяса на замок тутошнии Володимерский и на воита володимерского даемо» [572, № 106, с. 136]. Намагання війта й міських урядників апелювати до

володимирських міщан для виправдання своїх дій, успіху не мали. Навпаки, міщани висловилися за збільшення кількості продавців м'яса із відповідним зменшенням його вартості: «и^ж им на лесках мяса воит и бурмистры продавати забороняют, што про малост а не достаток мяса на лесках мусим дорош^{же}еи купуват» [572, № 106, с. 136].

Цей факт засвідчує наявність протекціоністської політики міської влади щодо цехових виробників м'яса, в діях яких простежується корупційний складник, оскільки міські урядники свідомо йшли на порушення закону, утискаючи законні права нецехових різників. Водночас цей конфлікт засвідчує достатньо високий рівень правосвідомості жителів міста, їхню згуртованість і здатність давати відсіч неправомірним діям міських урядників.

Отже, процес інституалізації місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права у Володимирі загалом був подібним до відповідного процесу в Луцьку, що підтверджує наявність загальних закономірностей функціонування магдебурзького права в державних містах. Той факт, що функції лавників у Володимирі виконували цехмістри, засвідчує їх активну участь у діяльності самоврядних структур міста. На відміну від Луцька, інформація щодо діяльності у Володимирі лентвійта епізодична. Міський уряд у другій половині 60-х рр. XVI ст. тяжів до перетворення в замкнену корпорацію, що складалася з обмеженого кола осіб, частина яких перебувала в родинних зв'язках.

Функціонування уряду володимирського війта в середині XVI ст. супроводжувалися конфліктами між претендентами на вйтівство й міщанами, що дає підстави характеризувати їх як політичні. Способи їх вирішення засвідчують наявність гострих соціальних суперечностей в суспільстві, які виходили далеко за межі протистояння між війтами й іншими міськими урядниками та поспільством міста. Тривалість конфліктів у місті засвідчує і відсутність чіткої регламентації окремих процедурних питань в

організації та діяльності місцевого самоврядування. Боротьба володимирської громади за свої права, у тому числі боротьба проти небажаних війтів, характеризує її як спільноту, здатну до консолідації, проте міщани часто поставали у ролі статистів, а рушіями були представники заможних верств, колишніх або майбутніх міських урядників. Відповідно, боротьбу за війтівство, за сучасною термінологією, можна віднести до ендогенного типу конфліктів, що відбувалися усередині правлячої еліти.

3.2. Специфіка процесу інституалізації самоврядування в приватновласницьких містах

Самоврядування на засадах магдебурзького права в приватновласницьких містах вписується в контекст процесу урбанізації, який на Волині розпочався в XV і продовжився у XVI ст. Його зумовлено інтенсивним економічним розвитком держави й потребами формування внутрішнього ринку. Уже наприкінці XV ст. в ринковий обіг втягуються значні людські ресурси, для обслуговування яких діючих ринків було замало. За даними А. Заяця, на Волині найбільша кількість новозаснованих міст припадає на другу половину XVI ст. – 115; найменша – у першу половину XVI ст. – 29; на першу половину XVII ст. – 46. Серед них великокнязівських (королівських) локацій було дві, церковних – сім, усі інші були приватновласницькими [245, с. 69, 90]. Отже, вочевидь, новозасновані міста Волині переважно були приватновласницькими.

Не в останню чергу локація міст пов'язана і з потребою пошуку ресурсів для забезпечення оборони країни. Згідно з ухвалою городенського сейму 1567 р., з усіх приватновласницьких міст ВКЛ, «князьскихъ, панскихъ и земянскихъ, духовныхъ и светскихъ», власників зобов'язали відправляти на військову службу з 10 димів одного пішого воїна з рушницею, мечем, живністю (провіантом, харчуванням). Для трьох таких осіб необхідно було

мати воза з конем, при ньому візницю з рогатиною, сокирою, «рыдлем», мотиною [221, № XVIII, с. 453].

Упродовж XVI ст. дозволи на заснування міст у приватних володіннях ставали поширеним явищем, однак їх надання залежало від багатьох обставин. На позитивне ухвалення рішення впливали правові аспекти володіння маєтками, соціальний статус власника, його майнове становище, відповідні заслуги перед верховною владою і особисто великим князем, а також географічне розміщення володіння та багато інших чинників. Реакція великого князя литовського на чолобиття власників щодо змістової частини прав і вольностей для нового міста також суттєво відрізнялися. У ВКЛ практикували дозволи на осадження міста в приватних володіннях із наданням одним – лише торгів і ярмарків, іншим – комплексу пільг і вольностей, поширених у державі.

Організація та діяльність самоврядування в місті Ковелі. Історія міста бере свій початок від спадкового маєтку князя Василя Михайловича Сангушковича – Ковля. Село, разом із багатьма іншими поселеннями дарувалося його батькові, князю Михайлові Сангушковичу королем Олександром наприкінці XV ст. Тобто Ковель належав до давньої спадщини Любартовичів-Сангушків, які з розширенням князівського роду почали брати назви від своїх маєтностей. У такий спосіб наприкінці XV ст. постала «лінія ковельська» роду Сангушків [663, s. 885; 726, s. 448–455]. Серед волинських міст, у яких запроваджено магдебурзьке право, Ковель займає особливе місце, пов'язане зі зміною свого статусу з приватновласницького на великокнязівське (1543 р.) із відповідним перерозподілом владних повноважень між власником міста, урядом старости та органами міського самоврядування. Певний вплив на характер міського самоврядування мала постать князя А. Курбського та його намісників.

Джерельна база дослідження самоврядування в місті першої половини XVI ст. не багата матеріалами, які б дозволяли відтворити склад та діяльність

ковельського міського уряду, визначити особовий склад його урядників тощо. Зокрема, член Київської археографічної комісії М. Іванішев зауважував, що стародавні акти «истреблены пожаромъ. Книги, хранящиеся въ архиве ратуши ковельской, начинаются съ 1565 года» [252, с. 206]. Відсутність таких матеріалів підтверджують і сучасні українські дослідники. В. Атаманенко зазначає, що від першої половини XVI ст. «джерел, які б містили хоча б якісь їх кількісні характеристики, не збереглося» [29, с. 14].

Водночас правові засади функціонування в Ковелі магдебурзького права простежуються за великокнязівськими листами, починаючи від локаційного привілею Жигимонта I 1518 р. [660, № СХСІІІ, s. 181–184]. На відміну від державних міст, ініціатива в заснуванні міста виходила від власника маєтності або села, який звертався з такими проханнями до великого князя. Суспільно-політичні умови надання Ковелю магдебурзького права пов'язані з часом загострення міждержавних відносин із Великим князівством Московським. 1518 р. для ВКЛ позначено постійними сутичками між литовськими військами, що перебували в Полоцькій землі, і московськими загонами, які вторгалися в межі ВКЛ. До війни з Жигимонтом I готувався і магістр Пруссії Альберт. На півдні, в Криму, взяли верх прихильники московського правителя, і хан Махмет-Гірей уклав союз із великим князем московським Василем. ВКЛ, отже, було вимушене посилено готуватися до війни. Відповідно, уряд намагався заручитися попередньою згодою землевласників на ведення військових дій, які потребували субсидій або згоди на обкладання податкових станів воєнною повинністю: більша частина великих вальних сеймів за часів Жигимонта I скликалася саме із цією метою.

Великий князь звернувся за субсидією до своїх підданих і скликав у листопаді 1518 р. великий сейм у Бересті (Бресті), який тривав до початку січня 1519 р. [660, № СХСІІІ, s. 181–182; № СХСV, s. 187]. На сеймі для тодішньої великої господарської «потребы» і земської «ухвалы» зібрано

поголовщину не лише в середніх областях князівства, а й в «украинных» [660, № СХСІІ, s. 181–182; № СХСV, 185–187]. У цих умовах Берестейський сейм ухвалив рішення про надання князю Василеві Сангушкові привілею на заснування міста Ковеля. Надання йому такого права виглядає логічним у контексті досвіду осадження князем нових поселень на теренах Володимирського повіту. Так, ще в 1508 р. В. Сангушко отримав великокнязівський привілей на осадження міста Вижви [245, с. 36].

Ковель отримав магдебурзьке право дещо пізніше порівняно з іншими волинськими містами, такими як Володимир (сер. XV ст.), Луцьк (1432), Кременець (1438). Привілеєм 1518 р. Жигимонт I надав В. Сангушку право на осадження міста населенням різної етноконфесійної належності: русь, поляки, іудеї, вірмени, татари [660, № СХСІІІ, s. 183]. У новозаснованому місті запроваджено торги і ярмарки. Торги наказано організовувати щотижня в будь-який обраний й оголошений день. У Ковелі торги проводилися по п'ятницях, що засвідчує лист Жигимонта від 25 серпня 1538 р., яким заборонено митникам за наказом кременецького старости Дахна Васильовича перешкоджати проведенню п'ятничних торгів в Ковелі, встановлюючи на п'ятницю торги в інших «добрах наших», зокрема в місті Мельниці [660, № LXXXІІІ, s. 89]. Два річні ярмарки: один на день Вознесіння святого Хреста наприкінці літа, інший на четвертий день після Різдва Хрестового мали тривати «в обох випадках по три дні після свят», тобто упродовж чотирьох днів. Під час їх проведення жителям міста надавалися різні вольності (свободи), а іноземним і чужоземним купцям гарантувався вільний в'їзд до міста й виїзд з нього. Ці заходи здійснювалися «нарівні з правом і звичаєм інших наших міст». Щоправда, міста, на які відсилався правитель і які могли бути взірцем для Ковеля не уточнялися.

Жигимонт I зазначав, що жителі Ковеля («його люди») та всі ремісники (майстри) швидше об'єднаються тоді, коли відчують себе наділеними більшою свободою, а місто зберігатиме цілісність у тодішніх межах. Привілей містив

усталену формулу, за якою місто виокремлювалося і відмежовувалося від руського та литовського права та будь-якого іншого і переходило в право тевтонське, що зветься магдебурзьким (*«ius Theutonicum, quod Maydemburgense dictur»*) на вічні часи.

У локаційному привілеї йшлося про звільнення жителів міста, зокрема кожного «кметя», міщанина й будь-кого іншого, від влади та управління місцевих урядників: воєвод, каштелянів, старост, суддів, підсудків і великокнязівських урядників, включаючи «децьких» [660, № СХСІІІ, s. 183]. Це означало, що місто у правовому відношенні набувало особливого статусу, а міщан відтепер звільнено від присуду замкового уряду. Натомість його жителі передавалися під урядування й присуд вйта, якого великий князь призначав терміном «на певний час». Однак у Ковелі не всі жителі підпадали під дію магдебурзького права. Зокрема, євреї мали керуватися особливим правом, таким, як «берестейські євреї».

За нормами магдебурзького права вйта підпорядковано князеві Василеві Сангушкові та його нащадкам. Вйту разом із міськими урядниками надавалася адміністративна й судова влада в місті. Привілей установлював права ковельського вйта на судову діяльність. Вйт мав судити, виносити вироки, карати наставляти, ганити й засуджувати на основі норм «тевтонського права». Вйту належало право суду над міщанами в цивільних і кримінальних справах аж до винесення смертних вироків. Загалом у своїй діяльності урядник керувався положеннями магдебурзького права, закладеними в усіх клаузулах, статтях, пунктах і розділах привілею 1518 р. Запроваджувався термін дії цих положень «навічно». Водночас лист не деталізує умов (прав) перебування вйта на уряді.

Обмеженість джерел перешкоджає дослідженню реалізації в життя міста настанов привілею 1518 р. З'ясувати склад міського уряду Ковеля, повноваження його урядників, субординацію та інші організаційні та правові підстави функціонування дозволяють підтверджувальні (конфірмаційні)

привілеї великих князів, які надавалися Ковелю на початку XVII ст. Найбільш докладно систему міського самоврядування в Ковелі на засадах магдебурзького права викладено у привілеї 1611 р., де узагальнено права й вольності міста, надані його попередниками [21, № XXIX, с. 109–117].

Ковельські міщани обирали зі свого середовища вісім осіб, «людей статечних, чесних, у справах досвідчених і навчених», на уряди бурмистрів і радців щороку в найближчий понеділок після нового року. Обраних осіб подавали ковельському старості або його заступникові. Староста затверджував на уряди чотирьох радців із числа обраних, а одного з них призначав на уряд бурмистра. Новообрані особи під час вступу на уряд приводилися до присяги на загальних зборах міщан. Зобов'язання міських урядовців полягали в дотриманні порядку в місті, завідуванні й розподілі надходжень, турботі про забезпечення міських потреб, згідно зі звичаєм інших коронних міст. Старості передавалися і судові стягнення [Там само, с. 112–113]. Обраний бурмистр лише упродовж місяця мав право на управління міським урядом, після чого поступався місцем старшому з радців, а, цей останній передавав керування урядом наступному радцеві. Такий порядок тривав упродовж року до нових виборів.

Ковельський староста обирав лентвійтом одного із цехових міщан, «людину чесну, богобоязливу і знаючу закони». А міщани обирали чотирьох лавників, які при вступі на уряд складали присягу перед бурмистром і радцями. Лавники залишалися на урядах довічно, за винятком випадків, коли когось із них обирали радцею, тоді на місце лавника, який вибував, обирали іншого [21, № XXIX, с. 113]. Відповідно до магдебурзького права й на зразок інших міст, лентвійт і лавники уповноважені були в усіх справах чинити «суд і розправу». Тобто адміністративна й судова влада в місті належала лентвійтові і лавникам. Міський суд розглядав усі справи від великих до малих, судив цим правом усіх міщан. Отже, міський суд складався із чотирьох лавників на чолі з лентвійтом.

На рішення суду лентвійта й лавників дозволена апеляція до бурмиистра та радців, на рішення бурмиистра й радців до ковельського старости або його заступника, а далі – до великого князя і до його суду. Рада постає як перша апеляційна інстанція на рішення лентвійтівсько-лавничого суду, що вказує на посилення її ролі й розширення меж її влади. Судові збори та штрафи, що збиралися за магдебурзьким правом в суді лентвійтом і лавниками, розподілялися між його членами. «Вини» від невиконання справ або з якоїсь іншої причини, що належали урядові бурмиистрівському й радецькому, ділилися між бурмиистрами та радцями [Там само]. Суворість тогочасного міського суду засвідчує інформація про застосування в місті смертної кари та існуванні ката. Володимирська гродська книга фіксує ім'я ковельського ката Андрія [613, арк. 17, 17 зв.]

Відомості щодо постаті вйта Ковеля містяться у привілеї королеви і великої княгині Бони Сфорца 1548 р. на вйтівство ковельському міщанину, ім'я якого не вказано, оскільки призначений у 1547 р. вйт Войтех Грушинський помер. Тоді ковельський староста Богдан Семашко повідомляв, що ковельські міщани «войта для справъ и потребъ мѣстскихъ своихъ и для раду доброго требуютъ» і звертався до Жигимонта I, щоб це вйтівство «дали и иншимъ войтомъ добрымъ опатрили» [701, № 20, р. 35]. Привілей не містив прямих вказівок на обсяг прав і обов'язків вйта, порядок управління містом тощо, відсилаючи до минулорічного «постановьленья», яке було дано в Петрикове 1547 р. Як впливає зі змісту листа, головним завданням нового вйта було «тое место наше Ковелское людми яко наболей ... осаживалъ и пожитокъ наш в томъ множилъ». Встановлено й надходження уряду вйта і вйтівства: «два ланы рольи, и с пляцом, и корчму вольную, кромъ горельки, мети маеть, с чого намъ до скарбу нашего ничего платити не будетъ повинень». Ці надходження він мав використовувати «до воли и ласки наше г(о)с(по)д(а)рьское» [701, № 20, р. 35]. Як видно, обсяг доходів від вйтівства

був відносно незначним, що визначалося розмірами Ковеля, ступенем розвитку там ремесла і промислів, а також обсягами торгівлі.

Отже, вимальовувалася система управління містом, де важливу роль відігравав староста, міський лентвійтівсько-лавничий суд із можливістю апеляції на його рішення до вищих інстанцій і урядових осіб. Однак виникає питання щодо відсутності в привілеї 1611 р. згадки про війта, якого відповідно локаційного привілею Ковелю 1518 р. правитель призначав терміном «на певний час» [660, № СХСІІІ, s. 183]. У травні 1603 р. ковельське війтівство було надано Жигимонтом ІІІ володимирському войському Ф. Олешко: «Воитовѣство ковельское пну Флоріянови Олешкови, воискому володимерскому» [525, № 16, арк. 27 зв.–28].

Як засвідчує зміст привілеїв на магдебурзьке право, видатки від судової діяльності, а також місцеві податки і збори розподілялися між усіма членами ковельського міського уряду. Незаперечним залишається факт того, що існував міський урядник – війт, працював міський уряд у складі бурмиистра й радців, лентвійта й лавників. Однак самоврядування Ковеля значно більше ніж в Луцьку або Володимирі залежало від старости.

Оскільки торги і ярмарки в Ковелі, як і в багатьох інших містах ВКЛ і Речі Посполитої, були основною формою торгівлі, там збережено право проведення щотижневих торгів по п'ятницях. В умовах поліконфесійного складу населення традицію проведення ярмарків на православні церковні свята в Ковелі було підтримано з тривалістю їх проведення до одного тижня. Набула певної сталості сфера торгово-економічних відносин, зокрема в місті діяла єдина місцева міра ваги, вдосконалювалася податкова система. Усі продавці платили з яток (торгових місць) щорічний податок, так, як це робилося в Бересті (Бресті), торговці сіллю платили з місць, де вони торгували цим продуктом, ті ж, хто мав корчми над греблею, давали щорічно по п'ятнадцять грошей у міську скриньку на потреби міста [21, № XXIX, с. 111].

За привілеєм 1518 р. ковельських торговців звільнено від сплати мита в межах усієї держави. При цьому зазначалося, що це нововведення поширюється на всі землі ВКЛ і великокнязівські міста та на землі «наших підданих», князівські та панські володіння, у яких запроваджено нові мита. Ковельчан звільнено від усіх платежів «назавжди й непорушно». Привілей також регламентував права та обов'язки князя Сангушка, якому дозволено розбудовувати, облаштовувати й розширяти новозасноване місто. Князь володів правом держання міських крамниць і торгових місць на ринку, отримання від цього прибутків, обсяг яких не визначено. Це право надавалося у спадок «для себе, дружини і дітей, і для їхніх нащадків». Цей привілей дав поштовх до прискореного розвитку в місті ремесла, промислів і торгівлі.

Надання локаційного привілею на засадах магдебурзького права Ковелю зумовлено потребами соціально-економічного розвитку міста й ВКЛ загалом. У першій половині XVI ст. Ковель залишався містом, яке мало в чому відрізнялося від інших провінційних міст і містечок [81, с. 30]. Вітчизняний дослідник В. Кравченко, на підставі інвентаря ковельського староства 1590 р. наводить короткий опис міста: наявність дерев'яної огорожі міста, власницьких ділянок. Серед ковельських вулиць на той час відомі Замкова, Мацевич, Кошерська, Жидівська, Гончарська, Володимирська, Підрічна, Лазебна. Зокрема, згаданий автор уперше визначив дату побудови ратуші (1639), її зовнішній вигляд, склад і призначення приміщень і роль у діяльності органів самоврядування міста [301, с. 340–341].

Власник міста князь Василь Михайлович Сангушко тримав Ковельський замок і місто Ковель із належними до них володіннями, торгами, ярмарками, надходженнями від збирання мита та утримання «корчем» і «данин», а також дворами: Мощеном, Дубном, Клевецьком, Туличовим, із належними «к тому замку» селами і двором Вербка. Ковельському замку й місту належали також

монастир Святої Трійці з монастирськими селами: Гошин, Бахово, Лагодлево, Воля, Озерниця, Облапи, Городище; церква в Городищі також із селами: Новосади, Соколова Воля, Осовецька Воля [661, № CCLXXVI, s. 341].

Джерела засвідчують наявність у місті великої єврейської громади. За підрахунками В. Атаманенка, на 1556 р. в Ковелі проживало 22, а на 1590 – близько 70–80 єврейських родин [29, с. 16]. За тодішньою традицією в містах ВКЛ євреї жили у своїх общинах окремо від християн. Однак унаслідок збільшення єврейського населення й активного розселення представників єврейської громади територією міста, в Ковелі такий порядок порушено. У листі від 9 січня 1556 р. велика княгиня Бона надала розпорядження ковельському старості Францю (Франциску, Францишку) Фальчевському забезпечити відселення євреїв із ринкової площі, де вони жили разом із християнами на окрему вулицю «на передшколу жидівську» [21, № XV, с. 56–57]. Старості наказано стежити за тим, щоб євреї не селилися в місті Ковелі поза відведеної для них вулиці, а християнам, відповідно, заборонено будуватися на єврейській вулиці. Отже, влада уникала конфліктів між євреями і християнами та захищала осібність громад.

Факт того, що прохання щодо відселення євреїв підтримав і представник ковельських цеховиків Е. Семенович, засвідчує не лише наявність декількох цехів в Ковелі, а й їх активну участь в соціально-економічному житті міста. Зокрема в Ковелі працювали гарбарський, шевський, шаповальський, панчошний, пекарський, різницький, кравецький та кушнірський цехи [621, с. 509]. Бурмистр і представник цехових громад Ковеля у своєму обстоюванні «прав і вольностей, усім цехам міста нашого Ковельського надані» апелювали до листів та привілеїв, наданих королевою Боною та Жигимонтом Августом у попередні роки, що, своєю чергою, підтверджує сталу традицію існування в Ковелі цехового ремісництва на пільгових умовах.

Водночас виникає питання, чому представник ковельських цехів разом із бурмистром просили владу розмежувати поселення християн та євреїв? Відповідь на це запитання слід шукати насамперед у характері соціально-економічних та правових відносин між християнами та євреями. По-перше, у цей період розвиваються товарно-грошові відносини, відбувається розширення і поглиблення внутрішнього ринку. Від роботи на замовлення ремісники переходять до роботи на ринок. Це, своєю чергою, викликає прагнення цехових майстрів захистити своє право на монополію у виробництві та збуті продукції, ліквідувати можливість конкуренції як у середині цеху, та й позацехової. По-друге, євреї не підлягали юрисдикції магдебурзького права, тому що були підсудні урядові старости, і саме тому в цій площині могли виникати конфлікти між ними і ковельськими міщанами-християнами. По-третє, через фінансову спроможність та згуртованість євреїв вони складали конкуренцію міським цехам й у виробництві продукції, і під час її реалізації. Розселення євреїв і християн на різних вулицях певною мірою знімало гостроту протистояння, полегшувало міській владі справу контролю над порядком в місті й запобіганню можливих конфліктів.

Ковель не стояв осторонь процесів формування тут впродовж XV–середини XVI ст. локального або регіонального й міжнародного ринків збуту продукції. Поступове розширення та специфікація ринків сприяли утворенню двох основних форм організації торговельної діяльності – торгів і ярмарків. Їхніми центрами стають міські поселення, однією з характерних рис яких є товарообмін за системою «місто – село» [578, с. 212]. Свідченням того, що Ковель починав відігравати все помітнішу роль у тогочасних торговельно-економічних відносинах ВКЛ, стало запровадження там митних комор. 18 жовтня 1536 р. Жигимонт I засвідчував існування «комор» в Ковелі, Горохові, Клевані. Як ішлося в 1536 р., «абы всякие купцы, которые соль повезут з Дрогоычи и Долины, и Коломыи, безмытне не проезжчали» [661, № LI, s. 54–55]. Адже купці з сіллю об'їжджали «новими дорогами» головні

митні комори в Луцьку, Володимирі, Кременці, і це приносило збитки господарським надходженням. На основі загального піднесення торгівлі в регіоні ковельська митна комора успішно працювала упродовж XVI ст., до того мала свої прикомірки в Несухойжах, Камені, Вижві та Мельниці. Отже, роль Ковеля як одного із центрів торгівлі та організації митної справи на Волині щороку зростала.

Центральний уряд проводив послідовну політику протегування ковельським міщанам в їх торговій і промисловій діяльності. Для цього у серпні 1547 р. королева Бона надала ковельським міщанам право вільної закупівлі воску, хмелю, меду і свійських тварин у селах, належних до ковельського староства. Міщани також отримали право на десятину з лісових промислів і сухої риби, що міські жителі та іноземні купці привозили на продаж до Ковеля [21, № XXIX, с. 109]. Продовжуючи політику королеви Бони, Жигимонт Август 17 липня 1555 р. надав право вільного збору мостового в місті: з кожного купецького возу, що проїжджав через міст із товаром або хлібом, запряженого двома кіньми, по чотири пенязі; а з возу із товаром, запряженого одним конем, два пенязі; з порожнього возу, запряженого двома кіньми, по два пенязі, запряженого одним конем по пенязю. З худоби, що йшла через міст на продаж: з вола, яловиці по пенязю. Стільки ж з тих, хто відправляв збіжжя з міста, не продавши його. Зібрані кошти мали використовувати на ремонт міського паркану [Там само, с. 110]. Такі заходи не лише давали змогу ковельським міщанам виконувати покладені на них зобов'язання щодо утримання в належному стані міських та замкових споруд, а й сприяли активізації торгово-економічної діяльності міщан, формуванню регіонального ринку.

Свідченням політики уніфікації системи податків і зборів в Ковелі – лист королеви Бони від 14 серпня 1547 р., за яким ковельські євреї звільнялися від низки податків, зокрема «великоноцного», «коляди», «лазебщини» та ін., які вони платили «до скарбу нашого» й переводили на

щорічний чинш розміром по «злотому червоному» з кожного двору. Євреї ж комірники мали сплачувати на половину менше – по пів злотому щорічно в день св. Петра. Звільнявся від сплати податку лише рабинській двір. Показово, що євреї не звільнялися від податків і зборів, які мали сплачувати й виконували ковельські міщани [21, № XII, с. 49–50]. Це є свідченням поступового відходу від натуральних повинностей, що характеризували податкову систему ВКЛ і перехід міст на товарно-грошові відносини.

Євреї Ковеля, як й інших міст, відрізнялися активною підприємницькою діяльністю, насамперед у сфері торгівлі. Зацікавленість верховної влади в її розвитку простежується в рішеннях, спрямованих на підтримку торгових людей, які в той чи той спосіб постраждали під час своїх занять. Так, у листопаді 1548 р. королева Бона видала пільговий лист ковельському єврею Шмойлові Носачу на звільнення його від згаданого податку, встановленого в Ковелі для євреїв. Шмойл Носач просив королеву звільнити його від сплати повинності на кілька років у зв'язку з тим, що минулої зими він «ходив сь куплями своїми до Очакова», де його спіймали татари, весь товар відібрали і його забрали в неволю. Зваживши обставини, королева звільнила ковельського єврея на чотири роки від сплати щорічного податку «з дому» по «черленому золотому». Ковельському старості ж наказувалося і надалі щороку збирати до скарбниці з ковельських євреїв від будинку по червоному злотому. Після закінчення терміну Шмойл Носач мав знову платити до скарбниці, «яко и иншии жидова Ковельские платятъ» [522, № 350, с. 328–329]. Ця інформація цікава не лише фактом протегування влади конкретній особі, а й географією торгових операцій, які здійснювали ковельські євреї.

Жителі Ковеля залучалися до продажу зерна та попелу/поташу. У цьому контексті викликає інтерес «визнаний лист» луцького вйта Івана Борзобагатого від 5 березня 1555 р. про умови контракту з князем Романом Сангушком на постачання жита й попелу в Устилуг для подальшого сплаву

до Гданська разом із потребою кількості комяг. Зокрема, луцький війт у листі засвідчує факт продажу князю Роману ста лаштів жита, «міри ковельської за звичаєм, як у місті Ковелі міряють» [572, № 58, с. 84]. Факт наявності ковельської міри доводить, що Ковель був регіональним центром торгівлі.

Одним із головних напрямів діяльності ковельського уряду був захист міщан від порушень їхніх прав, свавілля та зловживань великокнязівських урядників. Показова тут скарга ковельського війта, міщан і євреїв міста Жигимонтові Августу від 4 липня 1556 р. на зловживання ковельського старости Ф. Фальчевського і його підстарости С. Соболинського. Ішлося про те, що згадані урядники «великі кривди їм чинять і новини вимишляють», змушують ремісників працювати на себе й своїх служебників безкоштовно, або за малу оплату. Отже, вони порушували права й пільги ковельських міщан, надані великою княгинею Боною листом тогочасному ковельському старості Б. Семашко.

У відповідь велика княгиня наказала Фальчевському дотримуватися тих правил і норм, «щоб згідно тієї устави і листа королеви їх заховав». Текст листа певною мірою відтворює порядок оплати праці найманих працівників, оподаткування та організації суду та самоврядування в місті, що існували раніше. Щодо оптової закупівлі різниками в місцевого населення ковельського староства тварин (вівці й кози), то десятники та війт не мали права брати з них «жодного мита і оповедного». Суд та управління в місті та старостві загалом діяли «згідно листа її королівської милості», а староста управляв «як за предків твоїх, перших старост». Старості заборонено утискати міщан, чинити їм обмеження і «кривди», що, знов таки, підтверджує поширення такої негідної практики з боку уряду старости [21, № XVI, с. 59].

Ковельські міські урядники не лише захищали інтереси міщан, а й свої власні. У цьому контексті привертає увагу запис листа від 9 січня 1556 р., що адресовано ковельському старості Ф. Фальчевському. У ньому йдеться про

необхідність матеріальної компенсації міським урядникам за їхню роботу на благо міста. Як випливає з тексту листа, в Ковелі за правління Фальчевського не було відрегульовано питання оплати праці урядників міського магістрату. Внаслідок цього до королеви Бони звернулися «війт і усе поспільство міста» з тим, що ковельські бурмистри та писарі «більше тих урядів посідати не хочуть» з тієї причини, що не мають з цього жодного зиску і підтримки, «жодного пожитку і патрення», через що несуть великі шкоди та кривди. Відповідно, вони просили встановити їм «вольності», які б їх підтримали. Погоджуючись із хибністю такого становища, велика княгиня звернула увагу на досвід у цьому питанні Кременця, де бурмистри й писарі, що посідають там міські уряди, «чинш до скарбу від одного дому, лану або волоки, також огороду давати не мають». Такими вольностями користуватися й ковельські урядники, «бурмистри і писар». Цей порядок установлено «до волі і ласки нашої» [21, № XVII, с. 58–59].

За формою цей лист є відповіддю на звернення війта та ковельської громади, які поза старостою зверталися до великої княгині. Це нібито засвідчує їх незалежність і дистанціювання від старости. Однак відповідь великої княгині Бони, адресована старості з наказом залагодити справу міських урядників, однозначно вказує на те, що вони значною мірою залежали від старости, а війт не мав таких широких повноважень, як в Луцьку або Володимирі.

Андрій Михайлович Курбський прибув до ВКЛ на початку 1564 р. на запрошення Жигимонта Августа. На Волині він отримав від короля Ковельську волость, яка включала три замки – Ковель, Вижву, Миляновичі та 28 сіл. У тому ж 1564 р. князь Курбський воював під Полоцьком на чолі загону московських перебіжчиків і 200 вершників-найманців. Лише після цього походу, «підтвердивши свою лояльність ВКЛ пролиттям руської крові», він зміг вступити в право утримувача жалуваного йому Ковельського маєтку. Окрім несення військової служби, А. Курбський виконував обов'язки

державного урядника. Бельський сейм 4 липня 1565 р. призначив Курбського ковельським державцем (старостою) [590, с. 40].

25 лютого 1567 р. князю надано привілей на місто Ковель із повітом, за яким він, його дружина і діти чоловічої статі володіли наданими маєтностями довічно, «а намъ господарю будуть повинны съ того имени служитъ нашу земскую военную службу» [252, с. 10–12]. Князь Курбський володів Ковелем та маєтностями на ленному праві, тобто не міг їх ані продати та закладати, ані заповідати. Зокрема, листом 25 січня 1569 р. до шляхти Волинського воєводства Жигимонт Август указав на підпорядкування маєтків Ковельської волості юрисдикції королівського суду [613, арк. 20]. Вочевидь це рішення спрямовано на приборкання майнових претензій А. Курбського. У такий спосіб верховний правитель нагадав князю про обмеженість його прав. Отож, Ковель за правління Курбського був не приватновласницьким, а великокнязівським містом.

Отже, привілей 1518 р. започаткував локацію Ковеля як приватновласницького міста й запровадив в ньому норми магдебурзького права, а привілей 1611 р. підтвердив і розширив права міста на магдебурзьке право. Організація самоврядування на цьому праві дала поштовх розвитку міста завдяки запровадженню там торгів і ярмарків, надання податкових пільг ковельським міщанам, включенню міста в загальнодержавну систему соціально-економічних відносин. Населення міста магдебурзької юрисдикції передано під адміністративне й судове управління органів самоврядування в місті. Головними відповідальними особами щодо реалізації норм цього права були вїйт та лентвїйт, яких призначав великий князь. За настановами великого князя литовського вїйта і лентвїйта підпорядковано власнику міста, а згодом ковельському старості. На раду й лаву покладено обов'язки забезпечення адміністративного та судового управління в місті. Згодом значення вїйта як головного урядника зменшувалося з одночасним

зростанням ролі й впливу лентвійта та міської ради і лави, що здійснювали функції адміністрування та суду.

Організація самоврядування в Ковелі мала свої особливості. На відміну від інших міст із магдебурзьким правом, у Ковелі норми цього права реалізовано не в повному обсязі. Значні владні повноваження щодо адміністрування і суду в місті належали власнику, а з 1543 р. – старості Ковеля. Підтверджувальні привілеї видавалися польськими королями й великими князями литовськими саме на звернення старости від імені ковельських міщан, їх структура має вигляд «запиту-відповіді» старості ковельському, а не членам міського уряду і війтам, як в інших волинських містах із магдебурзьким правом.

Запровадження магдебурзького права в місті Острожець. Місто Острожець засновано 29 червня 1528 р. згідно з листом Жигимонта I князю Петрові Михайловичу Головні Острожецькому в його спадковому маєтку – селі Острожець Луцького повіту (у наш час Острожець – село Млинівського району Рівненської області) [21, № VIII, с. 36–37]. Цей локаційний привілей – один із небагатьох, що дійшли на сьогодні в оригіналі [272, с. 20]. Для багатьох приватновласницьких міст Волині локаційний привілей був і першою згадкою про їх міський статус. Іноді привілеї були чи не єдиним документом, у якому затверджувалося право власника на заснування міста. При цьому ініціатива отримання привілеїв в приватновласницьких містах ВКЛ майже завжди виходила від власника міста [167, с. 149–152; 530, с. 156–157].

Поява нових приватновласницьких міських поселень певною мірою зачіпала інтереси великого князя литовського, оскільки це створювало конкуренцію тим містам, які перебували в його володіннях, а відповідно, зменшувало його надходження. За підрахунками польського дослідника Г. Ловм'янського, чисельність населення у приватновласницьких землях на середину 60-х рр. XVI ст. удвічі перевищувала чисельність населення

господарських володінь – їх частка складала, відповідно, 60 і 30 % [705, s. 205]. Саме тому для заснування кожного населеного пункту міського типу вимагався особливий привілей. Великий князь забороняв засновувати нові торги ближче, ніж за три милі від великокнязівських міст, що 1557 р. закріплено в ст. 14 Устави на волоки.

Жигимонт I видав лист на чолобиття городничого троцького, князя Петра Михайловича, який звертався до правителя з проханням дозволити йому в його «отчизному и дедизномъ» маєтку Острожці «место поднести и осадити». Князь просив запровадити в місті торги, мати щорічний ярмарок, а міщанам міста надати магдебурзьке право: «право майтборское со всеми потребами установити». Отже, князь Петро Михайлович був дідичним власником Острожця. Для подальшого його розвитку, щоб «место поднести», князь вносив конкретні пропозиції для реалізації своїх намірів. Жигимонт прийняв позитивне рішення з урахуванням колишніх заслуг і вірної служби правителеві, яку князь «звыкъ здавна чинити». Принципово важливе для вивчення самоврядування в містах, положення про надання Острожцю магдебурзького права: потрібно управляти містом за звичаєм «права майтборского». У межах існуючих «своихъ границахъ и межахъ» місто визволялося «зъ права руского и литовского и зъ иныхъ правъ посполитыхъ», що було типовим для магдебурзьких привілеїв.

Серед міських урядників згадано війта, при цьому не названо ані його обов'язків, ані повноважень. Вірогідно, на момент запровадження магдебурзького права Жигимонт I зафіксував лише основоположні початки цього права, яке, зазвичай, передбачало існування урядів міста й війта. Встановити особу війта, обсяг його повноважень і характер діяльності в досліджуваній період за браком джерел неможливо.

Потребує відповіді питання і порядок призначення війта в Острожці. Так, приватновласницьке місто Олика свій привілей на магдебурзьке право «на зразок столичного міста Віленського» отримало від свого власника

Миколи Радиви́ла в 1564 р. У ньому, зокрема, значено, що вї́йт буде призначатися власником міста, радців і лавників щороку буде обирати собі громада, а апеляція на вї́йта йде знову ж таки до власника [21, № XIX, с. 60].

У контексті втручання власників у справи міщанської громади приватновласницьких міст на німецькому праві характерне зауваження М. Владимирського-Буданова про те, що таке втручання з будь-якого боку було вкрай необхідним під час формування магістрату, де «усе суспільство складалося із людей нерозвинених і частіше за все нетверезих». До того, вибори у приватновласницьких містах потребували втручання дідичів ще й тому, що тут виборчі права, на відміну переважної кількості великокнязівських міст, належали і євреям. Власники міст, що отримували від євреїв великі вигоди, на відміну від пересічних міщан, «не могли й не хотіли відмовляти євреям у цьому праві» [125, с. 808].

Услід за вї́йтом у листі вказувалися міщани і «все люде, которые будутъ въ немъ мешкати», і теперішні та майбутні («тыхъ часовъ нынешних и навечность»). Вони в усіх справах мали «справовати и обыходити» магдебурзьким правом. Однак привілей не вказав конкретного міста з магдебурзьким правом як взірця для Острожця.

Привілей докладно роз'яснив сутність змін в організації торгівлі в місті та за його межами. У разі, коли міщани та «крамары» з міста зі своїми товарами, зокрема «зъ конми, и з быдломъ, и зъ ыншими речьми своими торговыми» відправляються до інших міст і містечок, вони зобов'язані були оплачувати старі мита та «соленичное» (соляне мито). Це розпорядження стосувалося господарських міст і містечок. Коли ж ті люди торгуватимуть у князівських та панських володіннях, у яких були запроваджені нові мита, вони «тамъ мыта и соленичное не мають платити». Згадка про «нові мита» підтверджувала існування у ВКЛ такої практики, як неправомірне заснування у великокнязівських і панських містах нових мит.

Поліетнічний склад населення міста складали «Ляхи и Русь, Жида и Ормьяны». Щоправда, у привілеї не зазначено відмінностей у правовому статусі вірмен, як про це йшлося, наприклад у привілеї на магдебурзьке право Луцькій землі 1432 р., де іудеям та вірменам надавалося не магдебурзьке право, а право, яким користувалися іудеї і вірмени в коронних містах Кракова та Львова. Натомість окремо виділено права євреїв Острожця, оскільки ця категорія населення не попадала під юрисдикцію магдебурзького права. Євреї міста мали управлятися і судитися за законами своєї громади: «тымъ правомъ, которымъ жидов... обходятъ, и справують, и бывають сужоны» [21, № VIII, с. 37].

Зміст королівського листа наочно демонструє вимоги, що висувалися до засновника міського поселення, гарантовані жителям права й вольності. У володінні князя в Острожці наказувалося «место поднести и осадити». Місто також традиційно отримало право на проведення щотижневих торгів: «торг мети и встановити въ неделю». Важливість організації торгів для влади засвідчує настанова про необхідність оголошення жителям міста і передмість про їх проведення, «закликати по всимъ сторонамъ и явно выславити», вочевидь за допомогою кликунів. Острожць отримав, також традиційно, право на проведення двох щорічних ярмарків («и ярмарки два въ рокъ тамъ мети»): на свято Вознесіння Господнє (свято випадає на 40-й день після Великодня) та восени в день святого апостола і євангеліста Луки (31 жовтня).

Ярмарки в Острожці мали тривати тиждень, у них мали брати участь жителі міста та його околиць. Учасники ярмарків у привілеї фігурують під загальною назвою – «люди посполитии». У привілеї висловлено турботу щодо потреби безпеки учасників ярмарків і забезпечення безперешкодного до них прибуття під час торгівлі й під час від'їзду поспільських людей: «мають въ нихъ добрую безпечность и доброволенство мети приехати, и отъехати, и торговати» [Там само, с. 36]. Це положення визначало насамперед право на безмитний проїзд на ярмарок в Острожці та повернення

назад. Тобто на час ярмарків дорога в місто ставала «добровільною» з відповідним правовим захистом людей (і товарів), що нею користувалися.

Одним із важливих напрямів політики центральної влади, реалізації якої сприяла локація міст на магдебурзькому праві – створення регіональних центрів ремісництва й торгівлі, яка передбачала забезпечення належних умов для збільшення кількості населення міст. Не випадково, що серед розпоряджень великого князя – дозвіл на заселення міста вільними людьми: «людемъ ихъ и ремесникомъ, хтобы-колвекъ по своей доброй воли до того места его пришелъ, добровольне сажатися». Ця практика переслідувала перспективні цілі розвитку міста, керуючись мотивами соціально-економічного розвитку регіону. Надані права й вольності, щонайбільше у сфері торгівлі та господарського розвитку, мали сприяти загальному економічному піднесенню міста, що, зрештою збільшувало надходження з міста до державної скарбниці. Після отримання листа Жигимонта I на заснування міста й надання йому магдебурзького права логічно було очікувати активізації процесу його розвитку на засадах, сформульованих у привілеї. Однак відомості джерел щодо подальшого стану міста Острожця дуже обмежені й фрагментарні [75, с. 63–84].

Таким чином можна стверджувати, що надання Острожцю магдебурзького права у 1528 р. мало за мету насамперед його соціально-економічний розвиток. Свідченням цього – акцентування в привілеї уваги на запровадження торгів і ярмарок, заборона перешкоджати їх проведенню та залученню до участі в них жителів округи. Додатковими стимулами для торгової діяльності ставала заборона запровадження нових мит і встановлення статусу «добровільної дороги» для безперешкодного доступу на торги та ярмарки міста, а також політика залюднення міста новими жителями, насамперед ремісниками, яким дозволялося селитися на «вільних» територіях. За локаційним привілеєм місто традиційно звільнялося від інших норм права, а міщани, крім євреїв, підпадали під юрисдикцію міського уряду.

З місцевих урядників згадується лише острожецький війт, якого за поданням власника призначав великий князь. Щодо функціонування тут ради й лави, міського суду, авторів таких відомостей знайти не вдалося. Магдебурзьке право в Острожці мало обмежений характер, а його норми використовував на власний розсуд власник міста. Локація міста Острожця вписується в загальну схему тогочасного процесу урбанізації й засвідчує протегування великим землевласникам у їх прагненні щодо збільшення надходжень з власних маєтностей.

Висновки до розділу 3

Отже, місцеве самоврядування на засадах магдебурзького права сприяло соціально-економічному розвитку державних і приватновласницьких міст. Завдяки політиці протегування влади розвивалося цехове ремесло та промисли, відбувався процес спеціалізації виробництва, зростала кількість міського населення загалом і міщанства зокрема. Наявність декількох етноноконфесійних громад у містах засвідчувала толерантне ставлення до них з боку влади. Розвиткові міст сприяла протекціоністська політика центральної влади ВКЛ у вигляді пільг та привілеїв міщанам, проведення в містах регулярних торгів і ярмарків, існування «права складу», митних та соляних комор тощо. Отож, в умовах запровадження магдебурзького права міщанство починало відігравати все активнішу роль у суспільно-політичних процесах. Водночас егоїстична політика окремих представників знаті, розкрадання коштів урядниками різних рівнів, запровадження нових торгів та мит для власного збагачення негативно впливали на соціально-економічний розвиток міст.

За своєю структурою та напрямками діяльності міський уряд Луцька відповідав усталеним нормам функціонування міського уряду на засадах магдебурзького права. Аналіз його діяльності вказує на достатньо високий рівень автономності й свободи: на середину XVI ст. міський уряд Луцька набув значення вищого судово-адміністративного органу для міщан, які

належали до юрисдикції самоврядування на засадах магдебурзького права. Водночас його склад та повноваження мали специфічні риси. Це відображено в колегіальному вирішенні справ на спільних засіданнях ради й лави, кількості лавників, термінах обрання бурмистра та ін. У Луцьку відзначено активну діяльність лентвійтів, які виконували не лише судово-адміністративні, а й поліційні функції. Лентвійтів, зазвичай призначав війт, однак у Луцьку зафіксовано випадки, коли лентвійтів обирало поспільство з наступним затвердженням їхніх кандидатур старостою і верховним правителем. На діяльність лентвійтів як заступників війта у структурі самоврядування вказує факт їх проживання й урядування у війтівських будинках.

Вплив війта на місто підсилювала практика поєднання в руках луцького війта урядів ключника, городничого й мостівничого. Натомість досвід поєднання війтівства і староства, який мав місце в Луцьку в 40-х рр. XVI ст., себе не виправдав і не став поширеним на інші волинські міста. З XV ст. війтівство продавалося або передавалося у спадок лише за згодою великого князя. Відсутність належного правового регулювання процесу переходу війтівства до іншого урядника супроводжувалася конфліктами між претендентами на війтівство аж до появи феномену подвійного війтівства. Явище подвійного війтівства в Луцьку засвідчувало й процеси загострення політичної боротьби в колі місцевої правлячої еліти.

Структура й напрями діяльності міського уряду у Володимирі були аналогічними іншим великокнязівським містам ВКЛ. Водночас існували й певні відмінності. Так, до складу ради входив один представник «старої ради», а до складу лави разом із пересічними міщанами обирали половину цехмістрів. У джерелах відсутня інформація щодо діяльності володимирських лентвійтів і, навпаки, актові матеріали засвідчують концентрацію адміністративно-судової влади в руках війтів. Володимирські міщани, більше ніж луцькі, потерпали від свавілля державних урядників,

зокрема володимирського старости і маршалка Волинської землі. Міський уряд відтворював стійкі родинні зв'язки й перетворився на замкнену корпорацію урядників, які через обіймання кількох урядів тривалий час залишалися при владі. Політична боротьба володимирської громади проти небажаних вїїтів характеризує поспільство Володимира як спільноту з достатньо високим рівнем правосвідомості та здатності обстоювати свої права і свободи.

Приватновласницький Ковель був менш розвинутим у соціально-економічному відношенні містом ніж Луцьк і Володимир. Його локація на засадах магдебурзького права, на відміну від великокнязівських міст, мала свою специфіку, яка полягала в тому, що, попри існування органів самоврядування й значні повноваження вїїта, великий вплив на їхню діяльність здійснювали замкові урядники від імені власника міста. Такими урядниками в Ковелі був староста (державця) та його заступник (намісник). Ковельський вїїт більше ніж вїїти державних міст, залучався старостою до виконання наглядових, фіскальних або поліційних функцій не лише в місті, а й у селах, що належали замку. Брак інформації джерел не дає можливості визначити повний обсяг повноважень і діяльності ковельського лентвїїта. Зміна статусу Ковеля з приватновласницького на державне не привела до принципових змін в управлінні містом – головним суб'єктом управління залишався староста або державця та їх заступники.

Локація м. Острожця на магдебурзькому праві вписується в загальний контекст рецепції магдебурзького права в приватновласницьких містах, де роль місцевого самоврядування була другорядною, а на перше місце висувалася проблема соціально-економічного розвитку міста. Цьому сприяла протекціоністська політика центрального уряду щодо впровадження торгів і ярмарків, осадження міста новими людьми, насамперед ремісниками. Заслуговує на увагу й толерантне ставлення до євреїв, яким дозволялося жити на традиційних правових засадах єврейської громади міста.

Загалом простежується послідовність дій центральної та міських влад щодо закріплення і розширення правової бази функціонування самоврядування на засадах магдебурзького права у волинських містах. Головними принципами формування та діяльності міських урядів на магдебурзькому праві були становість, коропоративізм, поєднання власності та влади, відсутність чіткого поділу на адміністративну діяльність і суд та ін. Організація суспільного життя міст, побудована за такими принципами, неминуче створювала підґрунтя для соціальних конфліктів: між привілейованими та непривілейованими верствами населення; інститутами державної влади й самоврядування; правом і беззаконням; міщанами магдебурзької юрисдикції і власниками та жителями юридик; церквою і міщанською громадою на магдебурзькому праві тощо.

Основні положення розділу викладено здобувачем у таких публікаціях: [68; 70; 74; 75; 81; 82; 85–87; 91; 95; 96].

РОЗДІЛ 4

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ І ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІ (НА ПРИКЛАДІ м. ЛУЦЬКА)

4. 1. Еволюція політичної суб'єктності інституційних форм і практик місцевого самоврядування

Інститути місцевого самоврядування у волинських містах на своєму історичному шляху пройшли випробування різними соціальними системами, політичними режимами, формами правління тощо, які накладали відбиток на характер і способи їх функціонування, принципи організації та діяльності. На зміну так званому феодальному ладу прийшов капіталістичний, який змінив соціалістичний, що своєю чергою еволюціонував до сучасного ринкового, обтяженого радянською спадщиною і гегемонією вітчизняної олігархії. Не менш важливим для об'єктивної характеристики історичного поступу місцевого самоврядування є факт входження територій Волині до складу декількох державних утворень.

Оскільки утвердження суспільно-політичних традицій існування місцевого самоврядування потребує тривалого часу, увагу автора зосереджено лише на тих історичних періодах, коли функціонування означених самоврядних структур стало звичною практикою, а це відбувалося у часи, коли окремі території Волині перебували у складі таких держав як Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, Польська республіка (II Річ Посполита), Радянський Союз і сучасна Україна. Відповідно, не ставиться завданням з'ясування змісту місцевого самоврядування в містах Волині в часи війн і національно-визвольних змагань, революцій, німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. тощо.

За усталеною традицією, яка склалася в радянській суспільно-політичній думці, самодержавний лад Російської імперії, як мінімум до революції 1905 р., змальовувався як суцільний антипод демократичних практик населення, а інститути місцевого самоврядування як буржуазні, а відтак – антинародні. Насправді, їх природа та діяльність потребує більш виваженої наукової оцінки. У дисертації ідеться про міські реформи 1870 і 1892 рр.

Особливістю Волині як краю, що увійшов до складу Російської імперії унаслідок поділів Речі Посполитої, полягає в тому, що там, на відміну від центральних і південних регіонів царської Росії, у містах продовжувало функціонувати самоврядування на засадах магдебурзького права. Із певним коригуванням воно зберіглось і після входження волинських земель до складу Російської імперії. У рескрипті Катерини II «Про розпорядження в Польських областях, що зайняті російськими військами» від 8 грудня 1792 р., наказано: «Міста залиште на їх правах і привілеях на “первый случай”, і кожному із них не перешкоджайте просити Нас про їх підтвердження» [411].

Свідченням того, що російська влада не мала наміру швидко й радикально змінювати правовідносини на приєднаних територіях – вихід улітку 1810 р. в сенатській типографії видання, особисто затвердженого імператором: «Словарь или содержание польских и литовских законов служащих руководством в судебных делах всякого рода, собранных для употребления в присутственных местах и для пользы частных обывателей Коронных и Литовских провинций». Загалом на приєднаних територіях дія Литовського статуту легально зберігалася до 1840 р.

У лютому 1798-го Волинське губернське правління видало наказ, у якому йшлося про міста, де мали діяти магістрати й ратуші, а також регламентовано порядок їх формування та діяльності. Магістрати залишались у містах Житомирі, Овручі, Луцьку, Володимирі, Кременці, Ковелі й Дубно, ратуша – в Олиці. Інститут виборів до магістратів залишався, але вони мали відбуватися у присутності городничих із наступним затвердженням обраних

осіб губернатором. Характерно, що до магістратів і ратуші дозволялося обирати одну третину євреїв, тобто два ратмани із шести, і на розсуд міської громади залишати на посадах колишніх урядників. Отож, зберігався інститут «старого радці», відомий ще з XVI ст. За наказом, міським громадам дозволялося не проводити вибори і залишити старий склад магістратів і ратуші [66, с. 271]. Але повноваження магістратів неухильно зменшувалися: було ліквідовано війтівський суд, запроваджено посади городничих, які стали виконувати окремі функції війтівського суду, міська поліція виводилась із підпорядкування магістрату: за ним залишались адміністративно-господарські функції і право нагляду за «вагою і мірами» разом із городничим і представниками від купецтва та міщан.

Наприкінці 30-х рр. XIX ст. розпочато реорганізацію міського управління і поступове запровадження нових інститутів – міських дум, міських старост, словесних судів та ін. Міські думи запроваджено у великих містах, які належали до першої категорії. На Волині до них належав лише Новоград-Волинський, а Луцьк, Кременець і Володимир – до другої категорії міст, де започатковано словесні суди й запроваджено міських старост, уведення там міських дум відкладалося приблизно на два роки. Запроваджено словесні суди і старости також у містах Овруч, Ковель, Ровно й Острів. Натомість відкриття там міських дум відкладалося на невизначений термін. Відповідно, магістрати і ратуші у цих містах залишалися у незмінному становищі. Реформуванню міського управління не підлягали такі волинські міста, як Старокостянтинів, Заслав і Дубно, «по совершенной ограниченности местных средств к предполагаемому преобразованию городского управления» [410]. До Луцького магістрату входив, міський голова, два бургомистри, чотири ратмани і староста. За магістратами залишались розгляд судових справ, розкладка і збір податків з нерухомого майна тощо. Словесні суди запроваджено для спрощеного розгляду торговельних, вексельних та інших справ.

Ліквідація магістратів у волинських містах, запровадження там міських дум припадає на час «великих реформ» 60–70-х рр. XIX ст. і пов'язано з модернізаційними інтенціями царського уряду. Перехід від архаїчної моделі російського абсолютизму до модерного буржуазного ладу вимагав нових підходів і практик організації самоврядування в містах, де проживала більшість соціально активного населення. Так, за даними статистики за 1896 р. міське населення Волинській губернії складало лише 7,52 % [408, с. 15]. Міська реформа ставала водночас одним із шляхів оновлення російського суспільства, надання йому європейського вигляду. У цьому контексті прийняття урядом 16 червня 1870 р. Городового положення було логічним кроком центральної влади. Слід зауважити, що в Городовому положенні для характеристики новостворених громадських виборних органів управління в містах використано поняття «міське громадське управління», а не «місцеве самоврядування» влади [122].

Міська реформа на Волині відбулася зі значним запізненням порівняно із центральними губерніями Російської імперії. Загалом це відповідало змісту політики царизму щодо приєднаних територій так званого Південно-Західного краю – як превентивний захід центральної влади проти уявного регіонального сепаратизму волинської шляхти, відношення до якої з боку російської влади значно погіршилося після січневого повстання 1863 р. [72, с. 270]

Розпочати реформування місцевого управління на Правобережжі уряду заважало насамперед те, що там російські поміщики не становили більшості, а польським, все ще не можна було довірити місцеве самоврядування. Зокрема, навіть після низки заходів центрального уряду щодо збільшення російського землеволодіння за рахунок польського, на 1896 р. у Волинській губернії полякам належало 49, 65 % [644, с. 46].

За висновками О. Прищепи, першим волинським містом, у якому апробовано міську реформу, став Житомир, де 1877 р. відбулися перші

вибори до органів громадського управління. Складність запровадження зазначеного Положення в приватновласницьких містах Волинської губернії вплинула й на час його введення в інших містах, зокрема в Луцьку, Ковелі, Володимирі, Кременці та Овручі, де воно почало вводитись одночасно із приватновласницькими містами лише 1881 р. [459, с. 145, 147]. Тобто через одинадцять років після міської реформи 1870 р.

Городове положення 1870 р. мало низку норм, які викликають дослідницький інтерес у контексті процесів реформування місцевого самоврядування в Україні сьогодні. Діяльність громадського управління в містах передбачала «піклування і розпорядження в міському господарстві і благоустрої» під контролем з боку губернатора (ч. 1, гл. 1). До повноважень міського громадського управління належало визначення напрямів і змісту витрат місцевого бюджету, встановлення правил для управління і користування міським майном і спорудами, а також закладами суспільного призначення, визначення загального порядку дій виконавчої влади громадського управління, призначення виборних посадових осіб громадського управління, визначення та розмір оплати їх праці, справи щодо благоустрою міст, утримання в належному стані їх інфраструктури й санітарного стану, організації протипожежної безпеки, належного рівня продовольчого забезпечення жителів міст, охорони їх здоров'я, утримання благодійних закладів тощо. Міська влада мала піклуватися про шкільну справу, організацію й утримання театрів, музеїв, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів, їй дозволялося отримувати позики, приймати пожертви на користь міста та багато інших питань.

За нормами Городового положення 1870 р. міській думі надавалося право встановлювати на користь міста такі збори: 1) оцінний з нерухомого майна; 2) з документів на право торгівлі і промислів; 3) з трактирних закладів, заїзних дворів і продуктових крамниць; 4) з «ізвозного» і перевізного промислів, з коней та екіпажів приватних осіб, собак (ст. 128).

Водночас оцінному збору не підлягали імператорські палаци, благодійні та освітні заклади, а також заклади духовних конфесій, що не давали доходу, відчужені державні землі уздовж залізниці із розміщеними там спорудами тощо (ст. 29).

Згідно з Положенням 1870 р., установами самоврядування в містах ставали міські виборчі зібрання, міська дума й міська управа (ст. 15). Міські виборчі зібрання кожні чотири роки скликалися для обрання гласних (депутатів) думи. Право голосу мали російські піддані віком не менше ніж 25 років за умови володіння у межах міста на правах власності нерухомим майном, яке підлягало збору на користь міста, або торгового чи промислового підприємства за купецьким свідоцтвом та ін. (ст. 17). Тобто фактично існував податковий ценз. В основу виборчої системи покладено принцип встановлення пропорції між величиною податку, який сплачувала особа в міський бюджет та рівнем її виборчих прав: якщо виборець сплачував 1/3 податків до міського бюджету, то він мав право обирати 1/3 складу міської думи. Відповідно усі виборці поділялися на три розряди, а вибори проходили у трьох різних зібраннях. Отже, порушувався засадничий принцип сучасної демократії: «одна людина – один голос».

На відміну від сучасної практики, до виборів допускалися різні відомства, установи, товариства, компанії, громадські об'єднання, а також монастирі й церкви, якщо вони володіли в межах міста нерухомим майном і сплачували місцеві збори (ст. 21). Участь у виборах і засіданнях ради вони здійснювали через своїх представників. Установлено дискримінаційні обмеження кількості гласних нехристиянського походження – їх мало бути не більше однієї третини від загальної кількості (ст. 35).

Позбавлялися права голосу на період виконання своїх обов'язків губернатор, члени губернського з міських справ присутствія, члени губернського правління і чини місцевої поліції (ст. 19). Зазначена норма загалом мала демократичне спрямування, оскільки передбачала реалізацію

принципу поділу влад і запобігала поєднанню в руках гласних думи представницьких і виконавчих функцій.

Збори виборців вважали дійсними, якщо в них брало участь число виборців, яке «перевищує число гласних, що обираються». Отже, створювалися умови, коли у виборах брала участь лише незначна частина населення міста. Кількість гласних визначалася, виходячи з кількості виборців. Якщо виборців було менше 300, то кількість гласних становила 30, якщо більше 300, то на кожні 150 виборців додавалося шість гласних. Найменша кількість обраних гласних до думи дорівнювала 30, найбільша (за винятком столиць) – 72. У Луцьку міську думу в складі 37 гласних ймовірно обирали 450 виборців [459, с. 148].

На той час у більшості країн світу жінки не мали виборчих прав. Натомість, за нормами зазначеного Положення, жінки мали право брати участь у виборах, щоправда, лише на засадах пасивного виборчого права (до списків виборців їх вносили, але голосувати за них мали члени родини чоловічої статі: батьки, чоловіки, сини, зяті та рідні брати, якщо вони досягли віку 21 рік, тобто повноліття (ст. 20). Тогочасна практика виборів передбачала реалізацію принципу таємності голосування, що забезпечувалося використанням кульок чорного і білого кольору.

Очолював думу голова, який обирався гласними думи таємним голосування терміном на чотири роки. Їх кандидатури затверджував у губернських містах Міністр внутрішніх справ, а в інших – цивільний губернатор. Губернатор мав право призупинити дію прийнятого думою рішення або постанови управи у разі недотримання або прямого порушення закону. Розгляд спірних питань переносився до стін губернського з міських справ присутствія, рішення якого, своєю чергою, могло бути опротестовано в Сенаті. Отже, функції губернатора близькі до функцій префекта, посаду якого мають запровадити в Україні [473].

Виконавчим органом міської думи була управа, яку очолював міський голова. Чисельність управи визначалася думою, але членів управи не могло

бути менше двох, не рахуючи голову. Персональний склад управи обирали терміном на чотири роки, але за умови переобрання половини її складу через два роки. Балотуватися до управи могли її колишні члени, а також гласні думи. Незвичною для сьогодення була й практика обрання кандидатів на посади членів управи на випадок тимчасової відсутності або дострокового припинення служби. Їх обрання проводилося окремо після виборів членів управи (ст. 84).

Особливий інтерес викликає норма, запровадження якої помітно зменшило б рівень політичної корупції й непотизму в українських законодавчих та представницьких органах. За нею членами міської управи «не можуть одночасно бути батько та син, тесть і зять, а також рідні брати» (ст. 87). Водночас існувала дискримінаційна норма за етноконфесійною належністю: за ст. 88 євреїв не можна було обирати міськими головами, а кількість членів міської управи з нехристиян не мала перевищувати однієї третини її складу.

Особам міського громадського управління права державної служби не присвоювалися; виняток становив міський секретар у губернських містах, який «за званням доповідача в губернському з міських справ присутствії... користується означеними правами, з віднесенням його за посадою до VIII розряду, а по пенсії до VI розряду» (ст. 99). Отже, майже всі працівники органу міського самоврядування не були державними службовцями.

Як зазначав тогочасний російський прогресивний публіцист А. Михайловський, «Городове положення 1870 року близько підходило до європейських зразків, особливо пруського, з його плутократичною виборчою системою і поміркованим обмеженням самостійності міського самоврядування» [380, с. 18–19].

На думку вітчизняної дослідниці Л. Хомко, цю систему громадського управління можна вважати моделлю «господарського самоврядування міської громади» [605, с. 14]. Таке визначення характеру громадського управління в містах надто спрощено трактує його сутність. Вилучення

міського громадського управління зі сфери суспільно-політичних відносин є безпідставним хоча б тому, що діяльність зазначеного інституту ґрунтувалася на засадах децентралізації влади, що вже передбачало делегування частини політико-владних функцій із центру на місця. Неправомірність такого твердження впливає також зі змісту та обсягу повноважень територіальних громад загалом і міських дум та управ зокрема, які вирішували широке коло не лише господарських, побутових питань у сфері соціального обслуговування, а й питань загальнодержавного значення, культурно-освітніх тощо. Міські ради й управи здійснювали не лише управління, а й контроль над діяльністю міських закладів й установ, що були їм підзвітні.

У діяльності місцевого самоврядування брало участь коло найбільш підготовлених для громадської діяльності грамотних людей, які захищали та відстоювали перед владою інтереси жителів міста. Тобто, запровадження міського громадського управління слід розглядати й в контексті формування місцевих політичних еліт, інтереси яких часто суперечили політиці центральної влади, що, своєю чергою, породжувало опозиційні настрої. Таким чином створювалися передумови формування не лише еліти, а й контреліти на місцях.

Ці та багато інших чинників засвідчують те, що інститути міського самоврядування у царській Росії можна вважати якщо і не демократичними органами народовладдя, але установами, які, незважаючи на законодавчі та політико-економічні обмеження, відображали інтереси місцевого населення і своєю діяльністю сприяли поступовому соціально-економічному розвитку українських міст і територій. Вони на практиці довели, що навіть в умовах самодержавного устрою Російської імперії у другій половині XIX ст. «почали народжуватися паростки громадянського суспільства, які згодом усе активніше поширюватимуться серед населення, формуючи дійову протизавагу державі» [365, с. 331]. Обсяг повноважень і завдань міського громадського управління дає підстави говорити про запровадження в Російській імперії

державницької моделі, яка передбачала поєднання в громадському управлінні елементів самоврядування й державного управління.

Контрреформа в Російській імперії мала наслідком прийняття нового Городового положення від 11 липня 1892 р. [163]. З його прийняттям зроблено крок уперед щодо законодавчого унормування міського громадського управління. Нове положення значно згортало демократичний потенціал місцевого самоврядування, посилюючи права губернської адміністрації, перетворивши членів міських управ фактично в державних чиновників. Акцентовано увагу на збільшення участі та впливу держави на місцеве самоврядування.

За новим законом суттєво зменшувалася кількість гласних в міських думах (у Луцьку – з 37 до 20), а міське самоврядування набувало бюрократичних ознак і значною мірою ставало залежним від губернської влади. Водночас воно впроваджувало нові, більш прогресивні практики формування міських представницьких органів: для здійснення виборів замість трьох розрядів утворювалося єдине виборче зібрання. Відбулася заміна податкового цензу на майновий, який став вимірюватися в грошовому еквіваленті – оцінному зборі майна, який у різних містах, залежно від кількості населення, коливався від 3 тис. до 300 руб. (ст. 24). У Луцьку на той час проживало близько 15 тис. (табл. 4.1)

Таблиця 4.1

Населення найбільших міст Волинської губернії (1896–1912)

Місто	1896 р.	1912
Житомир	61 339	88 940
Ковель	15 424	29 582
Луцьк	15 301	28 753
Рівне	9552	32 240

Джерело: Обзор Волинской губернии за 1896 г. Приложение Всеподданийшему отчету Волынского губернатора. Житомир: Волын. губ. тип., 1897, с. 15; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. Изд. Волын. статист. ком. Житомир: Волын. губ. тип., 1913, с. 53.

Щоправда, розміри цензу були надто високими, що привело до значного скорочення кількості виборців. Так, у 132 містах царської Росії з населенням понад 20 тис. жителів нараховувалося лише 99 314 виборців за загальною кількістю населення 9 млн 533 тис., тобто один виборець припадав на 100 міських жителів. У Санкт-Петербурзі це співвідношення було ще меншим – 0,8 %, Москві – 0,6 %, Києві – 1,1 %, Харкові – 1,3 % [380, с. 90].

Євреїв фактично позбавлено виборчих прав. У містах, розміщених у смузі осілості, дозволено присутність єврейського населення в міських думах, за обранням чиновниками губернського з міських справ присутствія в кількості, яка не перевищувала 1/10 складу думи (ч. 4, гл. XIV). Відповідно, в Луцьку на 20 гласних міської думи мало бути обрано два єврея. Однак губернське з міських справ присутствіє визнало достатнім делегувати до міської ради одного єврея. Зокрема в Луцьку, на місцевих виборах 1894 р. до виборчих списків уходило 112 осіб християнського походження і 278 євреїв, майно яких оцінювалося у 300 руб. [192, арк. 131–141, 187 зв.–188].

Члени міської управи прирівнювалися до державних чиновників і отримували заробітну плату, а губернатор міг давати їм розпорядження і приписи, наказувати та відстороняти від посад. Контроль за громадським управлінням із боку державних інституцій посилювався: губернаторові надавалося право призупиняти дію не лише тих постанов думи, у яких він вбачав порушення законів, але й тих, що на його думку, «не відповідають загальній державній користі або явно порушують інтереси місцевого населення» (ст. 83). Однак, якщо губернатор у двотижневий термін не зупиняв постанову міської думи, вона приводилася в дію автоматично (ст. 82).

До позитивних рис нового законодавства слід віднести норму, яка зобов'язувала гласних обов'язково бути присутніми на засіданнях думи; за неявку без поважних причин передбачено санкції у вигляді зауваження, грошового штрафу й навіть тимчасового виключення зі складу думи (ст. 61).

Після прийняття Положення 1892 р. відбулися зміни у соціальній структурі органів громадського управління. Високий майновий виборчий ценз призвів до того, що велику частину дрібнобуржуазних верств позбавлено виборчих прав. Натомість серед виборців зростала роль дворянства, що посилювало його суспільно-політичні позиції на місцях.

Отже, громадське управління в містах, запроваджене в Російській імперії у другій половині XIX ст., мало суперечливий характер. Воно зазнало принципових змін, порівняно з діяльністю місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права: відбулася відмова від архаїчного поєднання в структурі й повноваженнях органів самоврядування (магістратах і ратушах) адміністративно-судових і представницьких функцій, натомість запроваджено інституційну структуру з її поділом на представницьку (міські думи), виконавчу (управи) й судову (повітові суди) гілки влади, ліквідовано реалізацію принципу становості під час формування складу представницьких органів громадського управління тощо. Усе це загалом відповідало європейським правовим нормам організації місцевого самоврядування. Тогочасна практика виборів до представницьких і виконавчих органів міської влади на засадах альтернативності та таємності засвідчувала тяглість демократичної традиції виборності в інститутах місцевого самоврядування в Україні. Водночас існування високого майнового цензу, що запроваджувало Городове положення 1892 р., а також дискримінаційні норми щодо євреїв і нехристиян, навпаки, доводили антидемократичну сутність органів міського громадського управління в Російській імперії. Існуючі норми й правила функціонування громадського управління у волинських містах проіснували до розпаду Російської імперії.

Перша світова війна, національно-демократичні і соціалістичні революції, розпад європейських імперій й утворення незалежних держав привели не лише до нової геополітичної реальності, а й виникнення низки антидемократичних режимів, у тому числі й тоталітарних. Відповідно, моделі

глобального політичного процесу С. Гантингтона, який характеризувався виникненням перманентних хвиль демократизації з наступними її відкатами: з 1828 по 1926 рр. відбувалася перша «довга хвиля демократизації», а її «перший відкат» – з 1922 по 1942 рр. [599, с. 26].

Як зауважує Н. Дейвіс, міжвоєнна політика мала таку характерну й часто повторювану прикмету як перетворення ліберальних демократій на жертву диктаторських режимів. Західні держави сподівалися, що їхня перемога стане початком доби, змодельованою за їхньою власною подобою. Зрештою, на початку Другої світової війни на Європейському континенті було 19 монархій і три республіки, а наприкінці війни – 14 монархій і 16 республік. Проте «демократична революція» невдовзі виявилась ілюзією. Не минуло й року, щоб у тій або іншій країні диктатор того або іншого спрямування не порушував демократичної конституції. Це явище можна приписати лише одній простій причині: західні держави не мали змоги боронити режими, які вони самі й народили. Диктатори з'являлися всіх різновидів: комуністи, фашисти, радикали, реакціонери, ліві авторитаристи (як Пілсудський), праві мілітаристи (як Франко), монархісти, антимонархісти і навіть клерикали, як отець Тісо в Словаччині. Єдине, що їх об'єднувало – переконливість ніби західна демократія не для них [183, с. 971].

Наступний етап відносно тривалого функціонування міського самоврядування в містах Волині пов'язано з інкорпорацією частини української території до складу Польської республіки (II Речі Посполитої) й утворенням у лютому 1921 р. Волинського воєводства. Цей період закінчився разом із нападом СРСР на Польщу на початковому етапі Другої світової війни у вересні 1939 р.

Суспільні відносини у відродженій Польській республіці визначали поліконфесійність, національну строкатість, паралельне існування різних соціокультурних традицій. Новоутворена держава сприймалася національними спільнотами як така, що відірвала їх від Батьківщини,

зумовила їхнє важке життя, що підживлювало націоналістичні й іредентистські настрої. Відповідно, титульна нація поляків та її провідники опинилися перед дилемою обрання моделі національної політики. Йшлося «не лише про декларування в конституції громадянської рівності незалежно від походження й “самості” індивіда, а й реалізацію цього принципу на практиці» [102, с. 6]. Одним із засобів вирішення цієї надскладної проблеми ставало місцеве самоврядування.

Фактичною підставою для становлення польських органів влади в Луцьку стало введення в травні 1919 р. до міста загону польських військ. У вересні 1919 р. на приєднаних землях утворюється Волинський адміністративний округ (Володимирський, Ковельський, Луцький, а також Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький, Заславський і Звягельський повіти). Адміністративним (окружним) центром округу спочатку було визначено Ковель, а з 20 листопада – Луцьк [354, с. 54]. У роки формування II Речі Посполитої система органів державної влади та адміністративного управління поєднувалася з успадкованими від литовсько-польських часів і шляхетської Речі Посполитої інститутами самоврядування міщанської спільноти в містах – міськими радами та магістратами.

Становлення системи влади в містах II Речі Посполитої загалом і Волині зокрема, започаткував «Декрет про міське самоврядування» Начальника держави Ю. Пілсудського від 4 лютого 1919 р. Міське самоврядування мало бути організовано у міській гміні. Її політико-правовий статус визначено у Декреті як «самоврядну й одночасно територіальну і публічно-правову одиницю» [675, s.161–171]. До складу гміни належали особи польської держави, які проживали там не менше шести місяців. Члени гміни мали право брати участь у гмінних виборах, обіймати уряди згідно обов'язкових законів. У Декреті визначено основні напрями діяльності міських гмін, спрямованих на виконання справ, що стосувалися насамперед

матеріального добробуту, розвитку духовного життя і здоров'я її мешканців [675, s. 162].

Розпорядження «Про міську постанову» 1919 р. яке повторювала основні положення «Декрету про міське самоврядування», регламентувало структуру і склад міської ради, куди входили радники та члени магістрату [675]. Участь у виборах була загальною, починаючи з 21-літнього віку. Пасивне виборче право встановлено з 25 років. Існували цензи осілості (10 місяців) та грамотності (вміння читати й писати будь-якою мовою). Оскільки Луцьк 1919 р. належав до категорії міст із кількістю жителів від п'яти до 25 тис., то до міської ради входило 24 радних [354, с. 56].

До компетенції міської ради належали переважно господарські, фінансові, розподілу майна й доходів, надання громадянства, регуляторні функції, зокрема затвердження планів забудови гміни, змін її території, контроль над міськими надходженнями і правдивістю їх рахунків, вибори президії ради й членів магістрату. У випадку необхідності рада мала право видавати власні постанови, не передбачувані цим законом. Рада мала право передавати розгляд окремих справ спеціальним комісіям, вибраним зі свого кола.

Радники та їх заступники обиралися на три роки. Під час своєї каденції вони не мали права суміщати роботу в раді й вступати в комерційні правові відносини з міською гміною. Радних зобов'язано бути присутніми на засіданнях міської ради. За пропуск без поважної причини стягувався штраф у розмірі від п'яти до 50 марок, за відсутність на наступному засіданні стягнення могло сягнути 100 марок, а якщо радний упродовж п'яти місяців був відсутній без поважних причин на засіданнях ради, втрачав свій мандат. Також радний не міг займати оплачуваної посади [675, s. 165].

Окремий розділ декрету присвячено процедурі роботи міської ради. На засіданнях ради, що проводилися в містах, не виділених з повітів, обирався бурмистр або його заступник. В інших містах бурмистр або його заступник

обирався з членів міської ради. Засідання міської ради проводилися у разі потреби, принаймні раз на місяць у присутності $\frac{1}{4}$ складу радних. Передбачено й порядок ухвалення рішень – таємне голосування проводилося $\frac{2}{3}$ голосів членів ради; відкрите голосування відбувалося при обговоренні бюджету і розподілу бюджетних коштів. Головуючий в міській раді мав право усувати із зали засідань публічних осіб за порушення порядку. Член міської ради міг бути відсторонений від одного до трьох засідань ради як на підставі ухвали ради, прийнятої $\frac{2}{3}$ голосів за поданням головуєчого. Рада мала право виключити радного зі свого складу більш ніж $\frac{2}{3}$ голосів. У разі розгляду справ, що були предметом дебатів в раді, заборонена присутність і голосування на засіданні ради зацікавленого матеріально члена міської ради, його кровних родичів або винуватців перших трьох ступенів [675, s. 165].

Магістрат був управлінським і виконавчим органом гміни. До компетенції магістрату належали: виконання рішень ради; управління майном і проведення його інвентаризації; управління приватними підприємствами і міськими; укладання міських бюджетів, причому попереднє обговорення якого мало бути поданням до міських рад не пізніше трьох місяців перед початком бюджетного року; управління доходами і видатками через розподіл податків і повинностей в гмінах, відповідно до ухвали міської ради; звернення до суду і відповідальність перед судом у справах гміни; контроль над працівниками в містах, їх звільнення і заміна; складання для міської ради звітів щодо власної діяльності і підвладних їй органів, а також звітів щодо виконання бюджету, стану маєтностей і установ гміни; передання внесків до гмінного господарства та ін. [675, s. 167].

Декрет про міське самоврядування регламентував також склад, структуру, повноваження магістрату. Згідно з декретом у «виділених» містах до складу магістрату входили президент, віце-президент і лавники, в інших містах – бурмистр, його заступник і лавники [675, s. 166]. Бурмистр і заступник утворювали президію магістрату. Кількість лавників

установлювала міська рада, проте їх не мало бути більше 10 % кількості радних. Члени магістрату отримували сталу заробітну плату з міського бюджету. Президія магістрату брала на себе зобов'язання читати й писати польською мовою [675, s. 166].

Після утворення 1921 р. Волинського воєводства державна адміністрація на рівні воєводства мала двоступеневу структуру, де органами першої інстанції були повітові староства, які очолювали старости, а другої – воєводські управління на чолі з воєводами [303, с. 96]. У новоствореному воєводському управлінні почав функціонувати окремий відділ самоврядування, який здійснював загальний нагляд, організовував вибори до сеймиків та повітових союзів самоврядування, затверджував їх статuti, а також ухвалював рішення про їх розпуск. Цій інституції також належало право вирішення дисциплінарних справ а також розгляд скарг різних установ та інституцій місцевого самоврядування. Певним чином у частині регулювання діяльності міського самоврядування цей орган виконував функції подібні до функцій губернського з міських справ присутствія Волинської губернії.

З 1 липня 1924 р. у зв'язку з тим, що Луцьк виведено з повітового підпорядкування, інстанцією, яка контролювала органи самоврядування в місті, став воєвода. Посаду бурми́стра скасовано, а воєводський адміністративний центр очолював президент міста.

Організація самоврядування в містах перебувала під пильним контролем державної влади. Згідно з декретом, нагляд за самоврядуванням у містах не виділених з повітів в першій інстанції здійснювали інституції повітової влади, в другій – міністр внутрішніх справ. Над містами, виділеними з повітів – міністр внутрішніх справ. Міністр внутрішніх справ мав право розпускати сеймики й повітові відділи, а також затверджувати ухвали органів самоврядування, які стосувалися їхньої статутної діяльності. На рішення міністра внутрішніх справ в обох випадках дозволена апеляція до

Вищого суду. Однак, незважаючи на досить широку компетенцію міністра щодо місцевого самоврядування значний вплив на місцеве самоврядування мав воєвода.

Зокрема, воєвода мав право призначати бурмистрів та їх заступників у випадках, коли цього не змогли зробити на місцях. Так, за повідомленням преси, восени 1927 р. волинський воєвода призначив на посади бурмистрів терміном на один рік в містах Ковелі та Здолбуніві, а на посади віце-бурмистрів в містах Ковелі, Дубно, Луцьку та Рівному жителів відповідних міських гмін [579].

Міське і повітове самоврядування у Волинському воєводстві було не лише засобом адміністративного управління на місцях, а й важливим чинником суспільно-політичного життя країни. З геополітичних і стратегічних міркувань польський уряд прагнув перетворити прикордонне з СРСР воєводство на зону, вільну від гострих соціальних та міжетнічних конфліктів.

Справа у тому, що становлення Польщі відбувалося в умовах політичного суперництва прихильників еволюційного й швидкого радикального шляхів інтеграції українських земель та їх населення до польського суспільства, які репрезентували відповідно пілсудчики й націонал-демократи (ендеки). Позиція з національного питання партії національних демократів, яка протиставлялася поміркованим поглядам Ю. Пілсудського, здобула підтримку серед частини титульної нації II Речі Посполитої. Її антиукраїнська позиція та неприхована упередженість до євреїв значно ускладнювали питання міжнаціонального діалогу [259, с. 12].

Особливого значення у цьому контексті набувало створення на теренах Волині аполітичного за своєю сутністю та функціями інституту самоврядування, який мав би відігравати роль регулятора складних міжнаціональних стосунків [362, с. 320]. Відповідно, одним із головних завдань центральної влади, яка покладалася на воєвод, – не допустити

надмірної політизації місцевого самоврядування. У регіонах із компактним проживанням автохтонного, переважно українського населення, це могло призвести до непередбачуваних для влади наслідків.

Улітку 1927 р. проходили вибори в органи самоврядування в сільських і міських гмінах, яких не проводилося з 1921 р. Відповідно у місцевій пресі розгорнулася пропагандистська кампанія, спрямована проти політизації місцевого самоврядування. У передовій статті провладної луцької газети «Народний вісник» з промовистою назвою «На господарський шлях» у травні 1927 р. акцентовано увагу на тому, що в самоврядуванні «не виникають загальнодержавні справи, котрі не раз викликають політичну боротьбу, навпаки: самоуряд виставляє місцеві господарчі справи, завданням котрих – піднести загальний добробут. Тут немає місця політичній боротьбі, а, навпаки, тут слід прямувати до кооперації й найміцнішої співпраці всіх чинників» [399].

У червневому номері згаданої газети «Народний вісник», знов піднято питання деполітизації органів місцевого самоврядування на Волині. У редакційній статті «Напередодні виборів» наполягалось на тому, що «гмінні вибори – це не політична справа, що ті, котрих виберете, жодної політичної роботи не будуть робити, бо це не їхня справа та право. Самоврядування повинно працювати виключно в господарчо-суспільному інтересі всього місцевого населення, без огляду на його народність та віросповідання, в напрямку піднесення його культури та добробуту. Йдучи до самоврядних виборів, необхідно забути про партійно-політичні гасла й інтереси. Маєте вибрати добрих господарів гмінного майна, людей світлих, розумних і чесних, а не політиків, які вислугуються цій чи іншій партії» [400].

Організацію самоврядування на Волині неможливо розглядати поза діяльністю Г. Юзевського, який був волинським воєводою в 1928–1938 рр., та проведенням ним «волинської політики» («волинського експерименту»). Її основні положення накреслено ним під час наради керівників східних

воєводств Польщі у грудні 1929 р. Там ішлося про інтеграцію приєднаних до Польщі українських земель не шляхом денаціоналізації українців, а через процес «взаємного проникнення обох культур і насичення українських національних елементів відповідними польськими» [316, с. 26]. У програмі передбачено можливість залучення українців до участі у законодавчих органах II Речі Посполитої, місцевих адміністраціях, в інститутах самоврядування, кооперативних організаціях тощо.

Як писав у своєму щоденнику Г. Юзевський, на цьому шляху, «...Моїми ворогами й ворогами Волині були комуністи. Мав справу з радянською Москвою. Вона не спускала очей з Волині. Ідеться про постійні диверсії. Москва вигала власну “модель України” й не сприймала жодних інших. ...Ворогом був український націоналізм Східної Малополющі. Він пронизував Волинь уздовж і впоперек, “завойовував” її. ... Ворогом, який особливо нервував, була польська ендецька ментальність, тобто Стронніцтво народове...» [646, с. 135]. Натомість воєвода мав розуміння й підтримку з боку Ю. Пілсудського.

За словами волинського воєводи, у становленні волинської реальності важливим елементом було самоврядування. Відповідно до засад «волинської політики» у межах наявних можливостей, «я робив усе для того, аби самоврядування було самоврядуванням, крокувало в ногу з життям, реагувало на його потреби. Крім економічних справ, надзвичайно важливих для Волині, ішлося також про польсько-українську співпрацю й співіснування, аби поляки та українці в солтиствах, гмінах, повітових сеймах почувалися комфортно, господарями, впливали на перебіг подій, визначали ситуацію, щоб не було привілейованої й непривілейованої національності. Так зароджувався самоврядний патріотизм, позначений впливом місцевого клімату» [Там само, с. 147].

Органічною складовою частиною «волинської політики», що її запропонував Г. Юзевський, була концепція відмежування Волині від

політичних впливів Східної Галичини. Обставиною, яку слід брати до уваги передовсім, наголошував він, – «безпосереднє сусідство Волині зі Східною Малополющею – світом польсько-українським, проте відмінним від Волинського. Тут панували інша система, австрійські традиції і войовничо налаштований польський та український націоналізм» [646, с. 55].

Оскільки галицький рух мав яскраво виражене національно-патріотичне спрямування, то волинський воєвода закономірно вважав, що міцні контакти волинських і галицьких українців створюють небезпеку для Польщі. Так народжувалася доктрина «сокальського кордону» (частина колишнього кордону між Австро-Угорщиною та царською Росією до Першої світової війни; після Ризької угоди він відділив Волинське воєводство від Львівського й Тернопільського). Означена доктрина незабаром стала визначальним чинником польсько-українських відносин на східних теренах II Речі Посполитої у міжвоєнний період.

Цікаву оцінку природи «сокальського кордону» дає газета «Волинське слово». У передовій статті «Дещо про сокальський кордон» ідеться, що «сокальський кордон не повстав би ніколи, коли б галицький провід своєчасно ... зрозумів, що Волинь становить відмінний терен з погляду психічного, релігійного, культурного й господарчого і що тут не можуть бути застосовані ті самі методи політики й тактики, що й в Галичині, тим більше, що й в останній вони дали жалюгідні наслідки» [132]. Як писав у своєму щоденнику Г. Юзевський, «Волинський світ був інший, мав свої цінності й можливості, більш наближені до Полісся, Новгородщини, Віленщини. Разом вони становили єдиний край, прикрашений регіональними реаліями, формували спільну “кресовість”, відмінну від галицької. ... Волинь була православна – у Малополющі панувала унія» [646, с. 56, 57].

Проведенню політичної лінії Г. Юзевського на Волині сприяло утворення у червні 1931 р. громадсько-політичної організації – Волинське українське об'єднання (ВУО) та його друкованого органу «Українська Нива»,

(згодом «Волинське слово»). Зокрема у Декларації, прийнятій на установчому з'їзді ВУО 29 червня 1931 р., наголошувалося, що український народ захищав і захищатиме регіональні цінності Волині й бере активну участь у її розбудові «територіального самоуряду» і виборах до «міських самоурядів», а громадянство обох народів спільно творять відповідні об'єднання. Під час виборів до законодавчих палат Польщі українське населення, «не вагаючись, свідомо голосувало за мішаний список Безпартійного блоку, на якому поруч з польськими діячами стояли українські, що були вірні як загальноукраїнським ідеалам, так і регіональним українським засадам життя Волині, тим засадам, що виходять з самої істоти мирного співжиття двох братніх народів у межах однієї спільної держави» [185, с. 172].

Засновники ВУО ідентифіковали об'єднання як позапартійне. Як ішлося в одному із номерів газети «Українська Нива», «ВУО є *безпартійним українським об'єднанням* (курсив – А. Б.), що має лише одну орієнтацію на власні сили української нації» [580]. За оцінкою волинських науковців, створення цього об'єднання не можна оцінити однозначно. З одного боку, поява ВУО відкрила новий напрям національно-конструктивної праці, легальної форми боротьби за свої права. З іншого – ця організація була елементом «волинської політики» Г. Юзевського і об'єктивно порушувала єдність українського національного руху, чим завдала йому відчутної шкоди [315, с. 26].

Роль гаранта аполітичності місцевого самоврядування на Волині мала відіграти воєводська рада, створена на основі розпорядження Президента Польської республіки від 10 січня 1928 р. До її складу входили представники повітових сеймиків і так званих виділених міст, до яких відносився й Луцьк. Її головним завданням були керівництво інвестиційною політикою держави на території краю, розроблення планів розвитку воєводств, а також контроль за функціонуванням органів самоврядування з правом затвердження їхніх

бюджетів. Утворення окремого інституту під керівництвом воєводи мало сприяти інтеграції державної адміністрації і самоврядування [363, с. 81].

З кінця 1920-х рр. за ініціативи Г. Юзевського у більшості міст Волині виставлявся єдиний список кандидатів до міських рад, попередньо узгоджений із воєводським управлінням і старостами. Таким чином, магістрати та міські ради опосередковано потрапляли під контроль державної адміністрації. Показово, що з 284 мандатів на виборах до міських самоуправ у 1934 р., 202 – отримали представники Безпартійного блоку співпраці з урядом, 72 – єврейські політичні партії і жодного – з представників українських національних партій та організацій [362, с. 321].

23 березня 1933 р. прийнято постанову Ради міністрів II Речі Посполитої «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування». За її положеннями, самоврядування ставало допоміжною інституцією у здійсненні політики державної влади. У містах розпорядчим органом визнавалася міська рада, а виконавчим – міське управління, яке до того часу мало назву магістрат. Здійснено поділ на професійних і непрофесійних діячів самоврядування. У Луцьку кількість обранців до міської ради збільшувалося до 32 осіб; каденція депутатів тривала п'ять років. Постанова розширила повноваження контролюючих органів, яким для міського самоврядування був воєвода: він затверджував вибори президента міста, завіряв рішення міської ради і магістрату, мав право розформувати і раду, й міське управління [354, с. 57, 58].

Науковий інтерес викликає оцінка місцевого самоврядування, яке давали йому сучасники. У статті «Самоуряд і громадянство» у громадсько-політичному тижневику «Волинське слово» у липні 1938 р. ішлося, що «самоуряд в Речі Посполитій має подвійний характер: з одного боку, він опікується громадськими справами на даному терені, як і громадськими грошима, будучи залежний від громадської opinio (думки – А. Б.), що може бути вдоволена чи невдоволена керуючими самоуправними органами, а

значить приневолює їх рахуватися з настроями населення; з другого боку, в досить широкому обсязі самоуряд заступає державну адміністрацію, що узалежнює його від того чи іншого політичного спрямування органів влади. Ця своєрідна подвійність ролі самоуряду є причиною того, що дуже важко знайти рівновагу поміж одним і другим моментом, оскільки перевага громадських інтересів доводить часто до розходження з інтересами державної адміністрації, а перевага впливів останньої допроваджує самоуряд до розходження з інтересами населення» [131].

Отже, організація самоврядування у волинських та інших містах Польської республіки тяжила до державницької концептуальної моделі. Її особливістю було те, що воно успадковувало не російсько-царську модель організації самоврядування в містах, яку запроваджено Городовими положеннями 1870 і 1892 рр., а за зовнішніми ознаками – Речі Посполитої, де панувало магдебурзьке право. Поряд з існуванням рад, магістратів та їх урядників (бурмистрів, радних та лавників), в органах самоврядування відбулися принципові зміни щодо їх організації та діяльності: відійшов у минуле принцип становості й корпоратизму, поєднання власності та влади, органи міської влади чітко поділено на представницькі/розпорядчі й виконавчі. Місцеве самоврядування позбавлено функцій суду, який становив окрему гілку влади.

Місцеве самоврядування як суспільно-політичний інститут на конституційному рівні у Польській республіці закріплено в Конституціях 1921 і 1935 рр. Оскільки в Польщі проголошено республіку, вибори до органів самоврядування ставали вільними, загальними, рівними, прямими зі збереженням таємності голосування. Водночас, демократизм діяльності органів місцевого самоврядування поєднувався з пильним контролем з боку державних інституцій. Можна вважати, що самоврядування у волинських містах було міцно вплетено у структуру державних органів. Цього вимагало й завдання мирного і, наскільки це було можливим, безконфліктного

інтегрування приєднаних до Польщі українських територій, оскільки більшість населення Волинського воєводства складали етнічні українці.

Друга світова війна та пов'язані з нею геополітичні зміни, кардинально вплинули на долю Волині. Після вторгнення радянських військ до Польщі у вересні 1939 р. і приєднання територій Західної України до СРСР, розпочалося утвердження радянської влади з відповідним розгортанням там органів місцевого самоврядування. 4 грудня 1939 р. створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську, Тернопільську області. Президія Верховної Ради УРСР 9 грудня 1939 р. затвердила склад обласних виконавчих комітетів усіх західних областей, а останні, своєю чергою, затвердили склади їх низових органів влади та управління. Місцевих представницьких органів влади на цій території організовано не було. Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих після «возз'єднання» західних і східних областей України відбулися лише через рік 15 грудня 1940 р.: до Луцької міської ради обрано 145 депутатів [382, с. 123].

Характер діяльності, функції й порядок формування інститутів місцевого самоврядування на теренах Волині відзначали природа та зміст політичного режиму, однопартійної політичної системи, що утвердилися в СРСР. За всіма ознаками цей політичний режим належав до тоталітарного, де єдина правляча комуністична партія фактично утворила симбіоз у вигляді «партії-держави». Здобувши владу, тоталітарна партія створювала в межах свого апарату органи, які дублювали усі наявні інститути влади та управління і контролювала їх діяльність, а державні структури фактично перетворювалися на прості механізми виконання партійних директив.

Організація місцевого самоврядування на той час здійснювалася на засадах так званої «сталінської» Конституції, прийнятої Надзвичайним VIII з'їздом Рад Союзу РСР 5 грудня 1936 р. За Конституцією, Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів перейменовано на Ради депутатів трудящих, які складали політичну основу СРСР і визнавалися

органами державної влади на місцях (статті 2, 94). Конституція вперше в історії СРСР формально надавала всім громадянам рівні виборчі права: загальне, рівне та пряме виборче право при таємному голосуванні (статті 135–140). Основний закон регламентував термін діяльності рад – два роки. Депутат міг бути відкликаний із рад своїми виборцями (ст. 142). ВКП (б) проголошувалася «керівним ядром» усіх державних і громадських організацій трудящих (ст. 126) (у Конституції 1924 р. комуністична партія не згадувалася). З'їзди рад усіх рівнів, включаючи місцеві, замінено сесійними засіданнями, надаючи їм рис парламентської демократії.

Конституція УРСР, затверджена 14-м Надзвичайним Українським з'їздом рад 30 січня 1937 р. загалом, за незначними змінами, відтворювала норми союзної Конституції [293]. Хоча Конституція УРСР 1937 р. надавала виборцям право пропонувати альтернативних кандидатів у депутати та можливість їхньої підтримки в таємних виборах, на практиці це виявилось неможливим. Одразу після прийняття Конституції виборчі комісії зобов'язано реєструвати лише одного кандидата, а у виборчі бюлетені вносилося лише одне прізвище [420, с. 169].

Зміни, що відбулися у Радянському Союзі у 1950–1970-ті рр. в економіці, соціальних відносинах та суспільно-політичному житті зумовили необхідність прийняття нового Основного Закону. За Конституцією СРСР 1977 р., Ради депутатів трудящих залишались державними органами, натомість їх було перейменовано на Ради народних депутатів, що мало засвідчувати перехід радянського суспільства на вищий рівень суспільного розвитку, а термін їхніх повноважень збільшено до двох з половиною років (ст. 90). Громадянин, зазвичай, не міг бути обраним більше ніж у дві Ради народних депутатів (ст. 101). Для депутатів усіх рівнів вводився імперативний мандат – накази виборців (ст. 102). Виконання своїх повноважень депутат мав здійснювати «не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю» (ст. 104). Установлювалася єдина ієрархічно

організована система рад, коли місцеві ради «проводять у життя рішення вищих («вышестоящих») державних органів, керують діяльністю підпорядкованих Рад народних депутатів» (ст. 146). Виконавчі і розпорядчі органи рад мали формуватися із числа обраних депутатів (ст. 149) [292].

За традицією відтворювати головні положення Конституції СРСР, Конституція УРСР від 20 червня 1978 р. закріпила у ст. 6 положення щодо провідної ролі КПРС у житті радянського суспільства. З прийняттям Конституції Української РСР 1978 р. фактично завершився процес «одержавлення» інституту місцевого самоврядування в Україні.

Після звільнення Волинської області в лютому 1944 р. від німецько-фашистських окупантів відновив свою роботу виконавчий комітет Луцької міської Ради депутатів трудящих. Перші вибори до місцевих рад після війни відбулися у грудні 1947 р. Порядок їх організації та проведення регламентовано не законом, а «Положенням про вибори до обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих Української РСР» [450]. Згадані Положення визначали порядок організації виборів до 1979 р. – часу прийняття Закону УРСР «Про вибори до місцевих Рад народних депутатів Української РСР» [465].

Відомо, що це не були вибори у звичайному розумінні, а голосування за заздалегідь відібраних партійними органами кандидатів і водночас засобом прояву лояльності громадян до тодішнього політичного режиму. Комуністична партія надавала їм надзвичайно важливе значення, ретельно відбираючи кандидатів у депутати й забезпечуючи масовість під час виборчої кампанії. Пропаганда та мобілізаційні заклики набували величезних масштабів, перетворюючи день голосування у «всенародне свято».

Поясненням того, що у виборчі бюлетені вноситься всього одне прізвище, ставали облудні тези про те, що в країні немає ґрунту для різних партій і угруповань, бо «всім життям і діяльністю радянського народу керує найбільш випробувана, найбільш віддана справі трудящих партія Леніна-

Сталіна», а на виборчих зібраннях представники трудових колективів, партійних і громадських організацій «домовляються між собою про спільних кандидатів і виходять з проханням до окружних виборчих комісій зареєструвати цих кандидатів» [623]. Інше «логічне» пояснення з боку науковців містило тезу про те, що це «традиція, яка природньо склалася... І з ким же може конкурувати кандидат, якщо у радянському суспільстві відсутні протилежні інтереси?», задавався риторичним питанням автор пропагандистського видання [232, с. 15].

Особливістю формування складу депутатів місцевих рад – їх велика кількість, що було даниною радянській традиції, коли рівень демократизму політичного режиму вимірювався кількісними показниками. Так, якщо в 1953 р. до представницького органу Луцька обрано 147 депутатів, у 1960-ті – понад 200, то починаючи з другою половиною 1970-х – понад 300. У 1980-ті рр. склад міської ради був стабільним і налічував 330 обранців [194, арк. 1–42; 199, арк. 5–34; 201, арк. 3–18; 202, арк. 1–9; 203, арк. 1–34; 205, арк. 1–11; 208, арк. 1–14].

Важливим напрямом партійного керівництва системою рад – формування соціального складу депутатського корпусу. Його структура мала відповідати марксистській доктрині й уявленням про соціалістичну демократію як участь широких мас трудящих в управлінні державою за провідної ролі робітничого класу та його авангарду – КПРС. Крім загального складу рад усіх рівнів, партійні органи персонально розглядали кожну кандидатуру на засіданнях бюро обкомів, міськкомів, райкомів компартії. Саме тут вирішувалось доля кожного депутатського мандату де, як правило, визначальними були не ділові якості кандидата, а дані анкети та його лояльність до влади. До кожної ради (районної, міської, обласної, Верховної ради СРСР та Верховної ради УРСР) доводилося процентне співвідношення робітників, колгоспників, жінок, безпартійних та членів партії, його молодіжного крила – ВЛКСМ/ЛКСМУ, молоді та людей старшого віку,

нагороджених орденами та медалями тощо, яких слід було висувати в кандидати.

Так, за деякими підрахунками, до місцевих рад кількість безпартійних коливалась в межах 50 %, до Верховної Ради республіки – в межах 30 %, до Верховної Ради СРСР – в межах 25 % [507, с. 103]. У законодавчих і представницьких органах влади був завжди високим відсоток таких соціальних категорій як робітники і жінки. Наприклад, депутатський корпус Луцької міської ради за результатами виборів 1953 р., що складався з 147 депутатів, нараховував 55 робітників, 92 службовців і представників «радянської інтелігенції», 56 жінок, 81 члена КПРС [432]. Пояснення того, що на початку 1950-х рр. у складі депутатського корпусу Луцької міської ради налічувалося багато представників інтелігенції та службовців, а не робітників, автор вбачає у тому, що на той час до складу міської ради обов'язково входили керівники обкому КПУ, облвиконкому, луцького міськкому КПУ, ЛКСМУ, представники суду, прокуратури і силових відомств.

У депутатському корпусі ради 1975 р. кількість робітників вже становила більшість і дорівнювала 74,6 %, жінок – 46,9 %, а членів і кандидатів у члени КПРС – 49,2 %. У 1982 р. – відповідно 73 %, 48,8 і 43,6 % [203, арк. 42; 206, арк. 21]. У 1985-му – відповідно 73 %, 49 і 46 % [208, арк. 14 а]. Отож, у 1970–1980-ті рр. робітники, як правило, складали близько 2/3 складу ради, члени КПРС – менше половини складу ради, жінки – понад 40 %.

За офіційними повідомленнями преси, які мали відверто пропагандистський характер, рівень виборчої активності радянських людей демонстрував невідані у світі показники – понад 99 і навіть 100 % явки на виборчі дільниці й такі самі «захмарні» показники голосування за «непорушний блок комуністів і безпартійних». Активна участь громадян у виборах усіх рівнів за радянською традицією мала демонструвати високий

ідейно-політичний рівень радянських людей, їх масову підтримку накреслень комуністичної партії та її керівництва. Водночас, така масовість мала демонструвати переваги радянської соціалістичної демократії перед буржуазною. Голосування «проти» вважалося нетиповим для радянської людини й розглядалося в ідеологічній площині, як «зрада» ідеалам соціалізму, а тому було вкрай небажаним для партійних функціонерів, які відповідали за результати виборів.

Так, за повідомленням міської виборчої комісії по виборах до Луцької міської Ради депутатів трудящих 1950 р., у виборах депутатів міської ради нібито взяло участь 99,99 % від загального числа зареєстрованих виборців. У 129 виборчих округах за кандидатів «блоку комуністів і безпартійних» голосувало 99,75 % від загального числа виборців, що брали участь у голосуванні. Проти кандидатів у депутати голосувало 0,25 % від загального числа виборців, що брали участь у голосуванні. Як ішлося у повідомленні преси, на підставі ст. 99 «Положення про вибори до обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих Української РСР» недійсних бюлетенів не виявлено [437]. Якщо подивитися на активність громадян в абсолютних показниках, то на виборах 1965 р. в Луцьку із 59 056 виборців на виборчі дільниці не з'явилися усього дев'ять громадян, а голосувало «проти» – 88 [200, арк. 1–22]. Але «рекордний» результат зафіксовано на виборах до Луцької міської ради у червні 1977 р., коли явка виборців складала 100 %, «за» – 99,99 %, «проти» – усього п'ять виборців [204, арк.15].

У цьому контексті надзвичайно цікавими є роздуми М. Дюверже, який писав, що запровадження фактичної кооптації замість виборів, перетворюється на ритуал, який має прозорий практичний сенс: так намагаються навіяти думку про марність будь-яких спроб спротиву, про всесильність системи, яка вимагає одностайного підкорення. Більшість у 99,9 % доказує ефективність режиму; його фальшивий характер є очевидним,

але забезпечити такий результат здатний лише досконалий механізм. З іншого боку, така система, «можливо, дає певну демократичну підготовку на майбутнє: як би там не було, підроблені вибори привчають до процедури голосування народ, якому до того вона не була відома; позбавлені внутрішнього сенсу ритуали навчають хоча б демократичним процедурам» [228, с. 448].

Ілюзорність радянської системи виборів наочно продемонстрували результати перших в історії СРСР і УРСР демократичних виборів 1990 р., коли компартія вже не мала вирішального впливу на процеси формування складу рад. Так, за недосконалості мажоритарної системи абсолютної більшості у березні 1990 р. до Луцької міської ради було обрано 106 депутатів із 122. Із них – лише 16 жінок, 24 робітника, натомість службовців – 82, а членів КПРС – 61 [209, арк. 1]. Тобто, результати місцевих виборів 1990 р. підтвердили штучність структурних побудов соціального складу міської ради у попередні роки. Реальний соціальний склад представницького органу обласного центру вже не відповідав тогочасній ідеологічній матриці радянської демократії.

Радянську систему місцевого самоврядування визначали не лише порядок її формування, а й характер діяльності – реалізація програмних настанов КПРС/КПУ. Робота місцевих рад перебувала під пильним контролем партії, який забезпечували відповідні партійні інституції безпосередньо, а також через комуністів, членів первинних партійних організацій у структурі рад. Так, наприклад, звинувачуючи працівників Луцької міської ради в бюрократизмі, газета «Радянська Волинь» (орган Волинського обласного і Луцького міського комітетів КП(б)У та обласної Ради трудящих) в одній із публікацій 1947 р. наголошувала, що «безвідповідальність, чиновницьке самозадоволення, зневага до потреб і запитів трудящих, відсутність чесного і точного виконання директив партії й уряду є найбільш небезпечними і злісними проявами бюрократизму» (курсив

– А. Б.) У публікації робився закид на адресу партійної організації міської ради і міського комунального господарства та їх керівників, які нібито «зжилися з цими неподобствами і не реагують на них» [156].

Партійне керівництво радами здійснювалося також через обрання працівників обкомів і міськкомів партії до складу міських рад, їх виконавчих комітетів обласних центрів та великих міст, а голів міських рад та їх виконкомів до відповідних партійних органів – бюро обкомів і міськкомів КПУ. До того ж практикувались об'єднані засідання міських партійних і радянських органів, а з найбільш важливих питань ухвалювалися спільні рішення (постанови) виконкомів рад та міськкомів КПУ. Виконкоми міських рад періодично звітували перед міськими комітетами КПУ про свою діяльність, ліквідацію недоліків у роботі й виконання запитів і побажань населення.

Так, у жовтні 1955 р. бюро Луцького міськкому КП України та виконавчого комітету Луцької міської ради прийняли спільну постанову «Про стан фізкультурно-оздоровчої роботи серед населення міста», де йшлося про вкрай незадовільну роботу відповідних установ та їх керівництва і намічено шляхи щодо її вдосконалення [195, арк. 12–17]. У березні 1956 р. – «Про підготовку до розміщення Державної позики розвитку народного господарства СРСР», а в липні того ж року – «Про заходи по виконанню плану набору робочої сили на найважливіші будови та підприємства східних і північних районів країни та Донбасу» [195, арк. 59, 39].

У січні 1959 р. бюро Луцького міськкому КП України та виконкому Луцької міської Ради прийняли іншу спільну постанову – «Про посилення боротьби з пияцтвом і наведенні порядку в торгівлі міцними спиртними напоями» [197, арк. 3–11]. А у січні 1961 р. – «Про переселення сімей з міста Луцька в Кустанайську та Джамбульську області». Рішення передбачало відправки до Казахстану 40 сімей [198, арк. 1].

У 1966 р. у зв'язку зі скороченням на один рік терміну навчання в середніх загальноосвітніх школах та одночасним випуском учнів з 10-х і 11-х класів, а також збільшенням випускників 8-х класів виникли проблеми з їх працевлаштуванням і подальшим навчанням. Відповідно Луцький міськком КПУ і міськвиконком приймають рішення «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи міста в 1966 році» [201, арк. 3–18].

Ухвалення спільних постанов Луцького міськкому КПУ і виконкому Луцької міської ради припиняється з квітня 1979 р., що, вірогідно, мало демонструвати більш незалежний характер діяльності місцевого самоврядування.

Вочевидь, що міська рада та її виконком мали певну свободу дій у прийнятті рішень місцевого значення. У цьому контексті викликає дослідницький інтерес досвід ухвалення так званих «обов'язкових постанов» виконкому Луцької міської ради, прийняття яких існувала до 1970 р.

Серед багатьох рішень зазначені постанови відрізнялися тим, що вони не мали адресного характеру, а стосувалися всього населення міста. Так, у квітні 1948 р. в умовах браку бюджетних коштів, Луцький міськвиконком приймає обов'язкову постанову: «Про проведення збору з власників транспортних засобів і збору з власників худоби». Зокрема, за реєстрацію велосипедів і мотоциклів потрібно було заплатити по 15 руб., автомобілів – 25 руб., човни, що використовуються з промисловою метою і для перевезення людей – 50 руб., велику рогату худобу – 50 руб., коней – 250 руб. [196, арк. 6]. У березні 1955 р. – «Про заборону торгівлі м'ясом, м'ясопродуктами, молоком та іншими сільськогосподарськими продуктами в місті Луцьку поза межами ринків»; у вересні 1956-го – «Про упорядкування торгівлі спиртними напоями і підвищення культури торгівлі в підприємствах громадського харчування» [196, арк. 112, 151–152].

Слід зазначити, що практику прийняття «обов'язкових постанов» започатковано ще у часи існування Луцької міської думи в добу перебування Волині у складі Російської імперії. Зокрема, шляхом ухвалення обов'язкових постанов міська дума встановлювала в місті фіксовані ціни на хліб, хлібобулочні вироби і м'ясо різної категорії. Отож, у нас є підстави говорити про наслідування і традицію окремих елементів організації діяльності Луцької міської ради від міської думи.

Своєрідною формою контролю партії над поведінкою депутатів Луцької міської ради, спрямування їх діяльності у визначене ідеологічне русло, – прийняття депутатами соціалістичних зобов'язань. Депутати міської ради дев'ятого скликання (1985–1987 рр.) мали заповнювати відповідний бланк, де йшлося про їх участь у соціалістичному змаганні за дострокове виконання завдань одинадцятої п'ятирічки з відповідними зобов'язаннями у визначених напрямках. Серед них:

- виробничі плани, норми вироблення продукції;
- громадська і виробнича дисципліна;
- раціоналізаторська робота;
- характер соціалістичних зобов'язань: гасло, почин (дострокові зобов'язання до 115-ої річниці від дня народження В. І. Леніна, 40-ліття Перемоги, 8-й річниці прийняття Конституції СРСР та ін.);
- економія матеріалів;
- наставництво, підвищення виробничого рівня;
- громадська діяльність, шефство [207, арк. 1–152].

На слушну думку Н. Дейвіса, усі тоталітарні режими потребують великого «війська» бюрократів для комплектації роздутих і дубльованих органів партії-держави. Ця нова бюрократія, «створює можливості швидкого просування цілим зграям пристосованців найрізноманітнішого соціального походження. Цілком залежна від партії, бюрократія, безперечно, становить

єдину соціальну верству, інтереси якої збігаються з інтересами режиму» [183, с. 974].

У Радянському Союзі значна частина зазначеної бюрократії, що займала ключові позиції у всіх сферах суспільного життя і призначення якої на керівні посади вимагало узгодження з відповідним партійним органом, отримала назву «номенклатура». Запровадження номенклатурного принципу призначення керівників підприємств, установ та організацій, у тому числі й у системі місцевого самоврядування, ставало водночас й ефективним засобом забезпечення панування та контролю комуністичної партії над усіма сферами життєдіяльності радянського суспільства. У 1980-ті рр. у Волинській області існувало 577 номенклатурних посад [193, арк. 114–130].

До переліку номенклатури входили працівники апарату обкому Компартії України, міських і районних комітетів партії та інших партійних установ, керівники силових структур області, начальники управлінь виконавчого комітету Волинської обласної Ради народних депутатів, керівники провідних виробничих об'єднань, заводів, трестів, підприємств й організацій промисловості й сільського господарства, торгівлі, закладів освіти та культури, редактори газет і журналів, інших ЗМІ, органів народного контролю, профспілок, секретарі обкому ЛКСМ України, перші секретарі міськкомів і райкомів ЛКСМ України тощо.

До номенклатурних посад у радянських органах в містах входили: голова виконкому Луцької міської ради народних депутатів, голови виконкомів міських рад інших міст області, перші заступники і заступники голів виконкомів міських рад, голови міських планових комісій, начальники відділів внутрішніх справ виконавчих комітетів рад тощо.

Якщо в перші десятиліття існування радянської влади номенклатурна еліта мала відкритий характер, то з часом вона перетворилася на закриту, оскільки відтворювалася на власній основі. Як зазначав М. Дюверже, в

однопартійній системі тоталітарного типу, щоб вступити в партію і утриматися в ній, відданість диктатору значить набагато більше ніж особисті якості або здібності до керівної діяльності. Одна єдина партія має тенденцію перетворюватися в клієнтелу диктатора, пов'язану з ним тими пільгами, якими користуються її члени. Новим є лише технічний бік організації зазначеної клієнтели, саме ж її існування – загальний атрибут усіх тиранічних систем [228, с. 321].

За влучною оцінкою радянського вченого Е. Старікова, не особиста компетентність і висока мораль, а особиста відданість як головний критерій відбору, протекція і родинність як головний його метод, включення в касту обраних через звільнену комсомольську роботу, фактична незмінність – кругообіг номенклатурних одиниць всередині зачиненої еліти-корпорації, фактична непідсудність, а також непідзвітність вищих перед нижчими, внутрішньокорпоративний поділ не за професійною спеціалізацією, а за «рівнем керівництва» (фактично «табелі про ранги») – усе це сприяло перетворенню номенклатури в антиеліту [546, с. 189].

Наприкінці 1980-х рр. під тиском процесів демократизації та гласності політична система Радянського Союзу зазнала реформування у напрямі її лібералізації. У структурі представницьких органів державної влади, що отримало закріплення в Конституціях СРСР і УРСР в редакції 1989 р., з'являються нові інститути: з'їзди народних депутатів СРСР, з'їзди народних депутатів союзних і автономних республік, на місцевому рівні – президії рад, які організовували роботу обласних, районних, міських, районних у містах рад народних депутатів, очолювані головами рад, а міських (міст районного підпорядкування), селищних і сільських рад – голови цих рад (ст. 80, 128).

Проте реформа вочевидь мала пропагандистський характер, оскільки не зачіпала головного – монополії КПРС на політичну владу (ст. 6). Організація й діяльність держави залишались будуватися за принципом демократичного

централізму, що передбачав: «виборність усіх органів державної влади знизу доверху, підзвітність їх народів, обов'язковість рішень вищестоящих органів для нижчестоящих». Зазначений принцип декларативно проголошував поєднання єдиного керівництва «з ініціативою і творчою активністю на місцях» (ст. 3). Показово, що відділи і управління виконкомів рад у своїй діяльності підпорядковувалося як відповідній раді, її виконавчому комітетові, так і вищому галузевому органу державного управління (ст. 138) [294].

Отже, у радянський період фактично реалізовано недемократичну державницьку модель місцевого самоврядування, коли місцеві ради на конституційному рівні визнавалися органами державної влади. До того ж вони фактично перетворювалися на інститут реалізації програмних настанов комуністичної партії. Республіканська форма правління в СРСР й УРСР вимагали реалізації демократичних принципів формування та діяльності місцевого самоврядування, що, за існування тоталітарного й авторитарного режимів та однопартійної політичної системи, було практично неможливим. Традицію виборності місцевих рад перервано на користь голосування за заздалегідь підібраних кандидатів у депутати. Відповідно, радянська демократія перетворилася на «фасадну» й декларативну.

Попри перетворення рад на інструмент виконання настанов КПРС та фактичне позбавлення їх політичної суб'єктності, система рад і їх виконавчих органів показала себе як ефективна організаційна структура, здатна до виконання місцевих соціально-економічних і культурно-освітніх завдань. Свідченням цього – її збереження після отримання Україною незалежності.

4.2. Напрями демократизації нормативно-правової бази місцевого самоврядування

Обрання Україною курсу на європейську інтеграцію вимагає відповідності її політико-правової системи засадам сучасної західної демократії. Народовладдя стає реальністю лише тоді, коли його перевагами користується все населення, а люди можуть реально впливати на стан справ у своїх територіальних громадах. Тобто має бути забезпечено фундаментальні права, проголошені у Загальній декларації прав людини, де у ст. 21 йдеться про те, що «кожна людина має право брати участь в управлінні власною країною, безпосередньо або через вільно обраних представників, що кожна людина має право рівного доступу до державної служби у власній країні, що основою влади уряду повинна бути воля народу, і що ця воля мусить виявлятися в періодичних та нефальсифікованих виборах, які мають проводитися при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [239].

Оскільки самоврядування є політико-правовим інститутом, в суспільствах, де традицію його функціонування було перервано в часі або ж такої практики не існувало, є необхідним проходження етапу закріплення у праві засад демократичного управління, вже після якого можна переходити до усталення цього способу управління на практиці у політико-культурних орієнтаціях населення, тобто до місцевої демократії, що має всі притаманні цьому режиму структурні складові [329, с. 186]. Тобто йдеться про те, що умовою успішної реалізації реформи місцевого самоврядування в Україні є її демократично спрямоване правове забезпечення, яке вимагає постійного вдосконалення і, відповідно, уваги з боку наукової спільноти.

Процес унормування місцевого самоврядування в Україні у напрямі демократизації має власний шлях розвитку. Його характер визначають рівень соціально-економічного розвитку країни, зміст політичного режиму, а також

розстановка політичних сил, наявних в суспільстві. Після завершення першого етапу демократичного транзиту – лібералізації, котрий правомірно пов'язують із часами горбачовської «перебудови», закономірно постало питання переходу до його наступної фази – демократизації. На цьому етапі у республіках колишнього Радянського Союзу потрібно було вирішувати надскладні проблеми введення нових конституційних та електоральних систем, усунення від важелів влади представників консервативних кіл колишньої партійної номенклатури і заміни їх на демократично налаштованих управлінців, відміни або суттєвої модифікації законів і політико-правових норм у сфері господарства і соціокультурної сфери, реорганізації установ та організацій, які б відповідали новим суспільно-політичним умовам.

Процес демократичного унормування місцевого самоврядування в Україні не є лінійним, а скоріше дискретним і таким, що постійно перебуває під тиском політичної кон'юнктури. За часів незалежності в Україні відбулося низка реформ місцевого самоврядування: запровадження місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками президента (1992); ліквідація цих органів влади та відновлення виконавчих комітетів рад як органів місцевого самоврядування (1994); ліквідація виконавчих комітетів та відновлення державних адміністрацій на рівні областей і районів (1995, 1999); закріплення конституційного статусу місцевого самоврядування (1996); запровадження Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні (2014).

Вагомий вплив на формування та діяльність інститутів місцевого самоврядування здійснює унормування електорального процесу, яке пройшло еволюцію від мажоритарної системи абсолютної більшості через систему пропорційного представництва до змішаної пропорційно-мажоритарної системи (більш коректно – паралельної), де обрання депутатів рад і вибори міських голів проводяться за різними системами виборів. Отже, у часи незалежності України поновлено традицію виборності місцевих органів влади, яка була порушена в

радянський час. На слушне зауваження вітчизняних дослідників, «свобода виборів є наріжним каменем демократії. Вона знаходить своє відображення в основоположних принципах виборчого права» [284, с. 139].

На думку авторів видання: «Законодавчий вимір реформи децентралізації. Короткий огляд законопроектів та основних нормативно-правових актів» (2017) цей процес включає такі фази:

1. Закладення політико-правової бази реформи місцевого самоврядування (1990–1997).
2. Перша (невдала) спроба здійснення адміністративно-територіальної реформи (1998–1999).
3. Період «затишшя» (1995–2005).
4. Друга спроба здійснення адміністративно-територіальної реформи (невдала).
5. Посилення централізації (2009–2013).
6. 2014 – початок децентралізації в межах третьої спроби здійснення адміністративно-територіальної реформи [240, с. 5].

Нагальна потреба врегулювання законодавства про місцеве самоврядування в умовах гострих суперечностей, спричинених вимогами реформування всієї системи суспільних відносин СРСР, зумовила прийняття у квітні 1990 р. Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР». За законом основною ланкою в системі місцевого самоврядування визнавалися місцеві ради народних депутатів «як представницькі органи державної влади» (ст. 3). Однією з важливих змін діяльності органів місцевого самоврядування в законі стала відмова від принципу демократичного централізму, що проголошувався у Конституції України в редакції 1989 р. Натомість його ст. 4 задекларувала базові засади діяльності місцевого самоврядування, яке мало здійснюватися на таких принципах: волевиявлення народу через ради народних депутатів, місцеві референдуми та інші форми безпосередньої демократії; законності; самостійності та незалежності рад народних депутатів, їхньої

відповідальності за вирішення питань місцевого значення; захисту прав та законних інтересів громадян; виборності рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування, їх підконтрольності населенню; гласності і врахування громадської думки; поєднання місцевих і державних інтересів [478].

У зв'язку із прийняттям означеного закону, Постановою Верховної Ради СРСР скасовано Закон СРСР від 25 червня 1980 р. «Про основні повноваження крайових, обласних Рад народних депутатів, Рад народних депутатів автономних областей і автономних округів», Укази Президії Верховної Ради СРСР від 19 березня 1971 р. «Про основні права і обов'язки районних Рад народних депутатів», «Про основні права і обов'язки міських і районних у містах Рад народних депутатів» у редакції указів від 28 листопада 1978 р., а також Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 квітня 1968 р. «Про основні права і обов'язки селищних і сільських Рад народних депутатів» у редакції Указу від 28 листопада 1978 р. Скасування означених правових актів засвідчувало незворотність процесу відходу від тогочасної моделі місцевого самоврядування й створення передумов для прийняття більш досконалих нормативно-правових актів, які б відповідали новим суспільно-політичним умовам [71, с. 10].

Відсутність механізмів правового врегулювання діяльності рад та декларативний характер Закону СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР» вимагали подальших зусиль щодо подальшого демократичного реформування всієї системи органів місцевого самоврядування, що, своєю чергою, вимагало кардинальних змін у політичній системі Радянського Союзу. Принципово важливим кроком на цьому шляху стало прийняття 16 червня 1990 р. «Декларації про державний суверенітет України», яка визначила стратегію демократичного поступу країни.

7 грудня 1990 р. прийнято Закон Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Цим актом поняття «місцеве самоврядування» наближено до його європейського розуміння. Закон скасував підпорядкування рад і їх виконавчих комітетів по вертикалі, що підтвердило відмову від принципу «демократичного централізму». Натомість задекларовано інші принципи: народовладдя; законності; самостійності й незалежності рад народних депутатів у межах своїх повноважень у вирішенні питань місцевого значення; захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, соціальної справедливості; виборності рад народних депутатів, органів територіального громадського самоврядування, їх підконтрольності, підзвітності відповідальності перед населенням; гласності та врахування громадської думки; поєднання місцевих і державних інтересів, інтересів особи і всього населення відповідної території; економічної і фінансової самостійності територій; взаємодії органів місцевого самоврядування з трудовими колективами, громадськими організаціями і рухами; самофінансування і самозабезпечення; оптимальної децентралізації; реальної керованості територією. Однією з новацій закону стало рішення про об'єднання посад голів рад і голів їх виконавчих комітетів (ст. 42). Ради звільнено від опіки парткомів, визначено виняткові повноваження рад кожного рівня, а місцеві бюджети виведено з державного (ст. 12). Водночас ради народних депутатів залишались органами державної влади (ст. 2) [488].

Отримання незалежності Україною відкривало нові можливості щодо організації справжнього самоврядування, яке б базувалося на засадах принципів і норм демократичної, соціальної та правової держави. Необхідно було забезпечити створення управлінських структур влади на місцях, налагодження їх ефективних зв'язків із центральною владою. Однак консолідованої моделі організації місцевої влади, яка б задовольняла всі політичні сили, не існувало, тому її концепція декілька разів змінювалася.

Важливим кроком на шляху «роздержавлення» місцевих рад (за винятком районних і обласних) стало утворення інституту представників президента в областях та районах. Їх утворено навесні 1992 р. відповідно до Закону «Про Представника Президента України» [491]. Так було започатковано формальне розмежування повноважень між радами й органами державної виконавчої влади – місцевими адміністраціями. Діяльність рад обмежувалася здійсненням функцій місцевого та регіонального самоврядування, а виконавчі функції передавалися представникам Президента України в областях і районах, а також у містах Києві та Севастополі. Вони очолили місцеві державні адміністрації, які стали правонаступниками виконавчих комітетів рад. Формування апарату місцевої адміністрації на чолі з Представником Президента України засвідчувало створення жорсткої виконавчої вертикалі, підпорядкованої главі держави.

26 березня 1992 р. прийнято нову редакцію Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», коли разом із принциповими змінами системи місцевого самоврядування змінено також його назву на Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [487]. У законі передбачено передачу частини повноважень від обласних та районних рад представникам президента, на районному й обласному рівнях ради народних депутатів позбавлялись власних виконавчих органів і мали характер виключно представницьких органів. Вказаними заходами вдалося стабілізувати механізм державного управління, але основним недоліком такої структури влади стала відсутність належної взаємодії між місцевими державними адміністраціями та урядом.

Непослідовність і обмежений характер реформування інституту місцевого самоврядування стало уособленням специфіки посткомуністичного переходу України від авторитаризму до демократії. Згадані вище закони 1992 р. започаткували процес інституційних змін, що мав характер

нав'язаного переходу, відмінною рисою якого був яскраво виражений елітний характер, оскільки правлячі кола ухвалювали рішення без вирішального тиску з боку опозиції, використовуючи всі наявні в їхньому розпорядженні ресурси [233, с. 373].

Символічним реваншем опозиції можна вважати відмову влади від нововведень в структурі управління на місцях і повернення до звичної моделі рад та їх виконавчих комітетів. Наслідком узгодження суперечностей у колі правлячої еліти стало прийняття Закону України від 3 лютого 1994 р. «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», яким інститут місцевої державної адміністрації скасовано. Голови рад усіх рівнів обиралися населенням відповідних адміністративно-територіальних одиниць, а замість державних адміністрацій у районах і областях знову відновлювалися виконавчі комітети рад. Персональний склад виконавчого комітету пропонував голова відповідної ради з подальшим затвердженням радою [496]. Цей закон діяв приблизно півтора року.

Як засвідчують подальші кроки реформування інститутів місцевого самоврядування в Україні, така модель виявилася найбільш оптимальною з точки зору їх демократизму та забезпечення належного рівня політичної суб'єктності органів місцевого самоврядування, територіальних громад різних рівнів – регіонального та місцевого. Водночас, як показали подальші події, місцеве самоврядування ставало «заручником» політичної боротьби у колі правлячої еліти й водночас її інструментом.

В умовах гострої політичної кризи Президент України Л. Кучма прийняв рішення провести всеукраїнське опитування громадської думки з питань довіри громадян Президентів України та Верховній Раді. Такі дії глави держави привели до нестандартного політичного кроку – укладення 8 червня 1995 р. Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до

прийняття нової Конституції України впродовж 1995–1996 рр. Згідно з цим документом, створено жорстку вертикаль державної виконавчої влади. Президент України став главою державної виконавчої влади, яку здійснював через очолювані ним уряд і систему центральних та місцевих органів виконавчої влади. Тобто, фактично утворювалася модель президентської республіки. Обласні та районні ради позбавлялися виконавчих органів, натомість знову було відновлено інститут обласних та районних державних адміністрацій. Голоів державних адміністрацій та їхніх заступників призначав на посади і звільняв з посад Президент України. Відповідно до ст. 46 Договору, головами районних і обласних державних адміністрацій призначалися обрані голови відповідних рад.

Виконавчими органами сільських, селищних і міських рад ставали виконкоми рад. Їх персональний склад формував одноосібно голова ради, що обирався громадянами України, які проживали на території села (сільради), селища, міста. Голова ради за посадою очолював виконком відповідної ради (ст. 50). Згідно з ст. 51, голови рад та очолювані ними виконавчі комітети з питань здійснення делегованих їм повноважень державної виконавчої влади підпорядковувалися Президентові України, Кабінету Міністрів України, а також головам державних адміністрацій вищого рівня [290].

У липні 1995 р. Президент України затверджує Указ «Про обласні, Київську та Севастопольську міські, районні, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації». Згідно з цим нормативним актом, державні адміністрації визнавалися правонаступниками виконавчих комітетів відповідних рад щодо їхніх зобов'язань, прав та обов'язків.

Логічним кроком до впорядкування системи місцевого самоврядування стало закріплення основоположних принципів і норм його діяльності в Конституції України 1996 р. Місцеве самоврядування отримало конституційний статус і за ст. 5 Конституції воно, поряд із державною владою, було визнане однією з форм здійснення влади народом.

Принципового значення набув факт того, що органи місцевого самоврядування не визначалися частиною державного механізму, а складали окрему форму реалізації народовладдя. Унормування діяльності органів місцевого самоврядування в Основному Законі викладено в розділі XI, а також у статтях 5, 7, 13, 19, 38, 40, 71, 118. За визнанням правників розділ Конституції, присвячений місцевому самоврядуванню, прийнято у слабкій редакції (порівняно з іншими проектами Конституції, що дебатувались у першій половині 1990-х рр.) [319, с. 497]. Отже, місцеве самоврядування стає *політичним інститутом*, оскільки виконання його розпоряджень здійснюється на визначеній території за допомогою ухвалення обов'язкових для всієї територіальної громади рішень.

Конституційні принципи організації місцевого самоврядування одержали закріплення й розвиток у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», ухваленому Верховною Радою 21 травня 1997 р. Ним уведено інститут сільського, селищного, міського голови (ст. 5), розведено посади голови районної і обласної рад та голів районної і обласної державних адміністрацій. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень відповідно до ч. 1, ст. 6 закону визнано територіальну громаду села, селища, міста. Представницькими органами місцевого самоврядування на рівні району й області залишалися ради, а їх виконавчими органами – місцеві державні адміністрації [484].

Підтвердженням вагомості намірів щодо реформування місцевого самоврядування в Україні на базі реформування територіальної організації влади стало видання в липні 1997 р. Президентом України Указу «Про Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи». Указом було затверджено склад державної комісії, яка мала розробити Концепцію комплексної адміністративної реформи, де планувалося радикально змінити систему державного управління, включаючи її

структуру, фінансові механізми й адміністративно-територіальний устрій. (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 340/2006) [240, с. 5].

Знакова подія в історії реформування місцевого самоврядування в Україні – ратифікація 15 липня 1997 р. вітчизняним парламентом «Європейської Хартії місцевого самоврядування». Тим самим Україна підтвердила своє прагнення долучитися до європейського демократичного співтовариства. Норми Європейської хартії місцевого самоврядування певним чином спрямували вибір базової парадигми розвитку місцевого самоврядування в Україні. Зокрема, під місцевим самоврядуванням Хартія розуміє «право й спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних прав, під власну відповідальність в інтересах населення» (п. 1, ст. 3). [230].

У квітні 1999 р. прийнято Закон України «Про місцеві державні адміністрації», відповідно до положень якого визначено їхні функції. Організація влади на місцях отримала стале оформлення. Державні адміністрації ставали єдиноначальними органами виконавчої влади загальної компетенції, повноваження яких реалізують одноосібно їх керівники – голови державних адміністрацій, яких призначає і звільняє з посади Президент України за поданням Кабінету Міністрів на термін повноважень глави держави. Ст. 3 закону визначала принципи їхньої діяльності, які полягали в такому: відповідальності перед людиною і державою за свою діяльність; верховенства права; законності; пріоритетності прав людини; гласності; поєднання державних і місцевих інтересів [486]. Щоправда, недосконалість системи організації влади на центральному, місцевому й регіональному рівнях, а також неконституційність окремих положень означеного закону, вимагала постійного його корегування – щороку, починаючи з 2001 р. (за винятком 2002-го) до закону вносилися численні зміни.

Логічним кроком на шляху розвитку місцевого самоврядування в контексті розширення права участі населення в справах життєдіяльності територіальних громад стало прийняття в червні 2001 р. Закону України «Про органи самоорганізації населення», який визначав правовий статус, порядок організації та діяльності органів самоорганізації населення. Основні завдання органів самоорганізації населення згідно з законом: створення умов для участі жителів у розв'язанні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України; задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів через сприяння в наданні їм відповідних послуг; участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм (ст. 3). Характерно, що органи самоорганізації населення діють за принципами підзвітності, підконтрольності та відповідальності й перед відповідними радами та перед жителями, які обрали орган самоорганізації населення, а також фінансової й організаційної самостійності, що створює правові підстави для ефективної діяльності місцевих громад (ст. 5) [490].

Прийняті на хвилі Помаранчевої революції зміни до Конституції України згідно з Законом України від 8 грудня 2004 р. «Про внесення змін до Конституції України» мали би вирішити наявні проблеми і створити оптимальну для України модель місцевого самоврядування [472]. Як зазначають вітчизняні вчені, «на практиці нові конституційні положення додали конфліктності, а не рівноваги між державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування» [387, с. 74].

Щоправда цей закон згідно з рішенням Конституційного суду у вересні 2010 р. визнано неконституційним у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття. Конституційний суд поновив чинність Конституції 1996 р. та звернувся до органів державної влади з вимогою невідкладно привести законодавство у відповідність до Основного Закону в редакції від 28 червня 1996 р.

Однак революційні події Євромайдану змінила долю Конституції. Одним із перших рішень Верховної Ради України в період після Революції гідності стало відновлення дії норм Конституції України, прийнятих 8 грудня 2004 р. Це було оформлено у вигляді конституційного акту, ухваленого 21 лютого 2014 р.

Реальні кроки щодо реформування місцевого самоврядування в напрямі децентралізації влади зроблено після повалення режиму В. Януковича. Так, 1 квітня 2014 р. уряд схвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні. Після цього затверджено План заходів щодо її реалізації, які дали старт реформі. Для реалізації положень Концепції та завдань плану заходів необхідно було, у першу чергу, внести відповідні зміни до Конституції України, а також сформувати пакет нового законодавства. Зміни до Основного Закону перш за все мали вирішити питання утворення виконавчих органів обласних та районних рад, реорганізації місцевих державних адміністрацій в органи контрольно-наглядового типу, дати чітке визначення адміністративно-територіальної одиниці – громади. Зусиллями вітчизняних фахівців, практиків, науковців, експертів проект змін до Конституції розроблено та передано на широке публічне обговорення. Запропоновані зміни підтримало суспільство та високо оцінила Венеційська Комісія. На жаль, політичні обставини не дозволили Верховній Раді України прийняти подані Президентом України зміни до Конституції щодо децентралізації. Тому уряд з 2014 р. розпочав реформу в межах чинної Конституції [190].

Як зазначено в Концепції, система місцевого самоврядування на сьогодні «не задовольняє потреб суспільства». Нагальність реорганізації місцевого самоврядування полягала й у невідповідності структури рад наявним потребам. Наприклад, починаючи з 1991 р., чисельність сільського населення зменшилася на 2,5 млн осіб, а кількість сільських населених

пунктів – на 348 одиниць. Водночас кількість сільських рад збільшилася на 1067 одиниць [296].

Важливою змістовою частиною концепції є визначення принципів реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади: верховенство права; відкритість, прозорість та громадська участь; повсюдність місцевого самоврядування; субсидіарність; доступність публічних послуг; підзвітність та підконтрольність органів й посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді; підконтрольність органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади в питаннях дотримання Конституції і законів України; правова, організаційна та фінансова спроможність місцевого самоврядування; державна підтримка місцевого самоврядування; партнерство між державою та місцевим самоврядуванням; сталий розвиток територій.

Наприкінці грудня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закони України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин» й «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи». Ці основоположні акти щодо фінансово-бюджетної сфери реформи децентралізації фактично ознаменували якісно новий етап реформи, наповнивши її реальним змістом та підкріпивши фінансовим ресурсом [467]. Завдяки цим змінам відбулася фінансова децентралізація: місцеві бюджети за останні роки зросли на 123,4 млрд грн: з 68,6 млрд в 2014 до 192 млрд грн в 2017 р. Частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України постійно зростає і на кінець 2017 р. склала 51,2 % (у 2015 р. – 45,6%) [190].

5 лютого 2015 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», що набрав чинності 4 березня того ж року. Він регулює відносини, що виникають у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад [475]. Того

ж дня парламент України прийняв Закон «Про засади державної регіональної політики», який визначає основні правові, економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та організаційні засади державної регіональної політики як складової частини внутрішньої політики України [479].

Повноцінна реалізація адміністративно-територіальної реформи на засадах децентралізації передбачає внесення низки змін до Конституції України. Відповідно, глава держави у березні 2015 р. підписав Указ «Про Конституційну Комісію». Її основні завдання: узагальнення практики виконання норм Конституції України, пропозицій щодо її вдосконалення з урахуванням сучасних викликів і потреб суспільства; напрацювання узгоджених пропозицій щодо проведення конституційної реформи в Україні; забезпечення широкого громадського та професійного обговорення пропозицій щодо проведення конституційної реформи в Україні за участі провідних фахівців у галузі конституційного та інших галузей права, у сфері суспільно-політичних наук, громадських діячів, представників громадських об'єднань та міжнародних організацій [482].

Для здійснення реальних кроків щодо територіальної організації влади, згідно з завданнями реформування місцевого самоврядування надзвичайно важливим нормативним актом стало прийняття Кабміном у квітні 2015 р. Постанови «Про методику формування спроможних територіальних громад», яка визначає механізм та умови формування спроможних територіальних громад, а також порядок розроблення і схвалення перспективного плану формування територій громад АРК, областей. У методиці розкривається зміст понять, що застосовуються під час здійснення реформ, наприклад, поняття «спроможна територіальна громада», «потенційний адміністративний центр спроможної територіальної громади», визначено послідовність формування спроможних територіальних громад, їхніх територіальних меж, процедурні питання тощо. Зокрема, територіальна громада, яка розміщена на однаковій відстані від потенційних

адміністративних центрів спроможних територіальних громад може бути включена до складу тієї спроможної територіальної громади, потенційний адміністративний центр якої має найбільш розвинуту соціальну і транспортну інфраструктуру та розташований у межах одного району [483].

Наступним логічним кроком щодо впровадження реформ стало прийняття у вересні 2016 р. Кабміном Розпорядження «Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». Урядове рішення фактично закріпило план, який мав пришвидшити процеси децентралізації. Перед Міністерствами освіти, регіонального розвитку, фінансів, іншими зацікавленими центральними та місцевими органами виконавчої влади за участі всеукраїнських асоціацій органів місцевого самоврядування ставилося завдання розроблення на засадах децентралізації, субсидіарності, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування концептуальних пропозицій щодо внесення змін до законодавства з метою відповідного реформування на територіальному рівні у сферах освіти, охорони, здоров'я, соціального захисту [216].

Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад», прийнятий 2015 р. і вдосконалений наступними змінами дав змогу почати формувати спроможний базовий рівень місцевого самоврядування [475]. 25 жовтня 2015 р. відбулися перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад та відповідних сільських, селищних, міських голів у 159 новостворених об'єднаних територіальних громадах (ОТГ): 794 сільських, селищних та міських рад сформували 159 таких громад [240, с. 16].

Упродовж 2015–2017 рр. місцевими радами завершено процедури об'єднання та проведено перші місцеві вибори у 665 ОТГ, що розміщені в 321 районі 24 областей України. Водночас у 146 районах із 490 на той час не створено жодної ОТГ. Станом на початок серпня 2018 р. створено вже 803 об'єднаних територіальних громад, до яких увійшли 3702 колишні місцеві

ради. Більше 6,8 млн людей проживають в ОТГ. Такі темпи міжмуніципальної консолідації міжнародні експерти називають дуже високими. Закон також запровадив інститут старост, які представляють інтереси сільських жителів в раді громади. В селах ОТГ працюють вже 773 старости, ще майже 1,8 тис. осіб виконують обов'язки старост [190].

Україн важливими з погляду продовження доволі високих темпів децентралізації є прийняття у 2017 р. низки законів, покликаних удосконалити систему місцевого самоврядування України та наблизити її до європейського рівня, серед них – «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо добровільного приєднання територіальних громад» (врегулює порядок добровільного приєднання до вже утворених об'єднаних територіальних громад), «Про службу в органах місцевого самоврядування» (забезпечує рівний доступ до служби в органах місцевого самоврядування, встановлює нову модель оплати праці, преміювання та заохочення працівників місцевого самоврядування), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо статусу старости села, селища» (визначає статус старости через визначення просторових меж його діяльності, коло повноважень, підстав та порядку дострокового припинення повноважень, гарантій діяльності), «Про внесення змін до деяких Законів України щодо набуття повноважень сільських, селищних, міських голів» [426, с. 50].

Аналіз процесів демократизації інститутів місцевого самоврядування передбачає розгляд правових актів, що унормовують електоральний процес у напрямі забезпечення максимально повної реалізації прав і свобод громадян під час їх формування. Як зазначав С. Гантингтон, вибори – спосіб функціонування демократії. У «третю хвилю» вони також були здатні послабити авторитарні режими і покінчити з ними. Вибори є «засобом і метою демократизації. ...Урок третьої хвилі полягає у тому, що вибори – це не лише життя демократії; це ще й смерть диктатури» [599, с. 189–190].

Важливу роль у проведенні виборів грає виборча система, яка є мірилом адекватності визначення волі народу й водночас ефективним засобом маніпулювання результатами народного волевиявлення. Відповідно, навколо неї напередодні виборів, як правило, точиться запекла боротьба у колі правлячих кіл та опозиції. Так, лише після тривалого обговорення й тиску на владу з боку демократичної громадськості, з проекту закону про вибори 1990 р. вилучено положення щодо запровадження певної квоти для громадських організацій під час виборів, що створювало переваги для КПРС/КПУ та підконтрольних їй громадських організацій.

Першими відносно демократичними виборами до місцевих рад стали вибори 1990 р. Вони проходили згідно з Законом УРСР «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27 жовтня 1989 р. [463]. Закон проголошував реалізацію під час виборів загальнодемократичних принципів загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні (ст. 1). Право висування кандидатів у депутати місцевих рад надавалося трудовим колективам, громадським організаціям, колективам професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовців по військових частинах (ст. 10). У тогочасному законодавстві закріплено положення про імперативний мандат депутатів, який реалізовано через накази виборців своєму депутатові (ст. 11).

Ст. 12 закону закріплювало таку демократичну норму, як несумісність статусу депутата місцевої ради зі службовим становищем. Тобто, особи, які входять до складу виконавчих комітетів місцевих рад народних депутатів, за винятком голів цих органів, керівники відділів, управлінь та інших підрозділів виконавчих комітетів місцевих рад, судді і державні арбітри не могли бути депутатами в радах, якими вони призначалися або обиралися. Ця норма запобігала зосередження в одному органі влади законодавчих,

виконавчих і судових функцій, що загалом відповідало демократичному принципу поділу влад.

За законом кількість депутатів рад в містах обласного підпорядкування, яким був Луцьк, мала становити від 50 до 250 осіб. Відповідно, до Луцької міської ради мали обирати 122 депутати. Вибори проходили за мажоритарною системою абсолютної більшості. Обраним вважався кандидат у депутати, який одержав на виборах більше половини голосів виборців, які взяли участь в голосуванні. Вибори визнавалися таким, що не відбулися, якщо в них брало участь менше половини виборців, внесених у списки виборців, а обраним вважався кандидат, якщо він набрав не менше 25 % голосів виборців (ст. 49).

За такої виборчої системи виникала небезпека того, що на частині виборчих дільниць кандидатам у депутати не вдасться отримати необхідну кількість голосів або на виборчі дільниці не з'явиться необхідна кількість виборців. На практиці так і сталося. Унаслідок цього у день виборів замість 122 депутатів до Луцької міської ради було обрано лише 106 [209, арк. 1]. На виборчих дільницях, де вибори не відбулися, призначено повторні вибори.

Закон України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних в містах, обласних рад» від 24 лютого 1994 р. регламентував перші в незалежній Україні місцеві вибори [462]. Вони відповідали загальним демократичним нормам про вибори і проводилися в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості. Водночас умови обрання депутатів і голів рад відрізнялися. Обраним вважався кандидат у депутати, який одержав на виборах найбільшу, порівняно з іншими кандидатами, кількість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, але не менш як 10 % голосів виборців, внесених до списку виборців. Кандидат на посаду голови ради вважався обраним при додержанні вимог, передбачених для кандидата у депутати, за умови, якщо за нього проголосувало не менше як 25 % виборців,

внесених до списку виборців. У разі, коли по виборчому округу балотувався один кандидат, він вважався обраним, якщо кількість голосів, поданих за нього, більша кількості голосів, поданих проти нього (ч. 2, ст. 46). За законом кількість депутатів Луцької міської ради мала налічувати 30 депутатів (ч. 2, ст. 11).

Закон про вибори уперше легітимізував участь в електоральному процесі політичних партій. Зокрема, партії та громадські організації могли висувати кандидатів до міських рад на зборах місцевих осередків, які діяли на території відповідної ради, якщо їх чисельність нараховувала не менше 15 членів. Вони мали право висувати лише одного кандидата в депутати по кожному виборчому округу і одного кандидата – на посаду голови ради (ч. 2, ст. 26).

Гласність під час підготовки і проведення виборів гарантували положення відповідної статті, де йшлося про те, що на засіданнях виборчих комісій, а також на виборчих дільницях під час голосування та підрахунку голосів за рішенням відповідних виборчих комісій мали право бути присутніми по одному представнику від партії, громадської організації, трудового колективу, зборів виборців, які висунули кандидатів, довірені особи кандидатів (ч. 4, ст. 8).

Закон містив низку новацій. Так, для кандидата на посаду міського голови міст обласного та республіканського значення вводився інститут збору підписів на їх підтримку у розмірі одного відсотка від числа виборців, що проживали на території ради (ст. 27). Також вводився інститут довірених осіб кандидата (ст. 30). За ст. 44 дозволялося дострокове голосування.

Наступні вибори 1998 і 2002 рр. проводилися на підставі Закону України «Про вибори депутатів місцевих рад сільських, селищних, міських голів», який запроваджував у місцевих виборах більш досконалу мажоритарну систему відносної більшості [464].

Демократичну спрямованість нового закону визначало положення про розширення кола учасників виборчого процесу, до якого долучалися офіційні спостерігачі від громадських організацій та інші суб'єкти виборчого процесу.

За законом на засіданнях виборчої комісії мали право бути присутніми кандидати, їх довірені особи, уповноважені особи місцевих осередків політичних партій (блоків), громадських організацій, зареєстрованих відповідно до цього закону, офіційні спостерігачі від громадських організацій України та інших держав, міжнародних організацій, а також представники засобів масової інформації. За рішенням комісії на її засіданні могли бути присутні й інші особи (ч. 10, ст. 21). У законі з'явилася нова стаття, яка регламентувала порядок самовисування громадян у депутати або на посаду сільського, селищного або міського голови (ст. 28). Міста з чисельністю населення до 250 тис., яким був Луцьк, до міської ради мали обрати 40 депутатів.

Помітним кроком на шляху зростання політичної суб'єктності й політичного плюралізму місцевого самоврядування та розвитку місцевої демократії стало прийняття наприкінці 2005 р. Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» у новій редакції, коли вибори депутатів міських рад, крім депутатів сільських і селищних рад, стали проводити за пропорційною системою за виборчими списками кандидатів у депутати від організацій політичних партій, виборчих блоків у багатомандатних виборчих округах на рівнях міста, району, області, міст Києва й Севастополя, а також Автономної Республіки Крим [460]. Прийняття цього закону сприяло розширенню кола учасників виборчих змагань і мало сприяти оновленню депутатського корпусу місцевих рад за рахунок представників політичних партій, які за інших умов, тобто за мажоритарної системи виборів, мали незначні шанси отримати депутатський мандат.

Наступні вибори до органів місцевого самоврядування, що відбулися 31 жовтня 2010 р., проходили вже за новим Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [461]. Метою прийняття закону стала відмова від концепції проведення виборів депутатів рад винятково за пропорційною системою, що існувала на виборах 2006 р., тобто лише за виборчими списками кандидатів у депутати від організацій політичних партій, виборчих блоків партій та впровадження замість неї змішаної мажоритарно-пропорційної системи виборів, за якої половина від кількості депутатів відповідної ради обиралися за виборчими списками кандидатів у депутати від місцевих організацій політичних партій у відповідному багатомандатному виборчому окрузі, а половина – за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється відповідна територія (АРК, області, району, міста, району в місті).

Демократичною новелою закону стало його положення щодо можливості громадських організацій через своїх офіційних спостерігачів вести спостереження на місцевих виборах, хоча при цьому вони й не визнавалися законом суб'єктами виборчого процесу, їм надавалося лише право здійснення спостереження і фіксації його результатів, аналогічні правам міжнародних спостерігачів [119, с. 20].

Знаковим щодо розвитку інститутів місцевого самоврядування стало прийняття в липні 2015 р. Закону України «Про місцеві вибори». Закон сприяв підвищенню ролі та значення місцевих партійних організацій у формуванні місцевих рад та вдосконаленню системи обрання міських голів. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад мали проводитися за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій із закріпленням кандидатів

за територіальними виборчими округами, на які поділяється багатомандатний виборчий округ (ст. 2, ч. 3). Вибори міського (міст, кількість виборців у яких дорівнює або є більшою ніж 90 тис.) голови мали проводитися за мажоритарною системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному виборчому окрузі, що збігається відповідно з територією міста (ст. 2, ч. 4). Це означає, що якщо кандидат у міські голови не отримував у першому турі 50 % плюс один голос, мав проводитися другий тур виборів, у якому мали брати участь два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів виборців. Участь у розподілі депутатських мандатів мала брати політична партія, що набрала не менше 5 % голосів виборців, а лідер списку такої партії гарантовано потрапляв до відповідної ради [485]. Підвищення прохідного бар'єру з 3 до 5 %, порівняно з виборами 2006 р., негативно вплинуло на електоральні позиції малих або нових політичних сил.

Уперше до виборів не допускалися місцеві організації партій, які не відповідали вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Іншою, демократичною за своїм змістом, новацією закону стало запровадження гендерної квоти – вимога щодо представництва осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах, яка відтепер має становити не менше як 30 % від загальної кількості кандидатів у виборчому списку.

У прикінцевих та перехідних положеннях Закону України «Про місцеві вибори» вперше включено правовий механізм дострокового відкликання депутатів місцевих рад та міських, селищних, сільських голів. Детальну процедуру дострокового припинення повноважень місцевих рад за ініціативою виборців чітко визначено в Законі України «Про статус депутатів місцевих рад» (зі змінами, внесеними згідно із Законом України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015). На відміну від Закону «Про вибори народних

депутатів України», який передбачає відкликання народного обранця лише за ініціативи політичної партії, від якої він обирався, Закон «Про місцеві вибори» також надає це право виборцям. Отже, вдосконалення виборчого законодавства продовжило традицію демократичних форм і принципів формування складу місцевих органів влади в Україні, що зміцнювало демократичні правові підстави функціонування місцевого самоврядування.

Поряд із переліченими вище, діяльність Луцької міської ради в напрямі демократичного реформування унормовується й актами, що регламентують її роботу на демократичних засадах і забезпечує міцний зв'язок із територіальною громадою. Це – Закон України «Про статус депутатів місцевих рад», Регламент Луцької міської ради, Статут Луцької територіальної громади та ін.

Так, за ст. 3, ч. 1 Регламенту міської ради, вона керується у своїй роботі принципами гласності, підзвітності та відповідальності перед територіальною громадою. Гласність її засідань забезпечується проведенням у залі засідань фото- і кінозйомки, відео- та звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також за рішенням ради, транслявання засідань по радіо і телебаченню, через гучномовці за межі будинку ради. Засідання ради обов'язково транслюються он-лайн в інтернеті, на офіційному сайті Луцької міської ради, а також на сайті ради зберігається у вільному доступі архів відео трансляцій. Усі рішення ради підлягають обов'язковому оприлюдненню через розміщення на офіційному сайті Луцької міської ради (ст. 3, ч. 10) за Регламентом Луцької міської ради її депутати мають об'єднуватися з іншими депутатами ради у депутатські групи, фракції, які діють відповідно до регламенту (ст. 7, ч. 3.15) [501].

Згідно з українським законодавством, більшість процедур безпосередньої демократії регулюються на рівні статутів територіальних громад. Тому ухвалення якісних статутів територіальних громад вкрай важливе для ефективного проведення реформи децентралізації та розвитку

демократії на локальному рівні. Зокрема в Луцьку статут територіальної громади зареєстровано у серпні 2007 р., а в лютому 2016-го його зміст вдосконалено у напрямі розвитку та вдосконалення демократичних процесів і процедур. Ідеться про громадські слухання (ст. 27) і місцеві ініціативи (ст. 28) та колективні звернення (ст. 29).

Відповідно ч.1, ст. 27 «Громадські слухання – це офіційне засідання органу місцевого самоврядування (представленого дорадчим комітетом), на якому міський голова, депутати міської ради, посадові особи органів місцевого самоврядування, посадові особи комунальних підприємств та установ зустрічаються з лучанами, ознайомлюються з їхніми думками, враженнями, зауваженнями, пропозиціями з приводу важливих проблем міського життя чи заходів, що міська влада збирається здійснити». Громадські слухання в Луцьку можуть проводитися не рідше одного разу на рік з ініціативи міського голови, міської ради або її виконавчого комітету, міської громади. Такі слухання з ініціативи міської громади проводяться за умови колективного звернення з відповідною вимогою, яке підписали не менш як 500 лучан.

Щодо місцевих ініціатив, то для ініціювання розгляду в міській раді окремих питань члени територіальної громади створюють ініціативну групу у складі не менше трьох жителів міста, про що складають заяву, підписану всіма членами ініціативної групи. Ініціативна група проводить збори громадян із питань місцевої ініціативи. На зборах обов'язкова присутність не менше 15 громадян-членів територіальної громади міста, які досягли 18 років. Участь у зборах можуть брати депутати міської ради, міський голова, його заступники, керівники виконавчих органів ради та керівники комунальних установ і підприємств. Збори громадян з питань місцевої ініціативи ухвалюють відповідне рішення більшістю голосів. Міська рада та/або виконавчий комітет на відкритому засіданні розглядає питання

місцевої ініціативи за участі членів ініціативної групи та приймає відповідне рішення.

За ст. 29. колективними визнаються звернення до органів і посадових осіб міського самоврядування за умови наявності не менше п'яти підписів жителів міста. Колективні звернення з кількістю підписів більше п'ятнадцяти розглядаються органами й посадовими особами міського самоврядування, до яких вони надійшли, у першочерговому порядку, протягом трьох робочих днів із дня надходження. Розгляд, зазвичай, відбувається у присутності одного чи кількох громадян, які підписали колективне звернення [474].

Отже, демократичні зміни правової бази місцевого самоврядування полягали в поступовому переході від державного централізму й монополії комуністичної партії на владу, до створення такої політико-правової бази, коли інститути місцевого самоврядування почали набувати ознак справжніх суб'єктів суспільно-політичних відносин, спроможних вирішувати все більше коло питань місцевого значення. Важливим кроком на цьому шляху стало запровадження конституційного статусу місцевого самоврядування, процес демократизації виборчого законодавства на засадах плюралізму і змагальності, перехід, починаючи з 2006 р., на пропорційну систему виборів до місцевих органів влади (крім сільських і селищних), запровадження гендерної квоти до складання партійних списків кандидатів у депутати тощо. Із прийняттям Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні розпочалися реальні кроки щодо децентралізації. Комплексний характер реформи передбачає унормування відносин не лише між центром і регіонами в контексті підвищення ролі та значення територіальних громад, а й перетворення їх у справжні осередки місцевої демократії. Водночас на процес демократичного унормування місцевого самоврядування в Україні вагомий вплив здійснює розстановка політичних сил і зміст політичної боротьби у колі правлячих еліт.

4.3. Децентралізація як уособлення демократизації діяльності Луцької міської ради

Реформа місцевого самоврядування і територіальної організації влади, що відбувається зараз у всіх регіонах країни, вписується у парадигму демократичного транзиту України, початок якого пов'язують із лібералізацією радянського режиму і відмовою КПРС від монополії на політичну владу. Після тривалої й напруженої політичної боротьби всередині тогочасної правлячої політичної еліти й під тиском демократично налаштованої громадськості, лютневий 1990 р. пленум ЦК КПРС погодився вилучити із Конституції СРСР ст. 6, де йшлося про керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві, ядра його політичної системи. Таким чином відкривався шлях до становлення багатопартійної політичної системи.

Еволюція партійного представництва в Луцькій міській раді.

М. Дюверже зазначав, що розвиток партій загалом органічно пов'язаний з розвитком демократії, тобто з розширенням народного волевиявлення та представництва. Із поширенням права голосу і збільшенням кількості електорату, зростає потреба організації виборців за допомогою партійних комітетів, здатних ознайомити їх з кандидатами і залучити їх на свій бік [228, с. 22].

В умовах третьої хвилі демократії, зазначав С. Гантингтон, авторитарні правителі, починаючи втрачати функціональну легітимність, опинялися в усе більш скрутному становищі й усе більше почували спокусу отримати легітимність за допомогою виборів. Вони організовували вибори з впевненістю, що продовжать існування режиму або на термін свого правління або на час панування своїх послідовників. Майже завжди правлячі кола очікувало розчарування. За невеликим виключенням, представники провладних сил отримували поразку [599, с. 190].

Не стала виключенням й Україна, коли за результатами виборів 1990 р. значна кількість відомих партійних і радянських керівників не пройшла до Верховної Ради України та місцевих рад. Так, не потрапили до складу обласних рад окремі секретарі обкомів КПУ, не обрані до відповідних рад близько 80 перших секретарів міськкомів і райкомів партії, у тому числі в Донецькій, Івано-Франківській областях – кожний четвертий, у Криму – кожний п'ятий. До міських рад не пройшли жоден із секретарів Луцького і Тернопільського, перший і другий секретарі Хмельницького міськкомів партій. Загалом по Україні забалотовано майже 90 голів виконкомів міських і районних рад [336, с. 205].

Місцеві вибори на Волині проходили в умовах гострої політичної боротьби між КПРС/КПУ, яка втрачала свої позиції правлячої партії та опозиції. За відсутності інших політичних партій представники національно-патріотичних сил балотувалися від громадських організацій, переважно таких як «Товариство української мови імені Тараса Шевченка» і «Зелений Світ». Реєстрацію Народного руху за перебудову, що виник у 1989 р., влада свідомо затягувала, щоб не допустити її участі у виборах.

Застосування на виборах мажоритарної системи абсолютної більшості, коли у виборах мало взяти участь не менше 50 % виборців, а кандидат в депутати – отримати електоральну підтримку не менше 25 %, привело до того, що 4 березня 1990 р. – день виборів, обрати повний склад Луцької міської ради не вдалося. Тому на 18 березня було призначено додаткові вибори, які також не дали максимально позитивного результату – залишалося вакантними 16 депутатських місць. Лише після додаткових виборів 22 квітня і 16 червня 1990 р. вдалося сформувати повний склад Луцької міської ради у кількості 122 депутатів [209, арк. 1].

До місцевих органів влади в містах поряд із прокомуністичними та незалежними депутатами потрапили представники опозиції, які уособлювали демократичну спрямованість політичного процесу. Головою міської ради

обрано представника поміркованого крила колишньої партійної номенклатури А. Кривицького. Його заступником – представника національно-патріотичних сил – О. Максимовича.

Луцька міська рада на той час у масштабах міста і області була лідером у боротьбі за демократію. Її рішення були революційними за своїм змістом і такими, що виходили за межі повноважень місцевого представницького органу. Наприклад, своїм рішення про надання статусу державних свят Різдву й Великодню у квітні 1990 р. міська рада перебрала на себе повноваження Верховної Ради України. У квітні 1990 р. новообраний склад Луцької міської ради на своєму першому засіданні прийняв такі рішення:

1. Відповідно до чинного законодавства взяти на себе всю повноту державної влади на території міста Луцька.

2. Вважати неприпустимим будь-яке втручання громадсько-політичних організацій у її діяльність, а також у діяльність організацій і установ, що перебувають у її підпорядкуванні.

3. Звернутися у Верховну Раду УРСР із вимогою про визнання національної символіки державною.

4. На вежі Луцького замку вивісити синьо-жовтий прапор [137, с. 9, 128].

У середині липня 1990 р. друга сесія Луцької міської ради двадцять першого скликання прийняла низку важливих політичних рішень: звернення до Верховної Ради України про недопущення служби призовників за межами України, підтримку політичних вимог шахтарів, створення муніципальної міліції, виведення з 1 вересня 1990 р. всіх політичних структур учнівської молоді за межі навчальних закладів, а також про національну символіку. 15 липня було вирішено підняти синьо-жовтий прапор над приміщенням Луцької міської ради. Його підняття проходило в урочистій обстановці й набувало символічного змісту, тому що наступного дня, 16 липня 1990 р.,

Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет [135, с. 143–144].

Свідченням антикомуністичної спрямованості політичного процесу в Луцьку, який генерували депутати міської ради, стало її рішення від 18 грудня 1990 р. «Про перейменування вулиць, майданів та установ культурно-розважального призначення». За цим рішенням перейменовано такі вулиці, як «50 років СРСР», «50 років Жовтня», «Енгельса», «Радянська», «Димитрова» та ін. [137, с. 127].

З метою розширення гласності серед населення міста, повнішого його інформування на першій сесії Луцька міська рада вирішила організувати видання друкованого органу міської ради – міської газети, яка отримала промовисту назву «Народна трибуна». До цього, монополію на висвітлення подій в обласному центрі мала газета «Радянська Волинь», орган обкому КПУ та Волинської обласної ради.

На початку лютого 1991 р. в області проходила кампанія щодо реорганізації органів місцевої влади відповідно до Закону «Про місцеві ради та місцеве самоврядування». Однією з його новацій стало рішення про об'єднання посад голів рад і голів їх виконавчих комітетів. З урахуванням цієї обставини пройшли вибори нових голів обласних, районних і міських рад. Вочевидь така новація зміцнювала позицію міського голови, а також запобігала виникненню непорозумінь і протиставлення представницької та виконавчої влад в структурі органів місцевого самоврядування. Міським головою обрано першого заступника голови виконкому Луцької міської ради А. Поху, якого підтримували представники різних політичних сил [92, с. 15].

Отримання незалежності Україною стало логічним кроком на шляху незворотних процесів дезінтеграції СРСР. Виконком Луцької міської ради 24 серпня 1991 р. на виконання рішення позачергової сесії Волинської обласної ради та Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. «Про департизацію органів прокуратури, МВС, КДБ, органів державного

управління Республіки Україна», прийняв рішення «Про заходи виконкому у зв'язку зі зміною суспільно-політичної ситуації в краї», відповідно до яких припинялося членство в будь-якій партії членів виконавчого комітету. Паралельно із процесом департизації відбувалися і процеси декомунізації, що засвідчує рішення Луцького міськвиконкому від 12 вересня 1991 р. «Про створення творчої групи по перейменуванню назв вулиць, районів, міст».

На початок 1994 р. структура партійних організацій на Волині мала яскраво виражений поляризований вигляд, де на лівому фланзі зосереджено партійні осередки Комуністичної партії України (КПУ), Селянської партії України (СелПУ), Соціалістичної партії України (СПУ), Товариство «Справедливість», Організація ветеранів України, на правому – Народний рух України (НРУ), Українська республіканська партія (УРП), Демократична партія України (ДемПУ), Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), Конгрес українських націоналістів (КУН) [502].

Обласний осередок КПУ після його заборони у 1991 р. й наступного поновлення у правах за рішенням Конституційного суду України у 1993 р., перебував у стадії оновлення. Його наступником на той час фактично стала громадська організація лівого спрямування Товариство «Справедливість». Значну політичну активність на лівому фланзі політичного спектру обласного центру засвідчувала й організація ветеранів України.

Перші місцеві вибори, що відбулися в умовах незалежності України, відбулися 26 червня 1994 р. Вибори проходили за дещо модифікованою мажоритарною системою абсолютної більшості в умовах реальної багатопартійності. Тут головна боротьба, як і на виборах 1990 р., розгорталася в ідеологічній площині між національно-демократичним і прокомуністичним таборами. Від «лівих» кандидатів в депутати Луцької міської ради висували товариство «Справедливість» або організація ветеранів України. «Правих» – уособлювали міські осередки УРП і НРУ. Інші партії із

тактичних міркувань висували своїх прихильників через збори трудових колективів або збори виборців за місцем проживання.

Специфіку політичного процесу 1994 р. визначало те, що у середовищі національно-патріотичних сил в Україні відбувся розкол, який унаочнився створенням поряд з Народним рухом України Всенародного руху України. В Луцьку зазначений розкол поглиблено й тим, що міські осередки УРП і НРУ під час виборів боролися не лише з комуністами, а й один проти одного. Тому по декількох округах УРП і НРУ висували альтернативних кандидатів, а по двох округах № 17 і 22 – тих самих кандидатів, що й партійний осередок їх опонентів [210, арк. 70; 211, арк. 36].

На виборах 1994 р. склад Луцької міської ради народних депутатів порівняно з 1990 р. зменшився на три чверті – зі 120 до 30 депутатів. За результатами виборів до складу Луцької міської ради пройшли переважно позапартійні депутати (21). Інші політичні партії представлено в незначній кількості: УРП (3), НРУ (3), ДемПУ (1), КПУ (1) [398]. Щоправда у день виборів було обрано 29 депутатів, оскільки по одному із округів (№ 26) вибори визнано такими, що не відбулися, оскільки у них взяло участь менше 50 % виборців. Тут призначено нові вибори, які відбулися згодом [212, арк. 17–18]. Головою Луцької міської ради обрано А. Кривицького, якого підтримали своїми голосами лучани. Отже, під час виборів депутатів міської ради партійна належність не була у пріоритеті. Незначні преференції з боку електорату мали представники партій національно-патріотичного спрямування.

У цьому контексті заслуговує на увагу думка М. Дюверже, який писав, що країна, де суспільна думка поділена на численні, але нетривалі, ефемерні й мінливі групи, не відповідає справжньому поняттю багатопартійності: вона переживає ще передісторію партій і перебуває на тій фазі суспільної еволюції, до якої поняття двопартійної або багатопартійної системи не можна застосовувати, оскільки справжніх партій ще немає [228, с. 288].

На структуру партійного представництва органів місцевого самоврядування в Україні вирішальним чином вплинули зміни національної партійної системи. Поштовхом для її кількісного і якісного оновлення слугували зміни у виборчому законодавстві. Згідно з Законом України «Про вибори народних депутатів України» на парламентських виборах 1998 р. запроваджено змішану систему виборів, коли половина депутатів Верховної Ради України мали обиратися за партійними списками, а інша половина – за мажоритарною системою. Після прийняття цього закону розпочався активний процес виникнення нових партій, спрямованих на електоральну перемогу. Тому не випадково, що це були переважно центристські партії.

1997 р. став «роком перелому» в становленні партійної системи України. Головну причину вчені вбачали у привертанні уваги до партій з боку «галузевих, регіональних, відомчих та інших груп впливу», які побачили у партіях, «по-перше, механізм більш легкого приходу до влади (на центральному або місцевому рівнях), по-друге, політичну гарантію бізнесу, по-третє, інструмент збереження або зміцнення позицій в ешелонах влади» [306, с. 50].

На Волині в 1997 р. започаткували свою діяльність обласні осередки Аграрної партії України (АПУ), Всеукраїнського об'єднання «Громада», Партії національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ), Республіканської християнської партії (РХП), Української партії справедливості (УПС), Народної партії (НП), Соціал-демократичної партії України об'єднаної (СДПУ (о)), партії «Реформи і порядок», Партії зелених України (ПЗУ) [502].

На місцевих виборах, що відбулися в березні 1998 р., до складу Луцької міської ради обрано 40 депутатів. Характерно, що це були переважно позапартійні кандидати (30). Партійна ж належність депутатського корпусу засвідчувала існування в регіоні партійної структури, що тяжіла до системи поляризованого плюралізму. З десяти депутатів, що представляли політичні

сили, шість належали до партій, які перебували на протилежних сторонах ідеологічного спектру: НРУ і КПУ – отримали по три мандати. По одному – члени ДемПУ, партія «Реформи і порядок», РХП, УПС [409].

На наступних місцевих виборах 2002 р. склад Луцької міської ради збільшився на п'ять місць і став нараховувати 45 депутатів. Більшу частину депутатського корпусу складали позапартійні депутати (34), Партія «Реформи і порядок» делегувала до міської ради чотирьох депутатів, Український народний рух і Народно-демократична партія – по два, політичні партії «Солідарність жінок України» і «Єдність» – по одному [188]. Луцьким міським головою утретє після 1994 р. обрано А. Кривицького (СДПУ (о)).

Після обрання Президентом України В. Ющенко і створення пропрезидентської політичної партії «Наша Україна» у партійно-політичній структурі Луцької міської ради відбулись кардинальні зміни: створено депутатські фракції політичної партії «Наша Україна», ВО «Батьківщина» і депутатську групу «Луцьк європейський». Фракцію ВО «Батьківщина» у складі дев'яти депутатів, за словами голови фракції створено, щоб «мати контрольний пакет при голосуванні з принципових питань» [332]. Не в останню чергу, це пов'язано з наближенням парламентських та місцевих виборів 2006 р, де вперше, депутати міських рад мали обиратися за пропорційною системою за виборчими списками політичних партій, виборчих блоків політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі. Не випадково, що 2005 р. в Луцьку спостерігався «вибухове» зростання кількості місцевих осередків політичних партій – 24, порівняно з попередніми роками: 2001 – 4; 2002 – 0; 2003 – 12; 2004 – 9 [345].

Водночас, як показав результат опитування «Аналіз ефективності діяльності депутатського корпусу Луцької міської ради в контексті виборчої кампанії–2006», проведеного місцевим громадськими організаціями напередодні виборів, 74 % жителів Луцька не знали про діяльність жодної

фракції в Луцькій міській раді. 16,3 % знали про те, що в міській раді є фракція «Наша Україна», 8 % називали фракцію партії «Батьківщина», 1,4 % – фракція «Луцьк Європейський» [635].

Після березневих виборів 2006 р. відбулося партійно-політичне структурування депутатського корпусу Луцької міської ради, кількісний склад якою залишився незмінним – 45 депутатів. Загальна кількість мандатів, яку отримали політичні партії, включені до виборчих списків 36 місцевих організацій партій (блоків), що брали участь у виборах, була такою: БЮТ – 23 мандати; Виборчий блок «Наша Україна» – 11; Громадянський блок ПОРА-ПРП – 3; Український Народний Блок Костенка та Плюща – 3; Партія регіонів – 3; СПУ – 2 мандати [177]. Міським головою обрано члена ВО «Батьківщина» Б. Шибу.

Найбільшу фракцію міської ради – БЮТ складала 19 членів ВО «Батьківщина» й чотири представники УСДП. До складу 11 депутатів фракції «Наша Україна» входили вісім представників партії «Народний Союз “Наша Україна”», два – Партія промисловців і підприємців, один – НРУ. Згодом між найбільшими фракціями в міській раді БЮТ і «Нашою Україною» підписано Угоду про співпрацю, що, зокрема, передбачало участь та головування в постійних комісіях ради представників обох фракцій, узгодження між собою питань для внесення на розгляд міської ради, проектів рішень щодо них та текстів заяв, а також про неподання попередньо неузгоджених проектів рішень та неузгоджених заяв тощо [287].

У 2006 р. уперше в Луцькій міській раді відбувся відкритий конкурс на заміщення вакантних посад, результатом якого стало оновлення керівного складу структурних підрозділів на 90 %. За результатами конкурсу призначалися й керівники комунальних підприємств міста. Після місцевих виборів 2006 р. оновлений склад депутатського корпусу Луцької міської ради та її виконавчих органів здійснив помітні кроки в напрямі демократичного реформування діяльності ради.

Напередодні місцевих виборів 2010 р. сесія Луцької міської ради прийняла рішення про збільшення депутатського корпусу з 45 до 50 депутатів. 31 жовтня 2010 р. відбулися вибори до органів місцевого самоврядування, які проводилися за змішаною мажоритарно-пропорційною системою. Уперше вони проходили окремо від парламентських. Розведення в часі парламентських і місцевих виборів загалом мало позитивний ефект, оскільки сприяло зосередженню уваги виборців на місцевих проблемах і кандидатах, які ці проблеми мали вирішувати. Такий формат сприяв згуртуванню територіальних громад, формуванню в їх населення активістської політичної культури. У виборах взяли участь нові політичні проекти: «Сильна Україна», «Фронт змін», «Єдиний центр», «За Україну!», які суттєво наростили свою підтримку через утрату довіри до Блоку Юлії Тимошенко і Нашої України. Як зауважують експерти, використання адмінресурсу у вигляді тиску на виборців, системного використання службового становища під час виборчої кампанії не було [390, с. 59].

За результатами місцевих виборів 2010 р. розклад політичних сил у Луцькій міській раді був таким: ВО «Батьківщина» отримала 24 депутатських мандати; ВО «Свобода» – 9; «Фронт Змін» – 4; «За Україну!» – 4; Партія регіонів – 3; «Сильна Україна» – 2; «Наша Україна» – 2 і Європейська партія України – 1 [119, с. 613]. Беззаперечним лідером виборчих перегонів на місце міського голови обрано М. Романюка («Сильна Україна»), який і став переможцем. На першій й наступних сесіях ради створено відповідні депутатські фракції. У січні 2014 р. в міській раді створено депутатську групу «Новий Луцьк», яку очолила І. Костанкевич, заступник голови благодійного фонду «Фонд Ігоря Палиці – Новий Луцьк», що засвідчило зростання впливу в Луцьку нової політичної сили – партії «УКРОП».

25 жовтня 2015 р. відбулися чергові вибори до органів місцевого самоврядування, які проводили за пропорційною виборчою системою за оновленими правилами, що стимулювало виникнення нових політичних

партій. Так, якщо 2014 р. на Волині зареєстровано 11 нових обласних партійних осередків, то 2015 р. вже 50. На кінець 2015-го в обласному управлінні юстиції зареєстровано понад 200 чинних партійних організацій [502].

За результатами місцевих виборів 2015 р. в міській раді сформовано її новий склад, який, порівняно із минулим, скоротився на вісім місць і складав 42 депутати. Таку кількість депутатського корпусу визначено Законом України «Про місцеві вибори» для міст із кількістю виборців від 100 до 250 тис. (ст. 16, ч. 2). Нові правила обрання депутатів місцевих рад сприяли якісному оновленню їх складу. Зокрема, Луцьку міську раду оновлено на 80 %. Лише дев'ять із 42 депутатів уже обиралися до Луцької міської ради в минулому [117]. Міським головою обрано представника БПП «Солідарність» М. Романюка, який удруге очолив міську раду.

За партійною належністю у раді було сформовано сім фракцій. Найчисельнішою є фракція «Українське об'єднання патріотів – УКРОП», котра налічує 15 обранців, БПП «Солідарність» (8), ВО «Свобода» (5), ВО «Батьківщина» (4), Об'єднання «Самопоміч» (4), Радикальна партія Олега Ляшка (3), Громадський рух «Народний контроль» (3). Згодом із фракції БПП «Солідарність» вийшло чотири депутати і припинила існування фракція Радикальної партії Олега Ляшка, відповідно в міській раді утворено групу позафракційних депутатів у складі семи осіб.

Партійно-політичне представництво в Луцькій міській раді дещо відмінне від обласної ради. Так, представники політичної партії «Наш край» не потрапили до міської ради, маючи представництво в обласній раді. Натомість до Луцької міської ради обрано представників партії «Народний контроль», яких не обрано до обласної ради. Особливість електорального протистояння під час місцевих виборів 2015 р. на Волині полягала в боротьбі між двома фінансово-промисловими групами: «Континіум» і «Приват». Перші, заручившись підтримкою патріотичних сил, виступали в ролі

захисників тодішньої влади, підтримуючи міських голів у містах Луцьку та Ковелі – найбільших центрах Волині. Натомість ФПГ «Приват» фактично з 2012 р. будувала свою передвиборчу кампанію як «опозиція», чітко виокремлюючи свого лідера – І. Палицю та його фонд «Новий Луцьк», який перед виборами поширив свою діяльність на територію області й відповідно змінив назву «Тільки разом» [595].

Динаміку функціонування політичних партій у Волинській області можна дослідити за допомогою «трикутника Нагаями». Нижче наведено візуалізації розрахунків результатів виборів до Волинської обласної і Луцької міської рад (2006, 2010, 2015 рр.). Квадратом позначено вибори до обласної ради, де ОР06, ОР10 і ОР15 є результати виборів до Волинської обласної ради в означених роках, а трикутником позначені вибори до міської ради, де МР06, МР10 і МР15 є результати виборів до Луцької міської ради у відповідних роках.

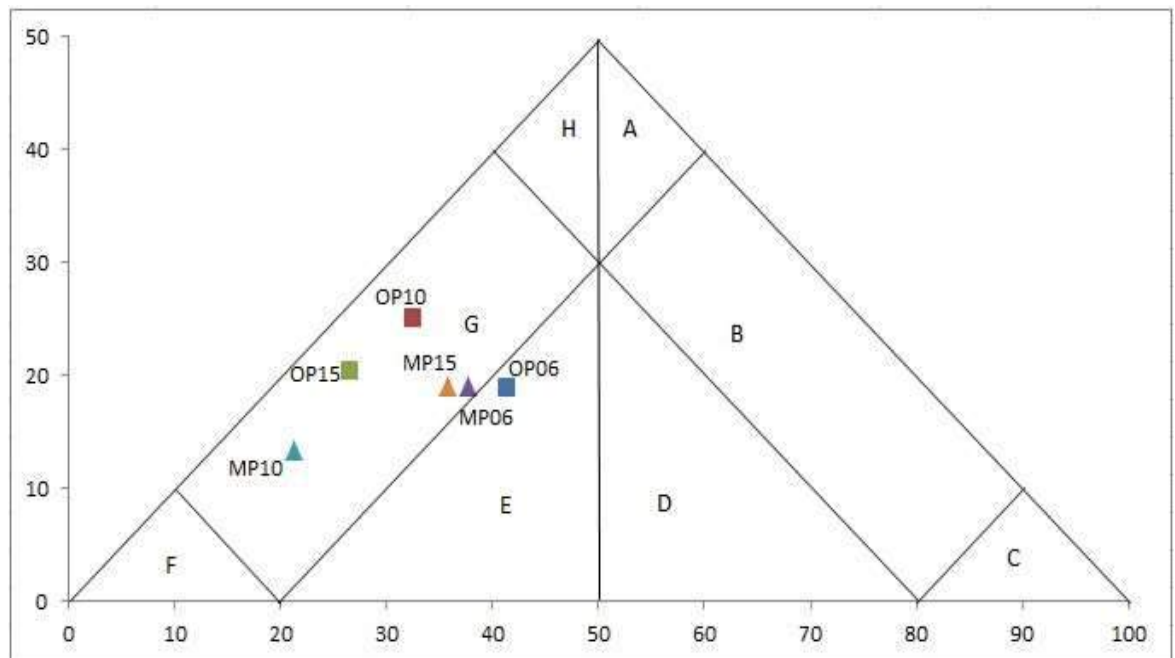

Рис. 1. «Трикутник Нагаями» за результатами виборів до Волинської обласної ради та Луцької міської ради (2006, 2010, 2015 рр.)

На виборах до Волинської обласної ради 2006 р. у Волинській області найбільше голосів здобув Блок Юлії Тимошенко (41,34 %): характерно, що її підтримка в міських округах (37,73 %), розміщених в обласному центрі

(м. Луцьк), була нижче, від сільських округів області. Друге місце в міських округах м. Луцька здобула партія «Наша Україна» (19,05 %), а в сільських округах за межами обласного центру підтримка партії «Наша Україна» була меншою і становила 18,85 %. Розміщення «міських» точок у нижній частині сегменту G характеризує стан партійної конкуренції як такий, при котрому домінуюча партія не має абсолютної більшості (підтримки > 50 %), при цьому вона конкурує з іншими політичними силами. В округах за межами м. Луцька домінуюча партія (Блок Юлії Тимошенко) значно переважає всі інші, але набирає менше 50 % голосів. На виборах у 2006 р. до Волинської обласної та Луцької міської ради сума голосів, поданих за перші дві партії, перевищила 50 % та становила відповідно 60,19 % і 56,78 %.

На місцевих виборах у 2010 р. перемогла ВО «Батьківщина», але втратила 8,84 % голосів (результат – 32,5 %). У м. Луцьку ВО «Батьківщина» перемогла, але втратила 16,53 % (результат – 21,2 %). У Луцьку друге місце в більшості округів посіла ВО «Свобода» (13,3 %). Підтримка ВО «Свобода» в сільських округах була меншою і становила 7,5 %. Друге місце на обласному рівні отримала Партія регіонів (25 %). Однак у «міських» округах (м. Луцьк), рівень її підтримки становив всього 7,5 %. На виборах у 2010 р. до Волинської обласної ради сума голосів, поданих за перші дві партії, перевищила 50 % і становила 57,5 %. Однак сума голосів, поданих за перші дві партії в обласному центрі, не перевищила 50 % і становила 34,5 %.

На виборах до Волинської обласної ради 2015 р. у Волинській області найбільше голосів здобула партія УКРОП (26,56 %): характерно, що її підтримка в міських округах (35,71 %), розміщених в обласному центрі (м. Луцьк), була вищою, від сільських округів області. Друге місце в міських округах Луцька здобув БПП «Солідарність» (19,05 %), а в сільських округах за межами обласного центру підтримка БПП «Солідарність» була більшою і становила 20,31 %. На виборах у 2015 р. до Волинської обласної ради сума голосів, поданих за перші дві партії, не перевищила 50 % і становила,

відповідно, 46,87 %. Своєю чергою, сума голосів, поданих за перші дві партії в обласному центрі, перевищила 50 % й становила 54,76 %.

У сегментованому «трикутнику Нагаями» спостерігаємо, що тільки у 2006 р. результати виборів до Волинської обласної ради перебувають у сегменті Е, а це засвідчує те, що між двома лідерами обласних перегонів немає інтенсивної електоральної боротьби. Означений сектор – це проміжна зона між тенденціями формування одно, дво- та багатопартійної системи. На виборах у 2010 та 2015 рр. результати двох лідерів обласних перегонів розміщені в сегменті G і характеризується станом партійної конкуренції як такої, коли домінуюча партія не має абсолютної більшості. Ця область вважається конкурентною і в ній відбувається інтенсивне змагання між суб'єктами виборчого процесу [654, с. 82–86].

Отже, партійно-політична структуризація у Волинській області віддзеркалювала складні процеси, що відбувалися в суспільно-політичному житті українського суспільства. Вибори до місцевих органів влади й, зокрема до Луцької міської ради в досліджуваний період показали, що відбулися помітні зміни в структурі електоральних переваг виборців. За принципових змін, які відбулися в політичній системі країни після падіння режиму В. Януковича, певну сталість засвідчують такі політичні партії, як ВО «Батьківщина», ВО «Свобода» тощо. В електоральному циклі 2010–2015 рр. обґрунтовано претензії на представництво інтересів волинян здобули нові політичні партії «УКРОП», Об'єднання «Самопоміч», «Народний контроль» та «Наш Край», які ще не мають розгалуженої мережі партійних осередків на місцях.

Характерною особливістю місцевих виборів упродовж усіх виборчих циклів пострадянського періоду – перемога на виборах міських голів, які не були активно задіяні в діяльність політичних партій (за винятком Б. Шибі). Їх формальна участь у роботі обласних осередків політичних партій, навіть за умови керівництва ними (А. Кривицький очолював обласний осередок СДПУ (о)), були, скоріше, вимушеною мірою, ніж демонстрацією партійно-

політичної позиції. Так, М. Романюк у 2010 р. йшов на вибори від «Сильної України», а на місцевих виборах 2015 р. – від БПП «Солідарність». Перемогу міським головам: А. Посі, А. Кривицьму, Б. Шибі і М. Романюку головно забезпечували не партійний бренд, а лідерські якості, особистісні людські риси, впевненість виборців, що міська влада попаде в «надійні» руки.

Процеси децентралізації. Для того, щоб оцінювати реальність демократичних змін у муніципальному управлінні, що сприяють його ефективності, має існувати певна «матриця», «еталон» або «стандарт», до якого мають прагнути інститути міської влади й територіальні громади. Таким зразком є нормативна модель ефективного муніципального управління в умовах демократичної системи влади, що її пропонують вітчизняні вчені. До складу зазначеної моделі уходить:

- надання якісних послуг населенню;
- орієнтація міської політики на потреби населення;
- економічний розвиток міста;
- автономність і незалежність муніципальних влад від федерального уряду у питаннях економічного і соціального розвитку територій;
- зростання якості життя населення, розвиток соціальної сфери;
- активна участь депутатів у виробленні і реалізації міської політики;
- лідерство, що базується на чітко визначених завданнях і процедурах, формально визнаної владної позиції, що спирається на довіру й підтримку персоналу;
- спільна участь усіх зацікавлених сторін в управлінні;
- законність усіх дій;
- прозорість і публічність системи управління;
- цілісність інституційної структури управління та ін. [527, с. 315–316].

Найбільш виразно процеси демократизації і децентралізації в Луцькій міській ради почали спостерігатися після місцевих виборів 2006 р., які проводилися на засадах пропорційності й унаслідок яких значно оновився

депутатський корпус та керівний склад міського представницького органу. Луцьк став першим обласним центром в Україні, де у 2006 р. впроваджено систему управління якістю, сертифіковану відповідно до міжнародного стандарту ISO 9001:2000. Її результатом стали загальна реорганізація структури виконавчих органів ради, інвентаризація муніципальних послуг і розроблення схеми процесів надання послуг, упровадження механізмів оцінки задоволеності замовників рівнем наданих послуг та оцінки діяльності працівників ради [539, с. 120, 127]. Відбулися суттєві зміни й у структурі виконавчих органів ради – поряд із традиційними управліннями, відділами та комітетами з'являються п'ять департаментів: містобудування, соціальної політики, економіки, підприємництва, житлово-комунального господарства і будівництва виконкому. Всього в структурі виконавчих органів ради на той час нараховувалось 367 одиниць, із яких фінансувалися з міського бюджету 354 [187].

2007 р. Київський міжнародний інститут соціології досліджував рівень задоволеності лучан послугами міських служб. Виявилося, що більшість респондентів – 83,7 % вважала себе мало або зовсім непоінформованими про діяльність місцевої влади та про послуги, які вона надає. Вирішити проблему поінформованості громадян із означеного питання допомогла реалізація у 2008–2009 рр. проекту «Налагодження стійкої комунікації між місцевою владою та територіальною громадою шляхом встановлення мультимедійних кіосків у виконавчих органах Луцької міської ради», що впровадив виконавчий комітет за підтримки Фонду Східна Європа за рахунок коштів, наданих Координатором проектів ОБСЄ в Україні та Агентством США з Міжнародного розвитку (*USAID*). Головна ідея програми полягала у встановленні 4-сенсорних інформаційних кіосків – інформантів в приміщеннях Луцької міської ради [508].

Період від місцевих виборів 2010-го і до наступних виборів 2015 р. знаменувався помітними змінами у структурі й змісті діяльності Луцької

міської ради, пов'язаних із процесами децентралізації і переданням функцій державних центральних органів на місця. Після місцевих виборів 2010 р. в Луцьку розпочалась підготовка до реалізації проекту «Вдосконалення електронного урядування у виконавчих органах Луцької міської ради», ініційований ВОО «Фонд місцевого розвитку» за підтримки виконавчого комітету Луцької міської ради й міжнародного фонду «Відродження». Проект, який за підтримки міського голови М. Романюка став реальністю, передбачав запровадження системи електронного врядування та документообігу в міській раді, встановлення інформаційних терміналів у громадських місцях, створення модулю «Звернення громадян», оновленої версії програми електронного документообігу з підключенням комунальних підприємств та ін. У червні 2011 р. відбулася презентація оновленої версії сайту Луцької міської ради, яка змінила стару, що функціонувала з 2002 р. і яка вже не відповідала сучасним вимогам забезпечення ефективної взаємодії міської влади і громади міста.

Наприкінці грудня 2010 р. міська рада ухвалила рішення «Про затвердження структури виконавчих органів влади, загальної чисельності апарату ради та її виконавчих органів». У структурі органів ради затверджено 445 штатних одиниць. Упродовж 2011–2012 рр. у зв'язку зі змінами в чинному законодавстві міська рада мала збільшити загальну кількість працівників на 13 штатних одиниць. Останнє пов'язано зі збільшенням навантаження на відповідні структури виконкому у зв'язку із виконанням вимог законів України «Про доступ до публічної інформації», «Про регулювання містобудівельної діяльності», «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб», «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» та Постанови Кабінету Міністрів «Про містобудівний кадастр». Збільшення штатів відбулося в секретаріаті й відділі звернень, в управлінні містобудування та новоствореному управлінні транспорту міської ради,

управлінні земельних ресурсів, дозвільному центрі й відділі державної реєстрації суб'єктів господарювання міської ради [537].

Після революційних подій 2013–2014 рр. процес реформування місцевого самоврядування на засадах децентралізації в Луцьку вийшов на якісно новий рівень: проведено бюджетну децентралізацію, що дала змогу суттєво збільшити доходи місцевих бюджетів, поступово відновлюються і розширюються права місцевого самоврядування, проводиться політика, спрямована на укрупнення і формування спроможних громад. Жителі Луцька разом з іншими громадянами України активно підтримували процеси децентралізації, свідченням цього – звернення Луцької міської ради в лютому 2016 р. до Президента України і українського парламенту щодо проведення конституційної реформи з децентралізації влади [90, с. 7]. Зокрема, депутати міської ради висловили занепокоєння щодо механізмів, закладених у проекті змін до Конституції, які, на їх думку, «спотворюють ідею децентралізації і розпочинають зворотний відлік всім позитивним процесам, які здійснювались останнім часом» [246]. Йшлося про надто широкі права префекта і глави держави щодо обмеження повноважень місцевих громад, зокрема щодо зупинки дії актів органів місцевого самоврядування та ін.

На хвилі зростання активності громадянського суспільства, викликаній подіями Революції гідності й під тиском громадськості в березні 2014 р. прийнято рішення про оновлення складу виконкому за рахунок представників громадськості, які активно обстоювали на Волині цінності Майдану. На сесії Луцької міської ради ухвалено рішення про збільшення складу виконкому з 13 до 19 осіб. До міськвиконкому ввійшли шість громадських активістів від суспільно-політичних інституцій: «Автомайдан-Україна»; «Центр ефективних технологій»; «Самооборона Майдану»; «Громадський сектор»; Волинський інститут права, обласна організація Української спілки ветеранів Афганістану, депутатська група «Рідне місто» [534].

Децентралізація постає однією з форм розвитку демократії, що дає змогу розширити можливості місцевого самоврядування, активізувати населення на вирішення власних потреб та інтересів, звузити сферу впливу держави на суспільство. Луцька міська рада й територіальна громада обласного центру здійснили низку кроків у цьому напрямі. Для організації ефективного контролю з боку громади за діями влади, а також її відповідальності перед територіальною громадою за витрачання коштів, їх економію і подальше ефективне використання, у місті у 2014 р. запроваджено онлайн-версію системи моніторингу енергоспоживання бюджетних установ, яка дала можливість контролювати й аналізувати ефективність енергоспоживання 217 будівель, які фінансувалися з державного бюджету. Зокрема, у 2014 р. Луцьк став одним із переможців проекту «Муніципальна енергетична реформа в Україні» (MER).

У травні 2015 р. в Луцькій міській раді створено тимчасову контрольну комісію з питань перевірки ощадливого витрачання бюджетних коштів. Їй доручено вивчити окремі угоди, що укладались у 2014–2015 рр. поза тендерними процедурами щодо закупівлі товарів, послуг або робіт виконавчими органами та комунальними підприємствами Луцької міської ради [494]. Показовим в означеному контексті стало рішення міського голови М. Романюка, прийнятого в серпні 2015 р., коли керівники виконавчих органів мали проводити так звані допорогові закупівлі з використанням інтернетівського торговельного майданчика <http://smarttender.biz>. Мета новації – забезпечення прозорості й ефективності витрачання коштів, запобігання корупції завдяки громадському контролю, розширення кола постачальників у результаті проведення електронних торгів. Так, лише на закупівлі офісного паперу міська рада зекономила 8 тис. грн [392].

У червні 2015 р. ухвалено рішення про створення відділу державного архітектурно-будівельного контролю Луцької міської ради. Його створено відповідно до закону України, що стосується децентралізації повноважень у

сфері архітектурно-будівельного контролю та вдосконалення містобудівного законодавства. Завдання відділу – забезпечення реалізації державної політики у сфері архітектурно-будівельного контролю, дотримання замовниками, проектувальниками, підрядниками та експертними організаціями вимог законодавства у сфері містобудівної діяльності, будівельних норм, державних стандартів і правил під час виконання підготовчих та будівельних робіт, збереження та забезпечення порядку в будівельній галузі, захист комфорту та безпеки громадян, прав населення, спрямованих на підвищення якості житлового середовища, соціально-побутового і комунального обслуговування, здійснення контролю за містобудівною діяльністю та будівництвом, організацією будівництва, ремонту та реконструкції житлових будинків та об'єктів соціально-побутового призначення [536].

Улітку 2015 р. рішенням сесії в Луцьку замість відділу муніципальної дружини, у якому працювало 12 посадовців, створено департамент муніципальної поліції Луцької міської ради, який мав у своєму складі 25 штатних одиниць. У його структурі створено відділи протидії стихійній торгівлі, контролю за благоустроєм і санітарним станом міста та сектор демонтажів. Підрозділ фінансується за рахунок місцевого бюджету [148].

Одним із кроків у напрямі активізації громадської активності та зміцнення зв'язків міської ради й територіальної громади стало прийняття радою у травні 2015 р. Програми підтримки ініціатив жителів Луцька на 2015–2017 рр. Головна мета проекту – посилення впливу громади на якість життя в місті. Серед пріоритетів програми: благоустрій мікрорайонів, вулиць, зон відпочинку; покращення умов проживання людей з обмеженими фізичними можливостями; організація дозвілля; розвиток вело-інфраструктури; покращення екологічної ситуації в місті; розбудова, збереження та відновлення історико-культурної спадщини міста. Її бюджет 1,5 млн грн упродовж трьох років (500 тис. на рік). Фінансування

передбачено за рахунок коштів місцевого бюджету за дольової участі жителів (10 %). Це так званий бюджет участі, який є інструментом прямої демократії і за допомогою якого жителі міста залучаються до розподілу частини міського бюджету. Кошторис однієї ініціативи не має перевищувати 50 тис. Зокрема у 2017-му підтримано 12 ініціатив лучан [253]. Оскільки ця ініціатива міської влади отримала широку підтримку громадськості міста, її продовжено й у наступні роки.

У зв'язку з передачею з 1 січня 2016 р. органам місцевого самоврядування повноважень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та у сфері державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців, у міській раді вирішено скоротити відділ державної реєстрації речових справ на нерухоме майно та їх обтяжень, а повноваження щодо державної реєстрації суб'єктів господарської діяльності передано Луцькому центру надання адміністративних послуг [535].

З початку квітня 2016 р., відповідно до логіки децентралізації, документальну фіксацію місця проживання фізичних осіб в Луцьку став здійснювати відділ ведення Реєстру територіальної громади Луцької міської ради. Відділ щомісяця подає інформацію для поповнення Державного реєстру виборців та формує базу даних для створення муніципального реєстру. Зокрема, за неповний рік робота відділу принесла міському бюджету понад 154 тис. грн адміністративного збору [601].

Органічною складовою частиною процесів децентралізації є відмова жителів від послуг ЖЕК і перехід на створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Цей процес набув відносного поширення ще на початку 2000-х рр. Так, у 2010-му в Луцьку вже діяло 74 об'єднання, 47 із яких утворено упродовж двох попередніх років, у 2011 – 96. У грудні 2014 р. міська рада прийняла «Програму сприяння діяльності об'єднань співвласників багатоквартирних будинків на території міста Луцька на 2015–2019 роки». На початок 2015-го в обласному центрі створено 137 таких

об'єднань (17 % від загальної кількості багатоквартирних будинків), наприкінці 2017 р. – 343. Зокрема, на засіданні виконкому Луцької міської ради 6 грудня 2017 р. погоджено «Програму відшкодування частини суми кредитив ОСББ та ЖБК міста Луцька, залучених на впровадження в будинках енергоефективних заходів на 2018–2020 роки». Для її реалізації потрібно 40 млн грн [600].

Свідченням розгортання процесів децентралізації й зростання активності та ініціативи громадян у вирішенні місцевих справ стало створення ними відповідно до чинних законів та нормативно-правових актів нових інституцій громадянського суспільства – органів самоорганізації населення за місцем проживання. Так, у лютому 2016 р. луцька міська рада надала дозвіл на створення вуличного комітету «Качалова 2015», у травні – Будинкового комітету «МИР» на вул. Даргомижського, 2 в м. Луцьку та Вуличного комітету «ГУЩАНСЬКИЙ», що створено на відповідній вулиці. Одним із головних напрямів діяльності означених суб'єктів самоорганізації громадян визначено «участь у реалізації соціально-економічного, культурного розвитку території діяльності органу самоорганізації населення, інших місцевих програм, взаємодія із органами місцевого самоврядування, правоохоронними, правозахисними та контролюючими органами» [476; 489].

Принципи децентралізації і субсидіарності – надійний шлях до покращення якості соціальних послуг, відповідальність за надання яких перекладається з державного на регіональний рівень. Значна частка повноважень передається від державних органів на рівень виконавчих структур територіальних громад із відповідним закріпленням достатніх фінансових ресурсів. Окрім того, децентралізацію є сенс розглядати як процес оптимізації мережі інституцій соціальної сфери, наслідком якого є підвищення ефективності та якості соціальних послуг, що надаються населенню в межах соціальних гарантій держави. Важливою подією в контексті вдосконалення роботи виконавчих органів міської ради,

наближення послуг до людей стало відкриття в Луцьку влітку 2013 р. Центру надання адміністративних послуг виконкому Луцької міської ради (ЦНАП). Ефективність і зручність його роботи серед жителів міста загальноновизнана. Обсяг і якість послуг цього департаменту щороку покращується.

Якщо на початку 2015 р. зазначений центр надавав 289 послуг, то станом на 1 квітня 2017-го у ЦНАПі надавалося 325 послуг 51 суб'єкта надання послуг, з них 222 послуги виконавчих органів міської ради, 42 – структурних підрозділів облдержадміністрації та 61 – територіальних органів центральних органів виконавчої влади. 311 послуг надавалося через працівників департаменту ЦНАП (з них: 221 послуга 27 виконавчих органів міської ради, 28 послуг п'яти структурних підрозділів облдержадміністрації та 14 послуг обласного комунального підприємства, 48 15 територіальних органів центральних органів виконавчої влади). 13 послуг надавалося представниками територіальних органів центральних органів виконавчої влади (12 – головного управління Держгеокадастру Волинської області, одна Луцького міського відділу управління ДМС України у Волинській області) та одна послуга – представниками виконавчого органу міської ради (відділ реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень). 58 послуг соціального спрямування надавалися в приміщеннях департаменту соціальної політики міської ради. Протягом січня–березня 2016 р. до ЦНАПу звернулось 48 381 суб'єктів звернень, а вже упродовж січня–березня 2017-го до цього центру звернулось 65 038. [532; 457].

З року в рік кількість послуг Центру збільшується. Зокрема, у Луцькому ЦНАПі можна одружитись за добу. Реєстрація такого швидкого шлюбу вартує 1160 грн. Таку послугу надають у разі необхідності термінового одруження громадян. За 2017 р. її використовували понад 200 раз [540]. Навесні 2018 р. у жителів міста з'явилась можливість реєстрації домашніх тварин. Реєстрація зобов'язує їхніх власників до

щомісячних платежів (2, 4 або 6 грн), що відображатиметься у квитанції за комунальні платежі. Водночас лучани й надалі можуть реєструвати домашніх улюбленців на комунальному підприємстві «Ласка» (популярний у місті заклад, що опікується долею безпритульних тварин) й у ветеринарних клініках.

Серед послуг ЦНАПу є такі, що користуються найбільшим попитом. Так, 2017 р. 27,8 тис. послуг надано щодо виготовлення закордонного паспорта. Майже 20 тис. послуг – реєстрація бізнесу і дозвільних процедур. Надано довідки про склад сім'ї або зареєстрованих осіб у приватному, приватизованому житловому будинку 8,7 тис. лучанам. 4134 – видано ID-карток. Також призначено житлові субсидії 2,2 тис. жителям Луцька. 1,9 тис. малозахищених людей Луцька отримали матеріальну допомогу. Одній тисячі осіб зареєстровано декларації про початок будівельних робіт і видано дозволи на їх виконання [396].

У 2018 р. в обласному центрі Волині планується створення департаменту держреєстрації при Луцькій міській раді, який реєструватиме речові права на нерухоме майно, юридичних і фізичних осіб-підприємців, а також ведення реєстру територіальної громади міста й місце проживання фізичних осіб. Новостворений департамент об'єднуватиме відділ ведення реєстру територіальної громади та відділ реєстрації речових прав на нерухоме майно, а також приєднають повноваження щодо реєстрації фізичних осіб-підприємців і юридичних осіб. За такою системою працюють уже в багатьох містах України, зокрема в Києві, Харкові, Івано-Франківську, Хмельницьку, Тернополі, Житомирі, Запоріжжі, Черкасах та ін. У такий спосіб можна буде врегулювати черги до ЦНАПу. Проте система надання послуг лучанам залишиться незмінною: потрібно буде обов'язково звертатися до ЦНАПу, здавати туди всі необхідні документи, які й надаватиме департамент держреєстрації [582].

Для забезпечення однаково високого рівня обслуговування у всіх ЦНАП Міністерство економічного розвитку і торгівлі України розробило «Єдині вимоги (Стандарт) до якості обслуговування відвідувачів центрів надання адміністративних послуг», що передбачають виконання таких якостей: 1) привітність; 2) компетентність; 3) зовнішній вигляд і стан корпоративного одягу (за умови його запровадження); 4) індивідуальний підхід; 5) коректна поведінка в нестандартних ситуаціях; 6) акуратність і точність при обслуговуванні. У своїй діяльності зазначені центри мають також дотримуватися таких принципів: доступності; кваліфікованого обслуговування; зворотного зв'язку; об'єктивності; оперативності; прозорості бізнес-процесів [234, с. 8–11]. Позитивні відгуки громадськості засвідчують відповідність діяльності адміністрації Луцького ЦНАПу наведеному Стандарту.

Процеси децентралізації мають супроводжуватися певним рівнем публічності й відкритості влади, оскільки це впливає з головних принципів діяльності органів місцевого самоврядування. Діяльність міської ради в цьому аспекті реалізується в декількох напрямках: прозорості у прийнятті рішень, підконтрольності й підзвітності органів влади територіальній громаді, організації максимальної зручності й доступності населення до послуг виконавчих органів і структур влади. На це, зокрема спрямовано міську програму «Прозора влада на 2013–2015 роки», діяльність Центру надання адміністративних послуг, розширення мережі онлайн-послуг. Так, робота з електронними повідомленнями громадян здійснюється в міській раді через офіційний веб-сайт у рубриці «Звернення до міської ради» та через активну веб-платформу «Відкрите місто».

У жовтні 2015 р. газета «Луцький замок» опублікувала результати моніторингу рівня публічності органів місцевого самоврядування українських міст, що проводила Громадянська мережа «Опора». Луцьк у категорії міст із задовільним рівнем публічності посів четверте місце з

результатом 67 %. Перші позиції зайняли міські ради: Івано-Франківська (71 %); Вінниці (70 %); Києва (69 %) та Сум (63 %). А лідером рейтингу серед міських голів став Луцький міський голова М. Романюк (78 %). Далі йшли голови міст Івано-Франківська (77 %), Києва (77 %) та в. о. міського голови Вінниці (65 %) [503]. Отже, простежується кореляція між рівнем публічності органів місцевого самоврядування та рейтингом їхніх керівників.

Помітний крок у напрямі розвитку електронної демократії в міській раді зроблено у травні 2016 р. Міський голова М. Романюк видав розпорядження «Про розвиток інформаційних технологій у виконавчих органах міської ради у 2016 році», де визначено вісім пріоритетних завдань, терміни виконання та відповідальних. Серед них: надання 50 адміністративних послуг через портал адміністративних послуг; формування електронних шаблонів заяв для їх заповнення адміністраторами ЦНАП в системі електронного документообігу; формування електронних шаблонів постанов та протоколів про адміністративні правопорушення; удосконалення системою керування електронною чергою в ЦНАПі через забезпечення можливості запису через інтернет; створення електронного реєстру територіальної громади міста; підготовка до створення Контактного центру міста; підготовка до створення геоінформаційної системи міста; підготовка до створення комплексної системи управлінням житлово-комунальним господарством міста [493]. Тобто Луцька міська рада діє в повній відповідності до вимог Європейської хартії міст II (Маніфест нової урбаністики), де сказано, що «наші міста повинні працювати над створенням потужної місцевої електронної демократії. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) – це не просто технологічні новинки, вони породжують новий потенціал демократичної мобілізації» [229]. Не випадково, що за результатами Всеукраїнського муніципального опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» у рамках програми Міжнародного республіканського інституту з муніципального врядування, Луцьк зайняв

четверте місце за рівнем комфортного проживання серед обласних центрів України услід за Вінницею, Харковом та Львовом [346].

Свідченням послідовності дій міської ради щодо зміцнення зав'язків із громадськістю стало створення у квітні 2018 р. при Луцькій міській раді постійно діючого колегіального консультативно-дорадчого органу з питань формування та реалізації молодіжної державної політики та розв'язання питань життєдіяльності міста молодіжної ради. Її створено відповідно до Законів України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Зокрема, для проведення консультацій із громадськістю з питань формування та реалізації державної політики й розв'язання питань життєдіяльності міста, при Луцькому міському голові ще в травні 2011 р. створено іншій постійно діючий колегіальний консультативно-дорадчий орган – Громадську раду, переважно із громадських активістів, керівників культурно-освітніх закладів і ЗМІ.

Отже, діяльність міської ради щодо залучення до обговорення та прийняття рішень громадськості міста спрямовано, відповідно, до рекомендацій європейських інституцій. Так, у Європейській хартії міст II (Маніфест нової урбаністики) зазначено, що для реалізації сучасної місцевої демократії передбачено «створення рад виборних осіб на різних рівнях для ухвалення рішень в містах, які при цьому пропонували б населенню інформаційні структури, проводили публічні обговорення і встановлювали співпрацю у рамках міського планування» (ч. 29).

Одним із визначальних напрямів децентралізації є процес утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ). На серпень 2018 р. у Волинській області утворено 41 ОТГ [215]. Однак цей процес у силу суб'єктивних причин гальмується на теренах Луцька й найближчих до нього територіальних громад.

Процес утворення ОТГ передбачає принцип добровільності, що загалом відповідає засадам демократії. Навпаки, примусовість є нібито її (демократії) антиподом. Так, за твердженням деяких учених, «з політики децентралізації слід усунути елементи, які ускладнюють діалог. Насамперед фактичну примусовість об'єднання громад» [429, с. 181]. Однак, на практиці реалізація принципу добровільності в окремих випадках входить у суперечність із раціональністю і волею більшості. Як засвідчує досвід Волині, через вплив політичних і суб'єктивних чинників «добровільність» стає перешкодою для об'єднання і створення повноцінної територіальної громади. Яскравий приклад тому – блокування (реалізація права вето на рішення більшості сільської ради) головою Прилуцької сільської ради Ківерцівського району Волинської області процесу об'єднання з Луцькою міською територіальною громадою. Причиною цього, за свідченням ЗМІ, відсутність у БПП «Солідарність» належного кандидата на посаду міського голови, оскільки у разі створення ОТГ відразу призначаються перевибори депутатів і міського голови [238]. Оскільки добровільність стає гальмом на шляху до створення ОТГ, актуалізується питання державного втручання у процес об'єднання територіальних громад.

Навесні 2017 р. Український незалежний центр політичних досліджень вивчав стан місцевої демократії та інструментів забезпечення прозорості, відкритості й підзвітності органів місцевого самоврядування в 48 містах України. У межах дослідження проаналізовано локальні нормативно-правові акти, що регулюють механізми, процедури та способи участі територіальної громади в розв'язуванні питань місцевого самоврядування, зокрема: статут територіальної громади; місцеві ініціативи; громадські слухання; громадські експертизи; звітування міських голів і депутатів міських рад; загальні збори громадян за місцем проживання; електронні петиції; консультації з громадськістю; громадські бюджети участі; регламент виконавчих комітетів міських рад; положення про постійні депутатські комісії; положення про

помічника-консультанта міських рад тощо. За результатами проведеного дослідження складено рейтинг «Індекс демократичності міст», який визначає якість правового регулювання механізмів місцевої демократії, підзвітності та прозорості міських рад, рівень політичної участі членів територіальної громади та ін. За його результатами, Луцьк зайняв дев'яте місце й увійшов у ТОП-10 міст із найвищим рівнем індексу демократичності: Чернівці (78 %); Чернігів (61 %); Івано-Франківськ (58 %); Суми (49 %); Краматорськ (48 %); Тернопіль (48 %); Черкаси (48 %); Ужгород (47 %); Луцьк (47 %); Кропивницький (44 %) [347].

Отже, діяльність Луцької міської ради еволюціонувала в напрямі роздержавлення й децентралізації, чого вимагала логіка демократичної трансформації політичної системи України. На цьому шляху відбувся перехід від монополії КПРС на політичну владу до реалізації принципу політичного плюралізму під час формування ради, сформовано оптимальну та сталу структури депутатського корпусу, виконавчого комітету, постійних комісій ради. Луцька міська рада зробила перші кроки в напрямі децентралізації, які позитивно вплинули на розвиток територіальної громади. Цього досягнуто завдяки отриманню фінансової самостійності, розширенню можливостей для наповнення бюджету, збільшенню його дохідної частини, самостійності щодо вибору напрямів витрати бюджетних коштів. Важливим аспектом децентралізації стало також передання частки функцій центральних органів державної влади на місця, що стимулює творчу ініціативу, позитивно впливає на економічний розвиток і покращення соціальної інфраструктури міста.

Подальше вдосконалення діяльності міської ради зумовлено завданнями Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні й відбувається в напрямі імплементації демократичних стандартів і практик функціонування інститутів місцевого самоврядування провідних європейських держав.

Водночас залишається багато проблем щодо подальшого вдосконалення місцевого самоврядування, яке можливе лише за умови завершення конституційної реформи на рівні територіальної організації влади, приведення його у відповідність до Європейської хартії місцевого самоврядування та інших міжнародних політико-правових актів на основі принципів субсидіарності й демократії.

Висновки до розділу 4

Отже, інститути місцевого самоврядування у волинських містах мають багатовікову традицію. Вони пройшли еволюцію – від середньовічних практик діяльності на засадах магдебурзького права – до сьогодення. Їх політична суб'єктність на цьому шляху зростала не лінійно, а дискретно, залежно від суспільно-політичного ладу, політичного режиму і тривалості перебування територій Волині у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Польської республіки (II Речі Посполитої), СРСР. Належність до різних політико-адміністративних і правових систем збагатило вітчизняний досвід організації місцевого самоврядування: в окремі періоди на теренах Волині одночасно діяли норми звичаєвого й магдебурзького права, Литовського статуту, російського імперського законодавства з відповідними організаційними структурами.

Принципових змін самоврядування в містах зазнало під час перебування волинських земель у складі Російської імперії: систему організації самоврядування на магдебурзькому праві в містах реформовано на нових правових засадах. Ідеться про відмову від принципу становості, запровадження принципу поділу влад, вдосконалення системи виборів гласних (депутатів) у міські думи на засадах таємності й альтернативності тощо. Існування високого майнового цензу та дискримінаційні норми щодо нехристиянського населення, які мали місце у міських положеннях 1870 і 1892 рр., значно звужували демократичний потенціал місцевого самоврядування. Водночас тогочасна суперечлива практика виборів до

міських дум засвідчувала сталість історичного досвіду, наступність суспільно-політичної традиції виборності місцевої влади.

Певні позитивні зрушення спостерігалися у напрямі збільшення демократичного потенціалу інститутів самоврядування у волинських містах під час перебування західних територій Волині у складі Польської республіки. Практика організації та діяльності самоврядних інститутів відповідала тогочасним демократичним нормам і принципам. Однак польська влада спрямовувала зусилля на зменшення політичної ваги інститутів місцевого самоврядування на Волині з одночасним посиленням контролю держави над ними, що зумовлено специфікою здійснення національної політики Польщі і завданнями інтегрування «східних кресів» до єдиного державного організму.

З входженням волинських земель до складу СРСР і утворенням 1939 р. Волинської області реформовані інститути місцевого самоврядування (Ради депутатів трудящих) ставали частиною загальносоюзної політичної системи як органи державної влади. Напрями й зміст їхньої діяльності визначали програмні настанови комуністичної партії. Отже, положення Конституцій СРСР і УРСР про те, що ради депутатів трудящих (народних депутатів) складають політичну основу держави суперечило іншому положенню Основного закону про визнання КППС керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядра його політичної системи, державних і громадських організацій тощо.

Передумовою зростання політичної суб'єктності інститутів місцевого самоврядування стало реформування політичної системи СРСР і розгортання партійної системи України в умовах її незалежності. Аналіз виборів до Луцької міської ради засвідчує наявність помітних змін в структурі електоральних переваг виборців. Якщо під час гострого ідеологічного протистояння між прокомуністичними й національно-патріотичними силами початку 1990-х рр. симпатії населення були на боці останніх, то згодом

авторитет націоналістичних партій почав падати. З виникненням центристських прагматичних партій наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр., коли політична боротьба перейшла із площини ідеологічної конфронтації у протистояння між владою та опозицією, симпатії волинян майже завжди були на боці опозиції. Відчутна кореляція між партійно-політичною структуризацією Луцької міської ради та її демократичним реформуванням простежується, починаючи з 2006 р. – після значного оновлення складу міської ради та її виконавчих структур. Означене оновлення стало можливим завдяки пропорційній системі місцевих виборів і широкої участі в них політичних партій.

За принципових змін, що відбулися в політичній системі країни після падіння режиму В. Януковича, певну сталість засвідчують такі політичні партії, як ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», Аграрна партія тощо. В електоральному циклі 2014–2015 рр. обґрунтовані претензії на представництво інтересів волинян заявила партія «УКРОП». Водночас за відсутності сталої соціальної бази мінливість процесу політичної структуризації Луцької міської ради зумовлена тим, що місцеві організації політичних партій у Волинській області є переважно не виразниками інтересів соціальних груп, а технологічними проектами фінансово промислових груп, зростання кількості яких корелює з початком чергової електоральної кампанії.

Демократична трансформація політичної системи України неможлива без докорінного реформування місцевого самоврядування на засадах децентралізації, субсидіарності й відповідальності влади перед місцевою територіальною громадою. Ці та інші принципи народовладдя покладено в центр завдань адміністративно-територіальної реформи, що відбувається відповідно до Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні. Її практична реалізація, своєю чергою, передбачає зміну структури органів місцевого самоврядування, які б,

із урахуванням вимог вітчизняного законодавства, поєднували нинішні демократичні традиції з новаторством. Одним із недоліків нинішньої системи організації місцевої влади – брак каналів і механізмів впливу громадян на формування та діяльність органів місцевого самоврядування, окрім виборів, відсутність ефективних засобів прямого та зворотного зв'язку місцевої громади й депутатського корпусу. У результаті виборці слабо поінформовані про роботу депутатів, яких вони обирають до місцевих рад. Проблемою є також неготовність місцевих чиновників і депутатів до звітування перед виборцями і, відповідно, мала кількість таких звітів. Нагальною є проблема вироблення чітких критеріїв оцінки діяльності депутатів місцевих рад та надання об'єктивної інформації щодо виконання покладених на них обов'язків.

Основні положення розділу викладено здобувачем у таких публікаціях: [72; 73; 82; 90; 92; 98].

ВИСНОВКИ

1. Стан наукового розроблення проблеми дослідження засвідчує наявність дослідницької бази, яка охоплює широке коло теоретико-методологічних і практично-політичних студій функціонування місцевого самоврядування на різних етапах українського державотворення. Особливою активністю тут відзначаються історики, юристи, фахівці з державного управління, помітно менше – політологи.

В історичних та історико-правових дослідженнях переважають праці, у яких проаналізовано практики існування місцевого самоврядування на Лівобережній Україні й Галичині. Правобережжя загалом і Волинь зокрема у цьому контексті вивчені недостатньо, особливо коли йдеться про дослідження процесів становлення та розвитку інститутів самоврядування у волинських містах, що діяли на засадах магдебурзького права на ранніх етапах свого становлення і розвитку в складі ВКЛ. Відчутний брак політологічної літератури, де місцеве самоврядування розглядалося б у контексті регіональних політичних режимів або місцевої/локальної демократії. Проблема дослідження процесу наслідування суспільно-політичної традиції існування місцевого самоврядування в містах Волині у всьому багатстві його історичних форм перебуває лише на початковому етапі наукової рефлексії вітчизняних дослідників.

2. Базовими поняттями дослідження здобувачем визначено такі категорії, як «місто», «міське самоврядування», «суспільно-політична традиція», «децентралізація». У науковому й прикладному сенсах зазначені суспільно-політичні інститути та процеси складають систему, яка зумовлює й забезпечує життєздатність демократії в містах. Їх аналіз дав підставу виявити найбільш суттєві, ключові проблеми еволюції місцевого самоврядування як політичного інституту в часі та просторі, з'ясувати рівень його політичної

суб'єктності, який зростав дискретно разом із розгортанням демократичних практик існування означеного інституту.

3. Генезу виникнення та еволюції теорій (концептуальних моделей) місцевого самоврядування детерміновано логікою перебігу суспільно-політичного процесу окремо взятої країни, типом держави, формою її правління й устрою, а також змістом політичного режиму. Певні ідеї організації самоврядування на місцях, що пройшли випробування часом, сьогодні застосовано в практиці функціонування інститутів місцевого самоврядування демократичних держав, уключаючи Україну. Ідеться про громадівську, державницьку й теорію муніципального дуалізму, коли разом із юридичним закріпленням прав територіальних громад через принципи децентралізації та субсидіарності гармонізуються відносини між державними й місцевими органами влади та управління. Водночас у сучасній практиці місцевого самоврядування актуалізується використання концепції належного (доброго) урядування, яскраве підтвердження якого – наближення соціальних послуг до місцевих жителів, створення сприятливих умов для їх участі в розв'язанні широкого кола місцевих проблем.

4. Досвід функціонування магдебурзького права у волинських містах опосередковано екстраполюється на сьогодення через суспільно-політичні традиції, які, зі свого боку, потрапляють до нас як вторинні, тобто такі, що пройшли відповідну акультурацію впродовж тривалого часу, а також через цінності (народовладдя, спільне благо, народний суверенітет та ін.) і принципи організації інститутів місцевого самоврядування (народне представництво, виборність, колегіальність, поділ влад та ін.). Місцеве самоврядування пройшло шлях від міщанської громади на магдебурзькому праві, котра формувалася за принципами становості й корпоративізму, до інституту, що охоплює своїм впливом усіх жителів міст без обмежень за соціальною, національною або конфесійною ознаками.

5. Процеси урбанізації й поширення магдебурзького права на Волині зумовлені низкою соціально-економічних і політичних чинників, зокрема пошуком нових джерел доходів, пов'язаних зі збільшенням витрат на оборону. Долю самоврядування в містах слід розглядати в контексті геостратегічних і політичних реалій – боротьби за Волинь і Поділля між Литвою й Польською Коронаю. Практична реалізація прав міських общин на самоврядування регламентована привілеями верховної влади. Магдебурзьке право вилучало частину міської громади з-під юрисдикції великокнязівської адміністрації та впроваджувало систему самоврядування в містах, яка ґрунтувалася на виборних засадах. Привілеї впорядковували повинності міщан, які раніше визначали норми звичаєвого права. Ці акти державної влади закріплювали юрисдикцію й свободи жителів міста, їхнє право на самоврядування, регулювали порядок суду та судочинства, регламентували внутрішню професійну діяльність купецтва, ремісничих цехів і торгівлю.

Кожне місто за рівнем правового імунітету та внутрішньої організації значно відрізнялося, особливо коли йшлося про великокнязівські й приватновласницькі міста. Зростанню ролі самоврядування в містах сприяло юридичне закріплення статусу міщан і міських урядників на рівні державного законодавства в Статутах ВКЛ 1529 та 1566 рр. Водночас за обсягом своїх прав міщани значно поступалися представникам панівних станів – князям, панам, шляхті. Прогресивні демократичні новації функціонування місцевого самоврядування в містах, що запроваджувало магдебурзьке право, гальмувала традиційна система патримоніальних відносин, яку супроводжували явища непотизму й корупції в колі правлячої верхівки міст.

Для характеристики ресурсного потенціалу інститутів місцевого самоврядування в містах у роботі використано концепцію багатомірного соціального простору П. Бурдьє, у межах якого існують і взаємодіють індивіди, котрі володіють різними видами соціального капіталу. За певних

умов означені капітали набувають характеру політичних і використовують їх для реалізації місцевої політики. Для самоврядування волинських міст такі ресурси забезпечували наявність інституційної структури й правової бази самоврядування, право суду над відповідними категоріями жителів міст, соціально-економічний потенціал міст, систему пільг та привілеїв, які мали міщани й міські урядники, можливості їх впливу на організацію торгівлі, ремесла та промислів, митної справи, здатність до консолідації в обстоюванні своїх законних прав й інтересів у боротьбі з представниками інших станів і груп тощо.

6. Особливість суспільно-політичної взаємодії міст та державних урядників полягала в тому, що вона відбувалася в системі патримоніальних відносин, де не існувало чітких кордонів між суспільним й особистим благом, а діяльність представників великокнязівської (маршалків, старост, воєвод) і міської (війтів, радців, лавників та ін.) влад спрямовано на збільшення власних статків і надходжень для патрона. Ускладнювало ситуацію те, що окремі соціальні групи й жителі міст підлягали різній юрисдикції та мешкали на юридично не підпорядкованих міському уряду територіях.

Найбільш тісно інтереси самоврядування в містах на магдебурзькому праві й державних урядників перетинались у сфері загальнодержавної фіскальної політики, здійсненні судочинства, а також забезпеченні обороноспроможності міст. Доведено тенденцію опанування місцевими державними та міськими урядниками найбільш прибуткових і привабливих для власного збагачення урядів. Ідеться, передусім, про поєднання урядів війта й митника. Існувала практика зосередження в одних руках урядів старости та війта; війта, ключника, городничого й мостівничого. Збільшення матеріальних статків і політичної ваги державних урядників на місцях супроводжувалося боротьбою за перерозподіл сфер впливу всередині місцевої правлячої еліти.

7. Рецепція магдебурзького права у волинських державних і приватновласницьких містах відповідала загальним засадам функціонування цього права в інших містах ВКЛ та Польської Корони. Формування й діяльність інститутів місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права відбувалася тут з урахуванням стародавніх традицій на принципах становості, корпоративізму, поєднанні власності й влади, виборності, колегіальності тощо. Місцеве самоврядування створювало умови для перетворення міщанської громади міста на відносно самостійний суб'єкт політико-правових відносин, із яким мали рахуватися представники правлячої еліти. Водночас для функціонування означених самоврядних інститутів були характерними явища непотизму та корупції, які є зворотним боком патримоніальних клієнтельних відносин.

Уряди в містах мали широкі повноваження й достатньо високий рівень автономності за винятком приватновласницьких Ковеля та Острожця, де значний вплив на інститут самоврядування здійснювали власник і староста. На практиці між двома основними органами самоврядування в містах (радою та лавою) часто не існувало відмінностей – і вони разом поставали як єдиний колегіальний інститут. Ознакою самоврядування у волинських містах була відсутність постійно чинного органу нагляду та контролю з боку міської громади, який би складався з представників поспільства подібно до львівської «колегії сорока мужів», що зменшувало їх демократичний потенціал.

Луцький і володимирський війти отримували значні доходи, що сприяло не лише зростанню економічної могутності їх урядів, а відтак – поповненню державної скарбниці, а й зростанню їхньої політичної ваги. Цьому сприяла й практика суміщення урядів війта, ключника, городничого й мостівничого та ін. Досвід суміщення урядів війта і старости в Луцьку засвідчив свою неефективність. Специфічними були функції лентвійта, порядок його призначення в Луцьку. Попри тодішню практику призначення

лентвійта вйтом з наступним затвердженням його кандидатури великим князем (королем), траплялися факти обрання лентвійта в Луцьку. Зафіксовано там і унікальний випадок існування в місті подвійних вйтівства й лентвійтівства.

Уряди Луцька й Володимира тяжіли до перетворення в замкнену корпорацію, що складалася з обмеженого кола осіб, між частиною яких були родинні зв'язки. Простежувалася й тенденція зосередження судової й адміністративної влади в руках окремих представників міщан та шляхти. Багато років на чолі самоврядування міст стояли одні й ті ж самі люди, які почергово в межах родинних і шлюбних зв'язків управляли містом. Тобто урядова верхівка міста, кооптуючись весь час із числа місцевої правлячої еліти, з часом перетворилась у своєрідну корпорацію – за своїм складом уряди й суди перетворювалися на аристократичні установи. Підтвердження цього – перебування на урядах в містах декількох впливових родин, представники яких обіймали уряди, зазвичай, упродовж двох-трьох і більше поколінь.

8. Тяглість традицій існування місцевого самоврядування у волинських містах, характер еволюції рівня їхньої політичної суб'єктності в часи перебування територій Волині в складі інших держав мала дискретний характер. Після поділів Речі Посполитої та включенням Волині до складу Російської імперії міське самоврядування на засадах магдебурзького права не було скасовано, а певний час продовжувало функціонувати. У пореформений період його замінено на міське громадське управління за Городовим положенням 1870 р., яке знаменувало перехід інституту місцевого самоврядування на більш високий цивілізаційний щабель розвитку.

Його відрізняли відсутність станового підходу під час формування представницьких органів міської влади через вибори за одночасного існування податкового цензу й обмеження в правах нехристиянського

населення. Якщо за магдебурзького права міські уряди не поділялися на представницьку та виконавчу гілки влади, то, за Положенням 1870 р., такий поділ реалізовано через міські ради й управи, яких одночасно позбавлено функцій суду. Міське громадське управління мало широкі повноваження в багатьох сферах життєдіяльності міст, реалізація яких перебувала під контролем спеціальних державних органів – губернських із міських справ присутствій і губернатора. Городове положення 1892 р. ухвалено в умовах контрреформи, котру відзначали згортання ліберальних прав і свобод у Російській імперії, посилення процесів державної централізації з відповідним зменшенням суспільно-політичної ваги громадського управління в містах.

Загалом інститут громадського управління в царській Росії, попри його історичні обмеження, сприяв розвитку громадянського суспільства, формуванню місцевої політичної еліти, навчав громадян демократичних практик і процедур формування місцевих представницьких органів влади, що позитивно впливало на демократизацію й політизацію суспільної свідомості населення.

Самоврядування у волинських містах під час перебування західних територій Волині в складі Польської республіки в 1919–1939 рр. наслідувало традиції магдебурзького права та було організоване на демократичних засадах, що відповідало республіканському ладу держави. До представницьких органів належали ради, до виконавчих – магістрати, які згодом реорганізовано в міські управління. Попри наявність демократичних принципів і процедур формування й діяльності органів самоврядування в містах, достатньо широке коло їхніх повноважень, рівень політичної суб'єктності місцевого самоврядування на Волині свідомо зведено до мінімуму, а з боку влади забезпечено пильний контроль для того, щоб не допустити їх зайвої політизації та перетворення Волині на арену політичної боротьби за національне визволення.

Уходження території Волині до СРСР знаменувалося згортанням демократичних засад діяльності місцевого самоврядування й перетворенням їх на державні органи, що діяли під керівництвом комуністичної партії. Контроль над інститутами самоврядування в містах здійснювався через систему заходів та процедур, які включали ретельний відбір кандидатів у депутати, номенклатурний принцип підбору керівного складу міських рад, їх виконкомів та інших структурних підрозділів, практику проведення спільних засідань міськкомів партії та виконкомів, систему кооптації представницьких інститутів місцевого самоврядування, замість демократичних виборів, тощо. Водночас система рад і їх виконавчих структур залишалась інструментом вирішення економічних, соціокультурних і господарських питань на місцях.

9. Суперечливий і непослідовний характер удосконалення нормативно-правової бази місцевого самоврядування в Україні зумовлено специфікою її демократичного транзиту. Перехід від авторитаризму до демократії мав характер нав'язаного переходу, відмінною рисою якого став яскраво виражений елітний характер, оскільки правлячі кола ухвалювали рішення в одnobічному порядку, майже без урахування вимог опозиції, що пояснюється низьким рівнем її інституалізації.

Процес демократизації правової бази місцевого самоврядування мав позитивну динаміку й передбачав вирішення принципових питань: відмову від «одержавлення» місцевого самоврядування з відповідним визначенням конституційного статусу місцевого самоврядування як політичного інституту, що було зафіксовано в положеннях Основного Закону України в 1996 р. і наступних правових актах; запровадження виборчої системи на засадах політичного плюралізму, що закріплено в законах про місцеві вибори та електоральних практиках, починаючи від початку 1990-х рр.; проведення децентралізації місцевого самоврядування на принципах субсидіарності та демократії, реальному втіленню якої сприяли зусилля в напрямі реалізації політичної реформи й прийнятті у квітні 2014 р. Концепції реформування

місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні й низки інших нормативно-правових актів.

10. На формування та діяльність інститутів місцевого самоврядування впливає характер їх партійно-політичної структуризації, яка залежить від розстановки політичних сил у державі, типу виборчої системи тощо. У діяльності Луцької міської ради простежено кореляцію між позитивними змінами в її діяльності й оновленням складу ради і її керівних органів унаслідок збільшення партійного представництва після запровадження пропорційної системи на місцевих виборах 2006 р. та її модифікації на наступних виборах.

Процеси децентралізації в Луцькій міській раді реалізуються через фінансову децентралізацію, передання із центру на місця низки управлінських функцій і прав надання послуг, створення правових й інституційних умов для широкої політичної участі громадськості міста (прозорість і публічність у здійсненні владних повноважень органів міської ради, упровадження практик електронного урядування, врахування місцевих ініціатив громадян, створення громадських рад та ін.). Міська рада фактично стає центром місцевої/локальної демократії, для якого характерний динамізм демократичних перетворень, висування міста на провідні позиції в Україні щодо реформування у сфері публічності, прозорості її дій, наближення соціальних послуг до населення. Найбільш виразно означені процеси проявляються в організації роботи Луцького центру надання адміністративних послуг. Усе це підтверджується високими рейтингами Луцької міської ради під час моніторингових досліджень спеціалізованих установ й організацій.

Підсумовуючи результати дослідження, констатуємо, що місцеве самоврядування в Україні збагачено досвідом демократичних традицій свого існування на різних історичних етапах. Нові демократичні форми й практики функціонування самоврядування в містах України, які забезпечують політичні, правові та фінансові умови його діяльності, відповідають

сучасним міжнародним правовим нормам. Водночас запити сьогодення вимагають переходу на більш високий рівень реалізації народовладдя на місцях. Реформа децентралізації влади набуває виразних форм, а для її динамічного розвитку слід докласти додаткових зусиль. Успіх реформ залежатиме від змісту та напрямку політичних процесів в Україні, адже ключові питання реформи децентралізації влади неможливо розв'язати без конституційних змін, а також реформування адміністративно-територіального устрою, розширення кола повноважень виконавчих органів рад місцевого та регіонального рівнів, створення сучасних механізмів залучення громадян до широкої політичної участі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абросимова С. В. Документы Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Украины». Днепропетровск, 1988. 18 с.
2. Абушенко В. Л. Традиция. *Всемирная энциклопедия: философия* / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. Москва: АСТ; Минск: Хорвест, современный литератор, 2001. С. 1088–1089.
3. Ададуров В. В. Теоретичні засади та методологія вписування української історії в європейський контекст (погляд історика-всесвітника). *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 4–23.
4. Адамович С. В. Демократія і концепти децентралізації влади в Україні. *Розвиток демократії і демократична освіта в Україні: зб. матеріалів IV Міжнар. наук. конф. 28–30 верес. 2006*. Ялта; Київ, Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. С. 298–303.
5. Акты Литовско-русского государства. Т. 2. [XVI в.] / М. Довнар-Запольский. Москва: Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1897. XXIII. 569 с.
6. Акты Литовской метрики. Собр. Ф. И. Леонтовичем. Т. I. Вып. 1 (1413–1498). Варшава: Тип. Варш. уч. округа, 1896. 220 с.
7. Акты Литовской метрики. Собр. Ф. И. Леонтовичем. Т. I. Вып. 2 (1499–1507). Варшава: Варш. уч. округа, 1897. 200 с. + LV с.
8. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и зданные археографической комиссией. Т. 1. 1340–1506. Санкт-Петербург, 1846. 428 с.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и зданные археографической комиссией. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 1848. 437 с.

10. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и зданные археографической комиссией. Т. 3. 1544–1587. Санкт-Петербург, 1848. 356 с.
11. Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1(6). Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика 1494–1506 (Шестая книга записей Литовской метрики). Сост. М. Е. Бычкова (отв. сост.), О. И. Хоруженко, А. В. Виноградов. Ответ. ред. тома С. М. Каштанов. Санкт-Петербург: Тип. «Нестор-История», 2012. 662 с.
12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. I. 1361–1598. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца 1863. 319 с.
13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. II. 1599–1637. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца 1865. 303 с.
14. Алмонд Г. А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Полис*. 1992. № 4. С. 122–135.
15. Андрусяк Т. Михайло Драгоманов та його конституційний проект. *Драгоманівський збірник: «Вільна Спілка» та сучасний укр. конституціоналізм* / за ред. Т. Андрусяка. Львів, 1996. С. 73–78.
16. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1885. Т. 1. 351 с.
17. Антонович В. Б. Предисловие. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*. Ч. V. Т. 1: Акты о городах (1432–1798). Киев: Университет. тип., 1869. С. 1–94.
18. АЮЗР (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе). Ч. I. Т. 1: Акты,

- относящиеся к истории православной церкви в Югозападной России. Киев: Университет. тип., 1859. 554 с.
19. АЮЗР. Ч. II. Т. 1: Постановления дворянских, провинциальных сеймов в Юго-Западной России. Киев: Университет. тип., 1861. 530 с.
 20. АЮЗР. Ч. IV. Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Киев: Тип. Е. Федорова, 1867. 579 с.
 21. АЮЗР. Ч. V. Т. 1: Акты о городах (1432–1798). Киев: Университет. тип., 1869. 636 с.
 22. АЮЗР. Ч. VII. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России (от половины XIII до половины XV в.). Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 746 с.
 23. АЮЗР. Ч. VII. Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1905. 1241 с.
 24. АЮЗР. Ч. VIII. Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной России в XVI–XVII вв. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1909. 738 с.
 25. АЮЗР. Ч. VIII. Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1907. 769 с.
 26. АЮЗР. Ч. VIII. Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1911. 624 с.
 27. Атаманенко В. Б. Описи міст Волині середини XVI ст. *Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі: тези і доп. V Міжнар. наук. конф. Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Київ: Ін-т історії України; Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 40–43.*
 28. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела до історії населення Володимира другої пол. XVI – першої пол. XVII ст. *Минуле і сучасне*

- Волині і Полісся: м. Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії: наук. зб. Вип. 55. Луцьк, 2015. С. 95–106.*
29. Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – початку XVII ст. з історії міст Ковельщини. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель та Ковельщина в історії України та Волині: наук. зб. Вип. 50. Луцьк, 2013. С. 14–18.*
 30. Атаманенко В. Б. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XV – першій половині XVI ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Луцьк, 2007. С. 48–54.*
 31. Ашин Г. К., Кравченко С. А., Лозанский Э. Д. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий. Москва: Экзамен, 2001. 608 с.
 32. Бабінова О. О., Кубійда В. С., Кубійда М. С. Місцеве самоврядування в Україні в контексте розвитку місцевої демократії. Хмельницький: Вид-во ХВВП, 2008. 468 с.
 33. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. *Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. 8–9 лют. 2006 р. / укл. Г. О. Нестеренко / за ред. В. П. Беха. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. С. 8–16.*
 34. Бабкіна О. Деякі теоретико-методологічні проблеми сучасного етапу політичної трансформації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2014. № 3. С. 36–50.*
 35. Баймуратов М. А. Европейские стандарты локальной демократии и местное самоуправление в Украине. Одесса: Одиссей, 2000. 80 с.
 36. Байрак С. О. Місцеве самоврядування в Республіці Польща: досвід демократичної трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. політ. наук: спец.: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Київ, 2013. 23 с.
37. Балабан Р. Політичний клас: виклики та ризики. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2010. Вип. 1. С. 110–120.
 38. Балюлис А. Предисловие. *Lietuvos Metrika (1499–1514). Knyga Nr. 8. Užrašų knyga 8* / parengė A. Balulis. R. Firkovičius, D. Antonavičius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994. С. 13–16.
 39. Балюлис А. Предисловие. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523 metai)* / užrašų knyga 10. Литовская метрика: книга записей 10 / parengė Edidijus Banionis ir Algirdas Bailulis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1997. С. 11–14.
 40. Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 254–262.
 41. Батанов О. Актуальні проблеми реформи конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 5–6. С. 34–43.
 42. Батанов О. В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 260 с.
 43. Бевз Т. А. Підстави формування, специфіка функціонування та особливості трансформації регіонального політичного режиму Дніпропетровська (1991–2016). *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 55–77.

44. Бездрабко В. В. Акти історичні. *Енциклопедія історії України*: в 5 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2003. С. 60–61.
45. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*: хрестоматія / упоряд. Віталій Лях. Київ: Либідь, 1996. С. 194–250.
46. Беллами Р. Ліберальні права, соціалістичні цілі та обов'язки громадянина. *Лібералізм*: антологія, 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір»; «Смолоскип», 2009. С. 983–1000.
47. Бельгийская конституция 7 февраля 1831 года. Пер. з фр. А. и В. Харитоновых / под. ред. и с прим. С. Г. Сватикова. Ростов-на-Дону: Изд. Н. Парамонова «Донская Речь», 1905. 39 с. *Цифрова б-ка історико-культурної спадщини*. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-...> (дата звернення: 3.10.2017).
48. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
49. Берк Е. Збереження та зміни. *Консерватизм*: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. С. 474–480.
50. Берк Е. Конституція на праві давності. *Консерватизм*: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 1998. С. 473.
51. Бершадский С. А. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388–1569. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. 431 с.
52. Білоус Н. О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2008. 358 с.
53. Білоус Н. О. Луцьке вйтівство в XV–XVII ст.: характеристика інституту та персоналії урядників. *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 4. С. 4–22.

54. Білоус Н. О. Луцькі лентвійти XVI–XVII століть. Характеристика уряду та персоналії. *PATRIMONIUM. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи* / за ред. В. Михайловського, Я. Століцького. Т. I. Київ; Краків, 2015. С. 94–113.
55. Білоус Н. О. Магдебурзькі привілеї Кременця XV–XVI ст. *Студії і матеріали з історії Волині* / ред. вип. В. Собчук. Кременець: Кремен.-Почаїв. держ. істор.-архіт. заповідник, 2009. С. 33–40.
56. Білоус Н. О. Стражі порядку у пізньосередньовічному Луцьку. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. VIII. Луцьк: ВМА «Терен», 2012. С. 121–128.*
57. Боббіо Н. Майбутнє демократії. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 104–119.
58. Бокарев Ю. Теории модернизации и экономическое развитие. URL: http://www.perspektivy.info/book/teorii_modernizacii_i_ekonomicheskoe_razvitiye_2010-04-13.htm (дата звернення: 10.11.2017).
59. Болл Т., Деггер Р. Демократичний ідеал: історія становлення. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 3–24.
60. Болдарев С. В., Стешенко Т. В. Пріоритетні напрями конституційної реформи в Україні у частині децентралізації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. праць* / редкол.: С. Г. Серьогіна та ін. Харків: Право, 2017. Вип. 33. С. 60–72.
61. Болдачев В. Г. Темпоральность. URL: <http://www.boldachev.com/text/temporalnost> (дата звернення: 13.02.2018).
62. Бондарчук А. Хроніка волинського «камікадзе». Бурхливих десять літ. Київ: Вид-во Длени Теліги, 2012. 600 с.
63. Бондарчук А. Юхим Ярошук: людина, громадянин, державний діяч. Луцьк: Надстир'я, 2014. 256 с.

64. Боплан Г. Л. де. Опис України. *Меріме П. Українські козаки та їхні отамани: Богдан Хмельницький* / пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Каменяр, 1990. 301 с.; іл.
65. Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: монографія Київ: Парламент. вид-во, 2007. 576 с.
66. Бортніков В. І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Луцьк: СНУ імені Лесі Українки, 2015. 480 с.
67. Бортнікова А. В. Гарады Волині на магдэбуржскім праве ў складзе Вялікага княства Літоўскага (XV – 60-я гады XVI стст.). *VI Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі: працоўныя матэрыялы*. Т. 6 (2017). Political Sphere Institute of Political Studies (тэкст і афармленне), Vytautas Magnus University. Kaunas, Lithuania, 2017. S. 52–55.
68. Бортнікова А. В. Грамоти на магдебурзьке право місту Луцьку XV–XVI ст. *Пам'ятки: археографічний щорічник* / Держкомархів, УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) та ін. Київ, 2010. Т. 11. С. 3–21.
69. Бортнікова А. В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.): монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 552 с.
70. Бортнікова А. В. Діяльність міського уряду Луцька в умовах запровадження магдебурзького права. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. праць* Чернівець. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. № 35–36. С. 320–327.
71. Бортнікова А. В. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази місцевого самоврядування в Україні. *S.P.A.C.E. Society, Politics,*

- Administration in Central Europe*: електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. Вип. 8. С. 10–14.
72. Бортнікова А. В. Еволюція інституційних форм і практик самоврядування у волинських містах наприкінці XIX і XX ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2018. Вип. 18. С. 268–276.
73. Бортнікова А. В. Еволюція партійно-політичного представництва в Луцькій міській раді. *Регіональні студії*: наук. журн. ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. № 12. С. 47–51.
74. Бортнікова А. В. Інститут володимирського вйта в структурі управління містом на магдебурзькому праві XV–XVI ст. *Політикус*: наук. журнал. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2017. № 6. С. 53–56.
75. Бортникова А. В. Источники магдебургского права в частновладельческих городах Волыни XVI – начала XVII в. (на примере имения Острожец). *Средневековый город*: межвуз. науч. сб. Вып. 22. Саратов: Наука, 2012. С. 63–84.
76. Бортнікова А. В. Контемпоральний вимір дослідження органів міського самоврядування на Волині в умовах запровадження магдебурзького права. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 22. С. 15–23.
77. Бортнікова А. В. Концептуальний вимір інститутів місцевого самоврядування в зарубіжній суспільно-політичній думці (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 126 (№ 11). С. 10–15.

78. Бортнікова А. В. Концептуальні засади місцевого самоврядування у творчій спадщині Михайла Драгоманова. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*: електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. Вип. 6. С. 4–8.
79. Бортнікова А. В. Міста Волині і уряди старост у контексті суспільно-політичної взаємодії (XV – 60-ті рр. XVI ст.). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 11. С. 117–123.
80. Бортнікова А. В. Міста Волині у складі Великого князівства Литовського. *Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація*: [зб. наук. праць]. Вип. II: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 груд. 2016 р.): в 2-х ч. Ч. 2. Київ, 2016. С. 156–161.
81. Бортнікова А. В. Місто Ковель в умовах запровадження магдебурзького права. *Політикус*: наук. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2018. Вип. 1. С. 29–35.
82. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.
83. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації як об'єкт наукової рефлексії вітчизняних учених. *S.P.A.C.E. Society, Politics, Administration in Central Europe*: електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. № 9. С. 18–22.
84. Бортнікова А. В. Міське самоврядування на Волині XV–XVI ст. у наукових дослідженнях XIX – початку XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 23. С. 16–22.

85. Бортникова А. В. Организация и проведение ярмарок в г. Луцке (конец XV – начало XVII вв.). *Вучоныя запіскі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна*: зб. навук. пр. Вып. 7. Част. 1: Гуманітарныя і грамадскія навукі. Брэст, 2011. С. 167–174.
86. Бортникова А. В. Організація міських влад Луцька за королівськими привілеями на магдебурзьке право. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 14. С. 103–109.
87. Бортникова А. В. Правові відносини населення міста Володимира з інститутами влади до 1569 р. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2018. Вип. 16. С. 115–119.
88. Бортникова А. В. Проблема учреждения и замещения урядов старост на Волыни (вторая пол. XV–XVI вв.). *Научные ведомости БелГУ. История. Политология. Экономика. Информатика*. Белгород, 2011. № 13. Вып. 19. С. 69–76.
89. Бортникова А. В. Проблеми методології дослідження міського самоврядування в умовах запровадження магдебурзького права (на прикладі Волинської області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. Вип. 5–6. С. 393–405.
90. Бортникова А. В. Процеси децентралізації влади в Луцьку після Революції гідності. *Держава і право. Політичні науки*: зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2018. № 79. С. 84–94.
91. Бортникова А. В. Структура, функції та порядок формування міського уряду м. Луцька (1432–1569 рр.). *Вісник Східноєвропейського національного університету. Міжнародні відносини*. Луцьк, 2017. № 6. С. 103–107.

92. Бортнікова А. В. Структурні зміни Луцької міської ради в умовах демократичної трансформації України. *Політичне життя. Politikal life*: наук. журн. Донецьк. нац. ун-ту ім. Василя Стуса. 2018. № 1. С. 14–19.
93. Бортнікова А. В. Суспільно-політичні умови запровадження магдебурзького права в містах Волині у XV–60-ті рр. XVI ст. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2017. Nr. 7. S. 254–260.
94. Бортнікова А. В. Управління в містах Волині XV–XVI ст. у доробку вітчизняних дослідників. *Вісник Східноєвропейського національного університету. Міжнародні відносини*. 2018. № 1. С. 111–118.
95. Бортнікова А. В. Управління у великокнязівському місті Володимирі на магдебурзькому праві (до кінця 60-х рр. XVI ст.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. № 130. (№ 3). С. 404–407.
96. Бортнікова А. В. Уряд війта в системі управління м. Луцька (до Люблінської унії 1569 р.). *Держава і право. Політичні науки*: зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. Вип. 78. С. 3–13.
97. Бортнікова А. Уряд ключника в системі управління Луцька у XV–XVI ст. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe / Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2018. № 2 (18). S. 1–8. URL: https://sp-sciences.io.ua/s2631973/social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal... (дата звернення: 17.09.2018).
98. Бортнікова А. Центр надання адміністративних послуг у місті Луцьку як втілення процесів децентралізації. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: VII Міжнар. наук.-практ. конф.*, Чернівці, 17 квіт. 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. С. 125–128.

99. Бортнікова А. В. Часова зумовленість традицій формування і розвитку політичних інститутів та процесів. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 135 (№ 8). С. 289–293.
100. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з фр. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.
101. Була С. П. Теоретико-методологічний аналіз локальної демократії як умови та інструменту становлення консолідованої демократії в перехідних суспільствах (на прикладі України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец.: 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Львів, 2012. 20 с.
102. Бунечко С., Гон М., Постельжук О. Конкуруючі «чужі» в державі, що націоналізується: природа соціально-економічних суперечностей і конфліктів у Другій Речі Посполитій. Рівне: О. Зень, 2015. 191 с.
103. Бунецький Л. Л. Аспекти інституалізму в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2009. № 91–93. С. 60–63.
104. Бурдьє П. Социология политики: пер. з фр. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва: Socio-Logos, 1993. 336 с.
105. Бурдяк В. Методологія дослідження територіальних громад України. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспір., Чернівці, 17 квіт. 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. С. 37–40.
106. Бучин М. А. Демократичні вибори в Україні: принципи, механізми та технології реалізації: монографія. Львів: Вид-во Львівська політехніка. 2016. 452 с.

107. Валерстайн І. Миросистемний аналіз. URL: <https://nsu.ru/filf/rpha/papers/geoecon/waller.htm> (дата звернення: 03.03.2018).
108. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ: Критика, 2005. 463 с.
109. Василенко В. О. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої половини XX ст. Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2006. 659 с.
110. Вебер М. Город. *Вебер М. Избранное. Образ общества*; пер. з нем. Москва: Юрист, 1994. 704 с.
111. Вебер М. Политика как призвание и профессия. *Вебер М. Избранные произведения*; пер. з нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Давыдова; предисл. П. Гайденко. Москва: Прогресс. С. 644–706.
112. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий. Попытка сравнительного исследования в области социологии религии. *Вебер М. Избранное. Образ общества*; пер. з нем. Москва: Юрист, 1994. 704 с.
113. Величко В. О. Децентралізація влади: міжнародний досвід. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*: зб. наук. праць / редкол.: Ю. Г. Барабаш та ін. Харків: Право, 2014. Вип. 28. С. 12–22.
114. Верба С. Представницька демократія і демократичні громадяни: філософське та емпіричне розуміння. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 943–982.
115. Верменич Я. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: життєва потреба чи елемент політичного дизайну? *Агора. Україна – регіональний вимір*. Вип. 3. Київ: Стилос, 2006. С. 92–108.
116. Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое пространство города. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи*

- розвитку: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 квіт. 2018 р.). Дніпро: ЛізуновПрес, 2018. С. 46–48.
117. Відомий остаточний склад Луцької міської ради. *Хроніки Любарта*. 2015. 19 листоп.
 118. «Вільна спілка» – «Вольный Союз». Спроба української політико-соціальної програми. Збір і пояснення М. Драгоманова; переклад Т. Андросюка. URL: <http://www.ditext.com/drahomanov/union/free-union.html/> (дата звернення: 05.10.2016).
 119. Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів 31 жовтня 2010 року: інформаційне видання. Київ: Фенікс, 2011. 844 с.
 120. Виноградов Г. М. Документальні джерела з історії цехів та міст Волині XVI – першої половини XVII ст. *Минуле і сучасне Волині*. Луцьк, 1988. Т. I. С. 157–159.
 121. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни. *Вирт Л. Избранные работы по социологии*: сб. переводов; пер. з англ. Николаев В. Г.; ответ. ред. Гирко Л. В. Москва: РАН ИНИОН, 2005. С. 93–118.
 122. Высочайше утвержденное Городовое положение от 16/28 июня 1870 г. *Полный свод законов Российской империи*. Собр. второе. Т. XLV. Отд. первое. 1870. От 47862–48862. Санкт-Петербург: В тип. второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1870. № 48498.
 123. Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. *Полный свод законов Российской империи*. Собр. второе. Санкт-Петербург: В тип. второго отдела Собственной Е. И. В. канцелярии, 1870. Т. XII. № 10303.
 124. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1868. Ч. CXXXIX. С. 467–554.

125. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1868. Ч. СХL. С. 772–833.
126. Вовк Д. Правова традиція: розуміння у контексті співвідношення з правовою системою і правовою культурою. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2012. № 2. С. 42–52.
127. Возняк Т. Філософічні есе. Київ: Дух і літера, 2016. 590 с.
128. Войтович Л. В. Головні-Острожецькі. *Енциклопедія історії України*. В 5 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2. С. 142–143.
129. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеологічне дослідження. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. 649 с.
130. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XIII–XVI ст. Львів, 1996. 256 с.
131. Волинське слово. 1938. 31 лип.
132. Волинське слово. 1938. 25 серп.
133. Волинський А. Стадії політичного процесу. Політико-правові основи класифікації. *Політичний менеджмент*. Київ, 2004. № 1. С. 41–51.
134. Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. Київ: Наук. думка, 1995. 245 с.
135. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець XX – початок XXI століття): кол. монографія / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 656 с.

136. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / В. І. Бортніков, Й. Е. Надольський, В. Т. Денисюк та ін. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 694 с.
137. Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій / Бортнікова А. В., Бусленко В. В., Надольський Й. Є. та ін. Луцьк: РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.
138. Волинь: исторические судьбы Юго-Западного края / изд. при М-ве иностр. дел П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург: Тип. Т-ва «Общественная польза». 1888. 288 с.
139. Волинская краткая летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. XXXV. Летописи белорусско-литовские. Москва: Наука, 1980. С. 118–127.
140. Воробей В. Моя позиція незмінна. Роздуми про пережите: Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Надстир'я, 2009. 376 с.
141. Ворона П., Мочков О. Удосконалення системи місцевих виборів за відкритими партійними списками: досвід Полтавщини. *Державне управління та місцеве самоврядування*. Днепропетровск, 2016. Вип. 4 (31). С. 129–135. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2016/2016_04\(31\)/21.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2016/2016_04(31)/21.pdf) (дата звернення: 21.04.2018).
142. Воронін В. М. Арганізацыя гарадской улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст. *Studia historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*: науч. сб. Вып. 3. Минск: РИВШ, 2010. С. 124–134.
143. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – перш. пол. XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
144. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. Абаленскі–Кадэнцыя / редкал.: Г. Пашкоў (гал. рэд.) і ін.; маст. З. Герасімовіч. 2-е выд. Минск: БелЭн, 2007. 688 с.

145. Вялікае княства Літоўскае. *Энцыклапедыя*. У 2 т. Т. 2. Кадэцкі корпус. редкал.: Г. Пашкоў (гал. рэд.) і ін.; маст. З. Герасімовіч. 2-е выд. Мінск: БелЭн, 2007. 792 с.
146. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. Київ: Наук. думка, 2002. 400 с.
147. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции. Москва: РОССПЭН, 2006. 448 с.
148. Гарбарчук К. У міській раді – пропрезидентська фракція. *Волинь-нова*. 2015. 1 серп.
149. Гелд Д. Моделі демократії. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 155–175.
150. Гельман В. Локальные режимы в крупных городах России: введение в тему. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/lo45.html> (дата звернення: 12.09.2017).
151. Герберштейн С. Записки о Московии; пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко; вступ. ст. А. Л. Хорошкевич; под ред. В. Л. Янина. Москва: Изд-во МГУ, 1988. 430 с.
152. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–37. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017.
153. Гладій В. І. Місцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Львів, 2016. 20 с.
154. Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу / пер. з англ. А. Олійник; наук. ред. пер. В. Тертичка. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 396 с.
155. Годовой статистический отчет о составе депутатов и постоянных комиссий за 1967 год. *Держархів Волинської обл.* Ф. Р-4. Оп. 6. Спр. 446. Арк. 1–9.

156. Голощапов А. Бюрократи й сутяжники з Луцької міськради. *Радянська Волинь*. 1947. 4 верес.
157. Гончар В. М. Перспективи корпоратизму в постіндустріальній цивілізації. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Київ, 2007. № 87–88. С. 62–66.
158. Горбатенко В. П., Батанов О. В. Традиції українського самоврядування. *Українське слово*. 2004. 15 січ.
159. Горбатенко В. П., Лебединська Г. О. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування. *Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. праць*. Київ, 2002. Вип. 17. С. 538–540.
160. Горбатюк М. В. Основні теоретико-методологічні підходи до вивчення влади на місцевому рівні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 1. С. 23–54.
161. Гордієнко М. Національна традиція як основа політичної доктрини консерватизму. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. праць*. Вип. 19. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2007. С. 3–10.
162. Горленко В. В. Філософсько-правовий аналіз та історичні передумови становлення виборчої системи України в контексті розвитку громадянського суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Харків, 2013. № 2. С. 175–187.
163. Городовое положение: Именной высочайший указ, данный Сенату. 11 июля 1992 года. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XII. Санкт-Петербург: В тип. второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1892. № 8708. С. 430–456.
164. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.) Львів: Афіша, 2002. 254 с.

165. Гошко Т. В. Львівська магдебургія через призму окремих рукописних джерел (XIV–XVIII ст.). *Україна в минулому*: зб. ст. Вип. 2. / ред. кол.: Я. Дашкевич, І. Скочиляс, Я. Федорук. Київ; Львів: АН України, 1992. С. 27–49.
166. Грамоты великих литовских князей с 1390 по 1569 год / собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. Киев: Университет. тип. 1868. 116 с.
167. Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск: Наука и техника, 1975. 248 с.
168. Грищенко І. М. Феномен лідерства в системі місцевого самоврядування: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: НАДУ, 2016. 320 с.
169. Груша А. І. Асаблівасці вядзення кніг Метрыкі ВКЛ 30–40-х гадаў XVI ст. *Архівы і справаводства*. Мінск, 2001. № 4. С. 100–112.
170. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. Київ: Наук. думка. 1993. 544 с.
171. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Т. V Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. Київ: Наук. думка. 1994. 704 с.
172. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. Київ: Наук. думка. 1995. 680 с.
173. Грушевський А. С. Города В. Княжества Литовскаго в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. Киев, 1918. 240 с.

174. Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. *Історично-географічний збірник*. Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії наук, 1927. Т. I. С. 1–12.
175. Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. Москва: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2005. 889 с.
176. Гурне Б. Державне управління / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ: Основи. 165 с.
177. Гущенко С. Обрано міського голову та депутатів Луцької міської ради. *Луцький замок*. 2006. 6 квіт.
178. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації. Київ: ППС-2002, 2007. 436 с.
179. Даль Р. О демократии / пер. с англ. А. С. Богдановского; под. ред. О. А. Алякринского. Москва: Аспект Пресс, 2000. 208 с.
180. Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали «круглого столу» 24 верес. 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка. Київ: Ін-т суспільн. досліджень, 2008. 88 с.
181. Дашкевич Я. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права. *Самоврядування в Києві: історія та сучасність*: матеріали Міжнар. конф., присвяч. 500-річчю надання Києву магдебурзького права, 26–27 листоп. 1999 р. Київ, 2000. С. 133–137.
182. Дашкевич Я. Р. Майстерня історика: джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів: Піраміда, 2011. 792 с.
183. Дейвіс Н. Європа: історія / пер. с англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
184. Деггер Р. Участь у політичному житті і проблема апатії. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 304–326.
185. Декларація Волинського українського об'єднання, прийнята на установчому з'їзді ВУО 29 червня 1931 р. *Кучерена М., Давидюк Р.*

- Волинське українське об'єднання (1931–1939):* монографія. Луцьк: Надстир'я, 2001. С. 171–175.
186. Денисенко В. М., Климончук В. Й., Привалов Ю. О. Дискурс свободи: утопія та реальність вибору. Львів: Астролябія, 2007. 212 с.
 187. Департаменти таки будуть. *Луцький замок*. 2006. 29 черв.
 188. Депутати Луцької міської ради. *Луцький замок*. 2002. 4 квіт.
 189. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / І. О. Кресіна [та ін.]; за ред. І. О. Кресіної; НАН України, Ін-т держави і права. Київ: Логос, 2007. 316 с.
 190. Державна політика, законодавчі напрацювання, проміжні результати першого етапу децентралізації влади в Україні: URL: <https://decentralization.gov.ua/areas> (дата звернення: 20. 05.2018).
 191. Державна політика: підручник / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. Київ: НАДУ, 2014. 652 с.
 192. Держархів Волинської області (Державний архів Волинської області, м. Луцьк). Ф. 3. Луцкая городская управа. Оп. 1. Спр. 41. Список лиц, имеющих право участия в выборе гласных, по силе 24 статьи Городового положения 11 июня 1892 года по городу Луцку. Арк. 131–141 зв.; 187 зв. –188.
 193. Держархів Волинської області. Ф. П-1. Волинський обласний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У), а з жовтня 1952 року – Комуністичної партії України (обком КПУ). 08.12.1939–1941, 1944–1991 рр. Оп. 17.
Спр. 971. Перечень должностей, входящих в номенклатуру Волинского обкома Компартии Украины 1980-гг. 130 арк.
 194. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради народних депутатів (міськвиконком). Оп. 6. Спр. 20а.

Список депутатов Луцкого городского Совета депутатов трудящихся, избранных 23 февраля 1953 года. 42 арк.

195. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 65. Постановления бюро Луцкого городского комитета КП Украины и исполкому Луцкого городского Совета депутатов трудящих 1956 р. 59 арк.
196. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 86. Обязкові постанови Луцького міськвиконкому з 1948 по 1956 р. 152 арк.
197. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 176. Постанова № 4/39/1 бюро Луцького міськкому КП України та виконкому Луцької міської Ради депутатів трудящих. 1959 р. 11 арк.
198. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 249. Постанова бюро Луцького міськкому КП України та виконкому Луцької міської Ради депутатів трудящих від 31 січня 1961 р. № 3/576. 1 арк.
199. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 270. Отчеты о результатах выборов в местные Советы за 1961 г. 34 арк.
200. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 390. Протоколы заседания городской избирательной комиссии по выборам Луцкого городского Совета депутатов трудящихся за 1965 год. 22 арк.
201. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 400. Общие решения Луцкого горкома КПУ и Луцкого горсовета. 1967 года. 18 арк.
202. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Исполнительный комитет Луцкого городского совета. Оп. 6. Спр. 446. Годовой статистический

отчет о составе депутатов и постоянных комиссиях за 1967 год.
9 арк.

203. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 848. Списки депутатів (Луцької) міської ради депутатів трудящих 15 скликання, обраних 15 червня 1975 р. 42 арк.
204. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Исполнительный комитет Луцкого городского совета. Оп. 6. Спр. 1002. Списки депутатов Луцкого городского Совета депутатов трудящихся за 1977 год. 15 арк.
205. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Исполнительный комитет Луцкого городского совета. Оп. 6. Спр. 1386. Списки депутатов семнадцатого созыва 1980 г. 11 арк.
206. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Исполнительный комитет Луцкого городского совета. Оп. 6. Спр. 1599. Списки депутатів (Луцької міської Ради депутатів трудящих) вісімнадцятого скликання за 1982–1985 роки. 21 арк.
207. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 1677. Соціалістичні зобов'язання депутатів 1985 р. 152 арк.
208. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 1783. Список депутатів девятнадцятого скликання за 1985–1987 рр. 14а арк.
209. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 2104. Статистичний звіт про склад народних депутатів (Луцької Ради народних депутатів) за 1990 рік. 2 арк.

210. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 2447. Документи про вибори до Луцької міської ради. 1994 р. 181 арк.
211. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 2448. Документи про вибори до Луцької міської ради. 1994 р. 138 арк.
212. Держархів Волинської області. Ф. Р-4. Виконавчий комітет Луцької міської ради депутатів трудящих. Оп. 6. Спр. 2449. Документи про вибори до Луцької міської ради. 1994 р. 105 арк.
213. Децентралізація. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.)* / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 290.
214. Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. Рівне: Волин. обереги, 2017. 186 с.
215. Децентралізація. URL: <https://decentralization.gov.ua/areas> (дата звернення: 02.08.2018).
216. Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 вересня 2016 р. № 688-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/688-2016-%D1%80> (дата звернення: 02.02.2018).
217. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния. *Антология мировой политической мысли*. В 5 т. Т. I. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция / ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. С. 532–539.

218. Джонстон М. Исторический конфликт и повышение критериев. Демократия: теория и практика. Москва: Интерпакс, 1996. С. 136–153.
219. Доўнар А. Беларуская дзяржаўнасць: асноўныя этапы і праблемы гістарычнага развіцця. *Демократическое социальное правовое государство – основной вектор развития Республики Беларусь: материалы респ. науч.-практ. конф. (Минск, 11 марта 2009 г.) / М-во юстиции Республики Беларусь; под ред. В. Г. Голованова. Минск: РУП Изд-во «Белорус. Дом печати», 2009. С. 14–25.*
220. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев: Тип. Император. ун-та Св. Владимира, 1901. Т. I. 807 с.
221. Документы Московского архива министерства юстиции. Т. I. Москва: Тов. тип. А. И. Мамонтова, 1897. 569 с.
222. Дорош Л., Івасечко О. Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/29695/1/004_013_020.pdf (дата звернення: 30.03.2017).
223. Драгоманов М. «Передне слово» [до «Громади» 1878 р.] *Драгоманов М. Вибране / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мищук; приміт. Р. С. Мищука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 276–326.*
224. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М. Вибране / упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мищук; приміт. Р. С. Мищука, В. С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 461–558.*
225. Дружчыц В. Войты і іх улада ў беларускіх гаспадарскіх местах з магдэборскім правам. *Запіскі Адделу гуманітарных навук Інстытута беларускае культуры. Кн. 3. Т. 2. Минск, 1928. С. 241–298.*

226. Дружчыц В. Магістрат у беларускіх местах з майдэборскім правам у XV– XVII сталяццях. *Запіскі Аддзелу гуманітарных навук Інстытута беларускае культуры*. Кн. 8. Працы класы гісторыі. Т. 3. Мінск, 1929. С. 377–458.
227. Дубонис А. Литовская метрика: исследования и публикации в Литве. *Балты и Великое княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. Памяти Э. Банениса*. Москва: Новое изд-во, 2007. С. 18–27.
228. Дюверже М. Политические партии / пер. с франц. Москва: Академический проект, 2002. 560 с.
229. Європейська хартія міст II. (Маніфест нової урбаністики) від 29 травня 2008 р. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Principle-9.-European-chart.pdf> (дата звернення: 13.04.2018).
230. Європейська хартія місцевого самоврядування, м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. Офіційний переклад. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_036 (дата звернення: 10.11.2017).
231. Європейські традиції міського самоврядування в Україні / упорядн. В. М. Бойко. Чернігів: видавець Лозовий В. М., 2001. 84 с.
232. Євінтов В. І., Щербак О. І. Демократизм справжній і уявний. Київ: Політвидав України, 1985. 62 с.
233. Євтушенко О. Н. Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі суспільства: монографія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. 513 с.
234. Єдині вимоги (Стандарт) до якості обслуговування відвідувачів центрів надання адміністративних послуг. *Міністерство економічного розвитку і торгівлі*. Київ, 2017. 38 с. URL: [http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/YeDIINI_VIIMOGII_\(STANDART\).pdf](http://old.decentralization.gov.ua/pics/attachments/YeDIINI_VIIMOGII_(STANDART).pdf) (дата звернення: 02.02.2018).

235. Эрме Г. Культура и демократия; пер. з фр. Москва: АО «Издательская группа “Прогресс” “Экспорт”», 1994. 192 с.
236. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: в 2 т. / под ред. Н. Д. Иванишева. Киев: Литотипогр. завед. И. К. Вальнера, 1849. Т. 1. 402 с.
237. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: в 2 т. / под ред. Н. Иванишева. Киев: Литотипогр. завед. И. К. Вальнера, 1849. Т. 2. 376 с.
238. ЖКГ, транспорт, гранти та об'єднання сіл навколо Луцька – Григорій Недопад про рік роботи. *Луцький замок*. 2018. 12 квіт.
239. Загальна декларація прав людини. Київ: Укр. правнича фундація; Вид-во «Право», 1995. 12 с.
240. Законодавчий вимір реформи децентралізації. Короткий огляд законопроектів та основних нормативно-правових актів. (Станом на 13 червня 2017 року) / заг. ред. та упоряд. Парасюк І. Л. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2017. 36 с.
241. Западные окраины Российской империи. Москва: Новое лит. Обозрение, 2007. 608 с.
242. Заяць А. Є. Війтівська влада у приватних містах Волині XVI – першої половини XVII ст. *Соціум: альманах соціальної історії*. Київ, 2008. Вип. 8. С. 56–60.
243. Заяць А. Є. До питання про функціонування луцького війтівства у XV – п. п. XVII ст. *Місто: історія, культура, суспільство*: е-журнал урбаністичних студій. 2016. № 1. С. 236–239.
244. Заяць А. Є. Інститут війтівства в містах Волині XVI – першій половині XVII ст. *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії*. До 100-річчя від дня народж. проф. Д. Похилевича / за ред. Л. Зашкільняка, М. Крикуна. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1998. С. 106–112.

- 244а) Заяць. Лентвійти у містах Волині XVI – першої половини XVII ст. Склад, персоналії, повноваження. *Місто: історія, культура, суспільство*: е-журнал урбаністичних студій / НАН України. Ін-т історії України; Історичний ф-т Київського нац. університету імені Тараса Шевченка 2018 № 1 (5). С. 59–69. URL:<http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0022862> (дата звернення: 15.09. 2018).
245. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів: Добра справа, 2003. 205 с.
246. Звернення до Президента України П. О. Порошенка та до Верховної Ради України щодо проведення конституційної реформи з децентралізації влади: Рішення Луцької міської ради від 24.02.2016 № 4/5. *Луцький замок*. 2016. 10 берез.
247. Зеленько Г. Політична «матриця» громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України. Київ: Знання України, 2007. 336 с.
248. Зигель Ф. Ф. История славянских законодательств. Курс лекций, читанных в императорском Варшавском университете в 1913–1914 гг. – Изд. знач. доп. и испр. / под ред. студ. В. Г. Воробьева. Варшава: Тип. «Русского Общества», 1914. Ч. I. История чешского права. 113 с.
249. Зигель Ф. Ф. История славянских законодательств. Курс лекций, читанных в императорском Варшавском университете в 1913–1914 гг. – Изд. знач. доп. и испр. / под ред. студ. В. Г. Воробьева. Варшава: Тип. «Русского Общества», 1914. Ч. II. История польского права. 85 с.
250. Зоткин А. А. «Львы» и «лисы» украинской политики. Киев: Наук. думка, 2010. 341 с.
251. Зорич О. О. Регіональний політичний режим у Полтаві та області: історичні передумови становлення та ключові актори (перша

- половина 1990-х рр.). *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 77–88.
252. Иванишев Н. Д. Сочинения, изданные иждивением Университета св. Владимира. Отд. 1–2. Киев: Унив. тип, 1876. 463 с.
253. Ініціативи мешканців Луцька – інструмент бюджет участі. URL: <http://samoorg.com.ua/blog/2017/12/01/initsiativi-meshkantsiv-lutska-instrument-byudzhetu-uchasti/> (дата звернення: 01.02.2018).
254. Исаевич Я. Д. Город Дрогобыч в XVI–XVIII вв. *Города феодальной России*: сб. ст. памяти Н. В. Устюгова. Москва: Наука, 1966. С. 160–167.
255. Истон Д. Категории системного анализа политики. *Антология мировой политической мысли*: в 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. Ред.-науч. совет: пред. совета Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. С. 630–642.
256. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький та ін.] Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 3. Документи і матеріали. V ст. до н. е. – 1774 р. / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Ю. А. Мищик]. 656 с.
257. Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Волинська область / І. С. Клімаш (голова редкол.), Н. Л. Алексеєва (заст. голов. ред.), Я. Є. Ілляшенко (відп. секретар редкол.). Київ: Голов. ред. укр. радянської енцикл. АН УРСР, 1970. 746 с.
258. Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: монографія / за заг. ред. Добржанського О. В., Круглашова А. М., Ярмистого М. В. Чернівці: Букрек, 2014. 812 с.

259. История Центрально-Восточной Европы / пер. з фр.: М. Ю. Некрасов, А. Ю. Кравчинский, И. А. Эгипти. Санкт-Петербург: Евразия, 2009. 1120 с.
260. Калінін С. А. Аб тэарэтыка-метадалагічных праблемах вывучэння беларускай дзяржаўнасці. *Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць на ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце*: зб. навук. пр. / рэдкал.: С. А. Балашэнка (гал. рэд.) і [ін.]. Минск: Бизнесофсет, 2012. С. 83–92.
261. Капраль М. М. Національні громади // Історія Львова: у 3-х т. / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Т. 1. Львів: Центр Європи, 2006. С. 122–129.
262. Капраль М. М. Стан та перспективи дослідження історії міст України: приклад пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: зб. наук. пр. Вип. 20 / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; відп. ред. М. Литвин: Львів, 2011. 822 с.
263. Капраль М. М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (Нарис історії інститутів магдебурзького права). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 111–130.
264. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологичной парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций. *Полис*. 2004. № 4. С. 6–27.
265. Карліна О. М. Міське управління в Луцьку наприкінці XVIII – середини XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди*: матеріали XXVI Волин. обл. наук. конф. Луцьк, 9–10 листоп. 2007 р. Луцьк, 2007. С. 61–65.
266. Карліна О. М. Міське управління Олики в першій половині XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в*

- історії Волині та України: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. Луцьк, 2006. С. 68–74.*
267. Карліна О. М. Функціонування магістрату Ковеля в першій половині XIX ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: матеріали XXIX Всеукр. наук. конф., 5–6 груд. 2008 р. Ковель: ТОВ «Ковельська міська друкарня», 2008. С. 43–49.*
268. Карліна О. М. Функціонування магістрату міста Кременця наприкінці XVIII – у 50-х роках XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині; ред. вип. В. Собчук. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. істор.-культ. заповідник, 2009. С. 151–159.*
269. Кармазіна М. С. Політичний регіон: підстави формування та функціонування. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. Вип. 1. С. 4–23.*
270. Кармазіна М. С. Політичні поняття і категорії: відтінки, постаті, метамарфози LOGOS’у. *Кармазіна М. С. Між історією і політикою. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 134–142.*
271. Карпа М. І. Місце та роль державного партнерства у виконанні функцій публічної служби. *Вісник НАДУ при Президентові України. Державне управління. 2017. № 2. С. 95–103.*
272. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Київ: Наук. думка, 1971. 183 с.
273. Кіселичник В. П. Львівське міське право (друга половина XIII – початок XX ст.): монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 472 с.
274. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.) Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1968. 223 с.
275. Кириченко Л. Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні. *Право України. 2001. № 6. С. 99–101.*

URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/695/%> (дата звернення: 12.04.2017).

276. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
277. Ковальський Н. П. Вопросы изучения и использования Литовской метрики как важного комплекса источников по социально-экономической и политической истории Украины XVI–XVII вв. *Литовская метрика*: тез. докл. Междунар. науч. конф. в апреле 1988 г. Вильнюс: Ин-т истории, 1988. 68 с.
278. Ковальський Н. П. Документальні джерела по історії Великого князівства Литовського XV–XVIII вв. в архіві Сангушків: *Матеріали Міжреспубліканської наукової конференції по джерелознавству та історіографії народів прибалтійських республік Союзу ССР*. Джерелознавство. Вільнюс, 1978. С. 35–41.
279. Ковальський Н. П., Кулаковський П. М. Видання та вивчення документів Литовської метрики на Україні в XIX–XX вв. *Lietuvos Metrika: 1988 metų tyrinėjimai*. Vilnius, 1992. С. 142–159.
280. Ковальський Н. П. Джерела по історії України XVI – першої половини XVII в. в Литовській метриці в фондах приказів ЦГАДА: уч. посібня. Дніпропетровськ: ДДУ, 1979. 73 с.
281. Ковальський Н. П. Джерелознавство історії України XVI–першої половини XVII в. Частина 4. Огляд основних вітчизняних зібрань архівних джерел: учб. посібня по спецкурсу. Дніпропетровськ: ДГУ, 1979. 108 с.
282. Ковальський Н. П. Джерелознавство та археографія історії України XVI – першої половини XVII в. Частина 2. Аналіз дореволюційних вітчизняних публікацій джерел: учб. посібня по спецкурсу. Дніпропетровськ: ДГУ, 1978. 113 с.

283. Ковальський М. П. Джерела з історії Луцька XVI – першої половини XVII ст. в документах Литовської метрики. *Минуле й сучасне Волині: тези доп. та повідом. 3-ї Волин. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк, 1988. Ч. 1. С. 153–155.*
284. Ковальчук В. Б. До легітимації державної влади через демократичні вибори: досвід вітчизняного конституціоналізму. *Держава і право. Юридичні та політичні науки*. Київ, 2010. № 47. С. 138–143.
285. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу; пер. з нім. Київ: ДУХ і Літера, 2005. 380 с.
286. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії; пер. з нім. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2006. 436 с.
287. Козюра А. «Наша Україна» у міськраді: рік роботи. *Луцькій замок*. 2007. 5 квіт.
288. Колтун В. С. Темпоральна парадигма діяльності органів місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. наук з держ. управління: спец.: 25.00.04. «Місьцеве самоврядування». Київ, 2015. 35 с.
289. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с.
290. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. *ВВР України (Відомості Верховної Ради України)*. 1995. № 18. Ст. 133.
291. Конституція (Основний Закон СРСР). Затверджена Надзвичайним VIII з'їздом Рад Союзу РСР 5 грудня 1936 року. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/cnst1936.htm> (дата звернення: 07.02.2017).

292. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. Принятая на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г. Москва: Юрид. лит., 1980. 46 с.
293. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: 30 січня 1937 р. *Історія української Конституції* / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ: Право, 1997. С. 208–235.
294. Конституція (Основний Закон) Української РСР: зі змінами і доп. від 27 жовтня 1989 р. Київ: Політвидав України, 1989. 61 с.
295. Концептуальні засади управління суспільним розвитком: монографія / А. М. Михненко, І. О. Кресіна, І. В. Пантелейчук [та ін.]; за ред. А. М. Михненка; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Луганськ: Ноулідж, 2013. 340 с.
296. Концепція реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 № 333-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80> (дата звернення: 06.02.2017).
297. Копысский З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. Минск: Наука и техника, 1975. 192 с.
298. Коротков Д. Політична еліта України: становлення та розвиток у виборчому процесі: монографія. Харків: Вид-во ХНЕУ, 2012. 207 с.
299. Косенко Д. Кратократичний аспект комунікативної теорії Ю. Габермаса. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2012. Вип. 2. С. 26–33.
300. Костенко О. Корупція в Україні у світлі політичної кримінології. *Політичний менеджмент*. Київ, 2009. № 1. С. 49–54.

301. Кравченко В. М. Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х – 40-х років XVII століття. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 16/17. Український історичний збірник. Том 19/20. Київ: Укр. письм., 2012. С. 337–362.
302. Кравченко В. М. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття. *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 13/14. Київ: Укр. письм., 2009. С. 417–456.
303. Крамар Ю. В. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2010. № 22. С. 95–100.
304. Крамар Ю. В. Політика «волинського регіоналізму»: еволюція проблеми (1921–1939). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. 2013. № 21. С. 60–66.
305. Кревельд М. Расцвет и упадок государства; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. Москва: ИРИСЭН, 2006. 544 с.
306. Кресіна І. О., Перегуда Є. В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 368 с.
307. Крикун М. Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: АН України, 1993. 185 с.
308. Крикун М. Г. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка: праці історико-філософської секції*. Т. ССXXVIII. Львів, 1994. С. 65–122.
309. Крикун М. Г. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Львів: Вид-во Львівськ. політехніки, 2016. 304 с.

310. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів: Вид-во «Світ», 1990. 520 с. / («Пам'ятки історичної думки України»).
311. Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці: Прут, 2000. 488 с.
312. Крусян А. Р. Публічно-самоврядна влада як інституціональна складова сучасного українського конституціоналізму. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Одеса: Юрид. л-ра, 2011. Вип. 61. С. 16–25.
313. Крюков О. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення: монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2006. 252 с.
314. Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект). Львів: ЦПД, 2011. 420 с.
315. Кучерепа М. М., Давидюк Р. П. Волинське українське об'єднання (1931–1939): монографія. Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.
316. Кучерепа М. М. «Рідкісний поміж поляків тип джентельмена» (Ян Генрик Юзевський). *Юзевський Г. Замість щоденника*; пер. Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепи; післяслово Марека Запура; за заг. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 4–44.
317. Кучуран А. М. Дослідження локальної політичної влади крізь призму теорії міських режимів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Чернівці, 2017. 20 с.
318. Кяупа З., Кяупене З. Европейские контакты купцов Вильнюса в XV–XVI вв. *Цивилизация Северной Европы: средневековый город и культурное взаимодействие*. Москва: Наука, 1992. С. 96–107.
319. Лазор О. Д. Інституціоналізація публічної самоврядної влади в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр.: спец. 25.00.04. «Місьцеве самоврядування». Запоріжжя, 2010. 40 с.

320. Лазор О. Формування місцевого самоврядування в Україні. *Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти*; за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. Вроцлав, 2010. С. 493–506.
321. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI ст.: Литовско-Русский повет и его сеймик. Юрьев, 1911. 624 с.
322. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569–1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Санкт-Петербург, 1901. Т. I. 933 с.
323. Лаппо И. И. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1908. Ч. XIII. С. 51–113.
324. Лаппо И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1897. Июнь. С. 263–301.
325. Лаптева Л. П. История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. Москва: Изд-во «Индрик», 2012. 840 с.
326. Латигіна Н. А. Демократія: реалії *versus* утопії: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. 400 с.
327. Левицкий О. И. О судьбе древних актов книг и собрания их в центральных архивах. *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. Киев, 1896. Кн. 10. С. 11–14.
328. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / пер. з англ., под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. Москва: Аспект Пресс, 1997. 287 с.
329. Лендъел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія. Ужгород: Мистецька лінія, 2011. 688 с.

330. Лепський М. Темпоральність як основна генералізація типології прогнозів. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2011. Вип. 22. С. 63–73.
331. Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашева, 1894. 400 с.
332. Лесюк С. У міськраді створено фракцію партії «Батьківщина». *Луцький замок*. 2005. 23 черв.
333. Летопись по Ипатьевскому списку. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Ипатьевская летопись. Изд. второе. / под ред. А. А. Шахматова. Санкт-Петербург: Тип. М. А. Александрова, 1908. 638 с.
334. Лехади С. Путевые заметки / пер. с армян., прим. и указатели М. О. Дарбинян. Москва: Восточная литература, 1965. 321 с.
335. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Повне збір. творів, архів, студії. Т. 6. Кн. 1 / ред. Я. Пеленський. Київ; Філадельфія: АТ «Книга», 1995. 470 с.
336. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.
337. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян; пер. В. И. Матузовой; вступ. ст. М. В. Дмитриева; коммент. В. Д. Думина и др.; отв. ред. А. Л. Хорошкевич. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 152 с.
338. Литовська Метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. М. Кравченко. Київ, 2005. 598 с.
339. Лукашина Ю. И. Пространственность и темпоральность как социальные конструкты. URL: <http://ssrn.com/abstract=2043856> (дата звернення: 05.05.2017).

340. Луман Н. Мировое время и история систем. Об отношениях между временными горизонтами и социальными структурами общественных систем. *Логос*. 2004. № 5. С. 131–168.
341. Луман Н. Час і системна раціональність; пер. з нім. Київ: Центр учб. літератури, 2011. 224 с.
342. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот / підгот. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
343. Луцька рада легалізувала «Волинську самооборону». *Хроніки Любарта*. 2014. 20 лют.
344. Луцький замок. 2015. 3 груд.
345. Луцькі міські осередки політичних партій. *Луцький замок*. 2006. 5 січ.
346. Луцьк увійшов до п'ятірки найкомфортніших міст України. *Луцький замок*. 2016. 21 квіт.
347. Луцьк увійшов у ТОП-10 міст із найвищим рівнем індексу демократичності. *Луцький замок*. 2017. 16 берез.
348. Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Исторические очерки. Москва: Университет. тип. 1892. 884 с.
349. Любавський М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. Изд. 2-ое. Москва: Моск. худож. печатня, 1915. 401 с.
350. Лясота А. Є. Політичні традиції у забезпеченні динамічної рівноваги політичної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси». Дніпропетровськ, 2005. 18 с.

351. Майко Т. С. Міська рада як інститут локальної демократії в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Вінниця, 2017. 19 с.
352. Макараў М. Дз. Ад пасада да магдэбургіі: прававое становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. Минск: Экаперспектыва, 2008. 248 с.
353. Макароў М. Дз. Местскія ўлады Полацка (1580–1772 гг.): організацыя, персанальны склад. Смаленск: Інбелкульт, 2014. 198 с.
354. Малеончук Г. О. Нормативно-правові засади функціонування органів влади та місцевого самоврядування у Луцьку в 1919–1939 рр. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2013. № 21. С. 53–60.
355. Малеончук Г. О. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурно-духовний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919–1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2015. 20 с.
356. Малиновський В. Я. Основні результати місцевих виборів 2015 р. у Волинській області. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини*. Луцьк, 2016. № 2. С. 124–131.
357. Малиновський В. Я. Проблемні аспекти децентралізаційної реформи (на прикладі Волинській області). *Політичні та правові дисонанси в сучасних українських реаліях*: зб. матеріалів XXX Харків. політол. читань (м. Харків, 16 черв. 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 45–49.
358. Малиновський В. Я. Процес об'єднання територіальних громад на Волині у 2017 році. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика*: у 2 ч.: матеріали III Міжнар.

- наук.-практ. конф., (Київ, 22–23 листоп. 2017 р.): Київ; Тернопіль: Бескиди, 2017. Ч. 1. С. 195–200.
359. Малиновський В. Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.): монографія. Луцьк: Ініціал, 2013. 352 с.
 360. Малиновський В. Я. Територіальна влада в Україні: концептуальні засади трансформації: монографія. Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, 2010. 451 с.
 361. Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники истор. мысли, 2013. 384 с.
 362. Мартинюк Я. М. Особливості та результати проведення виборів до органів самоврядування Волинського воєводства в 1920–30-х рр. *Гурджіївські історичні читання*. Київ, 2013. Вип. 6. С. 320–323.
 363. Мартинюк Я. М. Повітові сеймики й органи територіального самоврядування на Волині в міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2010. № 1. С. 77–81.
 364. Мартинюк Я. М. Структура та особливості інституту самоврядування на Волині у міжвоєнний період (1919–1939). *Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1999. № 5. С. 79–83.
 365. Марченко О. М. Місцеве самоврядування як чинник формування громадянського суспільства та міської еліти (на прикладі міст Південної України другої половини XIX століття). *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй*. Т. 2. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. С. 325–336.
 366. Матвієнко А. С. Політико-правові засади територіальної організації держави: світовий досвід і Україна: монографія. Київ: Ін-т держави і право ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 376 с.

367. Мельничук О. С. Міська правова система в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дисс. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук. Одеса, 2016. 400 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4200/Diss_Melnichuk.pdf?sequence=4&isAllowed=y (дата звернення: 18.02.2018).
368. Менжинский В. С. Введение. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кн. № 30 (1480–1546 гг.): Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.)* / парыхт. В. С. Мянжынскі. Минск: Беларус. навука, 2008. С. 28–43.
369. Менжинский В. С. Документальный состав книг Записей Литовской Метрики за 1522–1552 гг. *Литовская Метрика. Исследования 1988*. Вильнюс, 1992. С. 58–69.
370. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI–XVII веков (цеховые уставы городов Украины) / сост. Н. П. Ковальский, Г. Н. Виноградов. Днепропетровск, 1986. 31 с.
371. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552 гг.). Кніга запісаў 28 / парыхт. В. С. Мянжынскі. Минск: АТЕНАЕУМ, 2000. 312 с.
372. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга № 30 (1480–1546). Кніга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / парыхт. В. С. Мянжынскі. Минск: Беларус. навука, 2008. 386 с.
373. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга № 43 (1523–1560) : Кніга запісаў № 43 (копія канца XVI ст.) / парыхт. В. С. Мянжынскі. Минск: Беларус. навука, 2003. 167 с.
374. Метрика Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559–1566) / парыхт. А. І. Груша. Минск: Арт-Фэкс, 2001. 229 с.

375. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 46 (1562–1565) : Кніга записаў 46 (копія канца XVI ст.) / падрыхт. В. С. Мянжынскі. Мінск: БелЭн, 2006. 280 с.
376. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга № 70 (1582–1585) Кніга записаў № 70 (копія канца XVI ст.) / падрыхт. А. А. Мацельскі. Мінск: Беларус. навука, 2008. 354 с.
377. Мил Дж. С. Про свободу: есе / пер. з англ. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
378. Мил Дж. С. Роздуми про представницьке врядування. *Мил Дж. С. Про свободу: есе* / пер. з англ. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 132–143.
379. Михайловський В. М. Соляні шляхи до Луцька, Володимира та Кременця за історичними записами Коронної метрики 1539 року. *Записки НТШ. Т. CCLXIV: Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2012. С. 397–412.
380. Михайловский А. Г. Реформа городского самоуправления в России. Москва: Книгоизд-во «Польза» В. Антик и К, 1908. 110 с.
381. Михайло Драгоманов: автожиттєпис / укл. І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. Київ: Либідь, 2009. 444 с.
382. Михайлюк О. Г., Кічий І. В. Історія Луцька. Львів: Світ, 1991. 192 с.
383. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии. *Антология мировой политической мысли*. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. / руковод. проекта Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. С. 185–197.
384. Місто й оновлення. Урбаністичні студії / [редкол.: С. Шліпченко, В. Тимінський, А. Макаренко, Л. Малес, І. Тищенко]. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2013. 360 с.

385. Місцеве самоврядування в Україні. 2015 рік / за заг. ред. Пітцика М. Київ: Асоціація міст України, 2016. 48 с.
386. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: колект. моногр. / за заг. ред. Р. М. Плюща. Київ: РІДНА МОВА, 2016. 744 с.
387. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень: навч. посіб. / [А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук]. Київ: 2017. 110 с.
<http://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/202/-самоврядування...>
(дата звернення: 11. 01.2018).
388. Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях: колект. монографія / за заг. ред. Р. М. Плюща. Київ: РІДНА МОВА, 2016. 808 с.
389. Місцеве самоврядування в Україні та світі. Цікаві факти / за заг. ред. та упоряд. Парасюк І. Л., Телешова Ю. В. Київ: ФОП Москаленко О. М., 2016. 15 с.
390. Місцеві вибори – 2010. Пульс країни / відп. ред. Когут А., Сідаш К. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив, 2011. 228 с.
391. Місцеві вибори 2015. *Центральна виборча комісія*. URL: http://www.cvk.gov.ua/pls/vm2015/PVM057?PID112=12&PID102=455&PF7691=455&PT001F01=100&rej=0&pt00_t001f01=100#190 (дата звернення: 13.04.2017).
392. Міська рада Луцька однією з перших у державі перейшла на систему електронних закупівель. *Луцький замок*. 2015. 13 серп.
393. Моска Г. Правящий класс. *Антология мировой политической мысли*. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. / руковод. проекта Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. С. 118–134.
394. Музиченко Г. В. Реалізація принципів демократії в сучасній системі місцевого самоврядування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. політ. наук: спец.: 23.00.02. «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2004. 18 с.
395. Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 382 с.
 396. Найпопулярніші послуги, які у 2017 році надавав луцький ЦНАП. URL: utsk.rayon.in.ua/news/54204-naipopuliarnishi-poslugi-iaki-u-2017-gotsi (дата звернення: 06.02.2018).
 397. Наконечний В. Роки... Події... Люди... Позиція: наукові та краєзнавчі нариси. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2006. 400 с.
 398. Народна трибуна. 1994. 2 лип.
 399. Народний вісник. 1927. Луцьк. 12 трав.
 400. Народний вісник. 1927. Луцк. 2 черв.
 401. Наход М. Місцеві вибори – 2010: Волинська область. *Місцеві вибори – 2010. Пульс країни* / відп. ред. А. Когут, К. Сідаш. Київ: Лаб. законод. ініціатив, 2011. С. 57–65.
 402. Некряч А. І. Місцеве самоврядування в сучасні Україні як предмет політологічного аналізу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук: спец. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» Київ, 2003. 38 с.
 403. Неофіційний переклад з англійської мови Стратегії інновацій та доброго врядування на місцевому рівні, рекомендованої до впровадження на 15-ю сесією Конференції європейських міністрів, відповідальних за місцеве і регіональне управління (м. Валенсія, 15–16 жовтня 2007 р. URL: http://www.slg-coe.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/Strategy_for_Innovation.pdf (дата звернення: 19.05.2017).

404. Нижник О. Теоретичні аспекти впливу децентралізації на розвиток держави та територіальних громад. *Вісник НАДУ при Президентові України. Державне управління*. Київ, 2016. № 3. С. 56–62.
405. Нікончук А. М. Розвиток та формування системи місцевого самоврядування в сучасній Україні. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 48–53.
406. Нога З. Етнічні конфлікти у середньовічному і ранньомодерному Кракові. *Соціум: альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 25–33.
407. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000, 198 с.
408. Обзор Волинської губернии за 1896 г. Приложение Всеподданийшему отчету Волынского губернатора. Житомир: Волын. губ. тип., 1897. 40 с.
409. Обрані депутатами. *Луцький замок*. 1998. 2 квіт.
410. Об устройстве городских управлений в Подольской и Волынской губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 17 февраля 1838 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. второе. Т. XIII. Отделение первое. Санкт-Петербург: В тип. II отделения собственного Е. И. В. канцелярии, 1838. № 10892. С. 29–30.
411. О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками 8 декабря 1792 г. *Полный свод законов Российской империи*. Т. XXIII. С 1789 по 6 ноября 1796. Санкт-Петербург: Печатано в тип. второго отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1830. № 17090.
412. Осипов А. В. Місце та роль самоврядних процесів у демократизації сучасного українського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Одеса, 2008. 19 с.

413. Основи демократії: підручн. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. А. Ф. Колодій. 3-тє вид., оновл. і доп. Львів: Астролябія, 2009. 832 с.
414. Острожець з давнини до сьогодення. Вид. 2-ге, доп. / упоряд. Н. Миколайчук. Луцьк: ПрАТ «Волин. обл. друк.», 2011. 236 с.
415. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях: іст. дослідження. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 464 с.
416. Очікувані ризики у процесі децентралізації: аналітична записка. *Сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України*. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021> (дата звернення 05.04.2018).
417. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Изд. Волын. статист. ком. Житомир: Волын. губ. тип., 1913. 450 с.
418. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Т. I. Изд. 2-е. Киев: Тип. И. К. Вальнера, 1848. Отд. I. 252 с.; Отд. II. 96 с.; Отд. III. 472 с.
419. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Литопис, 2002. 195 с.
420. Панкевич І. М. Традиція виборності влади в Україні: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015. 488 с.
421. Панченко Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: монографія. Харків: Майдан, 2011. 368 с.
422. Парето В. С. Компедиум по общей социологии. *Антология мировой политической мысли*. В 5 т. Т. II. Зарубежная политическая мысль XX в. / руковод. проекта Г. Ю. Семигин и др. Москва: Мысль, 1997. С. 58–79.
423. Парк Р., Берджесс Е., МакКензі Р. Місто. Погорілий О. І. *Соціологічна думка XX століття: навч. посіб.* Київ: Либідь, 1996. С. 116–120.

424. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити (Аналітичні доповідь Центру Разумкова) / Ю. Якименко (керівник проекту), А. Биченко, В. Замятін, О. Мельник та ін. *Національна безпека і оборона*. Київ, 2015. № 6–7. С. 2–67.
425. Паспорт реформ: децентралізація влади та регіональний розвиток. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/57-pasport-reformi-decentralizatsiya-zagalniy.pdf> (дата звернення: 29.04.2018).
426. Пахаренко О. В., Підгрушний В. А. Децентралізація в Україні: теоретичний та прикладний аспекти. *Децентралізація влади, проведення реформ в Україні. Сучасний стан та проблеми підготовки кадрів для об'єднаних територіальних громад*: матеріали Міжнар. наук.-метод. конф. Рівне: Волин. обереги, 2017. С. 50–52.
427. Пахолок Л. Управління юстиції будуть і в районах. *Волинь*. 1998. 8 груд.
428. Пашуто В. Т. Образование Литовского государства. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. 531 с.
429. Перегуда Є. Децентралізація влади в Україні: символічні смисли та реальні інтереси. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2015. Вип. 5–6. С. 174–183.
430. Перегуда Є. Методологічні підходи до аналізу політичного у XX–XXI століттях. *Історія політичної думки: підручник* / за заг. ред. Н. М. Хоми [І. В. Алексеєнко, Т. В. Андрущенко, О. В. Бабкіна та ін.]. Львів: Новий Світ – 2000, 2016. С. 338–415.
431. Перегудов С. П., Лапина Н. Ю., Семененко И. С. Группы интересов и российское государство / РАН Ин-т мировой экономики и междунар. отношений. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 350 с.
432. Перша сесія Луцької міської Ради депутатів трудящих. *Радянська Волинь*. 1953. 29 берез.

433. Пилипенко В., Привалов Ю., Николаєвський В. Владна еліта в контексті суспільного розвитку. Київ: Фоліант, 2008. 158 с.
434. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 552 с.
435. Плахотнюк Н. Г. Децентралізація як шлях розвитку демократії в Україні. *Демократичний розвиток України*: зб. наук. праць. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. С. 281–285.
436. Плотинский Ю. М. Модели социальных процессов: учеб. пособ. для высш. учеб. заведений. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Логос, 2001. 296 с.
437. Повідомлення міської виборчої комісії. *Радянська Волинь*. 1950. 21 груд.
438. Погорілко В. Ф., Батанов О. В. Місцеве самоврядування. *Юридична енциклопедія*: в 6-ти т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 731–732.
439. Полехов С. В. Внутриполитический кризис в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная історія». Москва, 2011. 20 с.
440. Полехов С. В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. Москва: Индрик, 2015. 712 с.
441. Полехов С. В. К вопросу о причинах государственного переворота в Великом княжестве Литовском в 1432 г. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*: научн. сб. Вып 1. Минск: Изд-во центра Белорусск. ун-та, 2008. С. 34–55.
442. Политика: толковый словарь: русско-английский. Москва: «ИНФРА-М», Изд-во «Весь Мир», 2001. 768 с.

443. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: сб. учеб. материалов / под ред. Мелешкиной Е. Ю. Москва: Изд. дом «ИНФРА-М»; Изд-во «Весь Мир», 2001. 304 с.
444. Політична корупція перехідної доби / пер. з англ. С. Коткіна та А. Шайо. Київ: К. І. С., 2004. 440 с.
445. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результ. наук. конф. «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Ю. Р. Шведа), 8 жовт. 2016 р. / за заг. ред. А. Романюка. Львів: Простір-М, 2017. 381 с.
446. Поліщук В. В. Замокві книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. *Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація*: темат. вип. Наук. зап.: зб. пр. молодих вчених та асп. Т. 19. Кн. 1 / відп. ред. П. Сохань; НАН України; у 2-х кн. Київ, 2009. С. 75–87.
447. Поліщук В. В. Луцький замоквий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2003. № 2. С. 3–13.
448. Полищук В. В. Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.). *Istorijos šaltinių tyrimai. 2 / Sudarė Artūras Dubonis*. Vilnius: LII leidykla, 2010. P. 129–160.
449. Полное собрание русских летописей, изд. Императорской Археографической комиссией. Т. 13. Первая половина. VIII Летописный сборник, именуемый Патриаршиною или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1904. 310 с.

450. Положення про вибори до обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих Української РСР. *Радянська Волинь*. 1947. 12 жовт.
451. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв.: тексты / сост. А. Л. Хорошкевич. Вып. 2. Москва, 1977–1985.
452. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Москва: Русский Фонд Содействия Образования и Науке, 2015. Том I. 864 с.
453. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Москва: Русский Фонд Содействия Образования и Науке, 2015. Том II. 522 с.
454. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 288 с.
455. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т.1: Чары Платона. Пер. з англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Межд. фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
456. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы; пер. з англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс; Межд. фонд «Культурная инициатива» 1992. 528 с.
457. Порівняльний моніторинг кількості послуг наданих через Центр надання адміністративних послуг у місті Луцьку протягом перших кварталів 2016 та 2017 років. URL: <http://www.old.lutskrada.gov.ua/departament/departament-centr-nadannya-administrativnih-poslug-u-misti-lu> (дата звернення: 06.02.2018).
458. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / упоряд. М. Капраль; наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. Львів: Львів. від. Ін-ту укр. археограф. та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. 2-ге випр. вид. 2010. Т. 1. 640 с.
459. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

460. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 6 квітня 2004 р. № 16670-IV (Із змінами... від 21.12.2005. № 3253-IV. Київ: ПЦ «Фоліант», 2005. 159 с.
461. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2412-VI. *ВВР України*. 2010. № 37. Ст. 502.
462. Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних в містах, обласних Рад: Закон України від 24 лютого 1994 р. № 3996-XII. *ВВР України*. 1994. № 8. Ст. 38.
463. Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 27 жовтня 1989 р. № 8305-XI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8305-11/page> (дата звернення: 13.05.2017).
464. Про вибори депутатів місцевих рад сільських, селищних, міських голів: Закон України від 14 січня 1998 р. № 14/98-ВР. *ВВР України*. 1998. № 3–4. Ст. 382.
465. Про вибори до місцевих Рад народних депутатів Української РСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 27 червня 1979 року № 4830-IX. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4830-09> (дата звернення: 13.05.2017).
466. Про вибори народних депутатів України: Закон України. Офіц. вид. Київ: Парламент. вид-во, 1997. 54 с.
467. Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин. Закон України від 28 грудня 2014 р. № 79-VIII. *ВВР України*. 2015. № 12. Ст. 76.

468. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень у сфері архітектурно-будівельного контролю та удосконалення містобудівного законодавства: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 320-VIII. *ВВР України*. 2015. № 28. Ст. 236.
469. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо добровільного приєднання територіальних громад: Закон України від 9 лютого 2017 р. № 4742. *ВВР України*. 2017. № 13. Ст. 144.
470. Про внесення змін до деяких законів України щодо набуття повноважень сільських, селищних, міських голів: Закон України від 9 лютого 2017 р. № 1850-VIII. *ВВР України*. 2017. № 13. Ст. 143.
471. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо статусу старости села, селища): Закон України від 9 лютого 2017 р. № 4742. *ВВР України*. 2017. № 12. Ст. 134.
472. Про внесення змін до Конституції України № 2222-IV від 8 грудня 2004 р.: Закон України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15> (дата звернення: 02.05.2017).
473. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). Проект Закону України № 2217а від 01.07.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (дата звернення: 02.05.2017).
474. Про внесення змін до Статуту територіальної громади міста Луцька: Рішення Луцької міської ради від 02.02.2016 № 3/12. URL: <http://old.lutskrada.gov.ua/print/75291> (дата звернення: 02.05.2017).
475. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України № 157-VIII від 5 лютого 2015 р. *ВВР України*. 2015. № 13. Ст. 91.
476. Про дозвіл на створення органу самоорганізації населення «Будинковий комітет “МИР”»: Рішення Луцької міської ради № 9/13 від 25.05.2016. *Луцький замок*. 2016. 9 черв.

477. Про дозвіл на створення органу самоорганізації населення «Вуличний комітет “ГУЩАНСЬКИЙ”»: Рішення Луцької міської ради № 9/13 від 25.05.2016. *Луцький замок*. 2016. 9 черв.
478. Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР: Закон СРСР від 9 квітня 1990 р. № 1417-І. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1417400-90> (дата звернення: 02.05.2017).
479. Про засади державної регіональної політики Закон України від 5 лютого 2015 р. № 156-VIII. *ВВР України*. 2015. № 13. Ст. 90.
480. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 13.04.2018)
481. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серп. 2014 р. № 385. *Офіційний вісник України*. 2014. № 70. Ст. 1966.
482. Про Конституційну Комісію: Указ Президента України від 03.03. 2015. № 119/205. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/119/2015> (дата звернення: 07.04.2017).
483. Про методику формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 № 214 (зі змінами 2016, 2017 рр.). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF> (дата звернення: 07.04.2017).
484. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР. *ВВР України*. 1997. № 24. Ст. 170.

485. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 року № 595-VIII. Редакція від 19.03.2017. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19/page> (дата звернення: 07.04.2018).
486. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квітня 1999 р. № 586-XIV. *ВВР України*. 1999. № 20–21. Ст. 190.
487. Про місцеві Ради народних депутатів, місцеве і регіональне самоврядування»: Закон України № 2234-XII від 26 березня 1992 р. *ВВР України*. 1992. № 28. Ст. 387.
488. Про місцеві ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки / [прийнятий на другій сесії Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання, 7 груд. 1990 р.]. Київ: Україна, 1991. 64 с.
489. Про надання дозволу на створення вуличного комітету «Качалова 2015»: Рішення Луцької міської ради № 4/10 від 24.02.2016. *Луцький замок*. 2016. 10 берез.
490. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001. № 2625-III. Редакція від 06.12.2012 URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2625-14> (дата звернення: 29.04.2016).
491. Про Представника Президента України : Закон України № 2167-XII. *ВВР України*. 1992. № 23. Ст. 335.
492. Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України. *ВВР України*. 1997. № 38. Ст. 249.
493. Про розвиток інформаційних технологій у виконавчих органах міської ради у 2016 році: Розпорядження Луцького міського голови № 241 від 10.05.2016. *Луцький замок*. 2016. 19 трав.

494. Про створення тимчасової контрольної комісії з питань ощадливого витрачання бюджетних коштів: Рішення Луцької міської ради від 28.05.2015 № 74-85. *Луцький замок*. 2015. 11 черв.
495. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. *Офіційний вісник Президента України*. № 2. 20.01.2015. Ст. 154.
496. Про формування місцевих органів влади і самоврядування: Закон України від 3 лют. 1994 р. № 3917-XII. *ВВР України*. 1994. № 22. Ст. 144.
497. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 605–648.
498. Пфеффер Д. Власть и влияние: политика и управление в организациях; пер. з англ. Е. В. Трибушиной. Москва; Санкт-Петербург; Киев: ИД «Вильямс», 2007. 503 с.
499. Пятраўскас Р. Літоўская знать у канцы XIV–XV ст.: склад, структура, улада / пераклад з літоўскай мовы А. Мікус. 2-е вид. Смаленск: Інбелкульт, 2014. 386 с.
500. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 583–604.
501. Регламент роботи виконавчого комітету Луцької міської ради від 23.02.2017 № 110-1 (з врахуванням змін, внесених рішенням від 07.06.2017 № 307-1). URL: www.lutskrada.gov.ua/pages/rehlament-roboty-vykonavchoho-komitetu-lutskoi-miskoi-rady (дата звернення: 03.09.2017).
502. Реєстр структурних утворень політичних партій. Головне управління юстиції у Волинській області. URL:

- <http://justvolyn.gov.ua/reestr/inform/rpp.shtml> (дата звернення: 7.03.2018).
503. Результати моніторингу рівня публічності органів місцевого самоврядування. *Луцький замок*. 2015. 29 жовт.
 504. Репина И. И. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.
 505. Реформа системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: стан, виклики, перспективи здійснення: наук. доп. / авт. кол.; за заг. ред. В. С. Куйбіди. Київ: НАДУ, 2018. 180 с.
 506. Реформування системи місцевого самоврядування в Україні з урахуванням національних традицій врядування: монографія / В. М. Віліжінський, М. П. Попов; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одес. регіон. Ін-т держ. упр. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2016. 182 с.
 507. Рисіч Й., Литовченко Л. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70–90-і роки XX ст.). *Вісник ТДТУ*. Тернопіль, 1996. № 1. С.101–111.
 508. Ричук Ю. Знайомтесь: виконавчі органи Луцької міської ради. *Волинь-нова*. 2008. 2 груд.
 509. Рогачевский А. Л. К вопросу о концепции городского права в памятниках магдебургского права XIII–XV веков. *Средневековый город: межвуз. науч. зб. Вып. 10*. Саратов: Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1991. С. 41–49.
 510. Рогачевский А. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких граждан XIII–XVI веков. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1996. 155 с.
 511. Рогачевский А. Л. Памятники саксонского права XIII–XVII вв. и связанные с ними источники в рукописных собраниях Санкт-

- Петербурга. *Западные рукописи и традиция их изучения*: материалы юбилейной конф. «История в рукописях – рукописи в истории» / Рос. нац. б-ка; сост. О. Н. Блескина, Н. А. Елагина. Санкт-Петербург: РНБ, 2009. С. 202–209.
512. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Є. Марічева. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 287 с.
513. Розов В. О. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ: Друк. Укр. акад. наук, 1928. 267 с.
514. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини XX – початку XXI ст. Київ: Знання, 2011. 255с.
515. Романюк С. А. Децентралізація: теорія та практика застосування: монографія. Київ, 2018. 216 с.
516. Ротар Н. Основні етапи та особливості формування регіонального політичного режиму у Чернівецькій області. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та асп., Чернівці, 17 квіт. 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. С. 71–74.
517. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду: монографія. Чернівці: Рута, 2007. 472 с.
518. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XX: Литовская метрика. Отд. 1. Ч. 2. Книга судных дел. Т. 1 / ред. П. А. Гильтебрандт. Санкт-Петербург, 1903. 1885 с.
519. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XXVII: Литовская Метрика. Отд. 1. Ч. 1. Книга записей. Т. 1 / ред. И. И. Лаппо. Санкт-Петербург, 1910. 1074 с.

520. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XXX: Литовская Метрика. Отд. 1–2. Ч. 3. Книги публичных дел. Т. 1 / ред. И. И. Лаппо. Юрьев, 1914. 896 с.
521. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою комиссиею. Т. XXXIII: Литовская Метрика. Отд. 1. Ч. 3. Книги публичных дел. Переписи войска литовского. Т. 1 / ред. С. Л. Пташицкий. Петроград: тип. Гл. упр. уделов, 1915. 1378 с.
522. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1550) / С. А. Бершадский. Санкт-Петербург, 1882. 337 с.
523. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. II. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1559) / С. А. Бершадский. Санкт-Петербург, 1882. 259 с.
524. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / підгот. до друку П. Кулаковський. Острог; Варшава; Москва, 1999. 607 с.
525. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1773 / передм. П. Кеннеді-Грімстед. Київ, 2002. 983 с.
526. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: панорама новітньої науки / пер. з фр. В. Шовкун. Київ: Основи 1998. 669 с.
527. Саламатов В. А. Эффективность управления городом и демократия: сравнение восприятия существующего положения в Украине, России и США. *Демократичний розвиток України: зб. наук. праці*. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. С. 315–319.

528. Салмин А. М. Современная демократия: генезис, структура, культурные конфликты. Опыт Франции в сравнительной ретроспективе. Москва: Наука, 1992. 333 с.
529. Сарторі Дж. Основи теорії демократії: народ і врядування. *Демократія: антологія* / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 25–40.
530. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев: Наук. думка, 1989. 232 с.
531. Сванидзе А. А. Город в период развитого феодализма (XI–XV вв.). *История Европы* / под ред. Е. В. Гутновой. Москва: Наука, 1992. Т. 2: Средневековая Европа. С. 229–235.
532. Свереда Т. У контексті розвитку Луцька. *Луцький замок*. 2016. 7 квіт.
533. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора основных вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. Санкт-Петербург, 1892. 296 с. + XXXIV.
534. Світліковський М. Вплив громадськості буде більшим. *Луцький замок*. 2014. 27 берез.
535. Світліковський М. Перед ухваленням бюджету затвердили цільові міські програми. *Луцький замок*. 2015. 31 груд.
536. Світліковській М. Працювати на розвиток Луцька. *Луцький замок*. 2015. 2 лип.
537. Світліковський М. Штати скорочено на десять осіб. *Луцький замок*. 2012. 9 лют.
538. Симеон Лехаці. Путевые заметки. Пер. с армянск. Прим. и указ. М. О. Дарбинян. Москва: Вост. лит-ра, 1965. 321 с.
539. Системні рішення Любліна та українських міст у сфері створення сучасного самоврядування; ред. А. Ястшембська / мерія міста Люблін. Люблін, 2010. 184 с.

540. Скільки коштує «шлюб за добу» у Луцькому ЦНАПі.
URL: utsk.rayon.in.ua/news/54279-skilki-koshtue-shliub-za-dobu-u-lutskomu (дата звернення: 06.02.2018).
541. Словарь основных исторических понятий: избр. статьи в 2 т. / пер. с нем. К. Левинсона; сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле; науч. ред. перевода Ю. Арнаутова. Москва: Новое лит. обозрение, 2014. Т. 1, 2014. 736 с.
542. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол. Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1978. 592 с.
543. Собчук В. Д. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітект. заповідник, 2014. 508 с.
544. Сорокин П. А. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: пер. с англ. Москва: Политиздат, 1992. 543 с.
545. Станкевич І. П. Політичний конфлікт та технологія його запобігання. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Київ, 2007. № 87–88. С. 70–73.
546. Стариков Е. Н. Маргиналы. *В человеческом измерении*; под ред. и с предисл. А. Вишневого. Москва: Прогресс, 1989. 488 с. С. 180–203.
547. Старченко Н. П. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання. *Соціум: альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 3. С. 65–98.
548. Старченко Н. П. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова). *Соціум: альманах соціальної історії*. 2010. Вип. 9. С. 318–360.

549. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. 510 с.
550. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2002. 464 с.
551. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. 2: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2003. 558 с.
552. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
553. Степанова Н. Е. Конфликтное взаимодействие политических субъектов: несколько методологических замечаний. *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. Одеса, 2009. Т. 14. Вип. 13. С. 444–451.
554. Степин В. С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. *Постнеклассика: философия, наука, культура*. Санкт-Петербург: Издательский дом «Миръ», 2009. С. 249–295.
555. Стопка К. Социальный и правовой статус армянских общин // Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой: материалы Междунар. науч. конф. (Минск, 9–11 октября 2012 г.) / сост. И. Н. Скворцова. Минск: Арт Дизайн, 2013. 288 с.
556. Схвалений імператором Олександром II висновок Державної ради щодо поширення Міського положення від 16 червня 1870 року на західні губернії. 29 квітня 1875 р. *Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій; редкол.: С. Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби Україні, Ін-т історії НАН України*. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 4: Док. і матеріали. 1775–

- 1913 / [упоряд.: Г. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Демченко, В. Шандра]. С. 768–770.
557. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права Западно-Русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. Варшава: Тип. Варш. уч. округа, 1897. 201 с.
558. Тарасенко Т. М. Розвиток політичної відповідальності в місцевому самоврядуванні в умовах децентралізації влади: досвід європейських країн. *Вісник НАДУ при Президентові України. Державне управління*. 2017. № 4. С. 92–99.
559. Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. Почаев: Тип. Почаево-Успен. лавры, 1893. 267 с.
560. Теодорович Н. И. Город Кременец Волынской губернии. Почаев: Тип. Почаево-Успен. лавры, 1890. 70 с.
561. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. V: Ковельский уезд. Почаев: Тип. Почаево-Успен. лавры, 1903. Репр. вид. Луцьк, 2008. 500 с.
562. Теоретики світової соціології: життя та творчий спадок (Путівник портретною галереєю Інституту соціології НАН України); за ред. акад. НАН України В. Ворони. Київ. Ін-т соціології НАН України, 2015. 301 с.
563. Терський С. В. Лучеськ Х–ХV ст.: монографія. Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 252 с.
564. Терський С. В. Княже місто Володимир: монографія. Львів: Вид-во нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. 320 с.
565. Тирских М. Г. О понятии политического режима. *Сибирский юридический вестник*. 2004. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1182933> (дата звернення: 11.02.2016).

566. Тиский М. Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк: Ініціал, 2001. 256 с.
567. Тиский М. Г. Народний руху України: становлення Волинської регіональної організації. Луцьк: Твердиня, 2009. 212 с.
568. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Санкт-Петербург: Наука, 2008. 350 с.
569. Ткачук А. Місцеве самоврядування та децентралізація. Практичний посібник; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». Київ: ТОВ «Софія», 2012. 120 с.
570. Ткачук А. Разумне зростання. Нова парадигма для ОТГ. URL: <http://www.csi.org.ua/pro-konfer-entsiyu-vid-utvorenniya-ob-yednanyh...> (дата звернення 01.04.2017).
571. Токвіль Алексис де. Демократия в Америке: пер. з фр. / предисл. Гарольда Дж. Ласки. Москва: Прогресс, 1992. 554 с.
572. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол. М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990. 408 с.
573. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / пер. с англ. Москва: Изд-во «Весь мир», 2000. 296 с.
574. Традиції демократичного врядування в історії українського державотворення: монографія / В. М. Князєв, Ю. В. Бакаєв, Т. Е.Василевська та ін.; ред.: В. М. Князєв; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: НАДУ, 2010. 220 с.
575. Троневи́ч П. О. Луцький замок. Луцьк: ДІКСОН, 2003.198 с.
576. Троценко В. В. Регіональні особливості політичної участі громадян України в умовах переходу до демократії: автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. політ. наук: спец.: 23.00.02. «Політичні інститути та процеси». Чернівці, 2012. 18 с.
577. Удалов В. С., Колобов О. А. Система «центр-периферія» в современном политическом процессе. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2011. № 2. С. 297–301. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/sistema-tsentr-periferiya-v-sovremennom-politicheskom-protssesse> (дата звернення: 20.02. 2017).
578. Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. 256 с.
579. Українська Нива. 1928. № 85.
580. Українська Нива. 1931. № 24.
581. Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. док. Вип. 1: Волинь XVI ст. / НДІ укр-ва МОН України, ІДІА України, м. Київ, ГО «Центр досліджень та відродження Волині». Київ: Фенікс, 2014. 776 с.
582. У Луцьку з'явиться новий департамент при міськраді. URL: <http://lutsk.rayon.in.ua/news/61290-u-lutsku-ziavitsia-novii-departament-pri-miskradi> (дата звернення: 06.02.2018).
583. Упровадження децентралізації публічної влади в Україні: національний і міжнародний аспекти / Г. Г. Динис, Т. О. Карабін, Я. В. Лазур, М. В. Манджул та ін. / за заг. ред. М. В. Савчина. Ужгород: ТІМРАНИ, 2015. 216 с.
584. Устав о волоках, данный королем Сигизмундом-Августом в 1557 году. *Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов*. Том 2. Изд. 2-е с доп. Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1897. С. 510–562.

585. Февр Л. Бои за историю / пер. з фр. А. А. Бобовича, М. А. Бобовича и Ю. Н. Стефанова. Статья А. Я. Гуревича. Комментарии Д. Э. Харитоновича. Москва: Наука, 1991. 635 с.
586. Фелонюк Т. А. Теоретичні засади розвитку місцевого самоврядування у Французькій республіці. *Молодий вчений*. 2016. № 8. С. 241–244.
587. Фесенко В. В. Традиції політичні. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид. доп. і перераб. Київ: Генеза, 2004. С. 665–666.
588. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
589. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник / автор-упоряд. Андрющенко В. П. та ін. Київ: Знання України. 607 с.
590. Филюшкин А. И. Андрей Курбский. Москва: Молодая гвардия, 2008. 299 с.
591. Фисун О. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации. Харьков: Константа, 2006. 352 с.
592. Фісун О. А. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интерпретация. *Политическая концептуалогия*. 2010. № 4. С. 158–187. URL: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/staff_pol/books/fisun/fisun_politkonzeptologiya.pdf (дата звернення: 30.01.2018).
593. Фісун О. Пострадянські політичні режими: неопатримоніальна інтерпретація. *Агора. Україна – нові перспективи*. Вип. 1. Київ: Стилос, 2005. С. 24–60.
594. Фоломеев М. А. Политическая традиция в контексте трансформационного политического процесса Украины. *Вісник*

Одеського національного університету. Соціологічні і політичні науки. Т. 13. Вип. 5. Одеса, 2008. С. 722–727.

595. Фонд «Тільки разом» Ігоря Палиці. URL: http://ufb.org.ua/aboutus/kerivnuctvo/members/noviy_lutsk.htm (дата звернення: 13.01.2018).
596. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Москва: Наука, 1992. 176 с.
597. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / пер. с англ. В. Р. Рокитянского. Москва: Прогресс-традиция, 2004. 480 с.
598. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеев. Москва: АСТ, 2014. 660 с.
599. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / пер. з англ. Москва: РОССПЭН, 2003. 368 с.
600. Харів О. Міський бюджет і надалі кредитуватиме ОСББ. *Луцький замок*. 2017. 14 груд.
601. Харів О. «Прописку» держава віддала громаді. Яка користь? *Луцький замок*. 2016. 10 лист.
602. Харченко Л. В. Становлення політико-управлінської еліти в Україні (історико-методологічний аспект). Львів: ПАІС, 2011. 370 с.
603. Хома Н. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід: монографія. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2012. 592 с.
604. Хома Н. Політична урбаністика: концептуалізація правового поля. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. N. VI. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2016. S. 250–257.
605. Хомко Л. В. Порівняльно-історичне дослідження міського права в Україні: автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Львів, 2013. 20 с.

606. Хорошкевич А. Л. К дипломатическому анализу документов Литовской метрики (на материалах шестой книги записей). *Белоруссия и Украина: история и культура: ежегодник* / Ин-т славяноведения. Москва: Наука, 2005. С. 207–226.
607. Хорошкевич А. Л. К истории издания и изучения Литовской метрики. *Acta Baltico-Slavica*. 1973. Т. 8. С. 69–94.
608. Хорошкевич А. Л. Литовская метрика, состав и пути формирования. *Исследования по истории Литовской метрики*. Москва, 1989. С. 11–31.
609. Хорошкевич А. Л. Проблемы издания Литовской метрики и первая белорусская публикация. *Балты и Великое княжество Литовское. Историко-лингвистический взгляд. Памяти Э. Банениса*. Москва: Новое изд-во, 2007. С. 28–43.
610. Хроника Быховца. Памятники средневековой истории народов Центральной и Восточной Европы / ред. кол. М. Н. Тихомиров, В. Д. Королюк и др.; предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика. Москва: Наука, 1966. С. 153 с.
611. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 28. Володимирський городський суд. 1566–1756 рр. Оп.1. Спр. 1. Актова книга. 9 квітня – 25 серпня 1566 р., 130 арк.
612. ЦДІАК України. Ф. 28. Володимирський городський суд. 1566–1756 рр. Оп. 1. Спр. 2. Актова книга. 24 січня – 31 грудня 1567, 222 арк.
613. ЦДІАК України. Ф. 28. Володимирський городський суд. 1566–1756 рр. Оп.1. Спр. 4. Книга Володимирського городського уряду записова і поточна. 1 січня – 23 грудня 1569, 309 арк.
614. ЦДІАК України. Ф. 28. Володимирський городський суд. 1566–1756 рр. Оп. 1. Спр. 5. Актова книга Володимирського городського уряду записова і поточна. 20 січня – 31 грудня 1570 р., 409 арк.

615. ЦДІАК України. Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр. Оп.1.
Спр. 4. Актова книга. 1 січня – 30 грудня 1562, 201 арк.
616. ЦДІАК України. Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр. Оп.1.
Спр. 6. Актовая книга. 10 січня. – 23 грудня. 1564, 300 арк.
617. ЦДІАК України. Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр. Оп.1.
Спр. 7. Актова книга. 3 січня – 30 грудня 1565, 451 арк.
618. ЦДІАК України. Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр. Оп. 1.
Спр. 8. Актова книга. 10 січня – 29 грудня 1566 р., 509 арк.
619. ЦДІАК України. Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр. Оп.1.
Спр. 9. Актовая книга, 3 січня – 30 грудня 1567. 271 арк.
620. ЦДІАК України. Ф. 25. Луцький гродський суд. 1558–1790 рр. Оп.1.
Спр. 11. Актова книга. 1 січня – грудень 1569 р., 621 арк.
621. Цинкаловский О. М. Стара Волинь і Волинське Полісся: краєзнав. словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Накладом Т-ва «Волинь», 1984. Т. 1. 578 с.; 1986. Т. 2. 378 с.
622. Чичерин Б. Н. Вопросы политики. *Классики теории государственного управления: управленческие идеи в России*; редкол.: А. В. Сурин (председатель), Ю. Ю. Петрунин (отв. ред.) и др. Москва: РОССПЭН, 2008. С. 203–207.
623. Чому в бюлетень для голосування заноситься один кандидат?
Радянська Волинь. 1950. 28 лют.
624. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев: Наук. думка, 1987. 182 с.
625. Шайо А. Клієнтизм та здірство: корупція в перехідному суспільстві.
Політична корупція перехідної доби / пер. з англ. С. Коткіна та А. Шайо. Київ: К. І. С., 2004. С. 1–20.
626. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.

627. Шандра В. С. Цехова і реміснича управа як міщанські органи станового самоврядування українських міст ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ, 2017. Вип. 26. С. 142–155.
628. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування. *Право України.* 2002. № 3. С. 48–54.
629. Шафета П. Обком очима редактора. Документальна повість. Луцьк, 1993. 159 с.
630. Шафета П. Щоденник без цензури / упоряд. Г. С. Шафета. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. 272 с.
631. Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина ХVII – первая пол. ХVIII в.). Днепропетровск: ДГУ, 1981. 107 с.
632. Швидько А. К. Проблемы социально-экономического развития феодальных городов Украины в украинской советской историографии. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения: сб. науч. работ.* Днепропетровск: ДГУ, 1975. Вып. 2. С. 51–66.
633. Швидько А. К. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины ХV–ХVIII вв. *Вопросы германской истории и историография.* Вып. 3. Днепропетровск, 1975. С. 125–136.
634. Шкоропад В., Златогорський О., Баяк В. Охоронні археологічні дослідження в центрі міста Луцька. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: наук. зб.* Вип. 28. Луцьк, 2008. С. 93–95.
635. Шелеп М., Наход М. Аналіз ефективності діяльності депутатського корпусу Луцької міської ради в контексті виборчої кампанії-2006. *Луцький замок.* 2006. 23 берез.

636. Шелеп М., Наход М. Волинська область. *Україна: рік після виборів: моніторинг регіонів* / за заг. ред. Когута І. О.; Лабораторія законодавчих ініціатив. Київ; Львів: Вид-во «Мс», 2007. 336 с.
637. Шобер П. Місцеве самоврядування: ідея сучасної громади; пер. з нім. Р. Мов'яка, ред. Є. Г. Бразуль-Брушковського; передм. О. Ю. Мороза. Львів: Ахілл, 2011. 272 с.
638. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. Т.1. Образ и действительность / пер. с нем. Н. Ф. Гарелин; авт. Комментариев Ю. П. Бубенков и А. П. Дубнов. Минск: ООО «Попурри», 1998. 688 с.
639. Штанько О. Ф. Луцький магістрат XV – першої половини XVII століття: автореф. дисс. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «Історія України». Луцьк, 2015. 24 с.
640. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества: пер. с польск. С. М. Червонной. Москва: Логос, 2005. 664 с.
641. Шульга М. Этапы становления политической элиты в Украине в годы независимости. *Социология: теория, методы, маркетинг*. Київ, 2006. № 4. С. 24–37.
642. Щедрова Г., Щедров С. Формування політичної конкуренції еліт в сучасні Україні: монографія. Луганськ: Елтон-2, 2013. 303 с.
643. Щербак В. О. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*: зб. наук. праць. Київ, 1989. Вип. 15. С. 21–25.
644. Щербак М. Г., Щербак Н. О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: ІЗМН, 1997. 92 с.
645. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.

646. Юзевський Г. Замість щоденника; пер. Юлії Васейко; вступ. ст. Миколи Кучерепи; післяслово Марека Запура; за заг. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк: Вежа-Друк, 2017. 168 с.; іл.
647. Юргинис Ю. М. Бояре и шляхта в Литовском государстве. *Восточная Европа в древности и средневековье*: сб. ст. Москва: Наука, 1978. С. 124–130.
648. Юргинис Ю. М. Литовский статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского. *Первый Литовский статут 1529 г.* Вильнюс, 1982. С. 14–19.
649. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., переробл. та розш. Київ: Критика, 2006. 584 с.
650. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, переробл. і випр. Київ: Критика, 2008. 472 с.
651. Янішевський С. Теорія міських політичних режимів: засади та можливості застосування щодо вітчизняних локальних політій. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 5–6. С. 99–111.
652. Янушкевич А. Н. Ливонская война. Вильно против Москвы: 1558–1570. Минск: Квадрига Русская панорама, 2013. 384 с.
653. Яремчук В. Д. Міський політичний режим у Львові: внутрішні і зовнішні чинники формування та еволюції. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2016. Вип. 1. С. 88–109.
654. Ярош Я. Б. Особливості трансформації партійної системи України. *Политикус*: наук. журнал. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2018. № 2. С. 82–86.

655. Ясинский М. Н. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. Исследование кандидата права Михаила Ясинского / М. Н. Ясинский. Київ: Универитет. тип., 1889. 210 с.
656. Ясперс К. Духовная ситуация времени. *Ясперс К. Смысл и назначение истории*: пер. з нем. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. С. 266–418.
657. Alexandrowicz Stanisław. Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011. 442 s.
658. Alexandrowicz St. Badania nad dziejami miast Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVII wieku. *Refleksje o dorobku minionego czterdziestolecia*: kwartalnik. Białostoczczyzna. R. 1–2 /65–66/ 2002. S. 3–17.
659. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wydanie nakładem właściciela / pod kier. Z. L. Radziwińskiego. T. I: 1366–1506. Lwów, 1887. 204 s.
660. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wydanie przez B. Gorczaka. T. III: 1432–1534. Lwów, 1890. 556 s.
661. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wydanie przez B. Gorczaka. T. IV: 1535–1547. Lwów, 1890. 647 s.
662. Archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. T. VI. 1549–1577. Lwów, 1910. 305 s.
663. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, 1845. T. II. Cz. 2. 1431 s.
664. Bardach J. Miasta na prawie magdeburgskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. R. 87. 1980. S. 30–31.

665. Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburgskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku. *Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań, 1988. S. 72–119.
666. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. 442 s.
667. Bilous N. Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku: Spisy. Toruń: Wydawnictwo Naukowe GRADO, 2017. 111 s.
668. Błaszczuk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich. T.II: od Krewa do Lublina. Część I. Poznań, 2007. 935 s.
669. Błaszczuk G. Geografia historyczna Wielkiego księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań. Wydanie: II. Poznań: Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2012. 200 s.
670. Błaszczuk G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1569. Poznań, 2002. 336 s.
671. Błaszczuk G. Polska histiriografia Wielkiego księstwa Litewskiego w latach 1990–2003. *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння ў 1991–2003 гг.: матэрыялы Міжнар. круглага стала «Гісторыя вывуч. Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.»* (Гродна, 16–18 мая 2003 г.). Минск: МЕДИСОНТ, 2006. С. 336–373.
672. Błaszczuk G., Michaluk D., Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie w histiriografii: Bibliografia 1990–2003 (Bibliografia zawiera dane niepełne za lata 2001–2003). *Вялікае княства Літоўскае: гісторыя вывучэння 1991–2003 гг.: матэрыялы Міжнар. круглага стала «Гісторыя вывуч. Вялікага княства Літоўскага ў 1991–2003 гг.»* (Гродна, 16–18 мая 2003 г.). Минск: МЕДИСОНТ, 2006. С. 386–479.
673. Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław: Wyd-wo «Zakład Narodowy im. Ossolińskich», 1986. 673 s.

674. Bogucka M. Miasta a życie polityczne w Polsce XVI–XVII w. Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. S. 39–46.
675. Dekret o samorządzie miejskim. 4 lutego 1919 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1919. № 13. Poz. 140. S. 161–171. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19190130140/O/D1919014> (дата звернення: 12.05.2017).
676. Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Ks. 1–2. Warszawa, 1961. 425 s.
677. Intergovernmental Management for the Twenty-First Centuru / Nat. Acad. of Publ. Administration; ed. by T. J. Conlan, P. L. Posner; forew. by A. M. Rivlin. Washington: Brookings Inst. Press, 2008. XIV, 368 p.
678. Jaworski I. Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckiem w Wielkiem Księstwie Litewskiem w dobie Jagiellońskiej. *Rocznik Prawniczy Wileński*. R.V. Wilno: Redakcja i administracja w uniwersytecie Stefana Batorego, 1931. S. 297–352.
679. Kennedy Grimsted P. The Ruthenian (Volhynian) Metrika: Registers of Polish Grown Chancery Documents Addressed to Ukrainian Lands, 1569–1673 (Palatinates of Volhynia, Kiev, Bratslav, Chernihiv). II. Bindings, Inventories, and the Archival Fate of the Ruthenian Series. Cambridge, 1992. P. 2–69.
680. Kennedy Grimsted P. A Missing Volume of the Ruthenian Metrika: Crown Chancery Documents for Ukrainian Lands, 1609–1612, from the Kornik Library of the Polish Academy of Sciences. *Harvard Ukrainian Studies*. 1987. Vol. XI. № 3/4. December. P. 487–520.
681. Kennedy Grimsted P. The «Lithuanian Metrika» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of Grand Duchy of Lithuania (with the collaboration of I. Sulkowska-Kurasiowa). Cambridge, Mass., 1984. 458 p.

682. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej 17 marca 1921. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1921. № 44. Poz. 267. S. 633–658. URL:<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210440267> (data звернення: 12.05.2017).
683. Korczak L. Kształtowanie elity władzy w Wielkim Księstwie Litewskim (zagadnienie kryteriów kwalifikacyjnych). *Prace Historyczne*. 2003. Zesz. 130. S. 35–40.
684. Kowel. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. IV. Warszawa, 1883. S. 516–517.
685. Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi Małopolskich XIV–XV wieku. Wrocław: Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1971. 210 s.
686. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. T. II: Litwa, wyd. 2, Lwów i Warszawa: Nakładem księgarni polskiej Bernarda Połonieckiego, 1921. S. 70–73; 149–150.
687. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų, knyga 3. Литовская метрика: книга записей 3 / parengė L. Anužytė ir A. Bailulis. Vilnius: Žara, 1998. 168 p.
688. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų, knyga 4 / parengė L. Anužytė. Vilnius, 2004. 288 p.
689. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų, knyga 5 / parengė ir pratarinę bei komentarus parašė E. Banionis. Vilnius, 1993. 404 p.
690. Lietuvos Metrika (1494–1506). Kn. Nr. 6. Užrašymų knyga 6 / parengė Algirdas Balulis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. 477 p.
691. Lietuvos Metrika (1499–1514). Kn. Nr. 8. Užrašymų knyga 8 / parengė A. Balulis. R. Firkovičius, D. Antonavičius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995. 708 p.
692. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9 / parengė K. Pietkiewicz. Vilnius: Žara, 2003. 616 p.

693. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 10 (1440–1523 metai). Užrašymų knyga 10. Литовская метрика: книга записей 10 / parengė Edidijus Banionis ir Algirdas Bailulis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1997. 178 p.
694. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 11 (1518–1523). Užrašymų knyga 11. Литовская метрика: книга записей 11 / parengė A. Dubonis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. 227 p.
695. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12 / parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. Vilnius, 2001. 856 p.
696. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14 / parengė L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius, 2008. 646 p.
697. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15 / parengė A. Dubonis. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2002. 447 p.
698. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1535–1537). Užrašymų knyga 20 / parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2009. 444 p.
699. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 22: (1547). Užrašymų knyga 22 / parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010. 174 p.
700. Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25 / parengė D. Antanavičius ir A. Bailulis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. 460 p.
701. Lietuvos Metrika. Kn. 32: (1548–1549). Užrašymų knyga 32 / parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius, Eglė Deviekytė. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. 144 p.
702. Lietuvos Metrika. Kn. 37: (1552–1561). Užrašymų knyga 37 / parengė Darius Baronas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. 632 p.
703. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51 / parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius: Žara, 2000. 484 p.

704. Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. T. I, 2. Wilno: Towarzystwo przyjaciół nauk, 1931–1932. 444 s.
705. Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, Poznań: Wydawnictwo naukowe niwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1983. 579 s.
706. Łuck. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T.V. Warszawa, 1884. S. 778–792.
707. Marcou G. Postface Essay on the Clarification of Some Key Concepts and Methodical Problem. *Decentralization and Local Democracy in the World: First Global Report 2008: United Cities and Local Governments*. The World Bank. 2008. P. 305–313.
708. Miller J. Urban Societies in East-Central Europe: 1500–1700. Aldershot; New York, 2008.
709. Noga Z. Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy. Kraków: Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, 2003. 387 s.
710. Noga Z. Urzędnicy miejscy Krakowa. Część 2: 1500–1794. Kraków: Wydawnictwo naukowe Akademii Pedagogicznej, 2008. 300 s.
711. Ochmański J. Historia Litwy. Wydanie trzecie poprawione i uzupełnione. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd-wo «Zakład narodowy im. Ossolińskich», 1990. 396 s.
712. Pipes R. Russia under the old regime. New York: Charles Scribner's Sons, 1974. 361 c.
713. Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiełłończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. Poznań, 1995. 256 s.
714. Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast // Kwartalnik. Białostocczyzna. 1–2 /65–66/ 2002. S. 18–41.

715. Polski Słownik Biograficzny. (PSB) Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności. T. II, IV, X, XIV, XIX, XX, XXIII, XXVI. Kraków, 1936, 1938, 1962–1964, 1968–1969, 1975, 1991–1992, 1995–1996.
716. Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. 153 s.
717. Rogatschewski A. Das Magdeburger Recht auf dem heutigen Territorium Rußlands: Forschungsstand und Forschungsperspektiven. *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Osteuropa. Sachsenspiegel und Magdeburger Recht*. Internationale und interdisziplinäre Konferenz in Leipzig vom 31. Okt. bis 2. Nov. 2003. Herausgegeben von: Ernst Eichler und Heiner Lück. Sonderdruck, 2003. 72 s.
718. Samsonowicz H. Badania nad dziejami miast w Polsce // Kwartalnik historyczny. R. LXXII. 1965. № 1. S. 111–126.
719. Samsonowicz H. Życie miasta średniowiecznego. Wydawnictwo: Poznańskie, 2017. 240 s.
720. Stadnicki K. Synowie Gedymina . Lwów, 1849. T. 1. 369 s.; 1853. T. 2. 319 s.
721. Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. T. 1. 385 s.; 1871. T. 2. 472 s.
722. Szczygieł R. Konflikty społeczne w miastach Krolestwa Polskiego w XV i XVI wieku związane z dostępem do władz miejskich. *Соцiум: альманах соціальної історії*. 2007. Вип. 7. С. 35-42.
723. Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / opr. Marian Wolski. Kyrnik, 2007. 189 s.
724. Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym w okresie od XV do XIX wieku. Materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10 12 września 2007 roku. Kraków: Avalon, 2010. 831 s.

725. Zajączkowski S. Wołyń pod panowaniem Litwy. *Rocznik Wołyński*. T. II. Równe, 1931. S. 1–25.
726. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. 698 s.
727. Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386–1795. Kraków: Wł. L. Anczyca i spółki, 1885. 354 s.
728. Wojtkowiak Z. Urzędnicy zarządu lokalnego na Litwie. Tytułatura zarządców powiatowych przed reformą administracyjną z lat 1565–1566. *Studia źródłoznawcze*. 1979. T. XXIV. S. 139–155.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати
дисертації*Монографія*

1. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 372 с.

Рецензії: Дорош Л. О. Демократичний потенціал інституту місцевого самоврядування на засадах магдебурзького права на Волині. *Регіональні студії:* наук. журн. ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. № 12. С. 165–166.

Вдовичин І. Я. Місцеве самоврядування і демократія в історичній ретроспективі. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії:* зб. наук. праць. Львів, 2018. Вип. 18. С. 422–424.

Фахові видання України

2. Бортнікова А. В. Структура, функції та порядок формування міського уряду м. Луцька (1432–1569 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Міжнародні відносини.* Луцьк, 2017. № 6 (355). С. 103–107.
3. Бортнікова А. В. Концептуальні засади місцевого самоврядування у творчій спадщині Михайла Драгоманова. *S.P.A.C.E. SOCIETY, POLITICS, ADMINISTRATION IN CENTRAL EUROPE:* електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. Вип. 6. С. 4–8.
4. Бортнікова А. В. Контемпоральний вимір дослідження органів міського самоврядування на Волині в умовах запровадження магдебурзького права. *Науковий часопис Національного педагогічного*

- університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 22. С. 15–22.
5. Бортнікова А. В. Проблеми методології дослідження інституту міського самоврядування в умовах запровадження магдебурзького права (на прикладі Волинської області). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. № 5–6 (91–92). С. 393–405.
 6. Бортнікова А. В. Еволюція законодавчої, нормативно-правової бази місцевого самоврядування в Україні. *S.P.A.C.E. SOCIETY, POLITICS, ADMINISTRATION IN CENTRAL EUROPE*: електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. Вип. 8. С. 10–14.
 7. Бортнікова А. В. Міське самоврядування на Волині XV–XVI ст. у дослідженнях XIX – початку XX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: зб. наук. праць*. Київ, 2018. Вип. 23. С. 16–22.
 8. Бортнікова А. В. Управління в містах Волині XV–XVI ст. у доробку вітчизняних дослідників. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Міжнародні відносини*. Луцьк, 2018. № 1. С. 111–118.
 9. Бортнікова А. В. Міське самоврядування в умовах децентралізації як суб'єкт наукової рефлексії вітчизняних учених. *S.P.A.C.E. SOCIETY, POLITICS, ADMINISTRATION IN CENTRAL EUROPE*: електронний наук.-практ. журн. Нац. ун-ту «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. Вип. 9. С. 18–22.
 10. Бортнікова А. В. Еволюція партійно-політичного представництва в Луцькій міській раді. *Регіональні студії: наук. журн. ДВНЗ*

«Ужгородський національний університет». Ужгород, 2018. № 12. С. 47–51.

*Публікації у виданнях, включених до міжнародних
наукометричних баз*

11. Бортнікова А. В. Организация и проведение ярмарок в г. Луцке (конец XV – начало XVII вв.). *Вучоныя запіскі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна. Гуманітарныя і грамадскія навукі*: зб. навук. прац. Брэст, 2011. Вып. 7. Ч. 1. С. 167–174.
12. Бортнікова А. В. Проблема учреждения и замещения урядов старост на Волыни (вторая пол. XV–XVI вв.). *Научные ведомости БелГУ. История. Политология. Экономика. Информатика*. Белгород, 2011. № 13 (108). Вып. 19. С. 69–76.
13. Бортнікова А. Суспільно-політичні умови запровадження магдебурзького права в містах Волині у XV–60-ті рр. XVI ст. *Studia politologica Ucraino-Polona. Rocznik nauk politycznych*. Zytomierz; Kijow; Krakow, 2017. N. 7. S. 254–260.
14. Бортнікова А. В. Концептуальний вимір інститутів місцевого самоврядування в зарубіжній суспільно-політичній думці (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 126 (№ 11). С. 10–15.
15. Бортнікова А. В. Міста Волині і уряди старост у контексті суспільно-політичної взаємодії (XV– 60-ті рр. XVI ст.). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 11. С. 117–123.
16. Бортнікова А. Організація міських влад Луцька за королівськими привілеями на магдебурзьке право. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2017. Вип. 14. С. 103–109.

17. Бортнікова А. Уряд війта в системі управління м. Луцька (до Люблінської унії 1569 р.). *Держава і право. Політичні науки*: зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. № 78. С. 3–13.
18. Бортнікова А. В. Інститут володимирського війта в структурі управління містом на магдебурзькому праві XV–XVI ст. *Політикус*: наук. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. Одеса, 2017. Вип. 6. С. 53–56.
19. Бортнікова А. В. Процеси децентралізації влади в Луцьку після Революції Гідності. *Держава і право. Політичні науки*: зб. наук. праць / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2017. № 79. С. 84–94.
20. Бортнікова А. Діяльність міського уряду Луцька в умовах запровадження магдебурзького права. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. статей. Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. Т. 35–36. С. 320–327.
21. Бортнікова А. В. Структурні зміни Луцької міської ради в умовах демократичної трансформації України. *Політичне життя. Political life*: наук. журн. Донец. нац. ун-ту ім. Василя Стуса. 2018. № 1. С. 14–19.
22. Бортнікова А. В. Управління у великокнязівському місті Володимирі на магдебурзькому праві (до кінця 60-х рр. XVI ст.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 130 (№ 3). С. 404–407.
23. Бортнікова А. В. Правові відносини населення міста Володимира з інститутами влади до 1569 р. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*: зб. наук. праць. Львів, 2018. Вип. 16. С. 115–119.

24. Бортнікова А. В. Місто Ковель в умовах запровадження магдебурзького права. *Політикус: наук. журн. Південноукр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського*. Одеса, 2018. Вип. 1. С. 29–35.
25. Бортнікова А. Уряд ключника в системі управління Луцька у XV–XVI ст. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe / Social and Human Sciences: polish-ukrainian scientific journal*. 2018. № 2 (18). С. 1–8. URL: https://sp-sciences.io.ua/s2631973/social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal... (дата звернення: 17.09.2018).
26. Бортнікова А. В. Еволюція інституційних форм і практик самоврядування у волинських містах наприкінці XIX і XX ст. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії: зб. наук. праць*. Львів, 2018. Вип. 18. С. 268–276.
27. Бортнікова А. В. Часова зумовленість традицій формування і розвитку політичних інститутів та процесів. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць*. Київ, 2018. Вип. 135 (№ 8). С. 289–293.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Бортнікова А. В. Волинь: 90-ті роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій. Луцьк, 1998. С. 61–85.
29. Бортнікова А. В. В'ячеслав Липинський і проблеми розбудови незалежної України. *В'ячеслав Липинський – ідеолог українського державотворення: зб. наук. праць / за ред. Б. Яроша*. Луцьк, 2001. С. 13–17.
30. Бортнікова А. В. Преса Волині – джерело з історії суспільно-політичного розвитку краю (1989–1991). *Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомлення VIII Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ*

- ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; за ред. М. М. Романюка. Львів, 2003. С. 439–445.
31. Бортнікова А. В. Польська проблематика у волинській науковій періодиці («Науковий вісник Волинського державного університету» 1996–2000 рр.). *Міжнародна славистична конференція*. 23–25 берез. 2006. Львів, 2006. С. 69–75.
 32. Бортнікова А. Українсько-польські відносини у волинській науковій періодиці (2001–2005 рр.). *Українська історична наука на шляху творчого поступу: матеріали III Міжнар. наук. конгр. укр. істориків: в 3-х т. Т.1.* Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. С. 215–224.
 33. Бортнікова А. В. Управління і самоврядування у Ковелі XVI–XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Ковель, 2008. С. 4–11.
 34. Бортнікова А. В. Діяльність Володимирської і Луцької воскової та соляної комор. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статтей історичного факультету*. Вип. 15. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. С. 10–16.
 35. Бортнікова А. В. Привілей Жигимонта Старого 1508 р. як джерело з історії організації влади та управління на Волині. *Літопис Волині: Всеукр. наук. часоп.* Луцьк, 2009. Ч. 6. С. 4–9.
 36. Бортнікова А. В. Пацверджанне уладанняў («листы») у горадзе Уладзіміры Жыгімонтам Старым у кнізе Літоўскай Метрыкі № 10 як гістарычная крыніца. *Гістарычны альманах*. Гародня, 2009. Т.15. С. 7–13.
 37. Бортнікова А. В. Органи влади та самоврядування у Володимирі на засадах магдебурзького права. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 96–107.

38. Бортнікова А. В. Історія Луцька XVI ст. за матеріалами Литовської метрики. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. V. Луцьк: ВМА «Терен», 2009. С. 59–77.*
39. Бортнікова А. В. Підтвердження на володіння у м. Володимирі в контексті магдебурзького права. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині: наук. зб. Вип. 32. Луцьк, 2009. С. 50–53.*
40. Бортнікова А. В. «Вирок» Казимира Ягелончика 1480 р. як джерело з історії митної політики на Волині. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2010. № 1. С. 17–22.*
41. Бортнікова А. В. Джерела з історії магдебурзького права у м. Луцьку (кінець XV – перша половина XVI ст.). *Київська старовина. Київ, 2010. № 4 (344). С. 106–125.*
42. Бортнікова А. В. Грамоти на магдебурзьке право місту Луцьку XV–XVI ст. *Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів, УНДІАСД; редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін. Київ, 2010. Т.11. С. 3–21.*
43. Бортнікова А. В. Грамота Стефана Батория (1576 г.) как источник по истории магдебургского права в городе Луцке. *Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: матэрыялы III Міжнар. навук. канф. 30 верасня – 1 кастрычніка 2010 г. / рэдкал.: Р. Р. Лазько (адказ. рэд.). Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2010. С. 35–40.*
44. Бортнікова А. В. Уряди володимирського і луцького старост початку XVI ст. *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. Вип. 4. С. 23–31.*
45. Бортнікова А. В. Функціонування старостинського суду в м. Луцьку (за справою князя Романа Сангушка з паном Мишкою Варковським

- 1564 р.). *Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ*. Дрогобич, 2010. Вип. 26. С. 195–211.
46. Бортнікова А. В. Луцькі ярмарки XVI ст.: час проведення, учасники, товарообіг. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Вип. VII. Луцьк: Терен, 2011. С. 80–92.
47. Бортнікова А. В. Нравы волынской шляхты XVI в. (по делу князя Романа Сангушковича с паном Мышкой Варковским). *Образ «Другого» в поликультурных обществах: материалы Междунар. науч. конф.* Пятигорск, 22–24 апреля 2011 г. Пятигорск; Ставрополь; Москва: ПГЛУ, 2011. С. 41–48.
48. Бортнікова А. В. Луцькі старости за часів Казимира Ягеллончика. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Вип. VIII. Луцьк: ВМА «Терен», 2012. С. 129–142.
49. Бортнікова А. В. Урядова діяльність старост Волині: організація оподаткування та митної справи наприкінці XV – початку XVI ст. *Київська старовина*. Київ, 2012. № 2. С. 29–37.
50. Бортникова А. В. Источники магдебургского права в частновладельческих городах Волыни XVI – начала XVII в. (на примере имения Острожец). *Средневековый город: межвуз. науч. сб.* Вип. 22. Саратов: Наука, 2012. С. 63–84.
51. Бортнікова А. В. Порядок предоставления права на владение именьями на Волыни во времена Стефана Батория. *Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: міжнар. навук. канф. міжнар. навук. канф. «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны»*, 26–27 красавіка 2012 г., Гомель / рэдкал.: Р. Р. Лазько (адказ. рэд.). Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2012. С. 35–40.
52. Бортнікова А. В. Лист Жигимонта I (1528 р.) як джерело з історії приватновласницького міста Острожець на Волині. *Питання*

- стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: зб. наук. праць. Чернівець. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. 2012. Т. 2 (34). С. 65–75.*
53. Бортнікова А. В. Ковель за часів князя Андрія Курбського. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2013. № 21 (269). С. 4–9.
 54. Бортнікова А. В. Державна влада та місцеве самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.): монографія. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 552 с.
 55. Бортнікова А. В. Соціальний портрет луцького війта Івана Яцковича Борзобогатого. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2013. Вип. 9–10. С. 10–16.
 56. Бортнікова А. В. Волинські замки – резиденції старост в XVI ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2013. Вип. 6. С. 454–461.
 57. Бортнікова А. В. Хорунжий, ключник і городничий в системі управління Волині (XV–XVI ст.). *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. IX. Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. С. 235–247.*
 58. Бортнікова А. В. Волинські міста у сфері діяльності маршалка Волинської землі і ключника (середина XV – 60-ті роки XVI ст.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2014. Вип. 11–12. С. 10–14.
 59. Бортнікова А. В. Соціальний склад населення м. Луцька XV–XVI ст. *Любартовські читання: матеріали X ювілейної наук. конф. м. Луцьк, 22–23 трав. 2014 р. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2014. С. 40–55.*
 60. Бортнікова А. В. Діяльність старост в містах Волині у сфері оподаткування і торгівлі. *Літопис Волині: Всеукр. наук. часоп.* Луцьк, 2015. Ч. 14. С. 13–18.

61. Бортнікова А. В. Структура органів великокнязівської влади на Волині. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. XI. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2015. С. 176–185.*
62. Бортнікова А. В. Взаємини вірменської общини м. Луцька з представниками місцевої шляхти (1560–1561 рр.). *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. XII. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2016. С. 97–105.*
63. Бортнікова А. В. Міста Волині у складі Великого князівства Литовського. *Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання, практична реалізація: [зб. наук. праць]. Вип. II: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 груд. 2016 р.): в 2-х ч. Ч. 2. Київ, 2016, С. 156–161.*
64. Бортнікова А. В. Організація цехового ремесла в м. Луцьку за матеріалами Литовської метрики (кінець XV – середина XVI ст.). *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. XIII. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2017. С. 193–199.*
65. Бортнікова А. В. Юрисдикція населення міста Луцька в XV–XVI ст. *Регіональна політика: історія, політико-правові засади, архітектура, урбаністика: [зб. наук. праць]. Вип. III: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ. 22–23 листоп. 2017 р.). 2017: в 3-х ч. Ч. 2. С. 235–239.*
66. Бортникова А. В. Гарады Волині на магдэбургскім праве ў складзе Вялікага княства Літоўскага (XV– 60-я гады XVI ст.). *VI міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі: працоўныя матэрыялы. Т. 6 (2017). Political Sphere Institute of Political Studies (тэкст і афармленне), Vytautas Magnus University. Kaunas, Lithuania, 2017. S. 52–55.*
67. Бортникова А. В. Етноконфесійний склад населення в містах Волині у XV – 60-ті рр. XVI ст. *VII Міжнародный Кангрэс даследчыкаў Беларусі. 15–17 верасня 2017. Варшава. Польшча. URL:*

<http://icbs.palityka.org/naviny/kangres-2017-spis-sektsiy-i-panelyau> (дата звернення: 20.09.2017).

68. Бортнікова А. Управління в містах Волині за книгою записів № 8 Литовської метрики. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку*: зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 20 квіт. 2018 р. Дніпро: ЛізуновПрес, 2018. С.156–161.
69. Бортнікова А. Центр надання адміністративних послуг у місті Луцьку як втілення процесів децентралізації. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи*: VII Міжнар. наук.-практ. конф., Чернівці, 17 квіт. 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. С. 125–128.

*Наукові праці, які додатково відображають наукові результати
дисертації*

70. Бортнікова А. В. Діяльність Волинської групи парламентського представництва на рубежі 20–30-х років XX століття. *Волинь у новітній історії української державності*: зб. наук. праць / за ред. Б. Яроша. Луцьк, 1999. С. 135–141.
71. Бортнікова А. В. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. С. 293–353.
72. Бортнікова А. В. Преса Волині в умовах демократизації суспільства (1989–2000 рр.). *Українська періодика: історія і сучасність*: доп. та повідомлення сьомої наук.-теорет. конф., Львів, 24–26 жовт. 2003 р. / за ред. М. М. Романюка. Львів, 2002. С.157–159.
73. Бортнікова А. Комплексне регіональне дослідження соціально-економічного розвитку Волині в сучасній науковій літературі. *Проблеми регіонального використання соціально-економічного та*

- природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції*. Вип. X: зб. наук. праць № 1. Луцьк, 2004. С. 120–128.
74. Бортнікова А. Діяльність волинської опозиції в ході Помаранчевої революції. *Минуле і сучасне Волині та Полісся*: наук. зб. Луцьк. 2005. С. 5–7.
75. Бортнікова А. В. Історія утворення Волинської губернії. *Літопис Волині*: Всеукр. наук. часоп. Луцьк, 2010. Ч. 8. С. 35–42.
76. Бортнікова А. В. Коментарий. *Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг.* / сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники ист. мысли, 2013. 384 с. (0, 5 др. арк.)
77. Бортнікова А. Джон Локк – засновник класичного лібералізму. *Політологічні читання імені професора Богдана Яроша*: зб. наук. праць. Вип. 7. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 22–27.